UC-NRLF
B 5 117 690

JAN ŁOŚ

GRAMATYKA POLSKA

CZĘŚĆ III

ODMIENNIA (FLEKSJA) HISTORYCZNA

LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW
WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH
1 9 2 7

JAN ŁOŚ

UNIV. OF CALIFORNIA

GRAMATYKA POLSKA

CZĘŚĆ III

ODMIENNIA (FLEKSJA) HISTORYCZNA

LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW
WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH
1 9 2 7

BIBLIOTEKA JAGIELLOŃSKA

Kraków. — Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarz. J. Filipowskiego.

PG6101
L67
1922
v.3
MAIN

SPIS RZECZY.

Str.

Źródła i dzieła pomocnicze (spis skróceń) VII
Dostrzeżone omyłki druku i dopełnienia XVII
Przedmowa XIX

Odmiennia (fleksja) uwagi ogólne § 1—4 1
Deklinacja § 5 4
Deklinacja imienna § 6—7 5
Zmiany tematu § 8—11 6
Systemy deklinacyjne § 12—15 8
Deklinacja I § 16 11
Nominativus singularis § 17—22 12
Vocativus singularis § 23—30 14
Accusativus singularis § 31—32 16
Genetivus singularis § 33—51 17
Dativus singularis § 52—68 23
Instrumentalis singularis § 69 28
Locativus singularis § 70—80 29
Nominativus pluralis § 81—110 33
Vocativus pluralis § 111 46
Accusativus pluralis § 112—120 46
Genetivus pluralis § 121—127 48
Dativus pluralis § 128—130 51
Instrumentalis pluralis § 131—138 52
Locativus pluralis § 139—146 57
Nominativus, Accusativus dualis § 147 63
Genetivus dualis § 148 64
Dativus dualis § 149 65
Instrumentalis dualis § 150—151 65
Locativus dualis § 152 66
Deklinacja II § 153 66
Nominativus, Vocativus, Accusativus singularis § 154—158 . . . 66
Genetivus singularis § 159—160 69
Dativus singularis § 161 70
Instrumentalis singularis § 162—164 71
Locativus singularis § 165—167 72

712295

Str.
Nominativus, Vocativus, Accusativus pluralis § 168—170 . . . 73
Genetivus pluralis § 171—174 75
Dativus pluralis § 175—176 78
Instrumentalis pluralis § 177—179 79
Locativus pluralis § 180—182 80
Nominativus, Vocativus, Accusativus dualis § 183 82
Genetivus, Locativus dualis § 184 83
Dativus, Instrumentalis dualis § 185 83
Deklinacja III § 186—189 83
Nominativus, Vocativus, Accusativus singularis § 190 85
Genetivus singularis § 191 85
Dativus singularis § 192 86
Instrumentalis singularis § 193 86
Locativus singularis § 194 87
Nominativus, Vocativus, Accusativus pluralis § 195 87
Genetivus pluralis § 196 87
Dativus pluralis § 197 87
Instrumentalis pluralis § 198 88
Locativus pluralis § 199 89
Nominativus, Vocativus, Accusativus dualis § 200 89
Genetivus, Locativus dualis § 201 90
Dativus, Instrumentalis dualis § 202 90
Deklinacja IV § 203 90
Nominativus singularis § 204—208 91
Vocativus singularis § 209—212 94
Accusativus singularis § 213—219 95
Genetivus singularis § 220—224 99
Dativus singularis § 225—228 104
Instrumentalis singularis § 229 105
Locativus singularis § 230—233 106
Nominativus, Vocativus, Accusativus pluralis § 234—237 . . . 107
Genetivus pluralis § 238—242 109
Dativus pluralis § 243 111
Instrumentalis pluralis § 244—245 113
Locativus pluralis § 246—247 114
Nominativus, Vocativus, Accusativus dualis § 248—250 115
Genetivus, Locativus dualis § 251—252 116
Dativus, Instrumentalis dualis § 253—254 117
Deklinacja V § 255—256 117
Dawne tematy na *-i*:
Nominativus, Accusativus singularis § 257 119
Vocativus singularis § 258 119
Genetivus singularis § 259—260 120
Dativus singularis § 261 120
Instrumentalis singularis § 262 120
Locativus singularis § 263—264 121

Str.
Nominativus pluralis § 265—266 121
Vocativus pluralis § 267 122
Accusativus pluralis § 268—269 123
Genetivus pluralis § 270—273 124
Dativus pluralis § 274—276 125
Instrumentalis pluralis § 277—280 126
Locativus pluralis § 281—283 127
Dualis § 284—289 128
Dawne tematy na *-r* i *-ū* § 290—305 130
Imienna deklinacja przymiotników § 306—319 135
Deklinacja liczebników § 320 141
Jeden § 321 142
Dwa, oba, obadwa § 322—329 143
Trzy § 330 146
Cztery § 331 147
Pięć — dziesięć § 332—340 148
Sto § 341—343 151
Dwadzieścia, trzydzieści, czterdzieści § 344—349 152
Pięćdziesiąt — dziewięćdziesiąt § 350 155
Jedenaście — dziewiętnaście § 351—353 156
Zaimki § 354 158
Deklinacja I Zaimki osobowe i zwrotny 159
Nominativus, Vocativus singularis § 355—356 159
Accusativus singularis § 357—358 160
Genetivus singularis § 359—360 162
Dativus singularis § 361—362 163
Instrumentalis singularis § 363 164
Locativus singularis § 364 164
Pluralis § 365—367 165
Dualis § 368—371 165
Deklinacja II zaimkowa § 372 166
Zaimki jednorodzajowe: *kto, co* § 373—380 167
Zaimki rodzajowe: prapols. **jь, *je* singularis § 381—393 . . . 170
Prapols. **ja* singularis § 394—399 177
Pluralis zaimków prapols. **jь, *je, *ja* § 400—405 180
Dualis zaimków prapols. **jь, *je, *ja* § 406 183
Formy osobliwe tychże zaimków § 407 184
Inne zaimki z tematami na *-jo* § 411—432 187
Zaimki z tematami na *-o* § 433 195
Singularis masculini, neutrius § 434—438 195
Singularis feminini § 439—440 197
Pluralis wszystkich rodzajów § 441—446 199
Dualis wszystkich rodzajów § 447 201
Liczebnik *jeden* § 448 202
Inne typy zaimkowej deklinacji § 449—457 203
Złożona deklinacja przymiotników i zaimków § 458 210

Str.
Singularis § 459—462 211
Pluralis § 463—465 213
Dualis § 466—470 215
Konjugacja § 471 217
Końcówki osobowe § 472—481 219
System konjugacyjny § 482 223
Konjugacja I § 483—488 225
Konjugacja II § 489 229
Konjugacja III § 490—504 230
Konjugacja IV § 505—513 239
Konjugacja V § 514—526 244
Rozkaźnik § 527—545 249
Imiesłów czynny teraźniejszy § 546—554 260
Imiesłów bierny teraźniejszy § 555 267
Bezokolicznik § 556—568 267
Imiesłów czynny przeszły, zwany pierwszym § 569—574 274
Imiesłów czynny przeszły na *-ł*, zwany drugim § 575—582 . . 278
Imiesłów bierny przeszły § 583—592 282
Aoryst. Imperfekt § 593—597 290
Czas przeszły złożony § 598—603 294
Czas zaprzeszły § 604 300
Tryb warunkowy § 605—611 300
Czas przyszły § 612—613 306
Strona bierna § 614—617 308
Inne formy złożone § 618—620 311

ŹRÓDŁA I DZIEŁA POMOCNICZE.

(Spis skróceń).

AGZ. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie.

AKH. Archiwum Komisji Historycznej Akademji Umiejętności w Krakowie.

A. Koch. Vergilii Aeneida, to jest o Aeneaszu Trojańskim ksiąg dwanaście przekładania Andrzeja Kochanowskiego. W Krakowie 1640.

AKPr. Archiwum Komisji Prawniczej Akademji Umiejętności w Krakowie.

Akta zboru wileńskiego od r. 1557. Brześć 1559.

Aleks. Historja Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z r. 1510, wydał M. Z. Przegonia Kryński PrFil. IX. Warszawa 1920.

Amand. Żywot ojca Amandusa z kodeksu XVI wieku, wydał ks. J. Polkowski. SKJ. III. Kraków 1884.

Artykuły prawa magdeburskiego z pocz. w. XVI, wydał Antoni Kalina. R. VII, 299—318.

Bartłomiej z Bydgoszczy. Słownik łacińsko-polski z r. 1532 wydany przez dra Erzepkiego w Poznaniu 1900 r.

Bazylik. Andrzeja Modrzewskiego O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore przez Cyprjana Bazylika przetłumaczone. W Łosku 1577.

Ben. Benisławska Konstancja z Ryków. Pieśni sobie śpiewane. W Wilnie 1776 r.

Berneker. Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1913.

B. Gd. Biblja święta. We Gdańsku r. 1632.

Białobrz. Post. Postilla orthodoxa przez ks. Marcina Białobrzeskiego. W Krakowie 1581.

Biblja Radziwiłł. Biblja święta. W Wilnie 1563.

Bls. Bielski Marcin, Kronika wszytkiego świata. W Krakowie r. 1554.

Bls. Sat. Marcina Bielskiego Satyry z r. 1567, 1569 Bpp. IV.

Bls. Żyw. Marcina Bielskiego Żywoty filozofów. W Krakowie 1535.

Błaż. Żywot Błażeja, fragment z początku XV wieku, wydany przez L. Malinowskiego. PrFil. V.

Błażows. Marcina Kromera O sprawach, dziejach i wszytkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX przez Marcina Błażowskiego przetłumaczone. W Krakowie 1611.

Bogur. Pieśń Bogurodzica.

Bpp. Bibljoteka pisarzów polskich, wydawana przez Akademję Umiejętności w Krakowie.

Broscius, Varietas, rp. bibljoteki Poturzyckiej po r. 1626.

Budny, Biblja, to jest księgi starego i nowego przymierza. W Nieświeżu 1572.

Bulla z roku 1136, wydana przez J. Rozwadowskiego. MPKJ. IV.

BZ. Biblja królowej Zofji z r. 1455, wydana przez A. Małeckiego we Lwowie r. 1871.

Chełch. Stanisław Chełchowski, Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza. Warszawa 1890 (Bibljoteka „Wisły" VI).

Chotomski, Eneida trawestowana. „Tygodnik Polski" r. 1818—1819 i „Księgi humoru polskiego", zebrane przez K. Bartoszewicza. III, Petersburg 1897.

Chw. Zbiór pisarzy polskich. Część III, tom IX. Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego z r. 1549. W Warszawie 1829.

Cn. Gregorii Cnapii Thesauri polono-latino-graeci, tomus I. Cracoviae 1643.

Cn. Adagia. Cnapius Gregorius, Thesauri polono-latino-graeci, tomus III. Cracoviae 1632.

Codex dipl. Codex diplomaticus Poloniae, wydany przez Muczkowskiego i Rzyszczewskiego w r. 1847.

Corpus jur. Pol. Corpus juris Polonici typis mandavit, adnotationibus instruxit Osvaldus Balzer. Cracoviae sumptibus Acad Litterarum. III, r. 1906; IV, r. 1910.

Cyzjojanus z początku XV wieku, wydał J. Łoś MPKJ. V, 436—443.

Czrs. Księga ziemi Czerskiej. Warszawa 1879.

Dasypodius. Dictionarium latino-germanico-polonicum, germanico-latinum et polono-latino-germanicum. Dantisci 1642.

Dist. Cat. Katonowe wiersze w przekładach polskich w. XVI, wydane przez J. Bystronia. W Krakowie 1894. (Osobna odbitka ze Sprawozdania gimnazjum III).

Dokument trzebnicki. Akt księcia Henryka śląskiego dla Trzebnicy z r. 1204. Wydrukował J. Rozwadowski MPKJ. IV, 482—487.

Drużb. Drużbacka Elżbieta z Kowalskich, Zbiór rytmów. W Warszawie 1752.

Dział. Kodeks Działyńskich I z r. około 1460. AKPr. III, 181—220.

Dzik. Kodeks Dzikowski z r. 1501 AKPr. III, 1—171.

Erz. Erzepki, Szczątki dawnej polszczyzny. Poznań 1890. (Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk).

Ezop. Biernata z Lublina Ezop (z pierwszych lat XVI w.) wydał I. Chrzanowski według druku z drugiej połowy w. XVI, w Bpp. LV.

Farsalja. Chrościńskiego tłumaczenie Farsalji Lukana. Drukowano w Oliwskim klasztorze r. 1690 i 1693.

Fl. Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit Wl. Nehring. Poznań 1883.

Garcz. Garczyński Stefan, Anatomja Rzeczypospolitej Polskiej. (W Warszawie 1751).

Gaw. Dworz. Gawiński Jan, Dworzanki. W Kazimierzu przy Krakowie 1664.

Gaw. Siel. Gawiński Jan, Sielanki i różne nagrobki. W Krakowie 1650.

Gaw. Treny. Gawiński Jan, Treny żałobne. W Krakowie 1650.

Gebauer Hist. mluvn. Jan Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého. V Praze 1894.

Gesner. Sielanki Gesnera na wiersz polski przerobione. W Krakowie 1800.

Glaber. Andrzej z Kobylina, Gadki o składności członków człowieczych z r. 1535. Wydał J. Rostafiński Bpp. XXVIII.

Gliczn. Gliczner Erazm, Książki o wychowaniu dzieci. W Krakowie 1558.

Gloger. Fragment Glogera z w. XIV—XV. Bibljoteka Warszawska z r. 1873, zeszyt III.

Gn. Kazania gnieźnieńskie (z końca XIV w.), wydane przez Wł. Nehringa. R. XXV.

Gn. dod. Dodatki do Kazań gnieźnieńskich z końca w. XV. R. XXV.

Gn. gl. Glosy polskie w Kazaniach gnieźnieńskich z końca XIV w. R. XXV.

Golański, Listy, Memorjały i Supliki. W Wilnie 1788

Gorn. Górnicki Łukasz, Dworzanin polski. W Krakowie 1566.

Gościecki, Poselstwo Stanisława Chomentowskiego do Achmeta IV. We Lwowie 1732.

Gram. zbiorowa. T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, Gramatyka języka polskiego. W Krakowie, nakładem Polskiej Akademji Umiejętności 1923.

Gr I, II. J. Łoś, Gramatyka polska część I i II. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 1922—1925.

Gr. stsł. J. Łoś, Gramatyka starosłowiańska. Głosownia—morfologja —składnia. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1922.

Groch Grochowski Stanisław, Wiersze. W Krakowie 1607.

Groicki, Artykuły prawa magdeburskiego. W Krakowie 1558.

Herburt, Statuta i przywileje koronne. W Krakowie 1570.

Hube Kr. Roty przysiąg krakowskich, wydał Romuald Hube. Warszawa 1875.

Hube Zb. Zbiór rot przysiąg sądowych, wydał Romuald Hube. Warszawa 1888.

JA. Archiv für slavische Philologie, założony przez V. Jagića w Berlinie w r. 1876.

Jakubowicz Gr. Gramatyka języka polskiego przez Maksymiljana Jakubowicza. W Wilnie 1823.

Janczar. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, wydał J. Łoś. Bpp. LXIII.

J. Koch. Jana Kochanowskiego Dzieła wszystkie. Wydanie pomnikowe. W Warszawie 1884.

J. Koch. Odpr. Odprawa posłów greckich Jana Kochanowskiego. W Warszawie (1578).

JP. Język Polski. Organ Towarzystwa Miłośników języka polskiego w Krakowie.

Kalendarz wieczny (Jana Żabczyca) z ostatnich lat XVI albo z pierwszych lat XVII wieku, wydał J. Łoś Bpp. LXII.

Kałużn. Kałużniacki, Kleinere altpolnische Texte. Wiedeń 1882.

Kat. 1543. Catechismus, to jest nauka barzo pożyteczna... 1543 roku; wydał Fr. Pułaski Bpp. LVI.

Kaz. św. patrz *Kśw.*

Klonowic, Flis (Kraków 1598).

Klonowic, Worek Judaszów. W Krakowie 1600.

Knapjusz patrz *Cn.*

Kochows. Wespazjana Kochowskiego Lyrica polskie w niepróżnującem próżnowaniu napisane. W Krakowie 1674.

Kochows. Epigr. Wespazjana Kochowskiego Epigrammata polskie, po naszemu Fraszki. W Krakowie 1674.

Kod. świętojerski. Rękopis świętojerski tłumaczenia statutów polskich z drugiej połowy w. XVI; patrz *Strad.*

Kod. Mp. Kodeks małopolski, wydany przez Fr. Piekosińskiego. MMAe. III, IX, X, XVII.

Kod. Wp. Kodeks wielkopolski. Codex diplomaticus Majoris Poloniae, wydany przez Zakrzewskiego i Piekosińskiego. W Poznaniu 1877—1908.

Kolberg Radoms. Kolberg, Lud, jego zwyczaje... Serja XX, XXI, Radomskie, Kraków 1887—1888.

Kolberg Sand. Kolberg, Lud, jego zwyczaje... Serja I. Sandomierskie. Warszawa 1865.

Komedja o Lizydzie w stan małżeński wstępującej przez Adama Paxillusa. W Krakowie 1597.

Kon. Konarski, O skutecznym rad sposobie. W Warszawie 1760—1763.

Konst. Modlitewnik Konstancji z I połowy w. XVI. SKJ. III.

Kopczyński, Gramatyka języka polskiego. W Warszawie 1817.

Kopczyński, Gramatyka dla szkół narodowych na klasę II, trzeci raz wydana r. 1784.

Koszucki, patrz *Lor.*

Kras. Dzieła poetyckie Ignacego Krasickiego. W Warszawie 1803.

Kras. Mon. Krasicki, Monachomachja (pierwsza cyfra oznacza pieśń, druga — strofę).

Kras. Mysz. Krasicki, Myszeidos pieśni X. W Warszawie 1775. (Pierwsza cyfra oznacza pieśń, druga — strofę).

Kras. Krasicki, Pan Podstoli, wydanie z r. 1778.

Kresc. Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie. W Krakowie r. 1549.

Krom. Kromer, Rozmowy Dworzanina z Mnichem (r. 1551—1554), wydał J. Łoś Bpp. LXX.

Księgi humoru polskiego, zebrał K. Bartoszewicz. Petersburg 1897.

Ks. M. lub *Ks. Maz.* Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie. T. I wydał M. Handelsman, II A. Rybarski, III K. Tymieniecki. W Warszawie.

Kśw. Kazania świętokrzyskie (z końca XIII lub początku XIV w.) wydane przez A. Brücknera PrFil. III i Dielsa. Berlin 1921.

L. Linde, Słownik języka polskiego. W Warszawie 1807—1814.

Land. Historja prawdziwa, która się stała w Landzie, mieście niemieckiem; r. 1568, wydał Z. Celichowski Bpp. XIII.

Leksz. Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher. W Poznaniu 1887—1889.

Leopolita. Biblja, to jest księgi starego i nowego zakonu (w tłumaczeniu Leopolity). W Krakowie 1561.

Leszcz. Leszczyński, Głos wolny wolność ubezpieczający. R. 1733.

Liber fundationis claustri... in Heinrichau, wydał Stenzel. Wrocław 1854.

Linde patrz *L.*

Lor. Reinharda Lorichiusa O wychowaniu i o ćwiczeniu każdego przełożonego. (tłumaczone przez Koszuckiego). W Krakowie 1558.

Luz. Luzjada Kamoensa, przekładania Jacka Przybylskiego. W Krakowie 1790.

Łaski, Statuta wiślickie podług układu Łaskiego z r. 1506, wydrukował Lelewel w Księgach ustaw polskich i mazowieckich.

Łazowski Gr. Gramatyka języka polskiego przez Dobromysła Łazowskiego. Kraków 1848.

Łeb. Łebiński, Militaria, materjały do słownika łacińsko-polskiego średniowiecznej łaciny i starożytności polskich. Poznań 1889.

Łopacińskiego fragment (z końca XIV wieku) wydrukowany w książce: J. Łoś, Początki piśmiennictwa polskiego, str. 231 — 233. Lwów 1922.

Mac. Dod. Maciejowski, Dodatki do piśmiennictwa polskiego. Warszawa 1851—1852.

Mac. HPrSł. Maciejowski, Historja prawodawstw słowiańskich (tom VI) wydanie II. Warszawa 1858.

Mac. Pam. Maciejowski, Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian. Petersburg i Lipsk 1859.

Małk. Konstanty Małkowski, Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego. Warszawa 1872.

Mącz. Mączyński, Lexicon latino-polonicum. W Królewcu 1563.

Mesgnien, Grammatica seu institutio Polonicae linguae. Dantisci 1649.

Miask. Zbiór rytmów Kaspra Miaskowskiego. W Poznaniu r. 1622.

Miask. Herk. Herkules słowiański Kaspra Miaskowskiego. W Dobromilu r. 1612.

Mickiewicz, Pan Tadeusz. Paryż r. 1834 (oznaczone: księga i wiersz).

Min. Zbiór rytmów polskich Epifanjusza Minasowicza. W Warszawie 1755—1756.

MMae. Monumenta medii aevi historica, wydawane przez Akademję Umiejętności w Krakowie od r. 1874.

Modl. Wacł. Modlitwy Wacława z w. XV, wydał L. Malinowski w Krakowie r. 1887.

MPKJ. Materjały i prace Komisji językowej Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1904.

Muczkowski Gr. Gramatyka języka polskiego przez Józefa Muczkowskiego. W Krakowie 1836.

Nar. Tac. Tacitus C. Cornelius. Dzieła wszystkie przekładania Ad. Naruszewicza. W Warszawie 1776.

Naruszewicz Adam, Dzieła: T. I i II Liryka. T. III Sielanki, satyry, bajki i epigramata. T. IV Tłumaczenia. W Warszawie 1778.

N. Ateny. Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi ks. Benedykta Chmielowskiego. We Lwowie 1745—1756.

Naw. (Modlitewnik Nawojki). Książeczka do nabożeństwa Jadwigi księżniczki polskiej, wydał Motty w Poznaniu 1823, II wydanie 1875 (zabytek z końca w. XV).

N. Test. Nowy Testament, polskim językiem wyłożony. W Krakowie 1556.

Op. Opeć, Żywot pana Jezu Krysta. W Krakowie 1522.

Opal. Opaliński Krzysztof, Satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Polszcze należące. Amsterdam 1650.

Opaliński Łukasz, Rozmowa Plębana z Ziemianinem albo Dyskurs o postanowieniu teraźniejszym Rzeczypospolitej. 1641.

Orzech. Stanisława Orzechowskiego Polskie dialogi polityczne z r. 1563—1564, wydał J. Łoś Bpp. LXXIV.

Pat. Magistra Jana z Szamotuł, Paterkiem zwanego, Kazania z pocz. w. XVI, wydał L. Malinowski SKJ. I.

Peregr. dziad Peregrynacja dziadowska. Roku Pańskiego 1612.

Petr. Sebastjana Petrycego Horatius Flaccus w trudach więzienia moskiewskiego r. 1609, wydał J. Łoś, Bpp. LXVII. (Pierwsza cyfra oznacza księgę, druga — pieśń).

Petrycy. Instructio albo nauka, jak się sprawować czasu moru. W Krakowie 1613.

Piek. Piekosiński, Studja, rozprawy, materjały. Tom VI, zeszyt I. Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich z XV wieku. W Krakowie 1902.

P. Koch. Goffr. Goffred abo Jeruzalem wyzwolona Torkwata Tassa

przekładania Piotra Kochanowskiego r. 1618, wydał Lucjan Rydel Bpp. XLI, XLVI (cyfra pierwsza oznacza pieśń, druga — zwrotkę).

Pocz. piśm. J. Łoś, Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych) wyd. II. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 1922.

PrFil. Prace Filologiczne, wydawane w Warszawie od r. 1885.

Przegl. zab. J. Łoś, Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543. W Krakowie 1915.

Przyb. Przyborowski, Vetustissima adjectivorum linguae polonicae declinatio, monumentis ineditis illustrata. Poznaniae 1861.

Przywilej Adrjana IV dla biskupstwa wrocławskiego z r. 1155, wydrukowany w III tomie Schultego: Darstellungen und Quellen zur schles. Geschichte. Wrocław 1907.

Przywilej Inocentego IV dla biskupstwa wrocławskiego z r. 1245 wydrukowany przez Schultego tamże, co poprzedni.

Puł. Stanisław Słoński, Psałterz puławski (zapewne z połowy XV wieku). Warszawa 1916.

R. Rozprawy Wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie, wydawane od r. 1874.

Rachunki dw. Wład. Jag. Rachunki dworu Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi, wydał Fr. Piekosiński. — W Krakowie 1896. MMAe. XV.

Radz. Peregr. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Peregrynacja do Ziemi świętej (1582—1584), wydał Jan Czubek nakładem Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie 1925.

Rej Apoft. Apophtegmata albo przypowieści przypadłe (wydane ze Zwierzyńcem r. 1562).

Rej Apok. Apocalypsis. W Krakowie 1565.

Rej Figl. Figliki albo rozlicznych ludzi przypadki dworskie. W Krakowie 1574.

Rej Józ. Żywot Józefa z pokolenia żydowskiego, syna Jakóbowego, rozdzielony w rozmowach person. W Krakowie (około r. 1545).

Rej Kup. Kupiec, to jest kształt a podobieństwo Sądu Bożego ostatecznego. W Królewcu 1549.

Rej Post. Świętych słów a spraw Pańskich krojnika albo Postylla. W Krakowie 1571. Bpp. LXXVII.

Rej Rozpr. Krótka rozprawa między Panem, Wójtem a Plebanem. W Krakowie 1543. Wydał R. Zawiliński Bpp. XXIII.

Rej Wiz. Wizerunk własny żywota człowieka poczciwego. W Krakowie 1558.

Rej Zwrc. Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie sie może swym sprawam jako we zwierciedle przypatrzyć. W Krakowie 1567—1568.

Rej Zwrz. Zwierzyniec. W Krakowie 1562. Bpp. XXX.

Roks. Szymon Zimorowic, Roksolanki, opracował A. Brückner. Kraków. Bibljoteka Narodowa Nr. 73.

Rost. J. Rostafiński, Symbola ad historiam naturalem medii aevi. W Krakowie 1900.

Rozm. Artaks. (Herakljusz Lubomirski), Rozmowy Artaksesa i Ewandra. W Częstochowie 1702.

Rozm. przem. Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa z rękopisu grecko-kat. kapituły przemyskiej, wydał A. Brückner. Kraków 1907. Bpp. LIV.

Rp. Gn. Rękopis A 1 i A 2 Bibljoteki kapitulnej w Gnieźnie, z roku 1546.

RS. Rocznik Slawistyczny, wydawany w Krakowie od r. 1908.

Rus. Filol. Věstn. Russkij Filologičeskij Věstnik, wydawany do roku 1914 w Warszawie.

Rybiński, Gęśli różnorymnych księga I. W Toruniu 1593.

Rydzowski, Kazania przygodne. W Wilnie 1768.

Rywocki Maciej, Księgi peregrynackie (1584—1587), wydał J. Czubek. Kraków 1910.

Sam. List rabi Samuela ku drugiemu rabi Izaakowi posłany. W Krakowie 1538.

Sekl. Kat. Jana Seklucjana Catechismus w Królewcu 1547; II wydanie tamże 1549.

Sekl. N. T. Seklucjan, Testamentu nowego część pierwsza: czterej Ewangelistowie z greckiego języka na polski przełożeni. W Królewcu 1551.

Sien. Marcin Siennik, księgi o lekarstwach. Kraków 1563.

Sim. Szymon Simonides (Szymonowic) Sielanki. W drukarniej Akademiej Zamojskiej 1626.

Sk. Skarga, Kazania o siedmi sakramentach, do których są przydane kazania przygodne. W Krakowie 1600.

Sk. Żyw. Skarga, Żywoty świętych. W Wilnie 1579.

SKJ. Sprawozdania Komisji Językowej Akademji Umiejętności w Krakowie.

Star. Pobudka. Starowolski, Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich. W Krakowie 1618.

Star. Reformacja obyczajów polskich Starowolskiego (bez oznaczenia miejsca druku i roku).

Staszyc, Przestrogi dla Polski. W Warszawie 1790.

St i N. Test. Wypisy ze starego i nowego Testamentu. Fragment druku z r. około 1530.

Stoj. Stojeński P., Polonicae grammatices institutio. Cracoviae 1568.

Stppp. Starodawne prawa polskiego pomniki; I tom wydany w Warszawie r. 1856, dalsze w Krakowie.

Strad. Kodeks statutów polskich z rękopisu Stradomskiego r. 1503 (kopja z r. 1518), wydany przez Piekosińskiego w AKPr. III, 337—475 z uwzględnieniem warjantów kopji świętojerskiej z drugiej połowy w. XVI.

Stryjk. Ktora przedtym światła nie widziała Kronika polska przez Macieja Osostewiciusa Stryjkowskiego napisana. W Królewcu 1582.

Sul. Prawa polskie i mazowieckie w przekładzie Świętosława

z Wocieszyna i Macieja z Rożana, przepisane przez Suleda. AKPr. III, 229—334.

Szarz. Mikołaja Sępa Szarzyńskiego Poezje (r. 1601) wydane przez I. Chrzanowskiego. Bpp. LXVI.

Szylarski Walenty, Gramatyka języka polskiego ucząca. We Lwowie 1770.

Szyman. (J. Szymanowski) Świątynia Wenery w Knidos. W Warszawie 1778.

Tacyt, patrz *Nar. Tacyt.*

Tarn. Jana Tarnowskiego Consilium rationis bellicae. W Tarnowie 1558.

Tarn. Ust. Tarnowski, Ustawy prawa ziemskiego r. 1579.

The. Theatrum świata wszytkiego Jana Botera Benecjusa. W Krakowie 1659.

Tomiciana: Acta Tomiciana, wydawane przez Bibljotekę Kornicką w Poznaniu od r. 1852.

TPaw. Teki Pawińskiego; t. III i IV zapiski sądowe łęczyckie, orłowskie i brzezińskie. W Warszawie 1897; t. VII z zapiskamt brzeskokujawskiemi wydał J. K. Kochanowski w Warszawie 1903.

Trembecki, Syn marnotrawny, komedja naśladowana z Woltera, r. 1780.

Trzebn. patrz Dokument trzebnicki.

Tward. Daphn. Twardowski Samuel, Daphnis w drzewo bobkowe przemieniała się. W Krakowie 1661.

Tward. Paskw. Twardowski Samuel, Nadobna Paskwalina. W Krakowie 1701.

Twardowski, Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego. Kraków 1633.

Utarczka. Wernulaeus, Utarczka krasomowska o rycerską sławę. Kraków 1642.

Vondrák Altksl. Gr. Altkirchenslavische Grammatik. Zweite Auflage. Berlin 1912.

Wacł. Modlitwy Wacława, zabytek języka polskiego z XV wieku, wydał L. Malinowski. W Krakowie 1887.

Wereszczyński Józef, Wizerunk na kształt kazania uczyniony. W Krakowie 1585.

Wereszcz. Kij. Wereszczyński, Sposób osady nowego Kijowa. W Krakowie 1595.

Wisł. Wisłocki, Katalog rękopisów bibljoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1877—1881.

Woyna, Compendiosa linguae Polonicae constitutio. Dantisci 1690.

W. Pot. Arg. Argenida, którą Jan Barclaius po łacinie napisał, Wacław Potocki polskim wierszem przetłumaczył. W Warszawie 1697.

W. Pot. Mor. Wacława Potockiego Moralia (1688) wydali T. Grabowski i J. Łoś. Bpp. LXIX, LXXII, LXXIII.

W. Pot. Pocz. W. Potocki, Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Krakowie 1696.

W. Pot. Syl. W. Potocki, Syloret albo prawdziwy obraz... męstwa (wydany przez Kuczkowskiego w r. 1754 lub 1764).

W. Pot. Zac. Nowy Zaciąg pod chorągiew... Jezusa Syna Bożego. W Warszawie 1797.

Wrobel. Zołtarż Dawidow przez Mistrza Walantego Wrobla z Poznania na rzecz polską wyłożony. Cracoviae 1539.

Wujek, Nowy Testament. W Krakowie 1593.

Wujek Post. Postille mniejszej część pierwsza ozimia. Posnaniae 1579.

Zab. patrz *Przegl. zab.*

Zabłocki, Fircyk w zalotach, komedja wystawiona w r. 1781.

Zb. Zbiór wiadomości do antropologji krajowej, wydawany staraniem Komisji antropologicznej Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1877.

Zał. Załuski Andrzej, Mowy na radach i sejmach. W Oliwie 1689.

Zim. Sielanki nowe ruskie świeżo wydane przez Simeona Zimorowica. Roku Pańskiego 1663 (pierwsza cyfra oznacza sielankę, druga — wiersz).

Żyw. Aleks. Vita sancti Alexii ritmice, z odpisu r. 1454 wydał Wisłocki, R. IV.

Żyw. Błaż. patrz *Błaż.*

DOSTRZEŻONE OMYŁKI DRUKU I DOPEŁNIENIA.

Str.	12	w.	8	od	d.	zamiast *zyw*	czytaj	*żyw*
»	13	»	13	»	»	*Anchiżesz*	»	*Anchiżesz*
»	17	»	6	»	»	*baranca*	»	*barańca*
»	29	»	3	»	»	MPKJ. 4,	»	MPKJ. V,
»	40	»	8	»	»	Bpp. nr. 64	»	Bpp. LXIV

» 47 » 19 » dopisać: *usłysy nase głose*, kolęda mazowiecka po r. 1600, Wisła VI, 867.

Str.	50	w.	4	od	d.	zamiast Petr. 131	czytaj	Petr. III, 5 Przestrogi
»	97	»	14	»	g.	» Zywoty	»	Żywoty
»	97	»	22	»		» J. Koeh.	»	J. Koch.
»	128	»	5	od	d.	» *-oč*	»	*oč-*
»	128	»	4	»		» *-uš*	»	*uš-*
»	142	»	1	»		» § 397	»	§ 448
»	146	»	6	»		» J. Koeh.	»	J. Koch.
»	147	»	6	od	g.	» Błaż.	»	Błażows.
»	147	»	17	»	d.	» Błaż.	»	Błażows.
»	151	»	13	»		» brzm-	»	brzmi
»	151	»	12	»		» złożoi	»	złożo-

» 238 » 15 » dodaj: *urozumieję* Fl. 100, 2.

» 241 » 2 i 3 od g. zamiast *paspiesię* czytaj *pospiesię*.

PRZEDMOWA.

Niniejsza część III Gramatyki polskiej, obejmująca odmiennię (fleksję) historyczną, ukazuje się w dobie, najmniej sprzyjającej wydawaniu dzieł naukowych źródłowych, które wśród naszego społeczeństwa pokupu nie znajdują. Przyczyną tego jest tyle razy w prasie naszej omawiane zubożenie warstw inteligencji, a tem samem i młodzieży uniwersyteckiej oraz ogółu nauczycieli, czyli tych kół, które dawniej dawały znaczny zastęp nabywców książek naukowych. To też nie z chęci pochlebiania komuś, ale ze szczerego uznania prawdy muszę tu podnieść obywatelskie poczucie obowiązku Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie, że rozpoczęte w r. 1922 wydawnictwo tej Gramatyki polskiej prowadzi dalej i niewątpliwie doprowadzi do końca przez wydanie następnej, ostatniej już części czwartej, mającej objąć Składnię historyczną.

Przy korekcie tej części, jak i poprzednich, pomagał mi p. Dr. Henryk Oesterreicher, któremu za trudy przy tem poniesione wyrażam szczere podziękowanie.

ODMIENNIA (FLEKSJA).

§ 1. Fleksja stanowi dział gramatyki, który obejmuje tak zwaną odmianę wyrazów, t. j. deklinację i konjugację. Odmiana polega na tem, że wyraz znaczeniowo niezmienny, przybierając różne końcówki, nabywa zdolności wyrażania różnych stosunków składniowych względem innych wyrazów, z któremi wchodzi w skład zdania. Ze względu na zasadniczą różnicę systemu, a także naturę stosunków składniowych, wszystkie wyrazy odmienne dzielimy na typ deklinujący się, do którego należą imiona (rzeczowniki, przymiotniki z imiesłowami i liczebniki) oraz zaimki, i na typ konjugujący się, t. j. czasowniki.

Do deklinacji wchodzą formy, wyrażające przypadki (mianownik, wołacz, biernik, dopełniacz, celownik, narzędnik, miejscownik), z któremi też się wiążą cechy rodzaju (męskiego, żeńskiego, nijakiego) i liczby (pojedyńczej, mnogiej, podwójnej); do konjugacji — formy, wyrażające osoby (pierwszą, drugą, trzecią); z temi formami wiąże się pojęcie liczby, czasu, trybu, strony. Zaliczają się też do konjugacji niektóre formy pochodne imienne, mianowicie bezokolicznik i imiesłowy (odmiana jednak imiesłowów przez przypadki należy do deklinacji). Z form imienno czasownikowych w języku polskim już nie spotykamy supinum.

Tak więc odmianę (deklinację lub konjugację) tworzy pewien zamknięty system form, mianowicie w deklinacji 7 przypadków w trzech liczbach a nadto w zakresie pewnych imion formy trzech rodzajów; w konjugacji zaś — 3 osoby w trzech liczbach w każdym czasie gramatycznym i w trybie każdej strony, a nadto pochodne formy imienne.

§ 2. Nie wszystkie jednak te formy różnią się między sobą: niektóre z nich — zwłaszcza w deklinacji — brzmią jednakowo,

a mimo to za różne formy są uważane; n. p. *pani* ma w liczbie poj. wszystkie przypadki z wyjątkiem biernika i narzędnika jednakowe formalnie, a mimo to i tu liczymy 7 przypadków, kierujemy się bowiem względami syntaktycznemi. Tyleż przypadków uznajemy w liczbie podwójnej, choć tu stale wspólną formę mają: mianownik, wołacz i biernik; celownik i narzędnik, dopełniacz i miejscownik. Podobnie i w konjugacji — zwłaszcza dawnej — niektóre formy były identyczne, choć wyrażały różne stosunki składniowe, n. p. 2 i 3 osoba liczby poj. trybu rozkazującego lub aorystu albo 3 osoba aorystu i czasu teraźniejszego. W tym ostatnim razie nawet możemy mieć wątpliwości, czy takie formy, jak *rzecze*, *stąpi*, w znaczeniu czasu przeszłego uważać za resztki aorystu asygmatycznego, czy też za formy czasu teraźniejszego użyte w znaczeniu aorystu.

§ 3. Niektóre wyrazy nie tworzą całego systemu odmiany, lecz system ten bywa niekiedy niejako sztukowany, np. rzeczownik *oko* od innego tematu tworzy przypadki liczby poj., a od innego — liczbę mnogą (właściwie podwójną): *oczy*, *oczu*, *oczyma*. Do deklinacji rzeczownika *rok* wchodzą w liczbie mn. formy przypadkowe, utworzone od zupełnie innego rdzenia: *lata*, *lat*, *latom*. Niekiedy więc taki system mieszany składa się z wyrazów, pochodzących od wspólnego rdzenia, ale mających różne tematy, np. *oko*, *oczy*; *ksiądz*, *księża*; *dziecko*, *dzieci*; albo też z wyrazów, utworzonych od różnych pierwiastków, np. *rok*, *lata*; *człowiek*, *ludzie*; *idę*, *szedłem*.

Osobny typ deklinacji składanej stanowią rzeczowniki, które liczbę mnogą zastępują przez formę imion zbiorowych: *szlachcic*, *szlachta* (odmieniane w liczbie poj.), *ksiądz — księża*, *brat — bracia*; ostatnie dwie formy na *-a* dawniej odmieniały się według liczby poj. dekl. IV., z czasem przybrały końcówki liczby mn. *księżom*, *braciom*; *księżmi*, *braćmi*; o *księżach*, *braciach*. Najdawniejsze przykłady tych form, mianowicie *braćmi*, przytacza Linde z Zabaw przyjemnych i pożytecznych oraz ze Staszica. Por. § 206 oraz Gr. II. 16 i 157.

§ 4. Zasób form deklinacyjnych i konjugacyjnych zmniejszył się w czasach historycznych, gdyż liczba podwójna wyszła z użycia na gruncie języka literackiego. Niektóre jej formy w deklinacji utrzymują się i teraz w stanie szczątkowym w języku literackim i ludowym, ale już bez znaczenia liczby podwójnej (por. np. *w ręku*, *ręce*, *plecy*, *oczy*, *oczu*, *uszy*, *uszu*, gw. *strużeczkoma* i t. d.); w zakre-

sie konjugacji tylko w gwarach ludowych, np. *robiwa, robita*, ale także już w znaczeniu liczby mnogiej. Zanikanie liczby podwójnej odbywało się powoli, stopniowo; najdłużej trwały formy rzeczownikowe w N. Ac., przy nich jednakże określenia przymiotnikowe lub zaimkowe a także orzeczenia już w w. XV stawiano częściej w liczbie mnogiej niż w podwójnej. Liczby podwójnej z żywem poczuciem jej znaczenia używali jeszcze pisarze XVI wieku, potem jednakże formy jej częściowo znikają; jeszcze wprawdzie nawet w XVIII stuleciu nie zaginęła w zupełności ich tradycja, ale od początku XVII w. w zakresie deklinacji ograniczono się tylko do N. Ac., innych zaś przypadków już nie było w użyciu. Mesgnien w swej gramatyce z r. 1649 przy wzorach deklinacji męskiej notuje tylko *dwa końca*, przy innych zaś rzeczownikach zaznacza „dualis caret", dalej znajdujemy tam *dwie babie, dwie ulicy, nocy, kądzieli*, z nijakich *dwie oknie, dwie jabłce, niebie* i *dwie jai*; innych przypadków nie zna. Woyna w Compendiosa linguae polonicae constitutio r. 1690 o liczbie podwójnej tylko w przedmowie wspomina, że ta tylko teraz „apud rudiorem plebem in usu habetur". W zakresie czasowników Mesgnien na str. 57 zaznacza, że używa się *miłujewa*, a we wzorach dwie formy uwzględnia: *czytawa, czytata*, u autorów jednak współczesnych form tych brak prawie zupełny. Woyna i w konjugacji uwzględnia tylko liczbę pojedynczą i mnogą.

W tekstach literackich, jak zaznaczyliśmy, są tylko formy N. Ac. du., np. w Roksolankach (wyd. Brücknera, Bibljoteka Narodowa nr. 73) *płyną dwie rzece* 16, *wziąć dwie koronie* 16, *wyryje wierszów dwie parze* 76, *dwie palmie* 79, *dwie się swarzą kobiecie*, Kochows. Epigr. 69; *napisał dwie księdze* Rozm. Artaksesa (wyd. r. 1502) 80, *dwie mili było* 134; *na dwie mili* 1743 N. Ateny I, 211, *ma dwie oczy* 680. *zażywał dwie fidze* III, 518; *oczy obie* Gesner 38, same więc feminina i neutra. Natomiast w innych przypadkach liczba mn. zamiast podwójnej, np. *z dwiema pułkami* Rozm. Artaksesa 523, *obie matce z dwiema córkami* 524, *pod dwiema wodzami* Luz. 91, *obiema stronom* 121, *dwiema rozkochanym* Gesner 40.

Podobnie zanika liczba podwójna w konjugacji. Obficie występuje w zabytkach od w. XIV do końca XVI:

1 osoba: *pojdziewa, upoiwa swego ojca* BZ Gen. 19, 32, *z tobą pojdziewie* Ruth 1, 10 (w obu razach podmioty żeńskie); *nie będziewa winna* Jos. 2, 17, *siedziwa* 1567 Bpp. IV, 16, *z tobą mowić będziewa* Kromer 272, *zostaniewa* Orzech. 75, *coż tu rzeczewa* 112, *ja i ona*

nie pragniewa być rozdzielona J. Koch. l, 328, *znawa się obadwa* Mącz. 250 r. b, *nie więcej z sobą do grobu weźmiewa, tylko poki na świecie czego zażyjewa* Komedja o Lizydzie C 3 v; *podźwa synu do kościoła* 1553 Bpp. ll, 12, *prześpiwa się* Bls. Bpp. lV, 53, *dajwa pokoj, nie tykajwa* 53, *wołajwa, przepuszczajwa, wyłożwa* 23, *poczynajwa* A. Koch. 372, *mijajwa, trzymajwa, puszczajwa, zatykajwa* P. Koch. Goffred 5, 57; *jużechwa się zgodziła* Orzech. 34, *wszakżeswa się zwoliła* 36, *głębokoswa zabrnęła* 60, *obaswa swych tajemnic sobie nie zwierzała* J. Koch. I, 92, *obojeswa była* P. Koch. 4, 46, *byleswa zbawiona* Grochowski, św. Cecylja (wyd. Turowskiego II, 8).

2 osoba: *znata* (nostis) BZ Tob. 7, 4, *zgadzata się* Orzech. 71, *musita mieć oba początek* Orzech. 251, *pocznieta* 251, *kochata się oba* Grochowski Wirydarz 10 (wyd. Turowskiego), *jeszcze sie ściskajta* 31.

3 osoba: *ta jesta mie ucieszyła* Fl. 22, 5, *ręce służyle jesta* 80, 6, *przymowała jesta* 39, 15, *będzieta dwa w jednem ciele* BZ. Gen. 2, 24, *bita będzieta, ale nie umrzeta* Lev. 19, 20, *będzieta* (oczy) *uzdrowionie* Tob. 6, 9; *byłasta oba naga* Gen. 2, 25, *przyszłasta* Jos. 2, 22, *onie* (obie synowe Noemi) *poczęlesta płakać* Ruth 1, 9, *taksta mowiła Mojżesz i Eleazar* Num. 26, 3, *w jednejsta kodze siedzieli* Ezop 136. *wdowiec z wdowąmesta się poślubiła, obadwasta wsporna była* 254, *poczętasta gadać dwie gwiaździe* Opeć 8, *Lech zabił go, gdysta sama była* Bls. 340 v. i t. d.

Natomiast w XVII w. spotykamy tę formę bardzo rzadko: *gdybychwa tam była* 1606 Peregrynacja dziadowska, *róbwa* Sim. 13, 175, *żon nie mawa* 17, 41, *dalekoświa zabrnęła* 17, 133.

Deklinacja.

§ 5. Deklinacją nazywamy odmianę przez przypadki. Przypadek — jak wiemy — jest pojęciem gramatycznem, opartem na cechach nie tyle formalnych, jak syntaktycznych: pewna forma może być uznana w jednym razie za jeden, w innym — za inny przypadek, a z drugiej strony formy, różniące się końcówkami, uznajemy za formy jednego przypadku, np. *ojcu, synowi, słudze* itd. Ponieważ w morfologji bierzemy pod uwagę cechy przedewszystkiem formalne, przeto stosownie do rozmaitości końcówek, ukazujących się w jednych przypadkach, rozróżniamy oddzielne deklinacje.

Najbardziej zasadniczym, opierającym się na bardzo ważnych różnicach formalnych, jest podział na deklinację imienną i zaimkową.

Deklinacja imienna.

§ 6. Według deklinacji imiennej odmieniają się rzeczowniki a dawniej zupełnie tak samo, jak rzeczowniki, odmieniały się przymiotniki, liczebniki i imiesłowy [1]).

Z tych imiesłowy czynne utraciły od bardzo dawnych czasów w języku polskim deklinację, stały się nieodmiennemi (lub utworzono z nich deklinację zaimkową), a pozostałe resztki ich form przypadkowych dawnej deklinacji imiennej dziś mają znaczenie przysłówków (są to tak zw. imiesłowy nieodmienne). Z dawnej deklinacji imiennej przymiotników zachowały się w czasach historycznych także tylko resztki. Liczebniki w języku staropolskim miały deklinację wspólną z rzeczownikami, ale z biegiem czasu zaszły w niej takie zmiany, że dziś liczebniki tworzą deklinację osobną.

§ 7. Rzeczowniki nijakie, kończące się na *-um*, zapożyczone z łaciny, mają wspólną formę dla wszystkich przypadków w l. poj., natomiast męskie (np. *album*) odmieniają się według zwykłych norm deklinacyjnych. W języku stp. także inne imiona obce często traktowano jako nieodmienne, np. *w przebytkach Cham* (zam. *Chama*) Fl. 77, 56, *podług zakona Melchizedech* 109, 5, *z Bogiem Abraham* (t j. *Abrahama*) 46, 9, *synom Lot* 82, 7, *Dawid przeciwko Goljat.* Puł. 149 arg., *będęć mowić Israel* (zam. *Israelu*, V. sg.) Fl. 49, 8, *jenże zjawia słowo swoje Jakobowi, a sądy swoje Israel* 147, 8 i t. d. I dziś niektóre imiona obce używają się w formie nieodmiennej, n. p. *Wiktora Hugo, do Bordeaux, Mirabeau, Cantù* i t. p.

Gdy zaś imiona te odmieniano, tworzono dla nich różne tematy: przedewszystkiem więc w mianowniku zachowywano końcówki obce: *-us, -as, -es, -is, -ius* (niekiedy z wymianą końcowego *-s* na *-sz*) i te formy służyły, jako temat: *Krystus* Fl. Ath. 35,

---

[1]) W szczególnych wypadkach na wzór deklinacji imiennej odmieniamy nieimiona, brane w znaczeniu rzeczowników, np. *powiedział mi ktoś o tobie. — Nie znam tego ktosia.* W. Potocki w Moraljach pisze: *Cóż tedy żywot człowiecży? Nic. Mniej niż pół nica* I, 254. *Wszytko to dzisiem, wszytko latem* I, 324.

Archodojus Zyw. Aleks., *Darius* BZ. II Esdr. 6, 34, *Arystotelisza*, *Parysza*, *Tuljusza* Zab. 544 (w. XV), *Krystusowi* Puł. 80 arg. To znowu odrzucano te końcowe zgłoski, np. *Kryst* Bogur. *Cyra a Darja* BZ II Esdr. 7, 4, *Krystu* (D. sg.) Puł. 15 arg., *Krystowi* Puł. 107 arg. Na miejscu końcowego *-ius* powstawała nowa końcówka *-i* (*-y*) np. w Cyzjojanusie z pocz. XV w. *Ambroży*, *Tyburcy*, *Brzykcy*, *(Briccius)*, w wierszowanym żywocie św. Aleksego: *Aleksy*, *Aleksego*, *Aleksemu*, podobnie *Ambrożego* Sul. 113 według analogji do odmiany przymiotników. Imiona na *-as*, *-ias* odmieniano także według tematów żeńskich na *-a: Ieremie* Puł. 64 arg. *Pitagory* (G. sg.) Bls. Żyw. 31, *Tragedja Epaminondy* 1756 Konarski. Imiona na *-o* odmieniano według tematów na *-on* lub *-in* za wzorem deklinacji łacińskiej, np. *Farao* BZ Ex. 9, 27, *Faraona* Ex. 8, 30, *Faraonowi* Ex. 9, 1, *przed Faraonem* Ex. 9, 12, *Kupidyna* Opal. 14, przez analogję także *Jetrona* (N. sg. *Jetro*) Bazylik 24, a nawet *Mieszkona* Błażows. 67, *Skirgiellona* 320, *Jagiełłona* Kon. III, 243; *Faetonta* Drużb. 487.

Zmiany tematu.

§ 8. W niektórych formach fleksyjnych zmieniają się nietylko końcówki, ale także i tematy. W niektórych językach, n. p. sanskryckim, greckim, zmiany tematu, wywołane przez dawne czynniki fonetyczne, np. przenoszenie akcentu, wiążą się stale z pewnemi przypadkami, co się datuje jeszcze z czasów praarjoeuropejskich. Ślady tego stanu zachowują się dotychczas w językach słowiańskich, a między niemi także w języku polskim, n. p. *niebo*, *niebiosa* prasł. *nebo*, *nebesa*, gdzie w temacie wymienia się *o* i *e*[1]).

Zmienia się temat w odmianie rzeczownika *gospodzin*; normalnie dalsze przypadki tworzą się w Fl. od tematu *gospodn-*: V. sg. *gospodnie* 17, 18, G. *gospodna* 17, 34, D. *gospodnu* 3, 4, I. *gospodnem* 94, 7, L. *w gospodnie* 32, 1; w Puł. pl. N. *gospodnowie* Ath. 18. Ac. *gospodny* Ath. 19, G. *gospodnow* 135, 3. Od tematu zaś *gospodzin* w Fl. trafiają się rzadkie formy tylko w późniejszych częściach rękopisu widocznie pod wpływem analogji do N. sg., np. G. sg. *gospodzina* 104, 3, D. *gospodzinu*, *gospodzinowi* 134, 19, L. *w gospodzinu* 117, 9; zapewne też i w Bogurodzicy pierwot-

[1]) Leskien, Spuren der stammabstufenden Declination im Slavischen und Litauischen, JA. III, 108.

nie było: *u twego syna gospodna*, co przepisywacz dla lepszego rymu zmienił na *gospodzina*.

§ **9.** Rzeczowniki osobowe z suf. złożonym *-an-in* tworzą formy przypadkowe tylko w l. poj. od tematu z przyrostkiem *-in*, np. *ziemianin* Sul. 88, *Sasin* TPaw. IV, nr. 3376, *Slężanin* IV, nr. 4042, *pogrodzianina* III, nr. 2384 (kon. XIV i pocz. XV w.), *mieszczanina* Sul. 71, *ziemianina* Sul. 100, *mieszczaninowi* BZ Lev. 25, 14; w l. mn. N. *ziemianie* Fl. 48, 2, *mieszczanie* BZ IV Reg. 23, 17, Sul. 97, Ac. *mieszczany* BZ Jos. 8, 24, *mieszczan* BZ Lev. 19, 18, *ziemianow* Sul. 77, *ziemianom* Dział. 61, *Polszczanom* Sul. 62, Ac. *ziemiany* Sul. 90. I. pl. *miedzy ziemiany* Dział. 26, niekiedy jednakże z zachowaniem suf. *-in*, n. p. *przedmieszczeninow* Puł. Deut. 45, *dworzaninow* Sul. 26, *czeladzinoow* Sul. 28, *ziemieninom* Sul. 60; stale to zachodzi w imionach z samym suf. *-in*: np. *Rusinow* Chwalcz. I, 129, a także od najdawniejszych czasów: *murzyni* (łc. *Maurus)* np. w Fl. *murzynowie* 67, 34, *murzynow* 86, 4. Również *bernardyni, paulini* i t. p. mają stałe *-yn*, *-in* odpowiednio do łac. *Bernardinus, Paulinus*. Do XVI w. używano form N. sg. *krześcijan, pogan*, łac. *christianus, paganus*, o czem wnosić można z takich form, jak: *każdy krześcijan* Gn. 171 b, I. sg. *krześcijanem* 1538 Sam. F. 6 b, N. pl. *pogani* Fl. 9, 39, *poganowie* 65, 7, *krześcijani* Mac. Doc. 138, *prze krześcijany* Gn. 178 a.

§ **10.** W deklinacji niektórych imion, ale tylko w liczbie mn., wymieniają się tematy miękkie na twarde; ma to miejsce przedewszystkiem w G. pl. dawnych tematów spółgłoskowych, n. p. *kamień — kamion, zwierzęcia — zwierząt, brzemienia — brzemion*, gdyż w G. pl. pierwotnie była końcówka *-ъ*; zapewne też od tematów spółgłoskowych były utworzone imiona, kończące się w N. sg. (pierwotnie był to może Ac. sg.) na *-ciel* prasł. *-telъ*, G. pl. z końcowem *-cioł*, prasł. *-telъ*, por. stsł. N. sg. *prijatele*, G. pl. *prijatelъ* (Gr. stsł. § 135 str. 91); w jęz. polskim też od najdawniejszych czasów *przyjacioł*, przyczem oddawna już tworzyły się i inne przypadki l. mn. analogicznie do G. pl. z tematami na spółgłoskę twardą, a z drugiej strony analogicznie znów do innych przypadków G. pl. mógł się tworzyć od tematu miękkiego. Tym sposobem zaszło tu mieszanie tematów w deklinacji tego tylko rzeczownika na *-ciel* (niema tego mieszania w deklinacji rzeczowników: *zbawiciel, nauczyciel* i innych na *-ciel)*. Nadto również to samo zjawisko postrzegamy w deklinacji imion: *kmieć, łokieć, paznogieć*. Oto przegląd form:

Ac. *przyjacioły* 1544 Dist. Cat. nr. 34, *prz jaciele* BZ. Gen. 29, 22, *nieprzyjaciele* Fl. 47, 3, G. *nieprzyjacielow* Fl. 7, 6, BZ. Gen. 22, 17, *przyjacielow* BZ. II Esdr. 8, 29, *nieprzyjacieli* Wacł. 143 a, Chwalcz. I, 227, *przyjacieli* Chwalcz. I, 177, *nieprzyjacioł* Fl. 7. 4, *przyjacioł* BZ. Num. 34, 15; D. *nieprzyjacielom* Fl. 9, 26, Kon. II, 224, *przyjacielom* BZ. Tob. 8, 22, Dist. Cat. nr. 40, *nieprzyjaciołom* BZ. Num. 14, 31; I. *nieprzyjacielmi* BZ. Lev. 26, 17, Chwalcz. I, 227, *nieprzyjacioły* BZ. Lev. 26, 10, *nieprzyjaciołmi* BZ. Lev. 30, 14, *przyjaciołami* Kras. IV, 60, *po nieprzyjacielech* (końcówka według wzoru tematów twardych) BZ. Lev. 43, 12; G. *kmieci* 1399, Hube Zb. 108, *kmiot* 1393 Leksz. I nr. 1556; D. *kmieciom* 1401 Piek. 50, *kmiotom* 1424, Przyb. 17; I. *kmiećmi* 1399 Leksz. II, nr. 2320; L. *o kmiecioch* Sul. 14, wyjątkowo N. sg. *ten kmiet*, omyłka pisarza lub źle odczytane, gdyż powinnoby być *kmiot* lub *kmieć* (możliwe, że według łac. *comites* utworzono pierwotnie podwójną formę: *kmieć* lub *kmiot*); G. *łokiet* obok *łokciow* BZ. Ex. 36, 15, *łoktow* BZ. Ex. 38, 15; D. *łoktom* 1471 MPKJ. V, 14, *pod łokćmi* BZ. Deut. 33, 27; G. du. *dwu łoktu* BZ. Ex. 37, 10; nawet *po jednem łoktu* Ex. 37, 25; G. *paznoktow* Fl. 68, 36, Ac. *paznokty* Puł. 68, 36, *nogty były złote* 1510 Aleks. 133, Ac. *paznokty* 1562 Rej Zwrz. Bpp. XXX str. 274, *paznochty*, L. *o paznochtach* 1535 Bpp. XXVIII str. 40, *paznochtow*, *paznochcie*, *na paznochciach* tamże 41, *paznoktow* 1612 Miask. II, 67; wyjątkowo też N. sg. jako nazwa rośliny *nogiet* — nucularia 1468 Rost. nr. 4478 (być może, iż były początkowo dwa oboczne tematy: *nogъtь* i *nogъtъ*). Nadto jeszcze od *więcierz* spotykamy formę *więciormi* (I. pl.) 1500 AGZ. XV, 399.

§ **11.** Najczęściej zmiana cząstkowa tematu jest wynikiem wyraźnych, powszechnie łatwo postrzeganych czynników fonetycznych, np. *człowiek-a*, *człowiecz-e*, stp. *w człowiec-e*; *ręk-a*, *rąk*, *ręc-e*, *książę*, *książęci-a*, *książęt-a*, *książąt*; *imię*, *imieni-a*, *imion-a* i t. d. Także niekiedy następuje ściągnięcie zgłosek, np. *księcia* z *książęcia*, *księciem* i t. d. (dopiero w XVIII w.). albo *ksze* zam. *księże* J. Koch. Fr. II, 19, Opal. 48, por. JP. VI, 146—153.

Systemy deklinacyjne.

§ **12.** W okresie praarjoeuropejskim z pewnemi tematami łączyły się pewne końcówki przypadkowe, z innemi — inne. Stąd w zakresie deklinacji imiennej od najdawniejszych czasów nie było jednostajności w formowaniu przypadków, odmiana więc imion dzie-

liła się na deklinacje według formy końcowej części tematów. Były przeto deklinacje tematów na *-o*, na *-u*, na *-i*, na *-ā*, na *-ū*, na spółgłoskę. W niektórych deklinacjach zachodziły nadto różnice zależne od rodzaju rzeczownika, mianowicie rzeczowniki nijakie w niektórych przypadkach różniły się od męskich i żeńskich.

Również na gruncie praae., gdy temat kończył się na samogłoskę, a końcówka składała się z samogłoski samej lub z następującą spółgłoską, wtedy zachodziło ściągnięcie samogłosek. Wskutek tego temat w końcowej części podlegał zmianie i jego stan niezmienności zostawał uszczuplony na korzyść końcówki, jako elementu zmiennego; ten proces Baudouin de Courtenay nazwał morfologiczną absorbcją [1]).

§ **13.** Jednym z najważniejszych wyników morfologicznej absorbcji było na gruncie prasł. utożsamienie tematów i końcówek w niektórych formach, a zwłaszcza w N. sg.; tak np. tematy na *-o* i na *-u*, które niegdyś przybierały w tym przypadku końcówkę *-s* i tworzyły różne mianowniki: **vl̥kos*, **sūnus*, na gruncie prasł. przybrały formę: **vьlkъ*, *synъ*, t. j. tematy ich (ze względu na formę innych przypadkow: **vьlka*, **synu*, **synovi* i t. d.) kończyły się już na spółgłoskę twardą a końcówka przypadkowa była wspólna *-ъ*; podobnie praae. formy na *-i̯o-s*, *-i-s* upodobniły się na gruncie prasł. w końcówce wspólnej *-ъ* z poprzedzającą spółgłoską miękką. To stało się przyczyną mieszania innych form przypadkowych, np. **ognь* (por. skr. *agnis*, łc. *ignis*) odmieniał się pierwotnie według normy tematów na *-i*, ale w stsł. ma już G. sg. *ognja* według wzoru tematów dawnych na *-i̯o* (Gr. stsł. § 130).

Ten okres mieszania różnych deklinacyj, okres wpływania jednych deklinacyj na inne, częściowego ich wyrównywania, okres wpływu analogji, trwał w czasie jedności prasłowiańskiej, ciągnął się dalej w okresie prapolskim i staropolskim i nie skończył się dotychczas, od wieku jednak XVI był hamowany tradycją literacko-językową. Za to przed połową w. XVI proces mieszania systemów deklinacyjnych, wyrażający się w zabytkach chwiejnością form obocznych, był niezmiernie żywy.

§ **14.** Wyniki tego i innych procesów współczesnych sprawiły to, że ogólny system deklinacyjny w języku polskim uległ

---

[1]) W książce zbiorowej, Sbornik statej, poświęconej F. Fortunatowowi, Warszawa 1902, str. 234—248.

gruntownej zmianie w porównaniu z systemem prasłowiańskim, wskutek czego musimy go oprzeć na innych zasadach.

W języku polskim dzięki morfologicznej absorbcji[1]) wszystkie tematy deklinacyjne kończą się na spółgłoskę twardą lub miękką, a zatem moglibyśmy stosownie do natury tematu wszystkie odmiany imion podzielić na dwie tylko deklinacje: twardą i miękką. Byłby to jednak podział niepraktyczny, ponieważ różnice w odmianie tematów twardych i miękkich często są mniej znaczne, niż różnice w odmianie innych grup imiennych. Powszechnie przeto za podstawę podziału na deklinacje bierze się dwie cechy naraz: rodzaj gramatyczny i formę mianownika l. poj. Stosownie do tego niektórzy gramatycy, np. Małecki, przyjmują 5 deklinacyj, do których należą: I. rzeczowniki męskie, kończące się w N. sg. na spółgłoskę twardą lub miękką, i męskie zdrobniałe na *-o*; II. nijakie na *-o*, *-e*; III nijakie (i jeden męski) na *-ę*; IV żeńskie lub męskie na *-a*, żeńskie na *-i*, męskie imiona własne na *-o*; V żeńskie na spółgłoskę. Kryński (Gramatyka języka polskiego, Warszawa 1907) deklinację III łączy z II; za nim idą Stein i Zawiliński (Gramatyka języka polskiego, Kraków-Warszawa 1907, potem jeszcze trzy wydania). St. Szober (Gramatyka języka polskiego, Warszawa 1923) dzieli deklinacje tylko według rodzajów, dodając jeszcze osobną mieszaną; Kalina (Historja języka polskiego, formy gramatyczne do końca XVIII wieku, Lwów 1883) a także Pilat (Gramatyka języka polskiego, Lwów) rozpatrują deklinację polską według praae. typów tematowych (deklinacja tematów na *-o*, na *-u*, na *-ā* i t. d.)

§ 15. Podział na deklinacje jest więc w pewnych granicach dowolny, ponieważ opiera się nie na zupełnej tożsamości formacyj, należących do jednej deklinacji, lecz na ich zgodności w pewnym tylko stopniu. Możnaby odmianę wszystkich imion uznać za jedną deklinację, o ilebyśmy uznali za główną cechę to, że wszystkie mają niektóre końcówki wspólne, jak np. D. pl. *-om*, L. pl. *-ach*; gdyby zaś każdą odmiankę uznać za podstawę osobnej deklinacji, mielibyśmy deklinacyj tych bez liku. Kierujemy się przy podziale na deklinacje zasadą praktyczną, z którą najlepiej się godzi podział na 5 deklinacyj: I męską, II, III nijakie i IV, V żeńskie, a to ze względu na to, że w gramatyce historycznej musimy się liczyć także z dawniejszym stanem języka, objaśniając historję form deklina-

[1]) Gr. stsł. § 101 str. 65.

cyjnych; otóż historja ta jest inna w każdej z dwu deklinacyj nijakich i tak samo dwu żeńskich. W gramatyce stsł. odróżniamy deklinacje: I. tematów męskich i nijakich na *-o*; II tematów na *-a*; III tematów na *-i*; IV tematów na *-u*; V tematów spółgłoskowych i na *-ū*; stosunek więc tych dwu systemów jest taki: stsł, I i IV, pols. I i II, stsł. II — pols. IV, stsł. III — pols. I i V, stsł. V — pols. w części I, III i V.

Deklinacja I.

§ 16. Zasadniczo wchodzą do niej imiona, które w języku prasł. i prapolskim były rodzaju męskiego, kończyły się w N. sg. na *-ъ* lub *-ь* i należały w języku stsł. do deklinacji I, III, IV i V. Z imion, należących do stsł deklinacji III, w polszczyźnie przeszły do deklinacji I męskie (np. odpowiadające starosłowiańskim. *zętь*, *tъstь*), a z deklinacji V także męskie, które utraciły formę N. sg., zastępując ją przez formę Ac. sg., np. *kamień*, por. stsł. N. sg. *kamy*, Ac. sg. *kamenь* (Gr. stsł. § 121—135). O innych p. niżej,

Rzeczowniki, należące do tej deklinacji, miały w okresie prapolskim formy, których typowe przykłady tutaj w odtworzeniu podajemy:

	Liczba pojedyncza.						
M.	*wilkъ*	*dobrъ*	*otьcь*	*krol'ь* [1]	*synъ*	*zętь*	*(?)*
W.	*wilče*	*dobre*	*otьče*	*krol'u*	*synu*	*zęti*	*(?)*
B.	*wilkъ*	*dobrъ*	*otьcь*	*krol'ь*	*synъ*	*zętь*	*kamenь*
D.	*wilka*	*dobra*	*otьca*	*krol'a*	*synu*	*zęti*	*kamene*
C.	*wilku*	*dobru*	*otьcu*	*krol'u*	*synowi*	*zęti*	*kameni*
N.	*wilkomь*	*dobromь*	*otьcemъ*	*krol'emь*	*synъmь*	*zętьmь*	*kamenьmь*
Ms.	*wilcě*	*dobrě*	*otьci*	*krol'i*	*synu*	*zęti*	*kamene,-ni*
	Liczba mnoga.						
MW.	*wilci*	*dobri*	*otьci*	*krol'i*	*synowe*	*zętije*	*kamene*
B.	*wilky*	*dobry*	*otьcě*	*krol'ě*	*syny*	*zęti*	*kameni*
D.	*wilkъ*	*dobrъ*	*otьcь*	*krol'ь*	*synowъ*	*zętiji*	*kamenъ*
C.	*wilkomъ*	*dobromъ*	*otьcemъ*	*krol'emъ*	*synъmъ*	*zętьmъ*	*kamenьmъ*
N.	*wilky*	*dobry*	*otьci*	*krol'i*	*synъmi*	*zętьmi*	*kamenьmi*
Ms.	*wilcěχъ*	*dobrěχъ*	*otьciχъ*	*krol'iχъ*	*synъχъ*	*zętьχъ*	*kamenьχъ*

[1]) Znaki zmiękczenia kładziemy tylko nad literami, oznaczającemi spółgłoski zmiękczone przez *j*.

Liczba podwójna.

M.W.B.	*wilka*	*dobra*	*otьca*	*kroľa*	*syny*	*zęti*	*kameni*
D. Ms.	*wilku*	*dobru*	*otьcu*	*kroľu*	*synowu*	*zętiju*	*kamenu*
C. N.	*wilkoma*	*dobroma*	*otьcema*	*kroľema*	*synъma*	*zętьma*	*kamenьma*

N. sg.

§ **17**. Na gruncie polskim końcowe półgłoski znikły (Gr. I, § 45—49); imiona, które się dawniej kończyły w mianowniku na -ъ lub -ь, teraz w wygłosie mają tylko spółgłoskę, przez co po większej części forma mianownika przedstawia czystą formę tematu (nowego, już spółgłoskowego), często tylko nieco zmodyfikowanego pod wpływem czynników fonetycznych, np. *dąb* (właściwie *dąp*) — *dęb-u*, *pies* — *ps-a*, *gołąb* — *gołębi-a*.

Końcowa spółgłoska bywa niepodniebienna (twarda) lub podniebienna (miękka); w wypadku pierwszym jeszcze ze względów morfologicznych rozróżniamy wyrazy z wygłosem na spółgłoskę pierwotnie niepodniebienną, np. *rów*, *dąb* i z wygłosem na spółgłoskę odpodniebiennioną (stwardniałą), n. p. *paw*, *gołąb* (Gr. I, § 211).

§ **18**. Imiona męskie, zakończone na spółgłoskę twardą, należą do dwu kategoryj znaczeniowych: są one rzeczownikami albo przymiotnikami. Z dawnych przymiotników do kategorji rzeczowników przeszły takie, jak: *Kraków* (gród Kraka), *Szczuczyn* (dwór Szczuki) i tym podobne inne nazwy miejscowości; utrzymały się w kategorji przymiotników takie, jak: *matczyn*, *siestrzyn*, *zdrów*, *rad*, *winien*, *kontent* (nowe zapożyczenie!), dziś nieodmienne. W języku stp. takie formy były częste, np. w Fl. przymiotniki i imiesłowy: *bogat* 48, 17, *gospodnow* 18, 8, *gotow* 37, 18, *jakubow* 45, 7, *lub* 34, 17, *miłościw* 98, 9, *młod* 36, 26, *mocen* 51, 1, *niemocen* 6, 2, *niepokalan* 17, 26, *opłwit* 77, 43, *pamięcien* 19, 3, *panow* 121, 1, *podobien* 48, 21, *pokojen* 119, 6, *pomocen* 88, 42, *pust* 68, 30, *rowien* 70, 21, *smęcien* 41, 13, *święt* 17, 28, *żyw* 17, 50. Podobnie w innych zabytkach XIV do XVI w., poczem formy te częściej zastępowano przez formy deklinacji złożonej na *-y (gotowy, młody)*. Nieraz znajdujemy formy oboczne u jednego pisarza, np. *bądź przyciśnion* Sul. 81, *bądź przyciśniony* Sul. 59, *temi czasy klasztor założon*, *drugi w Wągrowcu założony* Bls. 353 (por. § 307).

§ **19**. Niektóre rzeczowniki zmieniły swą dawną formę mianownika pod wpływem analogji do innych form przypadkowych,

np. dawne *oścień* zmieniono na *osn* 1449 R. XXIII, 280 pod wpływem form G. sg. *osna*, D. sg. *osnu* i t. d. (Pierwotnie było **ostьnъ*, **ostьna*, **ostьnu*, por. Gr. I, § 45—49).

§ **20.** Wśród imion męskich, kończących się w N. sg. na spółgłoskę miękką lub stwardniałą (por. Gr. I, § 192, 205, 211), odróżniamy właściwe rzeczowniki, np. *kraj*, *mąż*, *kosz*, *koń*, *deszcz*, *słuchacz*, *dziewierz*, *rodzic*, *książ*, od pierwotnych przymiotników dzierżawczych, np. *Radom*, *Oświęcim*, dawniej *Radoń*, *Oświęciń* (G. sg. *Radomia*, *Oświęcimia*). Ze względu na formę pierwotnych tematów imiona te tworzą grup kilka. Do nich należą: 1) dawne tematy na *-jo*, np. *kraj*, *płacz* (pierwotne **plakjь*), *Radom* (Gr. stsł. § 126); 2) dawne tematy na *-i* (Gr. stsł. § 130), np. *ogień* (stsł. *ognь*, łac. *ignis*, skr. *agnis*), *teść*, *zięć*, *niedźwiedź*, *żołądź*, *cień*, *śledź*, *połeć*, może także *koń*); 3) dawne tematy na *-o* (Gr. stsł. § 89), np. *ociec*, *tworzec*, *książ*, *pieniądz*, *zając* i t. d. 4) dawne tematy spółgłoskowe (Gr. stsł. § 133), w których odmianie formę mianownika zastąpiono przez formę biernika bądź to już w języku prasł., np. *dzień* (prasł. **dьnь*) z resztkami deklinacji konsonantycznej w jęz. stsł. (tylko po liczebnikach i przed enklityką, Diels JA. XXXII, 311—312) stp. *uczyciel* (stsł. *učitelь*, por. N. pl. *učitele*, G. pl. *učitelь*) i pierwotnie niekonsonantyczne *młynarz* (por. stsł. *mytarь*, N. pl. *mytare*, G. pl. *mytarъ*), bądź to na gruncie polskim, np. *kamień* (stsł. *kamy*), *płomień*, *strumień* i t. d. 5) zapożyczenia z języków obcych, gdzie z przyczyn fonetycznych na gruncie polskim zastąpiono końcową spółgłoskę twardą *-s*, *-z* przez miękką, potem stwardniałą *-sz*, *-ż*, np. *czynsz* (niem. *Zins* z łac. *census*), *sojusz* (r. *sojuz*), *ryż* (zach.-europ. *ris*), *Anchiżesz* Luz. 271 i t. d. (Gr. I, § 204); 6) polskie nowotwory, np. *liść*, utworzone na miejsce dawnych zbiorowych n. p. *liście*.

Dla przymiotników z końcową spółgłoską miękką brak przykładów (z wyjątkiem wspomnianych wyżej urzeczownikowionych *Radoń*, *Zwoleń*).

§ **21.** Niektóre rzeczowniki męskie deklinacji I, kończące się w N. sg. na spółgłoskę twardą, mają formy oboczne z końcówką *-o*. Zjawisko to, nie obce i innym językom słowiańskim, występuje w polszczyźnie najwcześniej w wyrazach zdrobniałych: *Pietrko* 1387 Hube Zb. 2, *Jaśko* 1388 r. 3, *Czestko* 1388 r. 5, *Grzymko* 1389 r. 8, *Przybko* 1391 r. 10 bardzo często w zapiskach sądowych obok form: *Piotrek*, *Jasiek*, *Czestek*, *Grzymek*, *Przybek*. Zapewne analogicz-

nie do nich także *Świętopołko* Chwalcz. I, 23; wyjątkowo tylko, gdy wyraz nie kończy się na *-ko*, mianowicie w niezdrobniałem stp.: *błazno* 1522 Opeć 92. Przeważająca ilość imion zdrobniałych wskazuje, że nie mamy w tych formach jakichś szczątków archaicznych (t. j. form na *-o*, rzekomo z dawnego końcowego *-os*), lecz tylko twory analogiczne do imion rodz. nijakiego [1]).

§ **22.** Inne formy zdrobniałe na *-o* z poprzedzającą spółgłoską miękką, np. *Stasio* (obok *Staś*), *Jasio* (ob. *Jaś*), *Kazio*, *Bolcio*, *dziadzio*, *wujcio*, *stryjcio*, lub z twardą, np. *tato*, *tatko*, są późnemi nowotworami.

V. sg.

§ **23.** Dwie końcówki wołacza: *-e* i *-u* w języku prasł. właściwe były dwu rodzajom dawnych tematów: pierwsza tematom na *-o* (Gr. stsł. § 124), druga tematom na *-u* (Gr. stsł. § 131) i tematom na *-jo* (Gr. stsł. § 126): *człowiecze*, *synu*, *kraju*, *mężu* prasł. **člověče*, **synu*, **kraju*, **mǫžu*, por. *człowiecze* Kaz. św. *synu moj* BZ. Gen. 27, 20. Na gruncie polskim wcześnie zaczęło się mieszanie tych form, a przedewszystkiem od tematów na spółgłoskę tylnojęzykową (*k*, *g*, *ch*) w zakresie dawnych tematów na *-o* zaczęto urabiać wołacz z końcówką *-u*. W Kaz. św. jest mało wołaczów; między niemi *człowiecze* cv; w Fl. mamy już nowszą formę *pomocniku* 18, 16 i 58, 20; w Żyw. Błaż. *stradniku*; w zapiskach sądowych: *słuchaj podsędku* 1401 Piek. 60; potem w w. XV i XVI nowe formy na *-u* ograniczają się prawie wyłącznie do tematów na spółgłoskę tylnojęzykową; do rzadkich wyjątków należy forma *ludu* Puł. 49, 8 (Fl. *słuchaj lud moj* i podobnie BZ. Deut. 33, 29). Obok tego jednak utrzymują się i dawne formy: *Wojciesze* XV w. Bogur., *człowiecze* Puł. 54, 14, *dusze* XV w. R. XIX, 93, ale *duchu* pocz. XVI w. R. XIX, 126, *Franciszku* XVI w. Bogur. i w ogólności prócz *Boże*, *człowiecze* od w. XVI po spółgłoskach tylnojęzykowych mamy końcówkę *-u*. Z dawnych tematów na *-u* *syn* tworzył niekiedy formy V. sg. na *e* i taką formę raz jeden znajdujemy w Gn. (184 a) R. XXV, 66; potem ta forma ukazuje się częściej, ale ostatecznie nie utrwaliła się w języku literackim. Niekiedy też ukazuje

[1]) Sobolewskij w Rus. Filołog. Věstnik LXIV, 150 mówi, że w językach ruskich ukazuje się ta końcówka *-o* dopiero od w. XIV i tylko po grupie spółgłoskowej.

się forma *domie*, np. w Nowym Testamencie z r. 1556 (karta 167) albo u A. Koch. 42.

§ **24.** W odmianie II, t. j. miękkiej, rzeczowniki na *-ec* z dawnego ьсь [1]) stale zachowują pierwotną formę na *-e* (Gr. stsł. § 126), np. *otcze*, *oćcze* BZ. Gen. 27, 38, a także w starszych tekstach Ojcze-nasza, potem *ojcze*; *młodzieńcze* BZ. Tob. 5, 6, *tworcze* Naw. 97. Z rzeczowników na *-ądz*: *księże* XV w., R. XXIV, 45, Rej. Apoc. 88, ale z rzeczowników na *-ąc*: *zającu*, *tyś stracił* Ez. 180; *zającu*, *miesiącu* Stoj. D 8 v.

§ **25.** Z innych rzeczowników na spółgłoskę miękką dawne tematy na *-jo* już w języku prasł. miały końcówkę *-u* (Gr. stsł, § 126), np. **kraju*, **mężu*. Toż samo oczywiście jest i w języku polskim, przyczem za tym wzorem poszły wcześnie także inne rzeczowniki na spółgłoskę miękką (z wyjątkiem wyżej wspomnianych na *-ec* i *-ądz*), np. w Bogur. *Adamie*, *ty boży kmieciu*, w Fl.: *krolu* 5, 2, *zbawicielu* 17, 51, *żałtarzu* 56, 11; *przyjacielu* Żyw. Błaż., *mężu* BZ. IV Reg. 1, 13, *wozatarzu* IV Reg. 13, 14. Niektóre uległy analogji do form wołaczów na *-e*, mianowicie zakończone na *-ic*, co wskazywałoby na wpływ deklinacji rzeczowników na *-ec*, n. p. *ociec*, *młodzieniec*. Jeden z takich przykładów trafia się w rp. z w. XIV, jednak tylko w dopisku, który prawdopodobnie dostał się tu w czasach późniejszych (ale niewiadomo kiedy): *panice Biernacie* Mac. Pam. II, 351 (tu rękopis oznaczono jako pochodzący z lat niepewnych, według Łopacińskiego datuje się z końca w. XIV, Pocz. piśm. 322); potem dopiero — sporadycznie zresztą — w XVI w. i później: *krolewicze* J. Koch. Odpr. w. 33, *Pryjamicze* w. 446, *ślachcicze* Rej Bpp. XXX, 139, *krolewice* Groch. 336 obok *krolewicu* 326, *krolewicze* Petr. III, 5, *Chodkiewicze* Petr. I, 2, *panicze* Sim. 12, 15 i t. d. Wobec późnych tych przykładów formę *bożycze* w pieśni Bogurodzica objaśniamy jako V. sg. od *bożyk* a nie od *bożyc*. W języku czeskim też tylko wyjątkowo trafiają się formy na *-e*, i to najwcześniej w końcu w. XIV, np. *kralowicze* (Gebauer Hist. Mluvn. III, str. 97).

§ **26.** Stojeński przytacza szereg przykładów na końcówki V. sg. *-e* i *-u*; według niego rzeczowniki na *-ab*, *-áb*, *-ob*, *-ub* mają końcówkę *-e*: *drobie*, *jastrząbie*, *grabie*, *czubie*, również na *-ec*, oznaczające osoby (dawne na *-ьсь*), *młodzieńcze*, *niedbalcze*, podobnie też

[1]) W tych formach końcowe *-ьсь* z dawniejszego *-ьkъ*.

na *-ic*: *ślachcicze*, natomiast na *-u*: *oraczu*, *partaczu*, *puchaczu* (dawne tematy na *-jo*), *palcu*, *kagańcu* (dawne na *-ьсь*) oraz inne na spółgłoskę miękką lub stwardniałą: *połciu*, *miesiącu*, *zającu* D 8 v.

§ **27**. U J. Kochanowskiego mamy formy podobne do dzisiejszych, np. *języku wszeteczny* I, 206, *Boże*, *świadku mojej niewinności* I, 6, *strumieniu* I, 192, *rozumie moj* I, 296, *ty Miecławie* I, 281, *ty ziemianinie* II, 52, *księże* II, 426, *ksze Naropiński* II, 453; mniej zwykłe: *moj synie* II, 190, *ty domie* I, 219. *care* (zam. *carze*) I, 319 oraz wyżej wspomniane: *Pryjamicze* II, 115, *zacny krolewicze* II, 100, *zły krolewicze* II, 493; w Kalendarzu wiecznym *marcze* (od *marzec*) Bpp. LXII, 24.

§ **28**. Według Mesgniena (1649) V. sg. na *u* tworzą rzeczowniki, których temat kończy się na *-sz* i *-k* a także wszelkie zdrobniałe, np. *Łukaszu*, *Franciszku*, *Stasiu*; *człowiek* ma formę dwojaką: *człowiecze* albo *człowieku*. Od imienia *Wojciech* Mesgnien notuje tylko formę *Wojciesze*, od *wół — wole*, od *dzień — dnie* (co zapewne jest błędem cudzoziemca).

§ **29**. Woyna zaznacza, że z kończących się na spółgłoskę wargową mają V. sg. na *u*: *gołąb*, *jastrząb*, *kiełb*, *karp*, *drop*, *żółw*, *żóraw* (a więc pierwotnie z końcową spółgłoską miękką): *kiełbiu*, *karpiu* i t. d.

§ **30**. Starodawna forma *gospodnie* znana między innemi z psałterza Florjańskiego (p. str. 6) trafia się jeszcze w końcu w. XVI: *chwała tobie Gospodnie* w komedji o Lizydzie C 2 v.

Ac. sg.

§ **31**. W języku stp. tak samo, jak w dzisiejszym, przypadek ten utożsamił się z N. sg., ale w zakresie imion żywotnych zamiast niego wszedł także w użycie G. sg. Już w najdawniejszych zabytkach znajdujemy mieszanie tych form, np. *Przybek butował k sobie konia, a o ten koń stracił Janusz swoj koń* 1396 Leksz. II nr. 1850. *Świętosław wjął koń i chłopa* 1397 I nr. 2560; *jakom dał Abramowi źrzebiec* 1398 I nr. 2741, *żałował na Mikołaj* 1404 Piek. 216, *jakosmy zjednali Piotrasz Gorzeczski z Machną* 1406 Piek. 290. *Quum Nicolaus* [*by*] *mi nagodził kmieć na tę włokę, tedybych mu jego pieniądze wrocić miał* 1400 TPaw. IV nr. 684, *aby był tobie w bog* BZ. Deut. 26, 17, *Bog wzwiodł duch swoj* Gen. 8, 1, *koń i jeźdźca* Ex. 15, 1, *przedadzą woł* Ex. 21, 35, *pvaj w Bog* Puł. 36, 3, *jus decrevit Nicolao... ciądzać pan Paulum* 1503 Stppp. IX nr. 1341,

ale już w najdawniejszych czasach mamy przewagę form dopełniacza.

§ 32. W XVI w. tylko żywotne (nie osobowe) zachowują jeszcze właściwy Ac. sg. zwłaszcza w wyrażeniach tradycyjnych: *wsiadaj na swój koń* J. Koch. I, 32, *obroć swój koń prędkonogi* 319, a także kiedy rzeczownik nie wyraża pojęcia jednostkowego, konkretnego, ale raczej ogólne lub zbiorowe: *jeśli ty śledź jesz* Seklucjan Kat. F 2 r, *na dziki zwierz* J. Koch. I, 269, *wygładzić zwierz* II, 24, *mamy świeży zając* Rej Bpp. XXX, 266, *Siemuszowski... każdyby ptak łowił* 177, *pojadą na niedźwiedź* 1564 Bpp. XI, 42, *szlachcic musi mieć koń turecki* 1567 Bpp. IV, 40, *rząd na swój koń przyprawi* 40, *mam rumak, żywotny koń* 41, *drudzy jadą na zając* 41, *trudno ptak wpędzić* Rej Figliki B b 5 v, zrzadka w XVII w. (nowy Orfeusz) *będzie za sobą bydło i niemy zwierz wodził* Sim. 16, 18, *wpadając na zwierz srogi* 11, 192, *idź na zając* W. Pot. Moralia I, 218.

G. sg.

§ 33. W języku prasł. dawne tematy na *-o*, *-jo* tworzyły dopełniacz z końcówką *-a* (Gr. stsł. § 124—127), np. *zakona*, *kraja*; tematy na *-u* miały formę tego przypadku na *-u* (Gr. stsł. § 131), np. *synu*, tematy na *-i* przybierały końcówkę *-i* (Gr. stsł. § 130), np. *zęti*, a tematy na spółgłoskę tworzyły G. sg. na *-e*, np. *kamene* (Gr. stsł. § 133, 134).

§ 34. W języku polskim już od najdawniejszych historycznych czasów widzimy mieszanie głównie dwu typów deklinacyjnych, t. j. dawnych tematów na *-o* i dawnych tematów na *-u*, inne też grupy deklinacyjne uległy wpływowi analogji do nich (stąd: *zięcia*, *kamienia*). W Kaz. św. mamy wprawdzie tylko formy G. sg. na *-a*, jednak nie znaczy to, żeby się tam zachował stan pierwotny, gdyż tak się kończą formy tego przypadku nietylko od dawnych tematów na *-o*, ale także od *syn*, należącego do dawnych tematów na *-u*. Mamy tam więc formy następujące: *luda*, *skutka*, *zbawiciela*, *grzecha*, *początka*, *księżyca*, *krola*, *Boga*, *miła*, *baranca*, *syna*. O ile wolno wnioskować na podstawie tak małego fragmentu, możnaby co najwyżej sądzić, że w XIII w. jeszcze nie było silniejszego wpływu tematów na *-u* na formy utworzone od tematów na *-o*, które zachowują wtedy jeszcze pierwotną końcówkę. Natomiast odwrotny kierunek wpływu, objawiony w formie *syna* zam.

**synu* łatwo można objaśnić okolicznościami wyjątkowemi, żegnano się może początkowo „*w imię Ojca i Synu i Ducha*“, ale między dwoma dopełniaczami na *-a* i środkowy się zmienił, upodabniając się do form sąsiednich.

§ **35.** Poza rzeczownikiem *syn* wszystkie inne dawne tematy na *-u* stale zachowują dziś dawne formy G. sg. i tak samo prawie stale było w języku stp.: *krasa czynu* pp. XV w. R. XVI 339, *podle dołu* BZ Gen. 13, 18, *do padołu* BZ II Par. 25, 11, *domu* Fl. 25, 8, *do domu* 1398 Leksz. I nr. 2663, *miodu* 1416 Czrs. 153, *ot stanu* 1337 MMAe X 25, *wokoł stanu* BZ Num. 1, 50, *s wirzchu* Fl. 49, 5, *do wirzchu* XV w. R. XXV, 272, *s uirchu* 1466 R. XXII, 16, *wołu wiedli* Gn. 3 b, *wołu ranił* BZ Ex. 21, 35. Nieliczne są odchylenia: *brzemię doła* 1471 MPKJ V, 91, *do jego doma* 1398 TPaw. IV nr. 468, *do wirzcha* Fl. 18, 7, *do padoła* BZ Gen. 14, 3, *we skryciu stana* Puł. 26, 9.

§ **36.** Natomiast dawne tematy na *-o* wcześnie zaczynają ulegać sile asymilacyjnej dawnych tematów na *-u*; tak np. w Fl. spotykamy dość liczne oboczności form G. sg. na *-a* i na *-u*, np. *przebytka* 32, 14 — *przebytku* 41, 4, *gniewa* 36, 8 — *gniewu* 9, 25, *tuka*, 72, 7 — *tuku* 62, 6, *obrzęda* 77, 13 — *obrzędu* 88, 34, *okręga* 71, 8 — *okręgu* 18, 4, *groma* 103, 8 — *gromu* 76, 17, *luda* 27, 11 — *ludu* 104, 24, *ducha* 50, 12 — *duchu* 54, 8. Niekiedy starszą formę mamy w Fl., młodszą w Puł., np. Fl. *zakona* — Puł. *zakonu* 88, 30, Fl. *zachoda* — Puł. *zachodu* 49, 2, Fl. *wschoda* — Puł. *wschodu* 49, 2 (ale także *wschoda* 74, 6), Fl. *czasa* — Puł. *czasu* 88, 44; albo znowu w Fl. forma na *-u* analogiczna do tematów na *-u*, natomiast w Puł. pierwotna forma na *-a*: *od boku* — *od boka* 90, 7, *podepcesz smoku* — *smoka* 90, 13, *gniewu* — *gniewa* 37, 3; 68, 29; 84, 3; 89, 13; 101, 11. W obu psałterzach jednak znacznie przeważają pierwotne formy na *-a*, zamiast których później powstały formy na *-u*, np.[1]) *dostatka* 68, 2, *obłoka* 98, 7(tylko Fl.), *początka* 73, 2, *przebytka* 32, 14, *od wieka do wieka* 105, 47, *zamętka* 19, 1, *zwęka (żwięka?)* 76, 16 (tylko Fl.), *okręga* 71, 8 (tylko Fl.), *grzecha* 18, 14, *chrzepta* 67, 14, *odpusta* 142 arg. (tylko Puł.), *posta* 108, 23, *przebyta* 106, 4, *zamęta* 85, 6, *naroda* 118, 90 (tylko Fl.), *zapada* 106, 3, *wiatra* 82, 12, *do wieczora* 29, 6 (ale

[1]) Z pracy Hanusza, w SKJ. II, wybieramy tylko po jednym przykładzie na każdy rzeczownik.

w Puł. także *wieczoru* 64, 8), *zbora* 21, 6 (tylko Puł. obok *zboru* 39, 14), *stoła* 127, 4, *zakała* 18, 14 (ale w Puł. także *zakału* 18, 8), *rozuma* Puł. 31, 11, *zakona* 93, 12 (w Puł. także *zakonu* 88, 30), *głosa* 43, 18 (w Puł. także *głosu* 5, 2), *lasa* 79, 14. Zgodność obu psałterzy w niektórych wahaniach form na *-a* i na *-u* zdaje się wskazywać, że wahania te zachodziły już we wspólnym ich pierwowzorze, który odnosimy do pierwszej połowy XIV wieku; mianowicie wahania te znajdujemy w następujących miejscach obu psałterzy: *tuka* 72, 7 — *tuku* 62, 6, *obrzęda* 77, 13; 131, 12 — *obrzędu* 88, 34, *okręga* 71, 8 (w Puł. źle odpisane) — *okręgu* 76, 18; 96, 4, *groma* 103, 8 — *gromu* 76, 17, *ducha* 17, 18; 50, 12; 141, 3; Ez. 19; Ath. 5; Ath. 6 — *duchu* 54, 8.

§ **37.** W BZ. mają w G. sg. końcówkę *-a*, które później tworzyły ten przypadek z końcówką *-u*: *do boja* I Reg. 29, 4, *z czyrwieńca* (purpura) Ex. 36, 8, *płacz dęba* Gen. 35,. 8, *z dobytka* I Reg. 16, 2, *dżdża* Gen. 2, 5, *kraja* Lev. 8, 24, *do lasa* Deut. 19, 5, *żwięk lista* Lev. 26, 36, *do nowa* (nowiu) II Esdr. 9, 17, *obiada* Tob. 2, 3, *obłoka* Ex. 19, 9, *podług obyczaja* Gen. 34. 22, *od początka* Gen. 6, 4, *sławnego pogrzeba* II Par. 21, 19, *do pokoika* Tob. 3, 10, *z swego pokoja* Tob. 2, 3, *z potoka* III Reg. 17, 4, *pirzwego przypłodka* Gen. 4, 4, *z raja* Gen. 3, 24, *płod skota* Deut. 28, 4, *stroja* Dan. 3, 7, *przez szczyta* Judith 5, 16, *użytka* Gen. 4, 12, *od węgła* Ex. 36, 33, *wiatra* Ex. 14, 21, *z wieczora* Gen. 1, 13, *wobyczaja* Gen. 29, 26, *z woza* II Par. 35, 24, *zamysła* I Reg. 15, 29, *do znoja* Neh. 7, 3,

§ **38.** Podwójne formy: na *-a* i na *-u* spotykamy od następujących rzeczowników: *boka* Ex. 36, 31 — *z boku* Gen. 2, 22, *korabia* Gen. 8, 18 — *tego korabiu* Gen. 6, 16, *z luda... z ludu* Neh. 10, 28, *mosiądza* Ex. 35, 24 — *mosiądzu* I Par. 22, 3, *mura* Neh. 5, 16 — *muru* Lev. 25, 31, *od naroda do narodu* Ex. 17, 16, *oleja* III Reg. 17, 14 — *oleju* Gen. 35, 14, *tego owoca* Gen. 3, 6 — *wszego owocu* Gen. 3, 1, *do padoła* Gen. 14, 3 — *do padołu* Deut. 1, 24, *pokarma* III Reg. 20, 27 — *pokarmu* Deut. 18, 8, *popioła* Ex. 9, 10 — *popiołu* Num. 19, 17, *postawca czyrwonego* Ex. 38, 18 — *z postawcu* Ex. 36, 8, *z pośrzodka* Ex. 37, 17 — *z pośrzodku* Lev. 20, 18, *potopa* Gen. 9, 11 — *z potopu* Gen. 6, 17, *do przebytka* III Reg. 20, 30 — *świętego przebytku* Ex. 38, 26, *oczy rozuma* Gen. 3, 7 — *twego rozumu* Judith 11, 6, *od roka do roka* Neh. 10, 35 — *jednego roku* Ex. 12, 5, *uczynka mego* Judith 8, 33 —

twego uczynku Ruth 2, 12, *z umysła* Ex. 21, 14 — *mego umysłu* Judith 9, 18, *uraza* IV Reg. 23, 13 — *urazu* Lev. 19, 14, *od wschoda* Gen. 13, 11 — *ode wschodu* Neh. 4, 21, *miasto zakłada* Deut. 24, 6 — *zakładu* Deut. 24, 12, *zakona* Ex. 16, 28 — *słowa zakonu* Deut. 31, 24, *z zastępa* Judith 10, 13 — *od zastępu* III Reg. 20, 24, nadto z dawnych tematów na *-u: z wirzcha* III Reg. 13, 34 — *od wirzchu* IV Reg. 10, 21.

§ **39.** Nową formę na *-u* mają w BZ: *podle brzegu* Deut. 1, 7, *letniego czasu* Gen. 48, 7, *miasto daru* Lev. 5, 13, *podle domku* IV Reg. 23, 11, *przez domysłu* Judith 5, 27, *do dworu* Gen. 12, 15, *działu* Num. 18, 20, *z swego figu* IV Reg. 18, 31, *głosu* IV Reg. 19, 22, *gniewu bożego* II Par. 28, 13, *nie będzie gradu* Ex. 9, 29, *do grobu* IV Reg. 13, 21, *z dobrego kowu* II Esdr. 8, 58, *z lnu* Ex. 38, 9, *przez losu* Neh. 11, 1, *z łowu* Gen. 27, 31, *z łupu* Deut. 20, 14, *ślub miru* Num. 25, 12, *od niedostatku* Judith 7, 16, *obrazu* Ex. 20, 4, *piasku* Neh. 9, 1, *plonu* Num. 23, 24, *pokładu* Lev. 6, 2, *do prądu* II Par. 7, 8. *do progu* Deut. 30, 4, *z przodku* I Par. 19, 10, *z przypadu* Num. 35, 22, *od tego razu* Num. 35, 17, *z rodu* Deut. 31, 2[illegible], *rogu* Lev. 4, 30, *z rodzaju* I Par. 12, 27, *podle sądu* II Esdr. 9, 4, *rumu* (= humus) *wiele* Neh. 4, 10, *wtorego rzędu* IV Reg. 23, 4, *skopu jednego* Num. 29, 36, *wokoł stanu* Num. 1, 50, *pośrzod stanku* I Par. 16, 1, *strachu bożego* Gen. 20, 11, *ścirzwu* Num. 19, 11, *z tyłu* Jos. 8, 14, *tuku owczego* Lev. 7. 23, *trądu* II Par. 26, 21, *całego wieku* Num. 19, 2, *wrogu* Num. 35, 19, *od wychodu* II Par. 33, 14, *wysokiego wzrostu* Num. 13, 33, *do zachodu* Ex. 17, 12, *od zarenku* Ex. 18, 14, *do zboru* Ex. 12, 48, *żwięku* Dan. 3. 7.

Oczywiście także od dawnych tematów na *-u: podle dołu* Gen. 13, 18, *do domu* I Par. 16, 43, *tego miodu* I Reg. 14, 29, *do wądołu* Jos. 7, 24.

§ **40.** W nieco późniejszym od Biblji Zofji kodeksie Suleda form na *-a* (które potem zamieniono przez formę na *-u*), nie wymieniających się z formami na *-u* w tymże kodeksie, znajdujemy bardzo niewiele, bo tylko od trzech rzeczowników: *do lasa* 59, *ot lista* 92, *pokoja* 11. Wahanie zachodzi w formach następujących: *w pościu czasa* 37 — *ot czasu* 60, *przez długa* 26 — *długu* 33, *gniewa* 45 — *z gniewu* 26, *grzecha... podług grzechu* 43, *podług obyczaja* 97 — *tego obyczaju* 22, *przez powoda* (sine causa)... *przez powodu* 29, *obojga rodzaja* 110 — *z swego rodzaju* 11, *do roka* 11—

roku 72. Najliczniejsze rzeczowniki tworzą G. sg. na *-u*, a między niemi nawet i takie, w których ta forma ukazała się tylko czasowo: *za ucięcie członku* 13, *podług dostatku* 23, *do dworu* 39, *z gwałtu* 96, *języku swego* 48, *przez kłopotu* 3, *nałogu* 74, *ostatku tegoto* 100, *płacieżu* 109, *przez płodu* 40, *od początku* 20, *dla posagu* 12, *powiatu* 3, *pozwu* 9, *czyjego przebytku* 79, *przekazu* 40, *swego rodu* 71, *przez rozdrzazu sądowego* 3, *rozdziału* 24. *sądowego rządu* 3, *z sądu* 10, *z ocowego szczytu* 11, *jenego świadku* 58, *z uczynku* 60, *swego umysłu* 35, *procz urazu* 60, *podług urzędu* 25, *użytku* 22, *pożyczenia albo wzajmu* 12, *starego zakonu* 49, *od zarenku* 25. Dawne tematy na *-u: domu* 35, *z miodu* 81, *od wołu* 111.

§ 41. W XVI w. jeszcze są wahania w porównaniu z językiem dzisiejszym, np. trafiają się formy na *-u*, które się nie utrzymały w użyciu, i odwrotnie, formy na *-a*, które potem zostały wymienione przez formę na *-u*; tych jednak wahań w porównaniu z czasem dawniejszym jest niewiele, np. u Paterka odmiennie od obecnego stanu języka znajdujemy formy na *-a: grzecha, luda, obraza, obyczaja, początka, pokoja, przywileja, psalma*, ale obok nich także formy takie, jak dziś: *grzechu, ludu, początku*, a nadto *korabiu* (Nitsch, O języku Kazań Paterka w Pr. Fil. V, 553) i wiele innych na *-u*, używanych także dzisiaj. U Seklucjana: *tegoż czyścu* Kat. G 1 v. W dziele Reja, Apocalypsis, wydanem r. 1565 zachodzi już prawie ten sam stosunek między końcówkami *-a* i *-u*, jak w dzisiejszej polszczyźnie; jedynemi uchyleniami są *członku* 111 r, *dżdża* 134 v, oraz formy oboczne: *Babilona, Rzyma, wieka* obok *Babilonu, Rzymu, wieku* (Łukowicz, Deklinacja i konjugacja w dziele M. Reja, Apocalypsis, Spr. Kom. Jęz. V, 6).

§ 42. Orzechowski w Dialogach politycznych naogół używa form zgodnych z dzisiejszemi, więc z jednej strony: *potomka, języka* 178, *kapłana, Krystusa* 179, z drugiej *do powiatu, dla pożytku* 158, *wedle nalazku* 169 i t. d., rzadko niezgodnie z dzisiejszym stanem rzeczy: *niepokoja* 4, *pokoja* 32, *fortela* 42, *pół roka* 170, *bez krzta* 211, *obowiązka* 231; *jąłeś się pługu* 173.

§ 43. Stojeński przytacza liczne przykłady na G. sg. po największej części zgodne z dzisiejszym stanem języka: z odchyleń znajdujemy jedną formę na *-a: tarasa*, kilka na *-u* (niektóre dziś nie używane): *knału, figlu, bramu* (obramowanie), *kusu, puszu*, wreszcie szereg na *-a* lub na *-u: skarba — skarbu, woła — wołu, stoła — stołu, pioruna — piorunu, snopa — snopu, trupa — trupu,*

lasa — lasu, płota — płotu, rękawa — rękawu, gaja — gaju, guza — guzu, zwirza — zwirzu.

§ 44. U J. Kochanowskiego odmiennie od stanu dzisiejszego stale na *-a* się kończą: *dżdża* I, 102, I, 175, I, 229, I, 313; *wieka* I, 169, I, 218, II, 374; *pokoja* I, 95, I, 216, I, 301; *kłopota* I, 42, I, 64, I, 125, I, 365, a nadto: *zdroja* I, 71, *proga* I, 72, *Bosfora* I, 331, *mira* I, 343, *broga* I, 344, *oceana* II, 23, *orszaka* II, 75, *obiada* II, 338. Formy na *-u* poczęści tak samo jak dzisiaj: *brzegu, wstydu* I, 275, *ludu* I, 183, I, 231, *razu* I, 213, *opieku* I, 282, ale także *ujrzy smoku* II, 63, *popu prawego* II, 137; formy mieszane: *obalił Rocha* II, 135, *o prawego Rochu* II, 135, *ujźrzysz woła* II, 9, *w jarzmie woła* II, 251, *wołu* I, 274, II, 26, *z Helikona* II, 134, *z Helikonu* II, 242.

§ 45. W Kaz. przyg. Skargi G. sg. na *-u* po większej części jak dzisiaj, w części zaś inaczej, np. *rosy i deszczu* 248, *bez śrzodku* 82, *czyścu* 430, *Jerozolimu naszego* 441.

§ 46. U Mesgniena nieco inaczej, niż dzisiaj, np. *kisiela, golenia, frąncymera, cietrzewa, deszcza* lub *dżdża, cuda, luda, korala, kryształa; kiełbiu, bawołu, rydzu;* na *-a* lub na *-u* mają tam: *ogrod, dwor, las, list, łuk, olej, ryz, włos, grzbiet, sygnet,* a więc: *ogroda* lub *ogrodu* i t. d.

§ 47. Według Woyny G. sg. na *-u* mają następujące rzeczowniki żywotne zbiorowe: *fraucmer, gmin, lud, narod* oraz wyjątkowo *skop, woł,* z nieżywotnych zaś tylko część ma formy na *-a,* między niemi inaczej niż dzisiaj: *dzwona, filara, grzbieta, kłęba, kołowrota, mszała, ogroda, roszta, schaba,* także imiona miast z wyjątkiem *Amstelodamu, Frankfurtu, Hamburgu, Krymu(!), Londynu, Rzymu, Wittenbergu,* oraz imion, kończących się na: *ć, ń, ś, ź, z, ż, c, k, l* (z licznemi wyjątkami).

§ 48. I w późniejszych czasach znajdzie się raz i drugi niezgodność ze stanem dzisiejszym, zwłaszcza trafiają się niekiedy formy na *-a,* dziś już nie używane, np. u Kochowskiego w Nieprożnującem prożnowaniu (r. 1674): *luda* 100, *niepokoja* 158, *proga* 299, takie jednak uchylenia od powszechnego zwyczaju i u dzisiejszych pisarzów spotkać można.

§ 49. Wogóle więc panowała skłonność do mnożenia form na *-u* z uszczerbkiem liczebności form na *-a.* Charakterystyczne jest to, że z dawnych tematów na *-u* jeden tylko osobowy rzeczownik, który od takiego tematu był utworzony, t. j. *syn,* oddawna

przybrał końcówkę *-a,* nieżywotne zaś zachowały dawną formę. Może to było przyczyną, że analogji do tematów na *-u* uległy przedewszystkiem rzeczowniki nieżywotne, a z żywotnych zbiorowe.

Dziwne na pierwszy rzut oka są formy G. sg. tematów miękkich, kończące się na *-e* w Księgach Mazowieckich III z lat 1435—1437: *nie zaciął Andrzejowa konie* nr. 1522, *o odbicie złodzieje* 1573 *swego konie* (2 razy) 1686, *nie wziął Mikołaje* 1928, *na Bronisze* 1974, *zbił Mikołaje* 2216, *nie gonił Tomasze* (dwa razy) 2965, *nie wiązał konie* 2968. Jest to tylko miejscowa właściwość wymawiania, na co wskazuje także N. sg. sibi sit *schurze* (zam. *szurza)* nr. 2507. Są to więc morfologicznie dopełniacze na *-a.*

§ **50.** Przymiotniki i imiesłowy bierne mają stale końcówkę *-a,* np. w Fl.: *w trzemoch domu panowa* 115, 8, *błogosławiona uczyni ji* 40, 2, *domu jakobowa* 113, 1, *mądra jeś mię uczynił* 118, 98, *dziwna uczynił gospodzin świętego swego* 4, 4, *puścił ji cała i zdrowa* Żyw. Błaż., *tedy ji prożnia puścił* 1399 Hube Kr. 59. Także w wyrażeniach liczebnikowych: *połtora* (= poł wtora) *łokcia* BZ Ex. 36, 21, *do pułtora roku* 1453 AGZ XII, 230, *połczwarta naćcie skoćca* 1407 Hube Zb. 88, *połtrzecia łokcia* BZ Ex. 37, 1 (albo według deklinacji złożonej *połtrzeciego łokcia* BZ Ex. 37, 6), *przez długa panowa* Sul. 26.

§ **51.** Rzeczowniki zdrobniałe z końcówką *-o* odmieniają się według tej deklinacji, np. *stryjcia.* Niekiedy jednak są wahania: *dziadzia — dziadzi, tata — taty,* np. u Mickiewicza: *czyście tęskniły do tata?* zapewne tylko dla rymu, bo w tytule: *Powrót taty.*

Nazwiska męskie na *-o* dopiero od XVII w. mają końcówkę *-y,* np. *Jagiełły* Błaż. 312, natomiast w XVI w. u Orzech. *Jagiełła* 95, *Fredra* 287, które to formy zachowują się jeszcze (obok form na *-y)* długo; *od Jagiełła* Petr. III, 13, *przez Jagiełła krola* 1768 Rydzewski, Kazania 146, *według rady Tarła* Kon. III, 123, *Przysłowia Fredra,* wydanie r. 1809.

D. sg.

§ **52.** W języku prapolskim dawne tematy na *-o, -jo* miały końcówkę *-u* (Gr. stsł 124—126), a dawne tematy na *-u* przybierały końcówkę *-owi* (Gr. stsł. § 131). Losy tych form były mniej więcej podobne do losów form dopełniacza: wcześnie tu zaczęło się zamieszanie głównie przez to, że dawne tematy na *-o* przybierały końcówkę *-owi,* ale i odwrotny proces objawia się niekiedy w za-

bytkach; inne tematy uległy tej analogji, stąd: *zięciu — zięciowi, kamieniu — kamieniowi.* Kazania świętokrzyskie zachowały nam tylko formy na *-u* (od dawnych tematów na *-o),* mianowicie: *bogu, głosu, ońcu.* Faktyczne dowody mieszania obu form deklinacyjnych znajdujemy w w. XIV, mianowicie z jednej strony w zapiskach sądowych od dawnych tematów na *-u* tworzą się formy oboczne: *synu* 1397 Hube Zb. 32 i *synowi* 1386 Hube Zb. 60, *domu twemu* Fl. 92, 7, *ku domu* Gn. 184 a, ale także mamy wtedy i formy na *-owi* od dawnych tematów na *-o.* Stosunek tych form w Fl. jest następujący: formę na *-u* znajdujemy tam od rzeczowników z tematami twardemi: *dobytku* 146, 10, *ku języku* 119, 3. *okręgu* 96, 4, *duchu* 108, 31, *bratu* 49, 21, *skotu* 103, 15, *żywotu* 65, 8, *ludu* 59, 3, *płodu* 17, 54, *ku wschodu* 67, 36, *ku kościołu* 137, 2, *ku gospodnu* 3, 4. *panu* 102, 21, *przeciwo zakonu* 70, 5, więc w 14 rzeczownikach, formy zaś na *-owi* wymieniają się nieraz z formami na *-u,* mianowicie w następujących imionach: *ku przebytku* Moys. 15 — *przebytkowi* 90, 10, *bogu* 2, 11 — *bogowi* 46, 6, *gniewu swemu* 77, 55 — *ku gniewowi* 77, 64, *ku wieczoru* 58, 7 — *ku wieczorowi* 58, 16, *gospodzinu* 134, 19 — *gospodzinowi* 134, 19, nadto zaś jeszcze formy na *-owi* są następujące: *człowiekowi* 36, 39, *pomocnikowi* 80, 1, *grzechowi* 24, 12, *słuchowi* 50, 9, *łupowi* 16, 13, *gradowi* 77, 53, *głosowi* 67, 37, *orłowi* 102, 5, *pelikanowi* 101, 7, a nadto stale od imion własnych osobowych: *Abrahamowi* 104, 9, *Dawidowi* 17, 54, *Jakobowi* 104, 10, *Isaakowi* 104, 9, formy więc na *-owi* są tu dość obfite. Wśród tematów miękkich mamy mniej więcej to samo; obok form na *-u* jako to: *pomazańcu* 17, 54. *ońcu* 37, 24, *krolu* An. 16, *zbawicielu* 94, 1, są formy na *-owi: ku bojowi* 17, 37, *przeciwo cudzoziemcowi* prol. II, *krolowi* 44, 1, *ołtarzowi* 42, 4, *Mojżeszowi* 102, 7.

§ 53. W porównaniu z Florjańskim psałterz Puławski w zakresie form celownika, jak się zdaje, wierniej oddał charakter swego pierwowzoru, gdyż w nim form na *-owi* jest mało. W odmianie tematów twardych, według obliczeń Hanusza (SKJ. II, 69), tylko 5 rzeczowników prócz imion własnych kończy tu celownik na *-owi,* a od tych pięciu trzeba jeszcze odjąć dwa: jeden od dawnego tematu na *-u: stanowi* 90, 10 i drugi, który należy do tekstu z XV wieku, gdyż znajduje się w argumentach psalmów 22, 25 i 72: *zborowi;* poza tem jedna z tych form jest przytoczona u Hanusza przez nieporozumienie, gdyż w psalmie 67, 22 stoi *gospodnowy* (przymiotnik), a nie *gospodnowi,* zostaje więc tylko *grzechowi*

24, 12 i *gniewowi* Deut. 24. Natomiast wśród tematów miękkich znajdujemy tu prawie też same formy, co i w Fl., mianowicie: *bojowi* 17, 37, *krolowi* 44, 1, *Mojżeszowi* 102, 7 i *ołtarzowi* 42, 4.

§ **54.** W BZ pierwotne formy tematów na *-o* lub *-jo* w D. sg. spotykamy od następujących rzeczowników. *bogu* I Reg. 16, 15, *inemu boku* Ex. 36, 32, *ku boju* I Par. 19, 7, *bratu twemu* Deut. 22, 1, *ku celu* I Reg. 20, 20, *przeciw człowieku* Deut. 29, 30, *kazał dobytku* Ex. 9, 20, *dziadu twemu* Gen. 28, 4, *ku działu* II Esdr. 8, 19, *ku dziedzicu* Lev. 25, 28, *ku fundamentu* Jos. 6, 26, *głosu waszemu* Deut. 1, 45, *ku gniewu* Neh. 9, 26, *ku gospodzinu* Gen. 14, 22, *kapłanu wielikiemu* II Par. 34, 9, *ku korzeniu winnemu* Gen. 49, 11, *przeciw kraju* IV Reg. 10, 33, *ludu twemu* Deut. 21, 8, *miesiącu* Deut. 17, 3. *wszemu nabytku* I Esdr. 8, 21, *ku napiršniku, ku naplecznikuEx.* 35, 27, *ku ołtarzu* IV Reg. 23, 9, *ku otcu* Gen. 48, 18, *otroku twemu* Lev. 25, 6, *ku pługu* Gen. 32, 8, *ku pokarmu* Gen. 28, 20, *dał pachołku* Gen. 18, 7, *ku pagorku* I Par. 13, 6, *ku potoku* I Reg. 30, 9, *ku przebytku* Gen. 22, 6, *wszelkiemu ptaku* Gen. 1, 30, *przeciwo rodu* Lev. 20, 5, *ku rozumu* Neh. 8, 8, *k rzędu* Num. 3, 26, *k sądu* Deut. 22, 29 *skotu twemu* Lev. 25, 7, *ku stołu* I Reg. 20, 27, *ku memu synowcu* Tob. 7, 2, *k ich urzędu* II Par. 30, 21, *ku użytku* Deut. 24, 21, *k wieczoru* Num. 28, 8, *ku wschodu* Num. 3, 38, *przeciw zachodu* Jos. 1, 4, *zakonu bożemu* II Par. 31, 4, *ku zboru* Ex. 35, 4, *ku zięciu* (przez analogję do tematów na *-o*) Gen. 19, 14, *ku zapadu* II Par. 32, 30, *żywotu twemu* Deut. 28, 66.

§ **55.** Podwójne formy mają rzeczowniki: *przykazał biskupu* IV Reg. 23, 4 — *powie biskupowi* II Esdr. 9, 50, *ćciu swemu* Gen. 29, 25 — *swemu ćciewi* Gen. 31, 20, *temu języku* IV Reg. 18, 26 — *językowi* Deut. 28, 49, *kościołu bożemu* IV Reg. 12, 13 — *kościołowi* Judith 4, 2, *rzekłem krolu... krolowi* Neh. 2, 5, *ku mężu* Gen. 16, 2 — *mężowi* IV Reg. 22, 15, *ku orzechu... ku orzechowi* Ex. 37, 19, *każdemu podstawku* Ex. 38, 27 — *ku podstawkowi* Lev. 4, 34, *ku proroku* I Par. 17, 1 — *ku prorokowi* I Par. 21, 9, *ku przyjacielu* Ex. 33, 11 — *przyjacielowi* Ex. 22, 7. Z tematów dawnych na *-u: świętemu domu* Ex. 36, 1 — *domowi swemu* I Par. 16, 43, *synu swemu* Gen. 27, 20 — *synowi swemu* Ex. 13, 18, *po wszemu stanu* Gen. 31, 34 — *ku stanowi* Gen. 18, 6.

§ **56.** Wyłącznie z końcówką *-owi* stosunkowo nieliczne formy: *cieniowi* IV Reg. 20, 10, *jenorożcowi* Num. 24, 8, *kupcowi* Lev. 25, 27, *lwowi* III Reg. 13, 26, *mistrzowi* II Esdr. 8, 10, *Mojżeszowi*

Num. 21, 34, *Mojżeszewi* Ex. 7, 14, *ku murowi* Jos. 2, 15, *odzieńcowi* I Par. 10, 4, *osłowi* III Reg. 13, 28, *pisarzowi* II Par. 34, 15, *ku sędowi* Num. 18, 3, *śrzonowi* Ex. 16, 14, *towarzyszowi* III Reg. 20, 35, *wężowi* Gen. 3, 14, *żydowi* Gen. 14, 13.

§ **57**. W kodeksie Suleda stosunek tych form tak się przedstawia: formy na *-u: ku bogu* 35, *naszemu dworu* 28, *k temu końcu* 21, *księdzu* 88, *panu* 10, *przeciw rozumu* 28, *naszemu skarbu* 30, *ku swaru* 48, *ku użytku* 6. Formy na *-u* lub na *-owi (-ewi): takiemu mężu* 90 — *mężewi* 90, *ociu* 56 — *ociewi* 76, *k naszemu sądu* 28 — *ku sądowi* 25, *ślachcicu* 17 — *ślachcicewi* 104. Najliczniejsze są formy na *-owi (-ewi): biskupowi* 4, *interdyktowi* 5, *kmieciewi* 61, *krolowi* 10, *kupcewi* 78, *objigraczewi* 45, *opiekadlnikowi* 12, *pisarzewi* 17, *podsędkowi* 55, *powodowi* 18, *przeciwnikowi* 96, *przyjacielewi* 90, *przywilejowi* 43, *rzecznikowi* 7, *sąsiadowi* 12, *saprzewi* 32, *służebnikowi* 30, *winowaćcowi* 10, *włodarzewi* 52, *zaklinaczowi* 11, *ziemianinowi* 33.

§ **58**. Dążność do wyrównywania form niekiedy występuje wyraźnie w pewnych często powtarzanych formułach, np. zwykle *syn* ma celownik *synowi*, ale w doksologji *synu* pod wpływem *ociu* i *duchu: chwała ociu i synu i duchu świętemu...* kon. XV rp. Czart. nr. 3729.

§ **59**. U Paterka są jeszcze stosunkowo dość liczne formy na *-u*, zastąpione potem przez formy na *-owi: ku brzegu wszystkiemu Ejiptu, grzechu, ludu żydowskiemu, ku pożytku, wszystkiemu światu, ku małżeńskiemu uczynku, przeciw zakonu bożemu* (obok *zakonowi*), *zboru anielskiemu, ku żywotu*, a także i *synu* częstsze niż *synowi* (Prfil V, 555); z form na *-owi*, któreby się różniły od dzisiejszych, znajdujemy tylko *czartowi*, poza tem rozkład końcówek *-u* i *-owi* jest taki sam, jak w języku dzisiejszym. To samo znajdujemy u Kromera (Bpp. LXX), gdzie niezgodności z dzisiejszym stanem językowym jest bardzo mało: *ojcowi* 241, *k obiadu* 313, *majestatu pańskiemu* 341.

§ **60**. Tym sposobem widzimy, że liczba form na *-owi* do początku w. XVI ciągle wzrastała i ten proces wypierania form na *-u* ciągnie się przez wiek XVI. W Apokalipsie Reja końcówkę *-u* zgodnie z dzisiejszym stanem języka mają formy: *Bogu, bratu, panu, światu, ojcu* i zwłaszcza po przyimku *ku* jeszcze trafiają się starsze formy na *-u* obok form na *-owi: ku majestatu — majestatowi, ku pożytku — pożytkowi, ku boju — ku bojowi* (SKJ. V, 9);

zresztą tylko formy na *-owi*, np. *orłowi, lwowi* i t d. a więc i w tych wypadkach, kiedy dziś używamy form na *-u*. Podobnie u Orzechowskiego formy na *-u* zam. *-owi* po przyimku *ku*, n. p. *ku pożytku* 168.

§ **61.** Stojeński umyślnie notuje oboczne formy: *końcowi, palcu*, które ustaliły się wtedy i po większej części przetrwały do naszych czasów. Inaczej niż dziś kończyły się: *krzu, połciu, gołębiu, pieniądzu, daru* (przyczem G. sg. także *daru), płatu* — w znaczeniu kawałka płótna, gdy *płatowi* w znaczeniu 'opłata', 'zapłata'. Dwojakie formy: *czyśccu — czyśccowi, placu — placowi, harcu — harcowi, cieniu — cieniowi, swaru* (G. także *swaru*) — *swarowi, katu — katowi, kiju — kijowi, razu — razowi.*

§ **62.** Kochanowski lubi formy na *-u*; szczególnie często spotykamy u niego formę *człowieku*: *dostawać będzie człowieku* I, 43, *przeciw człowieku* I, 67, *człowieku* I, 116, I, 141, *biednemu człowieku* I, 151 i t. d., także *człeku* I, 272, obok *człowiekowi* I, 210, II, 289; *opowiadałem światu* I, 68, *światu wszystkiemu* I, 95, *ludu swemu* I, 120, *ludu temu* I, 210, *wieku żadnemu* I, 185, *temu wieku* II, 168, *błogosławisz płodu ziemskiemu* I, 105, *płaczu swemu* I, 289, *pańskiemu gniewu* I, 304, *ogniu rowien prędkiemu* II, 32, *śniegu nagłemu* II, 70, II, 475, a także *Feritowemu synu* II, 499; zwłaszcza po przyimku *ku*, np. *ku ratunku* I, 68, I, 115, *ku marnemu snu* I, 65, I, 152, *ku pokoju* II, 43, *ku chlebu* II, 58, *ku lasu* II, 60, *ku zamku* II, 73, *ku obiadu* II, 203, *ku jednemu kresu* II, 261, ale także: *ku żołnierzowi, ku myśliwcowi* II, 291, *ku temu końcowi* II, 265, II, 509.

§ **63.** D. sg. na *-u* w Kaz. przyg. Skargi: *żyją czartu* 52, *człowieku samemu* 178, *ludu swemu* 307, *fałszu temu* 425, zwłaszcza po przyimku *ku*, np. *ku synu* obok *synowi swemu* 436.

Niekiedy na *-owi* w deklinacji rzeczowników mających dziś końcówkę *-u*, np. *osłowi* 139, *ojcowi* 363.

§ **64.** U Mesgniena mają końcówki *-u: grobu, sposobu, strachu, pasu* i liczne nazwy miejscowe, o ile występują z przyimkiem *ku*, np. *ku Krakowu, ku Poznaniu.*

§ **65**. Według Woyny z rzeczowników żywotnych mają końcówkę *-u: Bog, brat, chłop, chłopiec, czart, djabeł, kat, lew, ojciec, pan, pies, ksiądz*, z nieżywotnych: *chleb, dąb, jedwab, korzec, łeb, palec, wiatr*: *chlebu, dębu, jedwabiu, korcu, łbu, palcu, wiatru.*

W pewnym stopniu są jeszcze wahania i w w. XVII, n. p. u Kochowskiego w Nieprożnującem prożnowaniu spotykamy celow-

niki na *-u: jonaku* 31, *Polaku* 31, *promieniu* 38 i 40, *lasu* 66, *warsztatu* 312, *człowieku* 211, a także *człeku* 10 obok *człekowi* 44. Wtenczas jednakże, jak i w późniejszych czasach, odchylenia od dzisiejszego stanu rzeczy są tylko sporadyczne.

§ **66.** Męskie nazwiska na *-o* od XVII w. odmieniają się według wzoru deklinacji żeńskiej: *Jagielle* Błaż. 50 b, natomiast w XVI w. mają końcówkę *owi: Jagiełłowi* Bls. 380, 386.

§ **67.** Przymiotniki mają stale końcówkę *-u,* np. *dał parobku jasiowu* 1399 Hube Krak. 55, *karczmarzowi wydżdżynu* 1400 SKJ. III, 191, zwłaszcza częste przy bezokoliczniku, np. *być ubranu* Sul. 26, *zbożnikow nie cirp żywu być* II poł. XV w. Kałużn. 21.

§ **68.** O stosunku końcówek: *-owi, -ewi* p. Gr. I, 46—48; tu dodamy tylko, że końcówkę *-ewi* przenoszono też i do deklinacji tematów twardych, np. *obrazewi* 1471 MPKJ. V, 138, *Jezusewi* kon. XV w. R. XXIV, 96, *Amandusewi* XVI w. SKJ. III, 308 i t. d. po spółgłoskach *z, s,* wyjątkowo *gwałtewi* XV w. AKPr. VIII, 51 (może omyłka).

I. sg.

§ **69.** Końcówka *-om,* właściwa niegdyś tematom na *-o* z poprzedzającą spółgłoską twardą (Gr. stsł. § 124), już w czasach przedhistorycznych ustąpiła miejsca końcówce *-em* dawnych tematów na *-jo* (np. *krajem, mężem* Gr. stsł. § 126), lub dawnych tematów na *-u,* np. *synem* z dawniejszego **synъmь* (Gr. stsł. § 131). Tak więc w Kaz. świkrz. mamy: *osłem, pod obrazem, oćcem* i z tematów na *-u: wołem.* Tak samo w późniejszych zabytkach, aż do dnia dzisiejszego; jeżeli trafiają się niekiedy pewne zmiany w brzmieniu tej końcówki, mają one źródło w czynnikach fonetycznych, dzięki którym *e* to się pochyla przybierając brzmienie *é,* lub *i, y,* albo też staje się nosówką pod wpływem następującego nosowego *m,* a wreszcie niekiedy też oznacza się w zabytkach jako samogłoska długa. Przykłady: *ogniееm* Glog., *wołeem* Sul. 30, *strachym* Fl. 118, 113, *płomienim* BZ Lev. 21, 9, *ostatkim* Chwalcz. I, 179. *parkanęm, wałęm* Kresc. 490, *klejnotęm* Tward. Paskw. 19, *krajęm* tamże 1, i t. d. z *ę* zawsze tylko gdzieniegdzie w różnych zabytkach XVI i XVII w. a potem stale *-em.*

Tak samo imiona męskie na *-o: z Jagiełłem* Bls. 380 v. (w XVII w. zaczynają się odmieniać jak rzeczowniki na *-a*).

Przymiotniki w deklinacji niezłożonej: *za kmieciowem początkiem* 1441 Stppp. II nr. 3003.

Forma I. sg. *razą* p. § 229.

L. sg.

§ **70.** Jak w G. sg., tak samo i tutaj mamy pomieszanie końcówek (Gr. stsł. § 124—131 i 133), przyczem jednak niektóre typy pierwotne wyszły z użycia już w czasach przedhistorycznych a mianowicie typy z końcówką *-i*, np. **otьci, *koni, *zęti, *kameni*, oraz z końcówką *-e* (z prasł. *-e*) **kamene*. Pozostały w użyciu dwie końcówki: *-e* z prasł. *-ě*, właściwa pierwotnie twardym tematom na *-o*, i końcówka *-u*, właściwa tematom dawnym na *-u*, kontynuacje form takich jak prapolskie: **wilcě, *synu*, t. j. kontynuacje form utworzonych od tematów twardych. Co się tyczy tematów miękkich (pierwotnych tematów na *-o* potem zmiękczonych, np. **otьcь*, tematów na *-i*, np. **zętь* i tematów spółgłoskowych, np. **kamen-*), to wszystkie one od czasów najdawniejszych uległy wpływom analogji dawnych tematów na *-u* i dlatego dziś też mówimy *o ojcu, koniu, zięciu, kamieniu*. Ślady form pierwotnych ledwo się zachowały w zabytkach najdawniejszych; mamy więc w Kśw. *na stolcy*, ale już i tam jest *we krzu*. W innych późniejszych zabytkach te formy pierwotne są niezmiernie rzadkie: *na stolcy* Fl. 131, 11, *w gaji* 1405 SKJ. III, 196, *na garncy* BZ Ex. 16, 3, *w Israheli* BZ Gen. 49, 7 i 16, *w tegodni* kon. XV w. Gn. dod. Wreszcie zachowała się iedna forma na *-e: we dnie*, np. *siedmkroć we dnie* (in die) *chwałę jeśm mowił* Fl. 118, 164, *w nocy... a we dnie* (nocte... die) BZ Deut. 1, 33 i t. d. stale po wszystkie czasy aż do dzisiaj, ale już teraz tylko w wyrażeniu: *we dnie i w nocy*. Przez analogję do tematów pierwotnie twardych: *o drobie* Sul. 46 i 65, *w ojcze* Opeć 59 r, *na stolce* 1531 Mac. HPrSł. VI, 235, *o młodzieńce* Gliczn. P 3 b, *o skępcze* Gorn. Q 8 b, *przy panice* Sim. 12, 136 (w rymie), *o Mojzesie* Sk. 131, *na Amazjasie* 303 (obok *do Amazjasza*), *po kontusie* Star. 42, *po rokosie* Fars. 29.

§ **71.** Dawne tematy na *-u* nie wszystkie utrzymały formy pierwotne tego przypadku; mówimy wprawdzie *o synu, na wierzchu, w domu* i tak było dawniej, np. *w domu* Fl. 91, 13, *w sadu* 1434 R. XXIV, 351, *w stanu* Puł. 26, 9, *na wirzchu* 1471 MPKJ. 4, 56, ale *w stanie, o czynie, w miodzie, na dole, na wole* i to już od w. XV: *w czynie* (in habitu) Gn. gl. 156 b, *w dole* BZ Num. 24, 5,

w stanie I Reg. 27, 1, *w każdem wole* Num. 15, 9; także odwrotnie, dawne tematy na *-o* częściowo uległy wpływom deklinacji dawnych tematów na *-u*, np. *w smutku, w duchu, w rogu* (tematy na spółgłoskę tylnojęzykową).

§ 72. Wobec ustalenia się od czasów najdawniejszych końcówki *-u* w zakresie wszystkich tematów miękkich, zmiany w okresie historycznym dotyczyły tylko tematów twardych, pierwotnych na *-o* lub *-u*.

Przegląd zabytków daje nam w przybliżeniu następujący obraz ustalania się nowych stosunków między formami na *-e* i na *-u* w zakresie tych tematów. W Kśw. mamy tylko formy na *-e: we zborze, w grzesze, w żywocie.* W Fl. najczęstszą jest końcówka *-e* z prasł. *-ě* bez względu na charakter poprzedzającej spółgłoski, a więc po spółgłosce tylnojęzykowej: *w człowiece* 36, 7, *w języce* 14, 3, *w przebytce* 14, 1, *w zamętce* 4, 1, *w żwięce* 150, 3, *w bodze* 4, 6, *w okrędze* 17, 13, *w prosze* 43, 27, *w słusze* 17, 48, *w strasze* 2, 11 i tak samo po innych spółgłoskach zgodnie z dzisiejszym stanem języka, a nadto jeszcze *w panie* 103, 35. Jednakże są tam też i nowe formy na *-u* (po spółgłoskach tylnojęzykowych); *na bazyliszku* 90, 13, *w domku* 101, 7, *w przebytku* 26, 11, *na początku* 101, 26, *w pośrzodku* 81, 1, *w powrozku* 77, 60, *w okręgu* 78, 3, *w dachu* 101, 8, *w duchu* 47, 6, widzimy więc, że trafiają się tu podwójne formy: na *-e* lub na *-u*; po innych spółgłoskach: *w ludu* 34, 21, *w czasu* 118, 20 (niema form obocznych *w ludzie, w czasie).* Puł. nadto ma jeszcze kilka form na *-u: w języku* 14, 3, *w smętku* 59 arg., *w uczynku* 9, 17, *w zamętku* 65, 13, a także *o Jezukrystu* 117 arg. obok *w Jezukryście* arg. w ps. 19, 32 i 131, ale i tutaj formy na *-e* nawet po spółgłoskach tylnojęzykowych przeważają.

§ 73. W BZ z wyjątkiem *we dnie i w nocy* Lev. 8, 35 wszystkie tematy miękkie tworzą L. sg. na *-u;* z twardych zaś normalnie na *-e* kończą się miejscowniki od tematów na jakąkolwiek spółgłoskę z wyjątkiem tylnojęzykowych, a więc: *w dole* Num. 24, 5, *na dworze* Ex. 21, 19, *o dziwie* II Par. 32, 31, *w gniewie* Num. 25, 11, *na goździe* Deut. 32, 10, *po gradzie* Ex. 10, 12, *na łowie* Gen. 4, 23, *w nadole* Gen. 14, 8, *o nowie miesiąca* II Esdr. 8, 7, *na ogonie* Deut. 28, 44, *w ogrodzie* IV Reg. 21, 18, *po okole* II Par. 32, 22, *na ośle* Ex. 22, 9, *na pasie* Deut. 23, 13, *na wole* Num. 15, 9, *w zakonie* II Par. 31, 3, *o zborze* IV Reg. 22, 13. Z dawnych tematów na *-u* niektóre więc uległy wpływowi tematów

na *-o,* niektóre zaś zachowały tradycyjne formy: *po swem synu* Gen. 4, 17, *w domu* Gen. 24, 23, ale *stan* już się waha: *w swem stanu* Gen. 9, 21, *w stanie bożem* I Reg. 21, 7. Takich nieustalonych form jest więcej w zakresie dawnych tematów na *-o: na murze* II Par. 32, 18 — *po muru* (celownik?) Gen. 49, 22, *w rodzie* Num 17, 3 — *w rodu* Judic. 21, 16, *w swem rzędzie* Neh. 8, 7 — *na drugiem rzędu* I Par. 15, 18, *w czasie* Deut. 3, 8 — *w czasu* Lev. 23, 28; wyłącznie końcówkę *-u* mają: *w ludu* Neh. 5, 1, *w potu* Gen. 3, 19, *w smysłu* Tob. 4, 14, i zwłaszcza z przyimkiem *po,* który też łączył się z celownikiem, co mogło nie być bez wpływu na miejscownik: *po zachodu* Deut. 23, 11, nawet *po jednem łoktu* Ex. 37, 25, wreszcie *po baranu* Num. 29, 4, *po losu* I Par. 6, 65, a natomiast *panie (w panie Bodze* IV Reg. 18, 5).

§ **74.** Z drugiej strony po tylnojęzykowej wprawdzie najczęściej spotykamy końcówkę *-u,* ale tym formom często też towarzyszą formy na *-e.* Formy na *-u* wyłącznie użyte są następujące: *na drągu* Ex. 37, 20, *we wszem języku* Gen. 10, 20, *na ługu* III Reg. 15, 13, *w olejniku* III Reg. 17, 14, *na pośladku* I Par. 19, 10, *po powrozku* Jos. 2, 15, *w przebytku* Gen. 9. 27, *w smętku* Tob. 3, 10, *w strachu* Deut. 26, 8, *na tuku* Lev. 8, 23, *w tem uczynku* Judith 4, 14, *w wacku* Deut. 25, 13, *w wszystkiem wieku* Gen. 18, 11, *w wirzchu* I Par. 14, 15, *w żwięku* I Par. 15, 28. Oboczności są też dość liczne: *w bodze* Ex. 6, 3 — *w bogu* Deut. 33, 29, *na brzedze* Deut. 2, 36 — *na brzegu* Ex. 7, 15, *w dobytce* Ex. 8, 18 — *na dobytku* Ex. 9, 8, *na pagorce* Jos. 5, 3 — *na pagorku* IV Reg. 17, 10, *na początce* Gen. 1, 1 — *na początku* Num. 28, 11, *po pośrzodce* Ex. 14, 22 — *po pośrzodku* Neh. 9, 11, *w tem roce* IV Reg. 13, 20 — *w roku w drugiem* Gen. 17, 21. Nadto archaiczne formy na *-e: na boce* Ex. 37, 3, *w brzęce trąby* Lev. 23, 24, *w brzusze* I Reg. 28, 3 (zapewne od *brzucho* II dekl. Ex. 13, 2), *w człowiece* Gen. 6, 3, *w niedostatce* Lev. 26, 16, *w obłoce* Gen. 9, 14, *na podłce* Deut. 22, 12, *na potoce* I Reg. 15, 5.

Tak więc BZ tem się odznacza, że ma znaczny zasób form starych, ale z drugiej strony wykazuje też większy niż gdzieindziej i kiedyindziej wpływ form na *-u,* mianowicie w wielu wyżej wymienionych wypadkach, których ukazanie się w historji języka miało charakter chwilowy.

§ **75.** W kodeksie Suleda wszystkie tematy miękkie mają L. sg. na *-u,* twarde po tylnojęzykowej spółgłosce najczęściej przy-

bierają końcówkę *-u: na początku* 62, *na posagu* 57, *na przeciwniku* 88, *w rozcirku* 34, *na trzeciem roku* 10, *o targu* 45, oboczne formy: *w długu* 72 — *w dłudze* 33, poza tem kilka form na *-e: w bodze* 6, *na drugiem człowiece* 102, *w grzesze* 69, *w śmiesze* 17. Gdy temat nowy kończy się na inną spółgłoskę, wtedy panuje końcówka *-e: w drobie* (analogicznie do twardych) 46, *na dworze* 24, *o gwałcie* 17, *w miedzie* 96, *po obiedzie* 24, *w powiecie* 78, *w sądzie* 22, *na stanie* 21, *w stawie* 68; wyjątki: *w boru* 111, *w domu* 39.

§ **76.** W ciągu wieku XVI trafiają się też formy niezgodne z późniejszym stanem języka, np. u Bielskiego *w tym czasu* 4 v i 14 v, u Kromera: *po Marcelle* 289, *o synie* 389, *o człowiecze* 330, która to forma jest sztucznym archaizmem, na co wskazuje spółgłoska *č* zam. *c*; spotykamy tęż formę: *w człowiecze* w Aktach zboru wileńskiego z r. 1559 (schadzka 6), jako też w Postylli Reja: *o nędznym człowiecze* 9 a; często też w XVI w. występuje inny archaizm: *w Bodze* np. Bls. 338 v, w Aktach zboru wileńskiego (schadzka 6) albo kilkakrotnie u Orzechowskiego (5, 86, 239); inne formy mniej zwykłe u Orzechowskiego w dialogach: *w domie* 181, *przy synie* 164, *na panie* 215, *w Ulissesu* obok *w Menelausie* 112. W Apokalipsie Reja rzeczowniki męskie z tematami twardemi mają końcówkę *-e* z wyjątkiem tych, których tematy kończą się na spółgłoskę tylnojęzykową: *na brzegu* 180 r, *w grzechu* 164 r, *o strachu* 174 v, ale także *Konstantyn na Ostrodze* Rej Zwrz. Bpp. XXX, 180; jedynie tylko z przyimkiem *po* spotykamy formy na *-u* zamiast spodziewanych na *-e*, np. *po kęsu* Rej Apokal. 170 v, *po łbu* 124 r, ale pochodzi to stąd, że nastąpiło tu pomieszanie form celownika i miejscownika, w staropolszczyźnie bowiem przyimek *po* łączył się najpierw z celownikiem, a potem z miejscownikiem, dlatego też spotykamy tutaj wahania: *po wszytkiemu światu* 170 r, *po wszytkim światu* 92 v.

§ **77.** Podobne stosunki znajdujemy u J. Kochanowskiego: z jednej strony końcówki zgodne z dzisiejszemi, np. *w namiecie* I, 100, *w czesie* I, 191, *w prochu* I, 123, z drugiej formy na *-e*, gdzie mamy dziś końcówkę *-u: w swoim panie* I, 102, ale także *w panu* I, 60, I, 67, *w gęstym ludzie* I, 188, *w domie* I, 274, archaizm: *w Bodze* I, 101, II, 319, fałszywy archaizm: *na mnie człowiecze cnotliwym* I, 204, *w człowiecze* I, 195, przyczem nieraz te formy niezwykłe zostały wywołane potrzebami rymowania; nieraz też formy

na *-u* z przyimkiem *po*, n. p. *dawszy sobie po łbu* I, 368, *po sadu* II, 203, może raczej celowniki.

§ **78.** Skarga ma *o synie* 139 według dawnych tematów na *-o*, obok formy tradycyjnej *w synu* 115, także *w panie* 279 obok *w panu i Bogu* 236; nowotwory na *-u*: *o tej łasce i daru mowi* 152, *o lekkim ciężaru* 368, *przy ludu* 385.

§ **79.** Według Mesgniena dwojaką formę mają rzeczowniki: *pan, syn* i niektóre inne na *-n* lub na *-ch*, np. *w panie — w panu, w synie — w synu*. Formy na *-u* mają: *wół* i *lud — wołu, ludu* (str. 29), natomiast od *dzień* zna Mesgnien tylko formę *dnie* w wyrażeniu: *we dnie i w nocy;* za czasów Mesgniena w innych razach mówiono zapewne normalnie tak samo, jak dzisiaj: *w dniu*. Niewątpliwie błędem Mesgniena jest podana przez niego forma L. sg. *księże* od *ksiądz;* powstał ten błąd stąd, że Mesgnien zauważył (częstą) zgodność form L. sg. i V. sg., to też i tutaj urobił L. sg. według V. sg., obok jednak fałszywej formy *księże* podaje też istotnie używaną *księdzu*.

§ **80.** U Kochowskiego w Niepróżnującem próżnowaniu tylko w dwu rzeczownikach formy nie zgadzają się z dzisiejszemi: *w domie* 11 i 63, *w szałasu* 184.

Tak więc z tego przeglądu widać, że w XVI wieku mamy już rozkład końcówek w tym przypadku bardzo zbliżony do dzisiejszego, a w w. XVII rozkład ten jest prawie taki sam, jak dzisiaj.

N. pl.

§ **81.** W historycznych czasach zachowano wszystkie pierwotne końcówki tego przypadku, a nadto spotykamy formę biernika w funkcji mianownika; mamy więc typy pierwotne: *chłopi, chłopcy, synowie, kamienie*, a nadto akuzatywne formy: *rodzice, kraje, stoły, woły* (Gr. stsł. § 124—131 i 133). Charakterystyczną cechą języka polskiego jest to, że nawet przy zachowaniu końcówek pierwotnych rozkład ich pomiędzy tematami jest w różnych okresach inny. Tematy dawne na *-o* jako też i na *-jo* powinny tworzyć N. pl. na *-i* ze zmiękczeniem stosownem poprzedzającej spółgłoski (Gr. I, § 192, 200), np. *wilcy, bodzy, duszy, kraji, męży* i t. d., tymczasem od najdawniejszych czasów obok form pierwotnych, np. *wilcy*, mamy też formy na *-owie*, analogiczne do dawnych tematów na *-u (synowie, wołowie, dołowie)*, np. *bogowie, duchowie, mężowie*, a dość stare

są też formy biernikowe: *wilki, bogi, kraje, męże*. I również dawne tematy na *-u* albo zachowały pierwotną formę, np. *synowie*, albo też zatraciły ją, wprowadzając na jej miejsce formę biernika, np. *doły*. Przymiotniki mają końcówkę *-i*, przytem utożsamiły się formy deklinacji niezłożonej i złożonej.

§ **82.** Jako typ znany nam najstarszy, występują nazwy miejscowości, będące właściwie nazwami ludzi, te miejsca zamieszkujących. W bulli 1136 roku mamy następujące typy tych nazw topograficznych: 1) imiona patronimiczne na *-icy*, przedstawiające właściwą formę N. pl. dawnych tematów na *-it-jo*, np. *Białowieżycy, Biskupicy, Bralicy, Domaniewicy, Goszczonowicy, Janowicy, Jarocicy, Jurzewicy, Kluczycy, Krolewicy, Łochowicy, Malonowicy, Miłostowicy, Radlicy, Sądziejewicy, Sowicy, Świeprawicy, Trzeblewicy, Turkowicy, Wzorowicy, Zagorzycy* i jedyna między niemi nazwa z formą biernika *Gorzyce* (może zresztą jest to typ słowotwórczy inny, ale niewątpliwie w formie liczby mnogiej); 2) nazwy miejscowości od mieszkańców, którzy otrzymali przezwisko od zajęć, stoją w mianowniku: *Rudnicy, Skarbnicy, Żyrdnicy, Koniarze* (według tematów spółgłoskowych).

§ **83.** W przywileju protekcyjnym Adrjana IV dla biskupstwa wrocławskiego z r. 1155 mamy mniej więcej to samo: *Grogeszewicy, Huzowicy, Sulisławicy* i jeszcze 12 innych tegoż typu, a obok nich jedyna forma biernikowa *Gorzyce*; nadto jeszcze właściwy N. pl. innego typu: *Wszewilcy*. W dokumencie trzebnickim Henryka ks. śląskiego z r. 1204 są formy jak gdyby w dopełniaczu liczby mnogiej podane: *de Strzeszewic, in Knięgnic, de Szczytkowic, de Kotowic*. Natomiast w przywileju protekcyjnym Inocentego IV dla Wrocławia z r. 1245 znowu występują formy mianownikowe: *Budczycy, Skotnicy* i t. d.; form na *-icy* jest tam przeszło trzydzieści, a obok nich dwie inne: *Gorzyce* i *Komornice* (ta druga niejasnego pochodzenia: od *komornica?*).

§ **84.** Dołączony do pracy Baudouina de Courtenay, O drevne polskom jazykě, Lipsk 1870, słowniczek wykazuje, że form na *-icy* używano głównie w pierwszej połowie XIII wieku, rzadziej w drugiej, n. p. *Bobrownicy* 1260, *Boguszycy* 1260, *Budziszewicy* 1284, *Wielcwicy* 1288, natomiast obok tych rzadszych już powszechniejsze są formy na *-ice*, choć trafiają się one i przed r. 1250, np. *Barkowice* 1242, *Bielewice* 1228, *Gnatowice* 1238, *Gołkowice* 1229, *Dobranowice* 1238 i t. d. W niektórych dokumentach obie formy

stoją obok siebie, np. *Gościradzicy, Gościradzice* 1228. Zdaje się, że ostatni raz forma na *-icy* ukazuje się w r. 1342 *Brunowicy* MMAe. X, 46 (Kodeks Małopolski III).

§ 85. W rachunkach dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z ostatniego dziesięciolecia XIV wieku znajdujemy szereg nazw tychże typów w dość znacznej liczbie, przeszło 20, i wszystkie wtedy już brzmiały tak samo, jak dziś, t. j. miały formę Ac., np. *Czulice, Krzyżanowice, Niepołomice, Ropczyce, Swoszowice, Wilanowice, Grotniki, Jadowniki, Słomniki, Skotniki* i inne podobne (MMAe. XV); najdawniejsze pewne przykłady form na *-ki, -ry* są: *Mączniki* 1299 Kod. Wp. II, 186, *Piekary* 1302 Kod. Wp. II, 214.

§ 86. W Kaz. św. dawne tematy na *-o* mają pierwotne formy N. pl., mianowicie: *grzesznicy,* oraz zapożyczenia: *angeli, pogani,* z tematów miękkich są tylko dwie formy: *krole* i *nieprzyjaciele;* ta druga może być pierwotnym mianownikiem według tematów spółgłoskowych, por. Gr. stsł. 91, pierwsza zaś jest formą właściwą biernika. W psałterzu Florjańskim znajdujemy mieszaninę form, przyczem nie ma tu jeszcze zastosowania późniejsza zasada semazjologiczna rozróżniania imion osobowych, żywotnych i nieżywotnych. Etymologiczną końcówkę *-i* mają rzeczowniki od tematów twardych: *grzesznicy* 10, 2, *obłocy* 17, 14, *ptacy niebiescy* 8, 8, *świadcy źli* 34, 13; z tematów miękkich: *cudzoziemcy* 82, 6, *stolcy* 121, 5, *młodcy* 148, 12. Więcej rozpowszechniona jest końcówka *-owie,* służąca niegdyś tematom na *-u,* ale wcześnie rozpowszechniona i w innych typach: *językowie* 63, 8, *ostatkowie* 36, 39, *chodowie* 36, 33, *pośladkowie chrzepta* 67, 14, *przebytkowie* 83, 1 i t. d. w 27 rzeczownikach z tematami twardemi, oraz w 16 rzeczownikach z tematami miękkiemi, np. *krajowie* 97, 5, *biczowie* 34, 18, *wężowie* 139, 3, *mężowie* 75, 5 i t. d., niekiedy w jednym wersecie podwójna forma, np. *stolcowie... stolcy* 121, 5. Również obok formy *nieprzyjaciele* 55, 2 znajdujemy *nieprzyjacielowie* 55, 9. Dawne tematy na *-u* mają N. pl. na *-owie: synowie* 4, 3, *domowie* 48, 10, *wołowie* 49, 11, *padołowie* 64, 14; według tematów spółgłoskowych *ziemianie* 48, 2, *lekarze* 87, 11 (Gr. stsł. 91).

§ 87. Formy biernika w znaczeniu mianownika (Ac. N.) niezawsze dadzą się wyróżnić, a mianowicie gdzie pisownia nie odróżnia spółgłoski miękkiej od twardej, np. *dyabli* 95, 5, czytał Hanusz *djabły* (SKJ. II, 162). Zdawałoby się, że może nieraz rozstrzygającą byłaby

forma orzeczenia lub przydawki, skłonni więc bylibyśmy czytać: *bychą wiedzieli pogani* (nie *pogany)* 9, 20, albo *wszytcy pogani* 71, 11; ale i to zawodzi, jak widać z przykładów: *jichże pokryci są grzechy* 31, 1, *sądy boże sprawieni* 18, 10. Są jednak formy niewątpliwe: *boki* 47, 2, *pagorki jako baranowie owiec* 113, 4 i t. d.; jeżeli wyłączyć *djabli* 95, 5, *pogani* 71, 11, *psi* 58, 7 i 16 (znacznie późniejsze są formy: *djabły, pogany, psy*), to się okaże, że forma Ac. N. występuje tylko w zakresie imion nieżywotnych z jedynym wyjątkiem: *syny boże* 28, 1, i to samo widzimy w zakresie tematów miękkich: *są wszystki kraje* 94, 5, *palce moje stroiły są żałtarz* Prol. II, *miecze z obu stronu siekące w ręku jich* 149, 6. Tak więc z psałterza Florjańskiego widać, że proces wymiany form mianownikowych na biernikowe szerzył się wśród rzeczowników nieżywotnych, nie był jednak ściśle do tego zakresu ograniczony, na co wskazuje wspomniany wyjątek: *syny boże* oraz starodawna forma w Kazaniach świętokrzyskich: *krole pogańscy* c v 29, o ile forma ta nie powstała przez analogję do takich form, jak: *przyjaciele, lekarze.* Rzadką formą jest N. pl. *pani Kwiatkowscy* 1402 JA. VI, 203, a także *owocy* ok. 1418 JA. XIV, 512, *obadwa stroży* Wacł. 49 b.

§ 88. W psałterzu Puławskim znajdujemy nieco inny rozkład form właściwego mianownika, są tam bowiem formy na *-owie* od 37 rzeczowników (Fl. od 43), a formy na *-i* od 13, wliczając w to i *apostoli* 135 arg., 146 arg., 147 arg. (nigdzie nie oznaczono *y* twardego) obok *apostołowie* 148 arg. (w Fl. końcówkę *i* ma 9 rzeczowników); jest tu więc wzrost procentowy form na *-owie.* Co się tyczy N. w funkcji Ac., to w Fl. tworzy się on od 16 rzeczowników, w Puł. zaś od 19, a jeśli tu dodamy jeszcze *wroble* 103, 18 (Fl. *wroblowie*), to mielibyśmy pierwszy przykład tej formy od imienia żywotnego. To jedno jest nowością wprowadzoną przez psałterz Puławski, bo *łgarze* 61, 9 podobnie jak wspólna forma obu psałterzy *lekarze* 87, 11 objaśnia się tak, jak stsł. *mytare* (Gr. stsł. 91). Dawne tematy na *-u* w Puł. tworzą N. pl. na *-owie,* tak samo jak w Fl.: *synowie, wołowie, stanowie* 83, 1, ale raz spotykamy tu formę Ac. N. *padoły* (Fl. *padołowie*) 64, 14.

§ 89. BZ wykazuje formy na *-i,* utworzone wyłącznie od dawnych twardych tematów na *-o,* a z miękkich mają tam tę formę tylko kończące się w N. sg. na *-ec* z dawniejszego *-ьcь* i analogicznie do nich rzeczowniki od tematów na *-jo: rodzicy* Tob. 2, 15, *ślachcicy* Neh. 3, 5. Przytem znaczną przewagę mają tu imiona

osobowe: *bojownicy* I Par. 12, 1, *czarownicy* Ex. 7, 22. *nasilnicy* Judith 9, 2, *pogani* I Par. 14, 17, *prorocy* I Par. 9, 2, *robieńcy* Judith 7, 12 (obok *robionkowie), rzemieślnicy* Ex. 36. 4, *setnicy* IV Reg. 11, 9, *służebnicy* IV Reg. 10, 2, *urzędnicy* Ex. 5, 19, *żydzi* Neh. 4, 12, *młodzieńcy* Judith 7, 12, *otcy* Num. 20, 15, *siestrzeńcy* Tob. 11, 20, *strzelcy* I Par. 10. 3. Jedna forma od imienia żywotnego: *ptacy niebiescy* III Reg. 21, 24, nieliczne od imion nieżywotnych: *obłocy* Deut. 33, 26, *ostatcy* Num. 24, 20, *podstawcy* Ex. 38, 26, *ini skutcy* IV Reg. 21, 25, *ini uczyncy* II Par. 33, 18, *krążcy* (obok *krążkowie)* Ex. 37, 19. Jak widzimy na 23 tych form 21 kończy się na *-cy*.

§ 90. Formy z końcówką *-owie* są znacznie liczniejsze; znajdujemy je w odmianie nietylko tematów dawnych na *-u: domowie* Lev. 25, 32, *stanowie święci* Deut. 23, 14, *synowie* Deut. 24, 16, *wirzchowie* Gen. 8, 5, ale także i dawnych tematów (twardych i miękkich) na *-o: pospieszyli się biegunowie* II Par. 30, 6, *bogowie* IV Reg. 19, 18, *chlebowie* I Reg. 21, 6, *czeladnikowie* Num. 26, 14, *dobytkowie* III Reg. 18, 5, *źli duchowie* IV Reg. 23. 24, *dziadowie* Ex. 10, 6, *działowie* I Par. 24, 1, *gradowie* Ex. 10, 15, *gromowie* Ex. 9, 33, *językowie* Dan. 3, 7, *kołkowie* Ex. 38, 20, *łotrowie* IV Reg. 13, 20, *narodowie* Num. 3, 1, *obrzymowie* Deut. 2, 20, *ostatkowie* Deut. 28, 5, *panowie* Judith 5, 26, *pastuchowie* Gen. 29, 3, *pługowie* Gen. 33, 8, *podstawkowie* Ex. 38, 17, *popowie* Jos. 6. 4, *posłowie* Gen. 32, 6, *prorokowie* Jer. 14, 13, *przebytkowie* I Par. 6, 54, *robionkowie* Deut. 31, 12, *rodowie* Deut. 18, 14, *sądowie* Tob. 3. 2, *ssędowie* Gen. 49, 5, *skutkowie* Deut. 32, 4, *słupowie* Num. 3, 36, *ini uczynkowie* III Reg. 16, 20, *wielbłądowie* Gen. 24. 22, *wozowie* Ex. 14, 23, *wnukowie* IV Reg. 17, 41, *wrogowie* Gen. 14, 20. *wrzodowie* Ex. 9, 9, *zastępowie* I Reg. 29, 1, *zbiegowie* Num. 35, 32, *zbytkowie* II Par. 31, 10, *żydowie* Neh. 6, 6; tematy miękkie: *bojowie* III Reg. 16, 27, *dniowie* Deut. 34, 8, *dżdżowie* Gen. 8, 2, *łosiowie* Jer. 14, 6, *mężowie* Judic. 11, 3, *mistrzowie* II Par. 34, 13, *obyczajowie* Num. 15, 24, *otcowie* Deut. 24, 16, *rodzajowie* Ex. 6, 15, *rodzicowie* Tob. 10, 12, *samcowie* Gen. 6, 19, *ślachcicowie* Neh. 10, 29, *tysiącowie* Deut. 33, 17, *wodzowie* II Esdr. 9, 12, wszystkich 54, z których 23 formy od imion osobowych, a więc mniejszość, co wskazuje, że wtenczas jeszcze z końcówką *-owie* nie kojarzono wartości znaczeniowych.

§ 91. Znajdują się też tu i formy Ac. N. przedewszystkiem od tematu na *-u: były domy* Neh. 7, 4, od tematów twardych na *-o* same tylko nieżywotne: *chleby będą* Num. 4, 7, *dobytki* Num. 20, 4, *przebytki* Num. 24, 5, *rogi* Ex. 37, 25, *tyć są sądy* Ex. 21, 1, *uczynki* I Reg. 19, 4, *użytki* Neh. 9, 37. Wyjątek stanowi forma *braty* w znaczeniu N. du: *rozdzieliłasta się braty* (Abraham i Laban) BZ Gen. 12, 11. co częściej powtarza się u Suleda (p. § 92). Natomiast z pośród tematów miękkich ukazują się formy Ac. N. także od imion osobowych, i to nietylko takie, jak *wszytcy bydliciele* Jos. 2, 9, *byli włodarze* II Par. 12, które za właściwe mianowniki poczytać można, ale także *wszytcy męże* I Esdr. 10, 9, *mistrze* Deut. 29, 10, *młodzieńce* Jos. 6, 23, *przebywacze* II Par. 34, 30, *ci stroże* I Par. 9, 19, także od nieżywotnych: *przestali dżdże* Ex. 9, 34. *tysiące* Deut. 33, 2; *goździe* Num. 33, 55, to dawna forma N. pl. od tematu na *-i*.

Na ogół więc w BZ te same panują stosunki, co w psałterzach, z tą jednak różnicą, że bierniki tematów miękkich częściej tu występują jako mianowniki w zakresie imion osobowych.

§ 92. W kodeksie Suleda końcówka *-i* służy już tylko wyłącznie imionom osobowym, utworzonym głównie od tematów twardych na *-o: czeladnicy* 27, *kapłani* 23, *komornicy* 78, *sąsiedzi* 12, *szkodnicy* 48, *służebnicy* 13, *szołtysi* 23, *urzędnicy* 22, *żaacy* 23, *żydzi* 68, oraz od tematów miękkich tylko patronimica na *-icy*. Na *-owie* dawny temat na *-u: synowie* 15, oraz inne tematy imion rodzimych lub zapożyczonych: *kastellanowie* 85, *komornikowie* 78, *mężewie* 44, *namiastkowie* 63, *ócowie* 18, *rodzicielowie* 90, *stryjowie* 76, *świadkowie* 11, *zbiegowie* 15, *żydowie* 15, zrzadka nieosobowe: *wołowie* 30 (dawny temat na *-u*), *dworowie krolewscy* 56, *rokowie* 78. Formy Ac. N. tematów twardych: *dwa dęby* 59, *dwa czeladniki* 31, *dwa człowieki* 88, *dwa druga świadki* 65, *roki* 63, *sądy byli sądzeni* 8, *służebniki* 19, a także *woły wzięty będą* Sul. 49 obok *wołowie* 30; z tematów miękkich niektóre formy na *-e* można uznać za pierwotne mianowniki: *przyjaciele* 90, *porodziciele nie będą winowaci* 45 i oczywiście *mieszczanie* 97; inne formy przedstawiają Ac. N.: *kmiecie* 4, *konie* 21 (w obu razach możnaby zresztą upatrywać pierwotną formę mianownika tematów dawnych na *-i*), *obyczaje a dzieje* 6, *ci pożyczacze* 103, *przebywacze* 3, *rycerze* 66. Widzimy więc, że forma Ac. N. tworzy się i od imion osobowych oraz żywotnych.

Najdłużej utrzymują się N. na *-i* od patronimików na *-ic*:

rodzicy Sul. 35, *ślachcicy* 45, *wojewodzicy* 1481 AGZ XV, 513, *panicy* kon. XV R. XXIV, 374, *ślachcicy* Rej Bpp. XXX, 157, *Chodkowicy* (obok *Chodkowicowie)* 180, *dziedzicy* 1751 Garcz. 132, *rodzicy* aż do w. XVIII.

§ **93.** U Paterka mianowniki na *-i* tylko od rzeczowników osobowych: *anieli, prorocy, kapłani, krześcijani;* na *-owie* także od osobowych lub żywotnych: *żydowie, ośćowie, panowie, doktorowie, aniołowie, tronowie* (w znaczeniu 'aniołowie", *ptaszkowie.* Forma Ac. N.: *kory puste* (= chóry), *dni płaczu* Prfil. V, 557-8. U Seklucjana właściwa forma N. *nieboszczycy* Kat. G. 3 r, u Bielskiego *potomcy* 340

W pierwszej połowie XVI w. widzimy już silną dążność do zróżniczkowania form N. pl. według znaczenia rzeczowników; właściwe formy tego przypadku na *-i* wyłącznie, a na *-owie* najczęściej tworzą się od rzeczowników osobowych lub żywotnych, natomiast formy Ac. N. w zakresie tematów twardych tworzą się najczęściej od rzeczowników nieżywotnych, rzadko od imion osobowych.

Ac N. np. w kodeksie świętojerskim r. 1503: *aczliby braty albo brat z siostrami nie byli rozdzieleni* AKPr. III, 358. U Bielskiego mieszają się formy: *Gottowie, Wandalowie* i *Longobardy, Gotty,* ale ostatnie prawdopodobnie odbijają w sobie formę łacińską, jak u Klonowica w Flisie: *Ichtiofagi, Akrydofagi,* według których także *Szoty* w wierszu 392, a wcześniej u J. Kochanowskiego: *to Bułgary, więc Serby za nimi* II, 251. Z czasem takie Ac. N. zyskują szczególną wartość stylistyczną. Natomiast imiona przedmiotów nieżywych, o ile nie mają znaczenia zbioru osób (np. *kościół, zbór, tron* — 'grupa aniołów', *chór*) od schyłku w. XV używają się tylko w formie Ac. N. pl.

§ **94.** U Reja w Apokalipsie mieszają się formy mianownikowe na *-i* i na *-owie*, np. według obliczeń Łukowicza (SKJ. V, 20) *aniołowie* 9 razy — *anieli* 38 razy, *biskupowie* raz — *biskupi* raz, *prorokowie* raz — *prorocy* 21 razy, *mędrcowie* raz — *mędrcy* raz, *kupcowie* 9 razy — *kupcy* 16 razy, przytem końcówka dawna *-i* służy też nazwom zwierząt: *lwi* 82 v, *psi* 31 r, *krucy* 9 r. *ptacy* 162 v, *robacy* 51 v; jak również końcówka *-owie: orłowie* 49 v, *szkorpionowie* 76 r, *zubrowie* 30 r, *ptaszkowie* 22 r, *niedoperzowie* 148 r. oraz w zbiorowych: *narodowie* 7 v, *kościołowie* 31 r, *językowie* 91 v, oznaczających zbiorowiska ludzi. Formy Ac. N. są tu w zakresie tematów twardych tylko od imion nieżywotnych, natomiast końcówka *-e* (w części może pierwotna mianownikowa) uka-

zuje się też w dość licznych imionach osobowych, zwłaszcza na *-ciel* i *-arz* (pierwotna mianownikowa prasł. *-e)*, np. *przyjaciele* 143 r, *burzyciele* 57 v, *łgarze* 38 v, także na *-erz: pasterze* 17 r, *rycerze* 13 v, i wreszcie na *acz: bogacze* 62 r, *omylacze* 11 v i t. d. dość często we wszystkich tych grupach.

§ **95.** U Orzechowskiego: *szpacy a krucy* 54, *wilcy* 64, *lwowie i orłowie podrapali poddane swe* 77, *jadowici na wilki psi* 238; u niego też jest forma: *urzędowie wszyscy* 274 w znaczeniu 'urzędnicy'. Lubił on końcówkę *-owie,* to też pisze: *wołowie* 75, *mnichowie* 30, *smokowie* 53, *kacerzowie* 54 i t. d., także *podskarbiowie nasz* 53, natomiast *kmiecie* 160. Prawidłowo tworzy od *Hiszpan* N. pl. *Hiszpani* 19, podobnie ok. 1590 Radz. Peregr. 123, co potem upodobniono do deklinacji imion na *-anin: Hiszpanie* Mickiewicz, Alpuhara.

§ **96.** J. Kochanowski używa form na *-owie* nietylko od osobowych, np. *ojcowie* I, 128, *żydowie* I, 192, *starcowie* I, 203, ale też zrzadka i od żywotnych; *gryfowie* I, 267, które częściej mają końcówkę *-i (-y): psi za uchem wyją* II, 146, *psi głodni* I, 97, *wilcy mię srodzy otoczyli* I, 35, *ptacy padali* I, 176, *robacy, ptacy* I, 236; z osobowych: *młodzi pacholcy* II, 352 oprócz innych, które i dziś mają tęż formę. Natomiast miękkie tematy mają często końcówkę *-e: zacni męże* I, 125, *dziedzice* I, 216, *żeglarze* I, 269, *żorawie* I, 269 i t. d. Wymienimy tu jeszcze dwie formy mniej zwykłe: *Trojani* II, 62 i w przeciwieństwie do form starszych mamy tu formę nową *poganie* I, 123 (zam. *pogani*). Mieszają się: *historykowie* II, 280 i *historycy* II, 281 oraz: *wielorybowie* I, 236 i *srodzy wielorybi* I, 173. Wyjątkowo forma akuzatywna w znaczeniu mianownika od rzeczownika żywotnego z tematem twardym: *samy do swej obory woły rozpuszczone przybiegły* II, 413, podobnie u Klonowica w Flisie: *tu woły tuczne* w. 106 obok *ptacy* w. 21. (Forma *woły* już u Suleda § 92).

§ **97.** Autor Myślistwa ptaszego z r. 1584 (Bpp. nr. 64, 199—338), Mateusz Cygański, który o sobie pisze, że nie umie pisma żadnego, t. j. nie kształcił się na wzorach literackich, i ma język bardziej zbliżony do zwykłego, codziennego, stale w N. pl. używa formy *ptacy,* nadto: *podgnieźnicy* 279, *ci ćwicy łońscy* 304, *młodziczkowie* 312, ale obok tego: *kwiczoły przebiegają* 226, *robaczki leśne są jego potrawy* 268, *gdy młodziki wpadać nie będą, tedy i ćwiki* 277, *ery nie tak połowne* 303, *dwa ptaszki* 302, *mają być ptaszki* 307;

od tematów miękkich: *gile idą* 227, *mali gołębie* 236; więc w ogólności formy mieszane.

§ **98.** U Skargi w Kaz. przyg. bez względu na pochodzenie tematu w zakresie imion osobowych i żywotnych N. pl. kończy się na *-i* lub *-owie*, np. *my ludkowie i ogrodniczkowie jego* 61, *dwa szatanowie* 370, *dziedzicowie* 22, *robaczkowie* 130, *krukowie Heljaszowi* 144, *wilcy, lwi, lampartowie* 297, *lwi srodzy* 33, *biskupi, kapłani* 91, *rodzicy* 169, *to czynią niektorzy rodzicy* 383; niekiedy zachowuje się dawna końcówka *-e* tematów spółgłoskowych, np. *przyszli żołnierze* 191, *pasterze i ojcowie* 428, *obywatele* 320; także zbiorowe imię *liście* (właściwy N. sg. rodzaju nijakiego) tu już występuje jako N. pl.: *na dąb, z ktorego liście opadły* 300. Imiona nieżywotne, zapożyczone z łaciny, mają końcówkę *-a*, np. *sakramenta ine do niego się ściągają* 103, obok: *wszystkie sakramenty obracać się mają* 103, *statuta* 310, obok *statuty* 315, *są instrumenty* 370; oczywiście najczęstsze są formy na *-y*, t. j. właściwe bierniki; wyjątkowo rozciągnięte tu i na żywotne: *prawe ofiary były w zakonie przyrodzonym w pisanym: one woły i barany i ptaki* 160.

§ **99.** Dość liczne są też formy dzisiejsze osobowe u Szymonowica w zastosowaniu do imion żywotnych: *ptaszkowie* 1, 47, *ciołacy, psi jedli, jedli grubi ptacy* 14, 83—4, *grubi ósłowie* 16, 48, *szpacy pozjadali* 7, 78, *charci doganiali* Nagrobki, obok: *kury piały* 5, 71, *wynikną robaczki* 17, 69; u Zimorowica *koziełkowie* 10, 68. U W. Kochowskiego w Niepróżnującem próżnowaniu: *psi, ogarzy* 25, *ptacy* 37, *lwi* 250 i t. d. Naodwrót, osobowe mają niekiedy formę biernika: *Goty* 66, *senatory* 41, *męże, kuglarze* 71 i t. d. Kochowski zachował dawną formę *rodzicy* 55. W wieku XVII także Wacław Potocki używał form osobowych dla imion żywotnych: *ptacy, psi* Mor. III, 496, *robacy* III, 441 i t. d.

§ **100.** Z gramatyków wieku XVII Mesgnien (r. 1649) pisze, że nazwy zwierząt z tematami twardemi mają końcówkę *-owie* lub *-i*, np. *bocianowie, psi*, ale *woły*. Z tą zasadą, wyłuszczoną na str. 26 niezupełnie się zgadza str. 28, gdzie we wzorze deklinacyjnym mamy oboczne formy N. pl.: *psy* a. *psi*; widać więc z tego, że N. pl. imion zwierzęcych wtedy już częściej był zastępowany przez formę Ac. pl., która tu stoi na pierwszem miejscu. Od rzeczownika *dzień* Mesgnien zna jedną tylko formę N. pl. *dni*, t. j. właściwy Ac. pl.

Według Woyny (1690 r.) właściwą formę N. pl. mają z żywotnych: *brytani, lwi, psi, bycy, krucy, rarodzy, smoky, wilcy*, nato-

miast formę Ac. pl. w funkcji N. pl. mają: *bąki, gacki, gołąbki, jarząbki, jerzyki, indyki, kanarki, koniki, króliki, pieski, pstrągi, ptaki, raki, robaczki, skowronki, ślimaki, słowiki, szczupaki, szczurki, woźniki* — 'konie pociągowe', *bachmaty, barany, bawoły, bażanty, bobry, czabany, drozdy, gawrony, jesiotry, kapłuny, kiernozy, krety, kwiczoły, liny, miętusy, muły, pawy, sępy, skopy, sumy, szczury, szczygły, wielbłądy, woły, żubry.*

Tak więc w w. XVII mnożą się formy biernikowe w znaczeniu mianownikowem od rzeczowników żywotnych z tematami twardemi. jak to zwłaszcza się okazuje z gramatyki Woyny, a w w. XVIII, zaczynając od Drużbackiej, już imiona, oznaczające zwierzęta, mają tylko akuzatywną formę mianownika l. mn., Benisławska jednakże używa jeszcze formy: *psi* D 3, E 3.

§ **101.** Rzeczowniki z tematami na *-ch*, np. *mnich, Włoch, Wołoch,* tworzyły N. pl. na *-szy: mniszy, Włoszy, Wołoszy,* np. *mniszy* u Janczara Bpp. LXIII, 55, *Wałaszy* 108; *są tam mniszy kalojery* Radz. Peregr. 10, *mniszy powiadali* 47, *Włoszy zową* 146; *Włoszy* Mesgnien 26, Theatrum świata (r. 1659) I, 132, Kochows. Epigrammata 6, W. Pot. Moralia I, 129, 204, Woyna (r. 1690) 25; *starzy Laszy* 1696 W. Pot. Poczet 140, *mniszy* Woyna 25, *Włoszy* 1702 Rozm. Artaks. 106, *Wołoszy* 1732 Gościecki 17. Dopiero w XVIII w. ukazują się formy na *-si: mnisi* 1743 Nowe Ateny I, 604, *Włosi* I, 617, *pastusi* III, 413. Por. § 390 i 406.

§ **102.** Dawne tematy na *-i* poszły również według analogji do innych twardych i miękkich, stąd *zięciowie, teściowie*; pierwotną formę do dnia dzisiejszego ma plurale tantum *ludzie,* np. Fl. 9, 20, Gn. 11 b, prasł. **ljudьje,* oraz stp. forma *trze,* o ile odnosi się do imion męskich, prasł. **trьje: trze duchowie* Fl. Ath., wcześnie jednakże występuje forma Ac. pl. w funkcji N. pl. *gniewajcie sie ludzi* Fl. 98, 1. Także liczebnik *cztyrze* (dawny temat spółgłoskowy por. τέτταρες), odnoszący się do rzeczowników męskich, zachował pierwotną formę na *-e* (p. Deklinacja liczebników),

W zakresie innych rzeczowników pochodzenie obocznych form na *-i, -e* jest wątpliwe; obie mogą być właściwemi formami N. pl.: pierwsza od tematów na *-jo,* druga od tematów na *-i,* obie też można uznać za właściwe formy Ac. pl.: pierwszą od tematów na *-i,* drugą od tematów na *-jo*; mamy więc oboczne takie formy od rzeczownika *koń* w N. pl. i Ac. pl.: *Nikołajewy koni nie wiedziony* 1391

Leksz. I, nr. 998; *ty konie w moj dom nie gnany* 1399 Leksz. I, nt. 1347; podobnie *g[w]oździe* Gn. 148 b.

O mianownikach na *-e* według tematow spółgłoskowych wspominaliśmy wyżej: *ziemianie* Fl. 48, 2, *mieszczanie* Sul. 97, *lekarze* Fl. 87, 11, *łgarze* Puł. 61, 9, *włodarze* BZ II Par. 34, 12, *bydliciele* Jos. 2, 9 i t. d.

§ **103**. Po raz pierwszy u Suleda spotykamy formy na *-a* w N. pl. wyrazów zapożyczonych z łaciny: *interdykta* 4, *ta ista statuta* 6; z tego wyrażenia (*ta ista*) widać, że Suled uważał te rzeczowniki za nijakie. Pozostają one i nadal w użyciu, przyczem rozciąga się ich zakres w ogólności na zapożyczenia męskie nietylko z łaciny, a potem nawet na wyrazy rodzime polskie. Mają więc je w XVI w. między innymi Paterek — *żywioła* Prfil. V, 558, Orzechowski w Dialogach, np. *statuta* 136, *dekreta* 153, *fundamenta* 193, Rej w Apokalipsie, np. *dekreta* 19 v, *instrumenta* 131 v, *recepta* 152 v; Andrzej Kochanowski (Eneida 240): *Więc i wszytki pociska sypą sie*; w XVII wieku Kochowski, np. w Niepróżnującem próżnowaniu: *fata* 71, *klimata* dedykacja III, *legata* 46, *dogmata* 61, *grunta* 70, *interesa* 290. Zimorowic (Roksolanki, Heljodor): *Rzeki nieme i żywioła Nierozumne owo zgoła...* Formy na *-a*, prawie wyłącznie od wyrazów zapożyczonych: *gusta, bileta, koszta, grunta* itd. były częste do ostatnich czasów, teraz jednakże pod wpływem przepisów szkolnych coraz bardziej wychodzą z użycia, trzyma się jednak dość uparcie forma *odcienia*, choć obok męskiego *odcień* nie znamy nijakiego *odcienie*; jest to także i u starszych pisarzów: *jedwabne cienia* Gaw. Siel. 137, *ożywmy ich cienia* Wybicki, Polka, tragedja. zapewne jak i *oręża* 1702 Rozm. Artaksesa 496, analogicznie do zbiorowych na *-'a*, p. § 3.

§ **104**. Od końca XVII w. rzeczowniki obcego pochodzenia na *-s* (zwłaszcza na *-ans*) w N. Ac. pl. przybierają końcówkę *-e*, np. *wakanse* Farsalja 14, *ordynanse* 1732 Gościecki 7, *wakanse* Kon. III, 253. Linde przytacza przykłady na *romanse* z Golańskiego (r. 1788) i z Fircyka w zalotach Zabłockiego (r. 1781), podaje też wyrażenie: *trzy kwadranse na drugą* bez powołania się na autora. Niektórzy dziś tworzą formę *narcyze*, inni *narcyzy*. Mickiewicz pisze: *Jako narcyzy, nagle wykwitłe nad trawę, Bielą się długie słuchy* PT. VI, 585. Rostafiński, Botanika szkolna 1914 str. 103, Jankowski, Kwiaty naszych ogrodów 1895 str. 236 mają też formę *narcyzy*, natomiast w Encyklopedji powszechnej Orgelbranda (r. 1865) XIX,

212 czytamy: *narcyze prawdziwe należą do miłych kwiatów*, ale na str. 211: *wszystkie narcyzy*; w książce Świat roślinny Schmeila opracowanej przez M. Arct-Golczewską (r. 1908) na str. 144 użyto formy *narcyze*, w Sielankach Gesnera *narcysy* 100. U Garczyńskiego w r. 1751 są formy: *serwise* 136, *onykse* 255.

Formy na *-e* wydają się analogicznemi do tematów miękkich (por. *sojusze, krzyże*); pod tym względem można je bowiem zestawić z dawnemi formami celowników na *-ewi: Amandusewi, Chrystusewi*, które również objaśniliśmy jako analogiczne do miękkich. W Ac. pl. niektóre też rodzime na *-s, -z* mają końcówkę *-e*, p. § 115.

§ **105**. Szczegółowy przegląd historyczny form N. pl. wykazuje, że zwłaszcza do XV w. użycie ich było dość chaotyczne. Ażeby się zorjentować w tem zamieszaniu, musimy przedewszystkiem oddzielić tematy twarde od miękkich, gdyż specjalizacja form tego przypadku odbywała się w każdej z tych grup inaczej.

§ **106**. W zakresie tematów twardych już w czasach przedhistorycznych zaczęły się wyodrębniać imiona nieżywotne, ponieważ przed w. XV z jedynym wyjątkiem *syny* Fl. 28, 1 w ich tylko zakresie używano formy Ac. pl. w znaczeniu N. pl.; w BZ i zwłaszcza u Suleda znajdujemy częstsze tego przykłady. Odtąd zrzadka u pisarzów XVI w. spotykają się też formy Ac. pl. w funkcji N. pl. od imion osobowych i w ogólności żywotnych, w w. zaś XVII forma ta się coraz bardziej rozpowszechnia w zakresie imion żywotnych (nieosobowych), a w zastosowaniu do imion nieżywotnych panuje już wyłącznie od początku w. XVI. Tak więc w tym czasie trzymano się zasady używania form właściwych N. pl. dla imion osobowych i żywotnych, natomiast Ac. pl. dla imion nieżywotnych i od XIV w. także dla nazw miejscowości typu *Żyrdniki, Grotniki*.

§ **107**. Forma N. pl. na *-i* zawsze się tworzyła tylko od dawnych tematów na *-o*, bez żadnego ograniczenia ze względu na znaczenie imienia aż do czasów Biblji Zofji, jednakże w tym zabytku trafia się ona w zakresie imion nieżywotnych stosunkowo rzadziej, niż w psałterzach, odbijających wcześniejszy stan języka. Już Suled nie tworzy N. pl. od imion nieżywotnych z tą końcówką. Natomiast w zastosowaniu do imion nietylko osobowych, ale i żywotnych, jest ona w użyciu do samego końca w. XVII (W. Potocki i Woyna).

§ **108**. N. pl. na *-owie* tworzy się w XIV w. zarówno od tematów na *-u*, jako też od tematów na *-o*, bez względu na znaczenie

imienia. W zakresie imion nieżywotnych używa się ta forma dłużej niż forma na *-i:* znajdujemy ją jeszcze u Suleda i przetrwała zapewne do końca w. XV, gdyż nawet ma ją Paterek, coprawda w metaforycznie użytem: *tronowie* — 'aniołowie', oraz Orzechowski: *urzędowie* — 'urzędnicy'. W zakresie imion żywotnych (nie osobowych) znajdujemy ją u różnych pisarzy aż do Szymonowica i Mesgnienа, a więc w zastosowaniu do tych imion wcześniej nieco wychodzi z użycia, niż forma na *-i.*

§ **109.** Tak więc wyodrębnienie imion według znaczenia rozpoczęło się bardzo dawno, w okresie, poprzedzającym ukazanie się tekstów polskich, i pierwsze zaczęto wyodrębniać imiona nieżywotne. Wyodrębnienie to dokonało się z końcem w. XV. W wieku XVI istniały dwie kategorje znaczeniowe dla N. pl.: osobowo-żywotna i nieżywotna; wnet jednak rozpoczął się nowy proces: u J. Kochanowskiego wyjątkowo ukazuje się N. pl. *woły,* u Cygańskiego i u Skargi jest takich form więcej; w XVII w. wyłączne użycie właściwych N. pl. w rodzaju: *charci, ptaszkowie, psi, ptacy, robacy* ogranicza się do poetów: Szymonowica, Kochowskiego, W. Potockiego, którzy prawdopodobnie kierowali się względami stylistycznemi; natomiast gramatycy XVII w., Mesgnien i Woyna, podają, które imiona żywotne w powszechnem użyciu mają właściwy N. pl. W wieku XVIII znajdujemy już stosunki nowe, t. j. dwie kategorje znaczeń: formę dawnych N. pl. zachowały tylko imiona męsko-osobowe, drugą zaś kategorję utworzyły imiona żywotne i nieżywotne; ponieważ zaś w innych deklinacjach już od czasów prasłowiańskich żeńskie i nijakie nie miały właściwego N. pl., przeto w języku polskim zamiast trzech rodzajów, męskiego, żeńskiego i nijakiego, zachowanych w liczbie pojedynczej, powstały w N. pl. formy dwu rodzajów: męsko-osobowego i niemęsko-osobowego.

§ **110.** Ten podział nie został tak bezwzględnie przeprowadzony w zakresie tematów miękkich I deklinacji, gdyż tutaj bardzo wcześnie użycie formy Ac. pl. w funkcji N. pl. objęło nietylko imiona żywotne, ale także osobowe. W Kśw. znajdujemy *krole pogańscy,* w Fl. *wroble,* co zostało niewątpliwie wywołane przez istnienie pierwotnych form N. pl. na *-e: przyjaciele, lekarze, ziemianie, kamienie, cztyrze, trze, ludzie* (końcówki tematów spółgłoskowych i tematów na *-i*). I w dzisiejszym języku mamy wiele form na *-e,* identycznych z dawną formą Ac. pl., a będących wynikiem tej dawnej analogji: *pasterze, bogacze* i t. p. Także w nazwach miejsco-

wych, będących właściwie nazwami mieszkańców od ich zajęć z suf. *-arz* panuje od czasów najdawniejszych typ na *-arze: Koniarze* lub *Konarze* w bulli r. 1136, jako też w dokumentach z r. 1153 MMAe IX, 1, oraz 1210 ib. 20, zmieniono na formy Ac. pl.: *Koniary* lub *Konary* r. 1174 i 1176 MMAe IX, 9. Obie formy: *Koniarze* i *Koniary* znajdują się w dokumencie z r. 1210 MMAe IX, 20, potem tylko formy na *-ary: Kuchary* 1220 MMAe IX, 27; 1250 Kod. Wielkop. nr. 35; 1373 MMAe VIII, 52; *Psary* 1252 MMAe I, 42; 1396 MMAe VIII, 17; *Owczary* 1398 MMAe VIII, 425, *Świniary* 1399 Codex dipl. Pol. Rzyszczewskiego. Przeniesienie tych nazw do deklinacji tematów twardych zapewne dokonane zostało pod wpływem analogji do form takich, jak: *Żyrdniki, Rybitwy, Zduny.*

V. pl.

§ **111**. V. pl. nie różni się od N. pl., np. *synowie!* BZ I Reg. 22, 7, *wy, smocy!* J. Koch. I, 236, *wy, królowie, czujcie* I, 5, *młodzieńcy!* II, 161, *o wdzięczne ukłony!* II, 169; *przezacni obmyślacze!* Sk. Kaz. przyg. 281. Kiedy zam. właściwej formy N. pl. od nazw zwierzęcych wchodzi w użycie forma Ac. pl., wtedy i V. pl. brzmi tak samo, a więc: *o woły!* Sim. 14, 75, u Mesgniena: *psy* a. *psi.*

Ac. pl.

§ **112**. W okresie historycznym przez czas pewien utrzymują się formy tego przypadku w pierwotnej postaci, z czasem jednakże zachodzą tu zmiany dwojakie: 1) wywołane przez wpływ analogji do form innych tematów i 2) wymiana formy właściwego Ac. pl. na formę G. pl. w zakresie imion osobowych.

§ **113**. Dawne tematy na *-o* i na *-u* zachowują pierwotną formę na *-y* (Gr. stsł. § 124, 125 i 131), po tylnojęzykowych spółgłoskach — na *-i* (Gr. I, § 206), a więc od w. XIII formy akuzatywne w funkcji nominatywnych *Żyrdniki, Bartniki, Łagiewniki, Zduny*, p. § 85, a także właściwe bierniki w dawnych tekstach: *na wieki* Kśw. c v, *dary jemu wzdali* c v; w Fl.: *nade wszystki bogi* 96, 10, *złamie cedry* 28, 5, *za grzeszniki* 118, 49, *poznał wszyjstki ptaki* 49, 12; w BZ: *pojmie braty* Gen. 31, 23, *służebniki* Ex. 5, 16, *pomocniki* Judith 3, 8, *posłał katy* I Reg. 19, 20, *bogi* IV Reg. 19, 18, *czarownіki* ib. 23, 5, *za syny* Deut. 24, 16; u Suleda: *skutniki* 9, *przez służebniki* 26, *pany* 28, *przeze świadki* 50, *raniąc syny* 11;

w Puł.: *trzy bogi i gospodny* Athan.; u Orzechowskiego w Dialogach: *przez prostaki przodki nasze* 25, *rybitwy posłał* 53, *plębany mieć* 55, *seniory swe, ministry swe mamy* 62, *kapłany wygnano* 67, *czytaj historyki* 91, *żywiła syny swe* 21; u J. Kochanowskiego: *potomki* II, 220, u Skargi dość często forma *braty: przyrodne braty* 51, *braty swoje miłujcie* 286, *za braty poczyta* 351 i t. d. Rzeczowniki na *-anin* tworzą Ac. pl. na *-any*, np. u Suleda: *chrześcijany* 69, *ten Rzymiany i Greki w jarzmo poddał* Krasic. IV, 138.

§ **114.** Które mają w N. sg. końcówkę *-a*, p. § 103, i tu także tę formę zachowują, np. *fundamenta* Orzech. 193, *na żywioła* Lor. 71, ale mieszają się te formy z formami na *-y*, np. u Skargi: *sakramenta brała* 384, obok *mamy sakramenty* 162, *fundamenta* 299, *fundamenty* 354, *grunta dzielili* Kon. II, 154, ale u J. Kochanowskiego *grunty* I, 184, w niektórych wyrazach rodzimych bardzo rzadko: *pociska* A. Koch. 210, *na wina, korzenia, pułmiski* Sk. 222, *wszytkie żywioła* Zim. 15, 160.

§ **115.** Rzeczowniki z końcówką *-e* w N. pl., p. § 104, tutaj się wahają, np. *na kwadransy* W Pot. Mor. III, 24, ale *w ordynanse nie wglądamy* Kon. III, 332, wyjątkowo *trzose* — crumenas R. XXII, 36 i u Klonowicza *głaze:* „kładą kije na kupę, *głaze* na kamionki", po r. 1600 Worek Judaszów G III a.

§ **116.** W rzeczownikach od tematów na *-jo* oraz kończących się w N. sg. na *-c, -dz* z dawniejszego *-kz, -gz* (Gr. I, § 192) przypadek ten tworzy się z końcówką *-e* (Gr. I, § 8). Należą tu najdawniej zapisane z XII i XIII w. bierniki w funkcji mianowników nazw miejscowych, np. *Gorzyce* § 83, 84, i dalej różne rzeczowniki: *ine krole zmija... króle powabił* Kśw., *wywodzi jętce* Fl. 67, 7, *widzi niebieski krole* 67, 15, *posłał kanclerze* BZ II Par. 34, 8, *strzelce* IV Reg. 11, 19; u Suleda: *złodzieje* 15, *cztyrzy rycerze* 24, *ubogie ślachcice* 68, *męże* 76, *przez mędrce* 80; u Orzechowskiego: *nieposłuszne krole zmiatowali* 28, *krolowie wojowali Niemce* 91, *sądzić szewce* 130, *dał nam takie pastyrze* 178; u Skargi: *pomnicie na ony Decyjusze, Regulusze* 286, u Szymonowica *męże* 7, 81, *więźnie* 11, 215; Mesgnien pisze: Ac. pl. imion własnych i wszystkich innych, które w N. pl. kończą się na *-owie,* przybiera końcówkę *-ow* jak G. pl.; poza tem jest podobny do N. pl.; oczywiście w XVII w. już się specjalizowała forma G. pl. w funkcji Ac. pl. rzeczowników osobowych, to też wątpić można, czy istotnie w Ac. pl. mówiono nietylko *woły,* ale także *wołów,* jak to podaje Mesgnien na str. 29.

§ **117**. Rzeczowniki na *-ciel* i *-arz* kończą Ac. pl. na *-e* według tematów na *-jo*, np. *zgubicie bydliciele* BZ Num. 33, 53, *abyście nieprzyjaciele zabijali* Sk. 60, *na ty nieprzyjaciele* Sk. 357, *przyjaciele* Petr. III, 5, ale obok tego od *przyjaciel* i *nieprzyjaciel* tworzył się ten przypadek według wzoru tematów twardych: *nieprzyjacioły chcę wojować* J. Koch. I, 148, *za przyjacioły poczytamy* II, 259; Skarga miesza obie formy: *bije nieprzyjacioły... abyście nieprzyjaciele zabijali* 60, *bił nieprzyjacioły... na ty nieprzyjaciele* 357 (por. § 10).

§ **118**. Dawne tematy na *-i* pierwotnie w Ac. pl. miały końcówkę *-i* (Gr. stsł. § 130), np. *ludzi, trzy*, te formy jednak tylko szczątkowo się zachowały, gdyż wcześnie działała tu analogja do dawnych tematów na *-jo: Szymuś wziął koni* 1394 Leksz. II, nr. 328, *Wawrzyniec wziął konie* 1391 Leksz. I, nr. 994: *popisać wszytki ludzie* Gn. 176 a, *goździe* 149 a; u Suleda: *kmieci pociądzać może* 9, *tyto ubogie ślachty, alibo kmieci* 27, u Parkosza *koni*; ale współcześnie też *konie* Sul. 48; formy na *-e* ustalają się od końca XV wieku. Także według tematów na *-i: insze dni stworzył* Gn. 177 a, *we dni* Sul. 25.

§ **119**. Ale i dawne tematy na *-jo* wyjątkowo niekiedy kończą się na *-y* pod wpływem analogji do tematów twardych: *odzierżała drżączka wszytki przebywaczy* Fl. Moys. 17, *pieniędzy liczył* 1400 SKJ III, 189, *pany ojcy* — dominos patres u Mesgniena i raz na *-i: Jak wiele listów strumieni* (zam. *strumienie*) *ukrywa* Sim. 5, 308.

§ **120**. G. pl. zam. Ac. pl. imion osobowych zaczyna się rozpowszechniać od drugiej połowy w. XVI, co jest właściwością składniową; jeden z pierwszych przykładów u J. Kochanowskiego: *wiedmy tessalskie czartów zwołały* II, 142.

G. pl.

§ **121**. Dawne tematy na *-o* przybierały końcówkę *-ъ*, która znikła i G. pl. miał formę taką samą, jak N. sg., wcześnie jednak te formy właśnie ze względu na ich tożsamość z N. sg. zanikały w języku polskim i tylko niekiedy trafiają się w zabytkach do w. XVI, wyjątkowo i później: *fig* BZ IV Reg. 20, 7, obok *figow* Num. 13, 24; *god* Fl. Puł. 73, 5, *pogan* Fl. 105, 45, obok N. pl. *pogani*, G. pl. *poganow* 105, 33; *trzydzieści raz* 1527 SKJ. III, 136, *raz* 1545 R. XXXVIII, 318; *rąb* 1396 Leksz. I, nr. 2268; 1403 Piek.

172; 1411 Hube Zb. 57; 1424 Czrs. 301; 1471 MPKJ V, 96; *sąsiad* Dział. 34, Bls. 339, Sk. 286 i t. d. do XVIII w.; *skot* 1398, Hube Zb. 25, także w innych zapiskach sądowych końca XIV i pocz. XV w.; Sul. 88 aż do XVI w. (Diels w JA XXXVIII, 147 twierdzi, że jest to G. pl. od rzeczownika *skociec*, ale to nie jest możliwe, gdyż od *skociec* G. pl. brzmiałby także *skociec*); *włos* Pat. Pr. Fil. V, 257, *Lestko białły od włos białłych rzeczony* Bls. 357, *okazyja z tyłu włos nie ma* Rej Bpp. XXX, 218; *woz* 1399 Hube Kr. 52; *w ostrości ząb* 1466 R. XXII, 14, *ząb zgrzytanie* 1553 Bpp II, 11, *swarzyć się do ząb* Mącz. 49 v a; *statut* Sul. 6, *talant* Budny I Reg. 9, 28, *akt jego nie dziurawić* Farsalja 92.

Dotychczas pozostały ślady tych form dawnych w nazwach krajów, oznaczających właściwie ich mieszkańców, np. *z Niemiec do Włoch* Bls. 282 v, *wypędzon był aż do Francuz* 173, *do Wołoch, do Prus, do Węgier*, także w innych nazwach miejscowości podobnego pochodzenia, np. *do Racławic, do Kobiernik, do Piekar*, a wreszcie w zroście archaicznym *dotychczas*.

§ **122.** Takąż formę na *-s* miały dawne tematy spółgłoskowe, a według nich stale dotychczas tworzą G. pl. rzeczowniki na *-anin: mieszczan* BZ Lev. 19, 18, *ziemian* Sul. 82 i t. d., nadto z rzeczowników na *-ciel: nieprzyjacioł* Fl. 29 obok *nieprzyjacielow* 9, *przyjacioł* Puł. 37 arg., Sul. 79 obok *przyjaciel* Sul. 76, wreszcie rzeczowniki: *kamień, jeleń, sążeń, łokieć, kmieć*: *kamion* 1471 MPKJ. V, 30, *jelon* R. XXV, 287, R. XXVIII, 319, *sążon* R. XXV, 287, formy w Bpp. LXIV: r. 1584 *sążon* str. 305, *sążoń* 300, 301; r. 1607 *sążan* 23; *sążeń* obok *sążeni* 20; r. 1690 *sążań* 197; *łokiet* BZ Ex. 36, 15 obok *łokciow* (tamże) i *łoktow* Ex. 38, 15; *kmiot* 1394 Leksz. II, nr. 1666; 1410 Piek. nr. 141.

§ **123.** Tematy na *-jo* kończyły G. pl. na *-ъ* i kontynuacje tych form trafiają się w zabytkach: *tysiąc* (obok *tysiącow*) BZ I, Par. 22, 14, Bls. 338 v, 358, *pytl* 1462 ArchKPr. VIII, 53, *dziej przerzeczonych* Sul. 78.

§ **124.** Tematy na *-u* od czasów prasł. miały G. pl. na *-ovъ: synuow* Fl. 105, 36, *domow* 44, 10, *stanow* 59, 6; *miodow* Sul. 11 do dnia dzisiejszego niezmiennie.

Z dawnych tematów na *-i* wyjątkowo tworzy się G. pl. *kroć* według wzoru deklinacji V (p. § 271), n. p. *pięć kroć, sześć kroć* i analogicznie do tego *dwa kroć, trzy kroć* Dział. 172, *cztery kroć*.

§ **125.** Według analogji do tematów na *-u* już niewątpliwie

w czasach przedhistorycznych tworzyły G. pl. na *-ow* wszystkie inne dawne tematy twarde i miękkie, przyczem ostatnie miały niekiedy końcówkę *-ew* (Gr. I, § 64, 7); w Kśw. *wrogow* a v, *grzechow* c r, *krolew* c v; Fl. *kozłow* 49, 10, *lasow* 49, 11, *bykow* 49, 14, *czarownikow* 57, 5, *człowiekow* 4, 3, toż 1393 Leksz. I nr. 1366; *jednorożcow* Fl. 28, 6, *nieprzyjacielow* 67, 23, *oćcow* 48, 20, *paznogtow* 68, 36; *panicew* 1407 Piek. 333; *figow* BZ Num. 13, 24, *wiele czasow* Deut. 1, 46, *szczepow* Deut. 20, 19, *z bratow* I Reg. 20, 29, *bogow* IV Reg. 17, 37, *miesiącow* Ex. 12, 2, *palcoow* Lev. 8, 24, *siedm tydniow rokow* Lev. 25, 8, *otcow* Num. 3, 15, *pięć rublow* Num. 3, 47, *połowniow* ib., *dniow* Num. 13, 26, *bydlicielow* Num. 33, 55, *rębaczow leśnych* Deut. 29, 11, *owocow* Deut. 1, 25, *mężow* Jos. 8, 12, *cieniow* IV Reg. 17, 16, *pięć bochćncow* IV Reg. 20, 11, *ołtarzow* IV Reg. 21, 4, *wozatarzow* II Par. 25, 5, *młodźcow* II Par. 25, 5, *pisarzow* II Esdr. 8, 24, *koniow* Neh. 7, 68; *z goździow* 1455 AGZ. XIV, 439, *promieniow* z poł. XV w. R. XXII, 39; u Suleda: *laikow* 5, *prełatow* 6, *podług umysłow* 6, *wiekuistych czasow* 6, *do miastkow ich* 23, *panoow* 28, *pozwoow* 29, *bratow rodzonych* 57, *małych rokow* 73, *koniow* 4, *rycerzow* 6, *ślachcicow* 6, *ośm groszow* 16, *dniow* 25, *ciądzaczow* 31, *porodzicielow* 33, *przebywaczow* 44, *zającow* 81, *kluczow* 78 i później u różnych pisarzów, np. *kmieciow* Dzik. 228, 280, *słoniow* 1510 Aleks. 128, *do tych czasow* Sekl. Kat. G. 4 v; *wiele razów* J. Koch. II, 351, *com się razów obrócił* I, 301, *bratów* II, 495, *kilka razów* Mącz. 304 r a, *wiele razów* 313 r a, *tyle razow* Zim. 5, 259, u Orzechowskiego: *ołtarzow* 45, *węgorzow* 164, u J. Kochanowskiego: *od fortelów* I, 227, *pancerzów* II, 128, u Skargi: *żołnierzów* 269, *obywatelów* 320, u Mączyńskiego *kamieniow* 187 r b, u Mesgniena: *miesiącow, dniow, karasiow* i t. d. Rzeczowniki na *-j* mają również najczęściej końcówkę *-ow: bojow* Fl. 67, *rodzajow* BZ Gen. 17, 4, *krajow* Ex. 19, 12, *stryjow* Num. 27, 11, *tysiąc kraczajow* Num. 35, 4, *obyczajow* Judith 5, 8, *zdrojow* J. Koch. I, 82, *rodzajow* II, 193, *niepokojow* Sk. 401.

§ **126.** Zrzadka trafiają się formy na *-ow* od rzeczowników na *-anin: krześcijanow* Puł. 16 arg., *poganinow* R XXIV, 361, *dworzaninow* Sul. 26, *czeladzinow* 28, *ziemianow* 77, *Roksolanow* Bls. 336, *Egipcjanow* 11, *Rzymianow* Mącz. 361 r b, Petr. 131 i t. d.

§ **127.** Dawne tematy na *-i* miały końcówkę *-ьjь* (Gr. stsł. § 130), która w języku polskim ściągnięta została na *-i* (Gr. I § 55, 3), ale wcześnie tworzono też G. pl. z tą końcówką także

i od innych rzeczowników z tematową spółgłoską miękką lub stwardniałą (Gr. I § 205): *trzy męży* Kśw. d v, *dni* Fl. 90, BZ IV Reg. 19, 25, *z dostojnych ludzi* Gn. 116, *trzydzieści dni* 183 a, *pieniędzy* 1406 Piek. 292, Sul. 71, BZ Gen. 20, 16, *koni* III Reg. 20, 25, *kmieci* Sul. 14, *groszy* 17 (forma ta powtarza się 19 razy, *groszów* 7 razy), *trzech miesięcy* 19, *zajęcy* JA. IV, 184, *rycerzy* 1460 Dział. 2, *pacierzy* Gn. 50 b, *nieprzyjacieli* Wacł. 77 a, Sekl. Kat. G 4 |r, *przyjacieli* Chwalcz. I, 177, *promieni* Kresc. 6, *gołębi* 581, *złodziei* 587, Bls. 9, Sk. 426, *mieszkających cieni* J. Koch. II, 506, *soboli* Górn. G. 2, *kamieni* Cc 1 b, *korabi* W. Pot. Pocz. 222, *jeleni* 237. Mesgnien zanotował: *kmieci, łokci, dni, koni, karasi, okuni, miesięcy.* Woyna: *arkuszy, garncy, groszy, korcy, dni, kamieni, łokci,* dziś także *pokoi, widelcy, noży* i wiele innych. Jak widzimy, formy na *-i* okazują wielką trwałość, gdyż wszystkie się utrzymały z wyjątkiem *przyjacieli, nieprzyjacieli.*

Zupełnie osobno stoi G. pl. na *-y* od dawnego tematu na *-o*, datujący się od XVII w. *czternaście razy* 1642 Słownik Dasypodiusa R r 2 a, *wiele razy* W. Pot. Argenida 390. W XVI w. mówiono *pięć razów* a. *pięć raz* obok *dwa, trzy, cztery razy;* ten N. Ac. przeniesiono i do połączeń liczebników 5, 6 etc., wskutek czego zaczęto mówić: *pięć razy, dziesięć razy.*

D. pl.

§ **128**. Dawne tematy na *-o, -u,* wskutek morfologicznej absorbcji miały pierwotnie końcówki: *-om* < *-o-mъ, -em* < *-ъ-mъ,* lecz na gruncie polskim od najdawniejszych znanych czasów znajdujemy jedną tylko końcówkę *-om,* nastąpiło więc tu wyrównanie do wzoru tematów na *-o.* Zabytki niekiedy oznaczają w końcówce długość lub pochylenie: Kśw. *synom* a v, *godom* d v; Fl. *obłokom* 77, *ptakom* 78, *wiekom* 9, *grzechom* 77, *synom* 68, *synum* 113; BZ *synoom* Ex. 6, 9; Sul. *komornikoom* 17, *ciążebnikoom* 22, *sądoom* 25, J. Koch. *synóm* I, 62, *cedróm* I, 62, *murom i pałacóm* I, 82, *wilkóm* I, 122; Orzech. *panóm* 47; Sk. *bratom* 301. Od rzeczowników na *-anin: ziemieninom* Sul. 60, *Polszczanom* 62; *poganinom* Sk. 23. Także *przyjaciołom* Sul. 89, *nieprzyjaciołom* Sk. 223.

§ **129**. Dawne tematy na *-jo* i na *-i* oraz nowe na *-c, -dz* <*-k, -g,* musiały niegdyś kończyć ten przypadek na *-em,* ale i tu nastąpiło oddawna wyrównanie do tematów twardych: *przyjacielom* 1399 Stppp. VIII nr. 8433; w Fl. *nieprzyjacielom* 9, *końcom* 58, *ócom* 77,

jeżom 103, *krolom* 143; *otcom* Gn. 175 b; Sul. *porodzicielom* 67, *jigraczom* 45, *ślachcicom* 47, *przebywaczom, mężom* 47, *wieprzom* 59; BZ *dniom* Gen. 1, 14, *bydlicielom* Lev. 23, 14, *obyczajom* Num. 1, 50, *otcom* Deut. 26, 16, *krolom* I Reg. 27, 6, *ku bojom* I Par. 7, 9, *ku goździom* I Par. 22, 3, *włodarzom* I Esdr. 8, 36; *nieprzyjacieloom* Sul. 21. *kmieciom* 61, *przyjacielom, porodzicielom,* 67, *koniom* 71, *rycerzom* 80; *nieprzyjacielom* Orzech. 45, J. Koch. I, 359, *bluźnierzóm* Orzech. 47, *księdzom* W. Pot. Moralia I, 461.

Wyjątkowo tylko trafiają się formy na *-em,* np. *kopcem* 1399 JA. IV, 189, *naszym winowatcem* pocz. XV Wisł. nr. 1681, *pokarm wziąć ma swoim koniem* Sul. 46, Dział. 37, *książęta rodzajem* BZ I Par. 7, 40, *gościem* Num. 25, 15, Tob. 1, 7; często i długo *ludziem* Gn. 1 a, 1543 Kat. 62 v, Rej Kup. 33, 114, 134 obok *ludziam* Rej Kup. 19, 73, 169, 187 i *ludziom* Dzik. 82, Rej Rozpr. 3, Zwrc. 12.

§ **130**. Również rzadkiemi są formy z końcówką *-am* według wzoru tematów na *-a*. W XV w. są one wyjątkowe: *pastuszkam* Mac. Pam., II, 362, *dziejaam* (obok *rzeczaam*) Sul. 20, mnożą się w pierwszej połowie XVI w., np. u Chwalczewskiego: *zbieglcąm* I, 81, *rycerzam* 85, *żołnierzam* 95, *koniam* 105, *przyjacielą̨m* 177, *Połowcam* II, 103; w r. 1544 *żydam, kapłanam, pagorkam* JA. III, 28; r. 1549 u Krescentyna: *otrokam* 196, *członkam* 276, *kijam* 397, *gołębiam* 583, później tylko wyjątkowo u niektórych pisarzów, np. u Leopolity *ptakam* Gen. 1, i poza rok 1600 nie sięgają.

I. pl.

§ **131**. Prapolskie formy, nie różniące się mortologicznie od prasłowiańskich, a więc kończące się na *-y* w tematach na *-o*, na *-i* w tematach na *-jo* z jednej strony i na *-mi* w tematach na *-u, -i* z drugiej, wcześnie uległy pomieszaniu początkowo w ten sposób, że twarde przeważnie tworzyły ten przypadek z końcówką *-y,* miękkie zaś przeważnie z końcówką *-mi*.

§ **132**. Dawne tematy na *-o* zachowują najczęściej formę dawną: w Kśw. tylko: *tajnymi grzechy, ktorymi grzechy* c r; Fl. *języki swymi* 13, *pokrywa niebo obłoki* 146, *ofiarować będę woły z kozły* 65 i t. d. według obliczenia Hanusza SKJ. II, 210 form tych w Fl. jest 17 a w Puł. 23 (więc tutaj Puł. wydaje się wierniejszem odbiciem pierwowzoru), natomiast formy na *-mi* trafiają się w Fl. 3 a w Puł. 2 tylko.

W BZ również prawie wyłącznie panują formy na *-y: gniewy* Gen. 4, 5, *strachy* Gen. 18, 15, *posły swoimi* Gen. 32, 16, *z tymi dary* Gen. 32, 21, *nad potoki* Ex. 8, 5, *swymi czary* Ex. 8, 18, *nad woły, nad osły* Ex. 9, 3, *z wozy* Ex. 15, 19, *chrobaki* (vermibus) Ex. 16, 20, *z bogi* Ex. 34, 16, *z kołki* Ex. 35, 11, *z powrozy* Ex. 35, 18, *rogi* Ex. 37, 26, *z podstawki* Ex. 38, 19, *przed stany* Lev. 8, 17, *czasy swymi* Lev. 23, 4, *rozdzielonymi zbory* Num. 2, 32, *szypy* Num. 24, 8, *nad młodzionki* Deut. 28, 57, *rozmaitymi dziwy* Jos. 24, 5, *nad chleby włodnęli* I Par. 9, 29, *z guślniki* I Par. 10, 13, *nad kotły* I Par. 23, 29, *z listy* II Par. 30, 6, *pany swymi* II Par. 30, 9, *nad rowy* II Par. 32, 33, *włodarze nad dzielniki* II Par. 34, 12, *z bębenniki* Judith 3, 10, *miedzy pogany* Judith 7, 21, *z zamki* Neh. 3, 3, *naszymi żywoty* Neh. 9, 37, *miedzy kapłany* Neh. 10, 34, *z syny* II Esdr. 8, 85. Według analogji do tematów twardych *przyjacioły* 1466 R. XXII, 13.

U Suleda są stosunki podobne, t. j. przeważają tu formy na *-y*, np. *listy* 5, *z łacinniki* 5, *dwiemanaćcie świadki dobrymi* 17, *sześcią świadki... dwiemanaćcioma świadki* 52, *trzymi razy* 20, *z many* 21, *przed przerzeczonymi czasy* 22, *z namiastki* 62, *doświadczyć sąsiady* 88, *z przysiężniki* 91, *z pany* 95, *z podsędki* 95; *pokalanej grzechy* Naw. 141.

W ogólności nietylko w w. XV, ale też i w XVI w. forma ta jest najczęstszą, np. w Kronice M. Bielskiego spotykamy ją najczęściej, np. *z syny* 348, *s swoimi krzyżaki* 370 v, *z mazowszany* 371, *miedzy Prusy a Polaki* 371 v, *z dobytki* 372, *prawdziwemi posły* 374, *przed posły węgierskimi* 375, *ze wszystkimi zamki* 377, *Węgrzy z Polaki* 377 v, *z drugimi braciszki* 378 v, *(wsiami), stawy, klenoty* 378 v, a na tychże kilku kartach raz tylko *świątnikami* 373; w Satyrach *Kopyto ćwieczki popsował* Bpp. IV, 38.

Szomek SKJ. III, 435 wykazuje prawie stałe użycie form na *-y* w tematach twardych w Apokalipsie Reja z r. 1565, mianowicie od 92 rzeczowników (form na *-mi* od 10 rzeczowników, na *-ami* od 4). Podobnie jest w innych utworach Reja: *świadki, przypadki* Wiz. 199, *rogi* Zwrz. 228, *miedzy przyjacioły* Zwrz. 111 v i t. d. Orzechowski: *kaptury jeden drugiemu grożąc* 19. *z chłopy* 54, *z posły, z biskupy* 55, *postępki naszymi* 79, *datki Aleksandrowymi* 94, *równymi rzemieślniki* 106, *świadki albo licem przekonany* 123, *stany koronnymi* 151, *z kapłany* 173, *brzydźże się upominki jego* 197. J. Kochanowski ma ten typ najczęściej: *z anioły... czyny swoimi*

I, 13, *wiecznymi czasy* I, 14, *przed języki wszetecznymi* I, 49, *ze wszystkimi przodki* I, 66, *jako barany, śmierć się karmi jemi* I, 83, *przed wszystkiémi narody... rymy swémi* I, 95, *z ukłony* I, 111, *pod ich namioty niech pająkowe wiszą roboty* I, 114, *miedzy pogany* I, 134, *z syny* I, 370, *z drugimi braty* II, 30, *nieprzyjacioły* II, 259, *to górami, to lasy* II, 470 i t. d. Skarga często tych form używa: *przykłady swemi* 53, *nieprzyjacioły mojemi* 57, *prostemi kapłany* 154, *uczynił je swoimi namiestniki* 161, *ranami a wrzody* 203, *gromy i ogniem* 234, *prośbą i dary* 426, *nad braty memi* 435.

§ **133.** Z rzeczowników miękkotematowych mają końcówkę *-y* tylko zakończone na *-c, -dz* pochodzące z *-k, -g: jęcy swymi* Fl. 68, *z jeździcy* Moys., *przed oćcy* 77, *kopcy* 1409 Piek. 385, *za kopcy* 1429 Przyb. 22. W BZ już ta końcówka rozszerza się i na inne rzeczowniki, mające w N. sg. końcowe *-c*, np. *rodzicy, dziedzicy*: *z jeździcy* Ex. 15, 19, *nad tysiący* Ex. 34, 7, *miedzy umarlcy* Lev. 21, 1, *twymi otcy* Deut. 30, 9, *z tańcy* Judic. 11, 34, *za żńcy* Ruth 2, 5, *nad rodzicy* Tob. 9, 10, *będą dziedzicy synowie* I Esdr. 9, 12, *z młodzieńcy* II Esdr. 8, 51. Wyjątkowo: *bydłem i pieniędzy* 1419 Czrs. 213 obok *pieniędzmi* ib. (*pieniędzy* może tu omyłka); po przemianie tematu na twardy: *dowodziła swymi dziewiory* 1423 Czrs. 280. Suled: *synowie z oćcy* 23, *miedzy ślachcicy* 81. Seklucjan: *z inszymi odszczepieńcy* Kat. D 1 r, *dziedzicy będziemy* B 1 r. Kromer: *piętami a palcy* 223. Rej w Apokalipsie: *garncy* 28, *kupcy* 148, *palcy* 25, *starcy* 52 i jeden rzeczownik na *-sz: jubileuszy* 110; *osadzał brańcy ziemię* Bls. 349 v; *miedzy pohańcy niepobożnemi* J. Koch. I, 42, *miedzy garncy* I, 110, *wieńcy* II, 394, *z ojcy ich* Sk. 300, *otaczajcie wieńcy skronie* Roksolanki 74, *młodzieńcy i pannami* Zimorowic Siel. 12, 50.

§ **134.** W zakresie tematów miękkich do XVI w. wyłącznie używano końcówki *-mi*, właściwej dawnym tematom na *-i: przed ludźmi* Gn. 11 b, co rozciągnięto na wszystkie tematy miękkie z wyjątkiem rzeczowników na *-ec* prasł. *-ьcь*: Fl. *z mężmi* 25, *dziedzicmi* 36. *nad krolmi* 88, *nieprzyjacielmi* 111, *złodziejmi* Gn. 175 a; *gwoździmi* Puł. 21 arg.; w BZ: *pastyrzmi* Gen. 13, 7, *nad końmi* Ex. 9, 3, *nad tysiącmi* Ex. 20, 6, *nad strożmi* Num. 3, 32, *przebywaczmi* Num. 21, 32, *czyrwmi* Deut. 28, 39, *pod łokćmi* Deut. 33, 27, *obyczajmi* III Reg. 16, 26, *nad murarzmi* IV Reg. 12, 11, *słopieńmi* IV Reg. 19, 24, *nad ołtarzmi* IV Reg. 23, 20, *nad wozatarzmi* II Par. 8, 9, *z żałtarzmi* II Par. 29, 25, *z mężmi* II Par. 32, 3,

rzeciądzmi II Par. 36, 6, *z mieczmi* Neh. 4, 13, *wodzmi* I Esdr. 8, 29, *włodarzmi* II Esdr. 8, 31, *z krolmi* II Esdr, 8, 78. Suled: *obyczajmi* 6, *z rycerzmi* 6, *z przerzeczonymi rycerzmi* 24, *przyjacielmi* 18, *z nieprzyjacielmi* 21, *swymi krajmi* 26, *przywilejmi* 28, *są dziedzicmi* 29, *z kmiećmi* 30, *końmi* 39, *pieniędzmi* 52, *miedzy imaczmi* 60, *sześcią groszmi* 63, *jednaczmi* 87, *mężmi* 95. W innych zabytkach XV w, np. w AGZ: 1438 *z dziewier[z]mi* XII, 38; 1448 *z poganiaczmi* XIV, 257; 1453 *z rydlmi* XIV, 376; 1481 *za kopcmi* XVIII, 217; 1471 *z alkierzmi* MPKJ. V, 73.

§ **135.** W XVI w. również ta końcówka jest rozpowszechniona w zakresie tematów miękkich. Używają jej: Kromer: *z uczycielmi* 342, *są poruczniki a nie gospodarzmi* 387. Bielski: *z rycerzmi* 346, *z krolmi* 373, *końmi* 378. Seklucjan N. T.: *bluźnierzmi* D 1 v, *nieprzyjacielmi* A 3 r, *przyjacielmi* E 3 v, *dziedzicmi* G 4 v. Orzechowski: *z mieczmi* 18, *krolmi* 41, *fortelmi* 42, *przywilejmi* 44, *kluczmi* 50, *między księdzmi* 53, *z fryjerzmi* 54, *z obyczajmi* 77, *nad mistrzmi* 80, *bluźnierzmi* 169. Rej w Apokalipsie: *cesarzmi, dziedzicmi, fałszyrzmi, haftarzmi, krolmi, kluczmi, kijmi, mocarzmi, manicheuszmi, mataczmi, nauczycielmi, omylaczmi, pasterzmi, przywilejmi, pomagaczmi, rejmi, strożmi, wymyślaczmi, wieprzmi, węglarzmi, wyznawaczmi, złodziejmi* SKJ. III, 439 i tak samo w innych dziełach Reja. J. Kochanowski: *kmiećmi* II, 478, *fortelmi swemi* I, 18, *ołtarzmi* I, 132, *tysiącmi* I, 231, *gospodarzmi* II, 48, *nożmi* II, 51, *za pieniądzmi* II, 267, *stróżmi* II, 268, *wódzmi... będą* II, 272, *nieprzyjacielmi* II, 273. Skarga: *złodziejmi* 15, *pieniądzmi* 23, *gwoździmi* 61, *z mężmi* 94, *szafarzmi* 129, *pasterzmi* 154, *prawemi przyjacielmi* 182, *z żołnierzmi* 273, *miedzy krolmi* 281, *zwyczajmi* 304, *wykładaczmi* 311, *mistrzmi* 414.

§ **136.** Także twarde tematy przybierają tę końcówkę do XVI w.: Fl. tylko 3 razy: *językmi swymi* 5, *za chlebmi* An., *z wozmi* Moys.; Puł.: *niebieskimi głosmi* 96 arg. Później przeważnie tematy na spółgłoskę płynną lub nosową *-n:* BZ.: *przed synmi* Deut. 3, 18, *murmi* Deut. 3, 5, *wormi* III Reg. 20, 32, *kapłanmi* I Par. 18, 16, *losmi* I Par. 24, 5, więc jedna pierwotna forma tematu na *-u,* a reszta prawie wyłącznie od wyrazów zapożyczonych. Suled: *zbiegmi* 47, *przed przyjaciołmi* 52, *miedzy synmi* 66; dalej: *słuchmi* R. XVI, 356, *wzormi* 1479 AGZ XV, 501, *zakładmi* 1485 Stppp. II nr. 4307, *tarasmi* 1513 MMAe XIII, 203, *poganmi* 1543 Kat. 99 a; Seklucjan w Kat.: *obrazmi* G 2 v; Kromer: *doktormi* 249; Orzechowski: *kap-*

turmi 44, *inakszemi krześcijanmi* 85, *tytułmi* 106, *nad apostołmi* 110, *czteroma synmi* 119, *uniwersałmi* 124, *darmi bożymi* 173, *ułanmi* 196, *urzędmi* 197, Rej Apok.: *apostołmi, czarmi, darmi, doktormi, głosmi, mormi, sznurmi, wormi, żydmi, synmi* SKJ. III, 436; J. Kochanowski: *za wałmi* I, 375; Skarga: *synmi* 8, *przyjaciołmi* 42, *z apostołmi i męczenniki* 101, *doktormi* 299.

§ 137. W zakresie tematów twardych jako też i miękkich w w. XVI ukazują się formy I. pl. z końcówką *-ami* według wzoru tematów na *-a*. Wprawdzie w źródłach drukowanych znajdujemy taką formę w końcu w. XIV: *kopcami* 1399 Kod. Wp. III, 724, ale może należy to uznać za omyłkę nowoczesnego przepisywacza lub druku (choć z drugiej strony podobną anomalję spotykamy raz w Fl. w L. pl. *we zwonkach* 150, 5); *z cieniami* 1424 AKH. III, 332 od *cień*, może rodzaju żeńskiego, końcówka *-ami* stanowi bowiem względną rzadkość do I połowy w. XVI, a nawet później niektórzy starsi autorowie jej unikają, np. u Reja w Apokalipsie jest takich form tylko 14 od 5 rzeczowników: *cechami, rogami* (6 razy), *uczynkami, zębami* (4 razy) i *latawcami* SKJ. III, 437 i 439; dość rzadko też w innych dziełach prozaicznych, np. *kwiateczkami* Zwrc., *zębami* Post., w utworach zaś wierszowanych przeważnie w rymach do żeńs. na *-ami*. U Kromera też tych form niewiele, np. *głosami* 413, *wojownikami* 91.

Dopiero J. Kochanowski używa tej końcówki dość często: *zębami* I, 60, *frasunkami* 169, *sądami* 199, *stopniami* 38, *półmiskami* II, 51, *nakolankami* 74, *Czechami* 287, *z rogami* 349, *przychodniami* 281 i t. d., a u Skargi formy te są już najczęstsze i stanowią prawie normę: *onemi darami* 13, *instrumentami* 161, *synami* 305, *głupcami* 8, *wydzieraczami* 15, *krolewicami* 432. W wieku XVII stają się te formy już panującemi.

Z gramatyków Stojeński (1568) mówi, że przypadek, który dziś narzędnikiem nazywamy, „rzadko się kończy na *-ami*, lecz na *-y* albo *-mi: biesiaduje z przyjacioły; igrają żony z mężmi; robi końmi, pieniądzmi, dwiema pługi*. Cave, ne dicas cum vulgo: *przyjaciołami, mężami, koniami, pieniądzami*. Licenter forte dixeris: *ten woł bodzie rogami* pro *rogi*“. Ale Mesgnien (1649) już pisze na str. 27, że właściwą końcówką jest *-ami* i „tylko przez synkopę się skraca“(!): zam. *ludami* — *ludźmi*, zam. *listami* — *listy; ze psy* zam. *ze psami, krolmi* zam. *krolami*. Woyna (1690) we wzorach de-

klinacyjnych podaje tylko formy: *krolami, herbami*, jako wyłącznie używane.

§ 138. Ostatecznie rzeczy się tak ułożyły, że formy na *-y* są tylko przeżytkiem, używanym w mowie poetycznej lub uroczystej, i to wyłącznie, gdy forma przymiotnikowa przydawki, albo przyimek wskazuje wyraźnie na charakter tego przypadku, np *swemi czary, dawnemi czasy, ze świadki.*

Formy na *-mi* są także tylko przeżytkiem, ale od poprzednich się tem różnią, że niektóre wyrazy stale w ten sposób tworzą I. pl., zwłaszcza z pośród dawnych tematów na *-u* lub *-i: wołmi, końmi, gośćmi, ludźmi*, a według nich także: *kamieńmi* Rej Post. 19 v, *liśćmi* (a. *liściami*), *braćmi, księżmi, pieniędzmi, przyjaciołmi.*

L. pl.

§ 139. Z form prapolskich na *-'ech* < *ěχъ*, *-ich* < *-iχъ* (od tematów na *-jo*), *-ech* < *-ъχъ*, *-'ech* < *-ьχъ* (Gr. stsł. § 124—133) pozostała tylko jedna *-'ech* < *-ěχъ*: *skutcech, prodzech, grzeszech* (Gr. I, § 192), *chrościech, chodziech, lesiech, woziech, wietrzech, kotlech, bębniech* i t. d. Obok niej na gruncie polskim powstała nowa końcówka *-och*, której pochodzenie jest wątpliwe; wprawdzie i w języku stsł. trafia się ona zrzadka. np *synoχъ* w ps. Synajskim 46, 1, *domoχъ* w kod. Zografskim i Assemaniego Mat 11, 8, podobnie jak w celownikach *synomъ* Zogr. Luc. 21, 36, *domomъ* Zogr. Mat. 24, 45, więc w dawnych tematach na *-u*, i tam można objaśnić to *-o* w obu końcówkach z dawniejszego *-ъ* mocnego. Pogląd ten znajduje podtrzymanie w tem, że i w zakresie dawnych tematów na *-o* obok form *darochъ* Euchologium sinaiticum 45 a, *židoχъ* codex Suprasliensis 496, 7, jest też forma *vъ darъχъ* ps. Synajski, skąd widać, że mieszano litery *ъ* i *o* (por. Vondrák Altkirchensl. Gr. 419 i 402). To jednak nie może mieć zastosowania do języka polskiego, gdzie mocnemu *ъ* odpowiada *e*. Dlatego formy polskie objaśniano jako analogiczne do form celownika l. mn. na *-om*, a więc *bogoch* zam. *bodzech* analogicznie do *bogom*. W takim razie końcówka ta musiałaby przedewszystkiem ukazać się w deklinacji tematów twardych na *-o* i potem dopiero rozciągnąć się także na tematy miękkie, które D. pl. tworzyły niegdyś z końcówką *-'em*. Czy tak istotnie było, niewiadomo, gdyż w najstarszych zabytkach *-och* służy obu rodzajom tematów, a wkrótce staje się normalną końcówką tematów miękkich.

§ 140. Końcówka *-ech* dla tematów twardych lub miękkich jest najczęstszą w najdawniejszych zabytkach; w Kśw. *w grzeszech* b r, b v, *skutcech* b r, *w krolech* c v. Fl. *w ostatcech* 20, *w barłodzech* 103, *w grzeszech* 67, *w narodziech* 109, *w grobiech* 87, *w poganiech* 56 i t. d. od 30 rzeczowników z tematami twardemi, dawnemi na *-o,* nadto *w staniech* 105, *w podolech* (zam. *w padolech,* jak właśnie jest w Puł.) 103, od dawnych tematów na *-u,* wreszcie w zakresie tematów miękkich tylko *po nieprzyjacielech* 43. W ps. Puł. jest prawie toż samo. Wyjątkowa forma *w trzemich* zam. *w trzemiech* Fl. 133 jest zupełnie odosobniona, inne 3 czy 4 przykłady na *-ich* z XV. w., i to w tak późnych zabytkach jak Wacł. albo Artykuły prawa Magdeburskiego, są zapewne omyłkami.

BZ. normalnie od dawnych tematów na *-o*: *w obłocech* Gen. 9, 13, *w ssędziech* Ex. 7, 19, *na prodzech* Ex. 12, 7, *w rodziech* Ex. 12, 14, *w dobytcech* Ex. 12, 29, *na woziech* Ex. 14, 18, *po przebytcech* Ex. 17, 1, *po wschodziech* Ex. 20, 26, *w kąciech* Ex. 36, 24, *po bocech* Ex. 37, 27, *w darzech* Ex. 38, 24, *w ptacech* Lev. 20, 25, *w narodziech* Lev. 24, 3, *w murzech* Lev. 25, 29, *w zborzech* Num. 1, 52, *w rzędziech* Num. 2, 17, *w dziwiech* Num. 14, 11, *na cztyrzech węglech* Num. 15, 38, *po baraniech* Num. 28, 21, *po skopiech* Num. 29, 24, *o skutcech* III Reg. 16, 5, *w błędziech* IV Reg. 17, 19, *w kościelech* IV Reg. 17, 29, *w bodzech* IV Reg. 18, 35, *na pagorcech* IV Reg. 19, 25, *w skarbiech* IV Reg. 20, 13, *we złych czasiech* I Par. 7, 23, *po cztyrzech wietrzech* I Par. 9, 24, *na ośłech, na mulech, na wielbłądziech* I Par. 12, 40, *w bębniech* I Par. 13, 18, *w prorocech* I Par. 16, 22, *we wszech uczyncech* I Par. 23, 28, *w grobiech* II Par. 21, 20, *w łudzech* II Par. 27, 4, *na rowiech* II Par. 34, 4, *w rozdzielech* II Par. 35, 4, *w urzędziech* II Par. 35, 10, *w kotlech* II Par. 35, 13, *w pościech* Judith 4, 12, *o żydziech* Neh. 1, 2, *w worzech* Neh. 9, 1, *w sądziech* Neh. 9, 29, *na kożlech* II Esdr. 8, 14. Kalina określił ich ilość na 106. Do tego trzeba dodać formy od dawnych tematów na *-i* lub na spółgłoskę: *na koniech* IV Reg. 14, 20, *we dniech* I Par. 5, 10, a także wyjątkowo od innych miękkich: *na jeźdźcech* Ex. 14, 18, *w obyczajech* Ex. 38, 21. Podobnie zrzadka u Suleda, np. *w koniech* 46, *przy rycerzech* 18, dalej jeszcze *w połgroszech* 1477 AKPr. VIII, 58.

Suled ma najczęstsze formy na *-ech* od tematów twardych: *w ogrodziech* 4, *w sądziech* 6, 8, 29, 38, *po kłopociech* 6, *o prokuratorzech* 7, *ho pozwiech* 8, 9, 26, *w grzeszech* 9, *o żydzieech* 15, 45, *na*

grodzieech 21; *w lesiech*, *w chrościech* 46, *o działech* 46, *w domiech* 53, *o dębiech* 59, *o testamenciech* 62, *na rocech* 73, 91, *w powieciech* 95, *w liściech* 98 (N. sg. *list*), *przy paniech* 98, niekiedy od miękkich: *o kmieciech* 91.

§ 141. U Seklucjana forma najczęstsza: *o pościech* Kat. F 1 r, *w pokarmiech*, *w czasiech* F 2 r, *o ślubiech*, *w dekreciech* F 2 v, *o odpuściech* F 4 v, *o obraziech* G 2 v, *w artykulech* G 4 v.

Zwykłą też jest ta forma w kazaniach Paterka z wieku XVI: *w anielech*, *w tychto czasiech*, *w tych kapłaniech*, *w korzech*, *w prorocech*, *w psalmiech*, *w smyślech*, *w troniech*, *w umyślech* PrFil. V, 560; gdzieindziej *w ludziech* (od *ludzie*) 1543 Kat. 63 v.

Formy na *-ech* utrzymują się w całym wieku XVI, jakkolwiek ustępują miejsca u niektórych pisarzy formom na *-och*, u innych zaś, zwłaszcza późniejszych, formom na *-ach*. U Bielskiego: *o Gociech*, *o Gotach* 337, *o Słowianiech* 335 v, *w Niemcech* 335 v, *w narodziech* 333 v, nawet od tematu miękkiego. *w dobrych obyczajech* 333; Kromer ma: *w wyrocech* 281, 409, *w Niemcech* 407, obok *w Niemcach* 320. Orzechowski tworzy często formy na *-ech* od tematów twardych: *o arcybiskupiech*, *o biskupiech* 20, *na skarbiech* 53, 167, *na sądziech* 59, *po kąciech* 71, *o kapłaniech* 76, *we Włoszech* 78, *o dochodziech* 89, *na senatorzech* 113, *w sądziech* 133, *po sejmiech* 134, 152, 171, *na czterzech węglech* 190, *w kiwierzech* 196, *w kościelech dwoch* 201; z tematów miękkich *w Niemcech* 201; forma *w Niemczech* jest późniejsza.

W Apokalipsie Reja zwykle formy na *-ech*, ale w dwu tylko razach od rzeczowników z tematem na tylnojęzykową: *w obłocech* i *w prorocech*, częściej od tematów innych, np. *w bałwaniech*, *czasiech*, *dziwiech*, *guziech*, *godziech*, *kąciech*, *paniech* i t. d., także w zakresie wyrazów zapożyczonych: *w anielech*, *w apostolech*, *w dekreciech*, *w Roboamiech* i t. d., ogółem 60, SKJ. III, 442.

U J. Kochanowskiego formy na *-ech*, a właściwie na *-éch* z samogłoską pochyloną, są dość częste, zwłaszcza od tematów twardych, np. *w sądziech* I, 87, *w murzech* I, 88, *w domiech* I, 92, *po zborzech* I, 111, *w zamcech* I, 131, *w grobiech* I, 146, *po kącięch* I, 171, *w niewczasiech*, *o czasiech* I, 229, *na kościelech* II, 45, *o Prusiech* II, 45, *po lesiech* II, 51, *na sejmiech* II, 237, *o poślech* II, 274, *przy dołech* II, 286, *w Iłłanciech* II, 312, *w zagoniech* II, 321, *w rymiech* II, 360. Wyjątkowo tylko mają tę formę niektóre tematy

miękkie (dawne na *-i*): *na koniech* II, 134, 229 i 321, *na niedźwiedziech* II, 236.

U Skargi formy na *-ech* w deklinacji tematów twardych są jeszcze w użyciu, jakkolwiek naogół znacznie ustępują formom na *-ach*. Znajdujemy tu formy: *w sakramenciech* 7, *w apostolech* 26, 32, 386, *w przykładziech* 91, *w psalmiech* 96, *po lesiech* 195, *w Iflanciech* 281, *w Prusiech* 305, *na rocech ziemskich* 427. Z tematów miękkich tylko jeden tworzy tu tę formę: *na koniech* 227, 233.

§ **142.** Dalej w w. XVII końcówka *-ech* staje się coraz rzadszą; u Szymonowica spotykamy ją w formach: *po lesiech* 1, 47, *w grunciech* 3, 29, *na obraziech* 11, 77, *na czasiech* 16, 222, *w chlewiech* 18, 131. U Petrycego: *w wolech* I, 10, przyp., *w żarciech* II, 19; u Zimorowica: *o czasiech* 4, 9 i tak samo w Rozm. Artaksesa 451; u W. Potockiego tradycyjnie zachowane dotychczas *po Niemczech* (z nowem *cz* zam. *c*) Mor. III, 437 i tak samo w Rozm. Artaksesa *w Niemczech* 174. *w Turczech* 176; Mesgnien zaznacza, że końcówkę *-ech* mają często rzeczowniki na *d, t, s: w Brodziech, w błociech, w pasiech* obok form na *-ach*.

Tak więc można ustalić, że na schyłku w. XVII już końcówka *-ech* nie była żywotna i zachowała się wyłącznie, tak samo jak dzisiaj, w formach od niektórych jedynie wyrazów, np. *w Prusiech, w Niemczech* i niewielu innych. Dziś zdarza się spotykać te formy w funkcji G. pl., np. u Ferd. Chotomskiego w trawestowanej Eneidzie z r. 1819: *Do Włoszech szczęśliwie się dostał*, Księgi humoru pols. III, 282.

§ **143.** Końcówka *-och* obficie występuje w najstarszych zabytkach (prócz Kśw., gdzie brak jej zapewne tylko przypadkowo): w fragmencie Glogera *w uczynkoch*, w Żywocie Błażeja *w bogoch*, w fragmencie Łopacińskiego *w jasłoch*. Psałterz Fl. dostarcza nam 13 tych form od tematów twardych, Puł. dwa razy tyle. Hanusz w SKJ. II, 226 wykazuje, że w obu psałterzach są formy wspólne: *pagórkoch, pośladkoch, uczynkoch*, nadto w Fl. *w daroch*, a w Puł. *ostatkoch, zwonkoch, przeciwnikoch, prześladnikoch, przewrotnikoch, uczłokoch, duchoch, bratoch, brudoch, narodoch, żydoch, zamysłoch, obrazoch*, przewaga więc leży po stronie tematów (dawnych na *-o*) z końcową spółgłoską tylnojęzykową. Nadto oba psałterze mają *w synoch* i *w stanoch* (po kilka razy) od dawnych tematów na *-u*. Niezawsze jednak się oba psałterze zgadzają: czasem formie na *-och* w jednym odpowiada forma na *-ech* w drugim i odwrotnie.

W Biblji Zofji już od tematów twardych formy te trafiają się tylko wyjątkowo: *po domoch* Ex. 12, 3, *po czeladnikoch* Num. 3, 39, *po skopoch* Num. 28, 20, *po łotroch* I Reg. 30, 8, *na baranoch* II Esdr. 8, 14. U Suleda wydają się stosunkowo nieco częstsze: *o członkoch* 3, 19, *o rzecznikoch* 7, *o świadkoch* 19, 55, 65, *o rokoch* 78, *o zbiegoch* 81, *przy podsędkoch, czestnikoch* 102. Widać z tego, że w XV w. zmniejsza się zastosowanie tej końcówki w zakresie tematów twardych, a Suled wykazuje ją tylko po spółgłoskach tylnojęzykowych.

§ **144.** Odwrotny wniosek wysnuwamy z rozpatrzenia form na *-och* w deklinacji tematów miękkich. W obu psałterzach, Fl. i Puł., jest to końcówka tutaj prawie wyłączna: *w krajoch* 7, *w pałacoch* 121, *w konioch* Fl. 18, *na konioch* Fl. 19, *w płaczoch* Fl 30, *o nieprzyjacieloch* Puł. 108 arg.; nadto w obu psałterzach: *we dnioch* 43, *w ludzioch* 17, razem 28 form częścią powtarzanych.

Z BZ choć nie przytaczamy wszystkich przykładów, ale wyraźnie widać, że tutaj formy na *-och* od tematów miękkich stanowią normę: *w obyczajoch* Num. 18, 4, *po miesiącoch* Num. 28, 14, *po cielcoch* Num. 29, 21, *na krajoch* Num. 33, 6, *po żeńcoch* Ruth 2, 3, *po mężoch* Jos. 7, 14, *po tysiącoch* I Reg. 29, 2, *na ołtarzoch* IV Reg. 17, 11, *w rodzajoch* I Par. 12, 30, *w żałtarzoch* I Par. 13, 8, *po sześci palcoch* I Par. 20, 6, *w tych dnioch* II Par. 32, 24, *w płaczoch* II Par. 35, 25, *w postawcoch* II Esdr. 8, 29. I podobnie u Suleda: *we cztyrzech groszoch* 12, *o przywilejoch* 14, 43, *o kmiecioch* 14, 43, 61, *w pieniądzoch* 21, 29, 36, 51, *po tych dnioch* 22, *w popełnicieloch* 28, *w gajoch* 69, *po ośćoch* 76, *o ślachcicoch* 79. Na ogół więc powiedzieć można, iż w w. XV forma na *-och* w deklinacji tematów miękkich jest bardzo żywotna.

§ **145.** Bardzo charakterystyczne zjawisko w historji form na *-och* przedstawia wiek XVI. Starsi pisarze: Paterek, Rej, Orzechowski, Bielski, chętnie jej używają, Rej widocznie nawet się w niej lubuje, a mimo to i oni już ulegają nowemu zwyczajowi i wprowadzają formy na *-ach,* zresztą w niewielkiej ilości. U Paterka znajdujemy stare formy: *o grzechoch, o mocarzoch, w ośćoch, o uczycieloch.* U Reja *o Samnitoch* Zwrc. 39 v, w Apokalipsie: *barłogoch, czaroch, członkoch, duchoch* i t. d. 39 razy, w czem tylko 5 razy od tematów nie na spółgłoskę tylnojęzykową; w innych dziełach jego częste *-och,* zwłaszcza w tematach miękkich. Formy na *-ech* są znacznie liczniejsze (60), ale i na *-ach* jest ich już 15.

Orzechowski z większem umiarkowaniem posługuje się formami na *-och*, ale nie są one i u niego rzadkością, np. *w analitykoch* 75, *o kroloch* 76, *o dworzanoch* 116, *o postępkoch* 144, *o przywilejoch* 151, *w dialogoch* 168, 172, *w zawojoch* 196, *o kacerzoch* 198, *na dzianetoch* 237, czasem są tam formy mieszane: *przy Wojciechach albo Stanisławoch* 61, *w Niemcoch, we Włoszech* 78. M. Bielski ma stosunkowo takich form niewiele; częściej od tematów miękkich: *w rodzajoch* 4 v, *po siedmi dnioch* 5, *o kroloch* 9 v, *w obyczajoch* 334, *po nieprzyjacieloch* 341, rzadziej od tematów twardych, np. *o potomkoch* 14 v. i inne, zwłaszcza po spółgłosce tylnojęzykowej.

U pisarzów młodszych nagle te formy znikają; nie używa ich ani Seklucjan, ani Koszucki w przekładzie Lorichiusa (r. 1558), z wyjątkiem jedynym *w dziejoch* 128, ani J. Kochanowski, ani Górnicki, ani Skarga. Może ostatni Petrycy raz jej użył: *po krajoch* II, 16 przestrogi.

§ **146**. Końcówka *-ach* najdawniej trafia się w Fl.: *we zwonkach* 105 obok *we zwonkoch* ib., także *w nalazach* dwa razy w psalmie 105, gdy w Puł. ma *w naleziech*, wreszcie od miękkiego tematu *w biczach* 88. W BZ od tematów twardych wyjątkowo: *w przebytkach* Gen 48, 6, *w darach* Gen. 49, 3, *po tych rządkach* IV Reg. 20, 11, *na pagorkach* Jer. 13, 27 (Prfil. IV, 301). U Suleda od tematów twardych tylko raz: *o służebnikach* 70, częściej nieco od tematów miękkich: *o kmieciach* 70, *w pieniądzach* 74, 77, 86, 105, *w łokciach* 82. W drobnych zabytkach z XV w.: 1445 *w stawach* Stppp. II nr. 3210, *we dniach* kon. XV, R. XXIV, 95.

W XVI w. u Paterka znajdujemy formy: *w obyczajach, w dniach;* w Apokalipsie Reja: *w dziwach, obłokach, prorokach, rogach, ogonach, zębach, postępkach, uczynkach* SKJ. V, 27. U Seklucjana w Kat.: *we dwunaście członkach* A 4 r, *w grzechach* B 4 v, *na uczynkach* F 3 v, *we dniach* F 2 r. Bielski miesza formy na *-ach* i na *-ech*, np. *o Gociech Gotach* 337, *w uczynkach* 333 v, ale w ogólności są one jeszcze u niego rzadkie. U Orzechowskiego spotykamy je również nie często: *w postępkach* 58, *przy Wojciechach* 61, *na pieniądzach* 89, *o krolach* 91, *w językach* 110, *w tańcach* 116, *w szańcach* 116, *w Niemcach* (= w Niemczech) 194, *na niewolnikach* 239. Rej w Apokalipsie obok formy na *-ech* w tematach twardych ma też formy na *-ach: dziwach, obłokach* (2 razy), *prorokach, rogach* (7 razy), *ogonach, zębach, postępkach, uczynkach*, wszystkiego więc 15 razy; w tematach miękkich niema końcówki *-ach* z jedy-

nym wyjątkiem *wierszach* w Życiorysie Reja podpisanym przez Trzecieskiego, a będącym według H. Gaertnera autobiografją samego Reja.

U J. Kochanowskiego natomiast formy na *-ach* są najczęstsze, przyczem w końcówce tej samogłoska *a* oznacza się w druku niekonsekwentnie, jako pochylona lub niepochylona (w jednych i tych samych wyrazach): *o zbytkach* I, 18, *w tych frasunkach* I, 49, *w dołach* I, 56, *w uciskach* I, 78, I, 81, *w ludzkich frasunkach* I, 120, *po pałacach* I, 131, I, 208, *po padalcach* I, 154, *po blankach* I, 211, *w postępkach* I, 232, *po rogach* II, 49, *w pieniądzach* II, 51, *w szrankach* II, 130, *o nieprzyjacielach* II, 220, *w uczynkach* II, 288, *w krajach* II, 396. Formy te biorą już stanowczo górę nad formami na *-ech* u Skargi, który form na *-ach* używał najczęściej, np. *przy kapłanach* 7, *o językach* 8, *w dziejach* 9, *w dziatkach* 14, *w dobrych uczynkach, o skutkach, o pożytkach* 14, *o sakramentach* 39, *o synach* 163, *przy tłomoczkach* 192, *po cmyntarzach* 419 i t. d., przyczem *a* oznacza się jako niepochylone.

Tak więc formy na *-ach* szczególnie rozpowszechnia J. Kochanowski i odtąd już zwłaszcza w w. XVII u wszystkich pisarzy stają się one normalnemi i wypierają z użycia wszystkie inne.

N. Ac. du.

§ **147.** Ponieważ o dwu rzeczach rzadziej mówimy niż o jednej albo o wielu, przeto naogół w dawnych zabytkach formy liczby podwójnej zachowały się rzadziej niż formy liczby pojedynczej lub mnogiej. Z imion od dawnych tematów na *-o* najdawniejszy przykład mamy w Gn. *dwa szczyta* gl. 105 a; od tematów miękkich: *byłasta dwa bracieńca* Gn. 182 a. Dawne tematy na *-u* mają prawidłową formę na *-y: dwa woły* 1401 Piek. 41, *dwa syny idą* BZ Ex. 18, 6, *przywiodszy dwa syny djabłowa* III Reg. 21, 13, ale także analogicznie do dawnych tematów na *-o: płacił dwa woła* 1400 Hube Zb. 78.

Te formy N. Ac. du. ukazują się w zabytkach stosunkowo najobficiej w w. XV, potem coraz rzadziej: np. w BZ. *dwa tysiąca* Num. 2, 21, *na oba podwoja* Ex. 12, 7, *wadziła się męża dwa* Ex. 21, 22, *wymiotałem dwa krola* Jos. 24, 12, *posłał dwa męża śpieglerza* Jos. 2, 1, *śpieglerzasta* (= *śpieglerza jesta*) Jos. 2, 3, *dwa miesiąca* Judic. 11, 38, *udzielał dwa pierścienia złota* Ex. 37, 27; u Suleda: *dwa rydla* 63, *dwa grosza* 78, *dwa kmiecia* 109; w XVI w.;

sama dwa krola biłasta się 1510 Aleks. 153, *wziąwszy z sobą dwa młodzieńca* Bls 12 v, *dwa węgla* J. Koch. I, 350, *przyszły dwa krola* (w kartach) II, 455, *dwa wiersza* Mącz., *na dwa konia* Tarn. 21; w XVII w. *dwa łokcia, dwa grosza, dwa kloca* Mesgnien i t. d.

Zarazem jednak w XV wieku już ukazują się formy liczby mnogiej zam. podwójnej, np. w BZ. *dwa roki* Gen. 11, 19, *dwa pachołki* Gen. 22, 3, *we dwa pługi* Gen. 32, 7, *na oba progi* Ex. 12, 22, *skopy dwa* Num. 29, 32; u Suleda: *pokłada dwa członki* 14, coraz częściej w XVI w.: *dwa dęby porąbi* Dzik. 134, *dwa znamienita nasze człowieki* 1510 Aleks. 84 v, *dwa panowie rządzą* Bls. 125, *dwa miesiące* 176 v, *żeś te zacne dwa Polaki wystawił* Orzech. 106, *drudzy dwa legatowie* Kromer 352, podobnie u Reja: *dwa dziwy* Joz. 50, *dwa człowieki* Post. 39, *dwa wrobliki* Post. 88 v, *dwa ogony* Zwrc. 194 i t. d. W XVII w. Mesgnien wyraźnie zaznacza rzadkość używania liczby podwójnej i przy niektórych wzorach deklinacyjnych pisze: dualis caret; Woyna w r. 1690 już liczbę podwójną pomija, zaznaczając tylko w przedmowie, że używali jej dawni najlepsi pisarze, za jego czasów jednakże zachowała się ona tylko w mowie niewykształconego ludu, przeto uważał za zbyteczne omawiać ją w swej gramatyce.

G. du.

§ 148. Z zakresu tematów na *-u* jedyną zachowaną formą pierwotną jest: *wołowu (nie ukradli dwu wołowu)* 1399 Hube Zb. 97, obok której istnieje współczesna jej forma *wołu (Marcin wyręczył kobyłę i dwu wołu)* 1403 Piek. 146, analogiczna do form od dawnych tematów na *-o* np. *jest tu dwu bratu krew* 1407 Piek. 321. Spotykamy podobne formy w BZ: *dwu rowu* Num. 22, 24, *dwu łoktu* Ex. 37, 10, *z ręku dwu krolu* Deut. 3, 8, *od ust dwu świadku* Deut. 17, 6. U Suleda: *winą dwu wołu* 10, *dwu czeledniku posłać ma* 10, *dwu czeladzinu posyłał* 31, *dwu kwartniku* 48, *ze dwu klejnotu obcu* 103, *dwu panu miał* 67.

W wieku XVI: *zabito dwu rycerzu* 1510 Alek. 158, *obudwu uczynku* Chwalcz. I, 125, *dwu człowieku* Sekl. N. T. 228 b, *zostawił dwu synu* Bls. 361; u J. Kochanowskiego: *dwu więźniu stawili* II, 322, *dwu szpiegu wyprawiłeś* II, 322; *założyć dwu koniu w woz* Mącz. 84 r b; *obudwu boku* Leop. Ex. 28, *ze dwu tysiącu* Tarn. 28 v; u Skargi: *dwu groszu* 334, *zostawił dwu synu* 402; u A. Kochanowskiego w Eneidzie *zdradą dwu bogu* 94, *niemasz tu dwu bratu* 264,

ze dwu kubku 121. Z przykładów przytoczonych widać, że forma G. du. oddawna ukazuje się w funkcji Ac. nietylko od imion osobowych, ale i żywotnych.

D. du.

§ 149. Rzeczowniki stale z końcówką *-oma: onyma dwiema bracieńcoma to był powiedział* Gn. 182 b, *synowcoma ubłogosławili* I poł. XV R. XVI, 329, w BZ: *powiedział bratoma swyma* Gen. 9, 22, *kazała mężoma* Jos. 2, 6, *coście uczynili dwiema kroloma* Jos. 2, 10, u Suleda *obiema swyma panoma zapłaci* 109. W XVI w. już liczba mn. zam. podw.: *dwiema grammatykom* Lor. 2 v, *dwiema panom* Lor. 41, *dali dwiema krolom* J. Koch. II, 246.

I. du.

§ 150. Przypadek ten nie różni się formalnie od D. du. i dla rzeczowników ma stałą końcówkę *-oma: ze dwiema naćcioma panicoma a ze dwiema dziestoma kmiecioma* 1398 Leksz. II, nr. 2112; *miedzy dwiema zakonoma* Fl. 67; *miedzy dwiema domoma* Gn. 3 b; w BZ: *ze dwiema pługoma* Gen. 32, 10; *dwiema skopoma* Num. 29, 14, *nad tyma dwiema jedynaczkoma* Tob. 8, 19, *ze dwiema synoma* Ruth 1, 1. U Suleda: *dwiema wołoma* 9, *se dwiema parobkoma* 30, *se dwiema przysiężnikoma* 91, *dwiema ławnikoma włostnyma ma poświadczyć* 101, *dwiema świadkoma lepszyma doświadczy* 103, *usprawiedliwi się dwiema przysiężnikoma albo ławnikoma* 109. Także: *roznema wołoma* XV w. PrFil. III, 290.

§ 151. W wieku XVI: *se dwiema konioma* 1510 Aleks. 89, *miedzy dwiema ziemianinoma* Dzik. 119, *ze dwiema świadkoma* 162, *dwiema czeladnikoma* Łaski 101, *dwiema strumienioma* Op. 108, *ze dwiema szlachcicoma* 1531 Mac. HPrSł. VI, 216, *trzema zamkoma* Chw. II, 83, *cztyrzema rzędoma* Krsc. 208, *miedzy dwiema słupoma* Mącz. 172 r. b, *zęboma trzymać* 232 r a, *zęboma popaść* 346 r b, *trzema palcoma* 317 v b; *zęboma skąsał* 1567 Bpp. IV, 6, *dwiema prętoma* Leop. Ex. 36, *zęboma zgrzyta* Marc. 9, 17, *trzema dnioma* Szarz. 43, *dwiema obyczajoma* Sien. 33 b. Tak więc formy te były widać rozpowszechnione, skoro ich używano nawet zam. I. pl., jak to widzimy z przytoczonych przykładów. Natomiast w XVII w. Mesgnien, zaznaczywszy kilka przykładów N. du., mówi dalej: jest też ablativus (I. du.) na *-oma,* sed Masovitis relinquendus, np. *ze dwiemá bráciszkomá.* Zamiast liczby podwójnej już Bielski używał

liczby mnogiej, np. *Arystotela poimał i ze dwiema syny* 118 v, *tego Bog obdarzył dwiema hetmany* 162 v.

L. du.

§ **152.** Formalnie się nie różni od G. du., np. *o dwuć on apostołu mowi* Gn. 176 b, *na dwu wozu* 1416 Czrs. 160; BZ: *na obu podwoju* Ex. 12, 23, *na obu boku* Ex. 36, 11, *na obu wirzchu* Ex. 37, 8, *po dwu dniu* Lev. 19, 7, *po dwu synu* Ruth 1, 5; Suled: *we dwu wołu alibo koniu* 59; *o dwu przyjacielu* Modl. Wacł. 61 a; *przy obu końcu* Krsc. 625, *po dwu rzędu* J. Koch. II, 130, *na dwu łokciu* Leop. Ex. 37, *po dwu dniu* Skarga Kaz. prz. 327, *po kilku dniu* 405.

Deklinacja II.

§ **153.** Należą do niej imiona nijakie na *-o, -e*.

Formy prapolskie:

Liczba pojedyncza.						
N.V. Ac.	*jabłъko*	*dobro*	*pol'e*	*nebo*		*sъto*
G.	*jabłъka*	*dobra*	*pol'a*	*nebese*[1])	*neba*	*sъta*
D.	*jabłъku*	*dobru*	*pol'u*	*nebesi*	*nebu*	*sъtu*
J.	*jabłъkomь*	*dobromь*	*pol'emь*	*nebesьmь*	*nebomь*	*stomь*
L.	*jabłъcě*	*dobrě*	*pol'i*	*nebese*	*nebě*	*sъtě*
Liczba mnoga.						
N.V. Ac.	*jabłъka*	*dobra*	*pol'a*	*nebesa*	*neba*	*sъta*
G.	*jabłъkъ*	*dobrъ*	*pol'ъ*	*nebesъ*	*nebъ*	*sъtъ*
D.	*jabłъkomъ*	*dobromъ*	*pol'emъ*	*nebesьmъ*	*nebomъ*	*sъtomъ*
J.	*jabłъky*	*dobry*	*pol'i*	*nebesy*	*neby*	*sъty*
L.	*jabłъcěχъ*	*dobrěχъ*	*pol'iχъ*	*nebesьχъ*	*neběχъ*	*sъtěχъ*
Liczba podwójna.						
N.V. Ac.	*jabłъcě*	*dobrě*	*pol'i*	*nebesě*	*nebě*	*sъtě*
G. L.	*jabłъku*	*dobru*	*pol'u*	*nebesu*	*nebu*	*sъtu*
D. J.	*jabłъkoma*	*dobroma*	*pol'ema*	*nebesьma*	*neboma*	*sъtoma*

N. V. Ac. sg.

§ **154.** Od najdawniejszych czasów aż do dnia dzisiejszego końcówką tych przypadków od tematów twardych jest *-o*, np. w Kaz.

---

[1]) Formy z *-es* są starsze.

śwkrz. N. sg. *zwycięstwo* a r, *nieustawiczstwo* a v, *bostwo, człowieczstwo* c v, *bogatstwo, włodyczstwo* d r; Ac. sg. *w towarzystwo* a v, *toto słowo mowi* b v, *świadeczstwo dał* c r, *uźrzeli złoto, kadzidło* c v; liczebnik *sto* a r, przymiotniki: *na dobro* b r, dość częste w Fl., np. *szyroko kazanie twe* 118, 89, *gotowo sierce moje* 56, *świadeczstwo gospodnowo* 18, *miasto jego pusto uczynili są* 78, *bądź imię jego błogosławiono* 71, *nie uczynią wzdruszono* 88; podobnie też i w późniejszych czasach, np. *stałemu sercu nigdy nic nie straszno* Rej Żyw. 15, ale użycie tych form w znaczeniu przymiotnika i w funkcji orzecznika staje się coraz rzadsze z powodu wypierania ich przez formy deklinacji złożonej (np. *nic nie jest straszne*), a formy na *-o* zachowują już tylko znaczenie przysłówkowe, jakie zresztą miały od czasów niepamiętnych, np. Fl.: *barzo* 6, *często* 105, *darmo* 119, *długo* 119, *dostojno* 7, *licho* (inique) 118, 51 i t. d. .

Niekiedy inne typy otrzymują formę na *-o*, np. *w imiono boże* Orz. 153, forma urobiona według liczby mnogiej: *imiona, imion;* podobnie *nasiono* Stasz. Prz. 241, oraz znane dziś *zioło.*

§ 155. Do tematów miękkich należą zakończone na *-e* rzeczowniki, które niegdyś tworzyły się od tematów twardych, lecz w których ostatnia spółgłoska tylnojęzykowa uległa zmiękczeniu pod wpływem poprzedzającej samogłoski miękkiej. Końcówka ich nie zmieniła się od czasów najdawniejszych, np. *sirce* Ksw. c r, *słuńce* Fl. 88, *lice* Fl. 10 i t. d.

Należą tu dalej dawne tematy na *-jo,* z końcowem *-e* w N. V. Ac. sg., np. *oblicze* Fl. 26, *łęczyszcze* 36, *morze* 77, *łoże* 6 i t. d.

Dawne tematy na *-ije* mają również końcówkę *-e:* Ksw. N. sg.: *śmirne przyście, śmirne narodzenie* c r, *poznanie, odarowanie* c v, Ac. sg. *na nauczenie* a r, *na oświecenie, w ich włodanie* a v, *widzcie zbawienie* c r, *ucieszenie, przejawienie* d v; Fl. formy na *-e* bardzo częste: N. sg. *pierze* 67, *zbawienie* 37, *czakanie* 38, *drżenie* 47, *gotowanie* 64, *myślenie* 18, *opłecenie* Athan., *naśmiewanie* 43 i t. d.; w częściach II i III, późniejszych, N. sg.: *błogosławienie* 128, *chwalenie* 110, *gardzenie* 122, *kazanie* 118, *myślenie* 118, *pokolenie* 101, *odzienie* 101, *padzienie* 143 i t. d.; Ac. sg. *picie* 79, *miłosierdzie* 6 i t. d.; Ac. sg. *w przeklęcie* 108, *uście* 106, *chcenie* 106, *podole* 107, *zakrycie* 101 i t. d. bez liku, zrzadka ze znakiem dla końcowej samogłoski długiej, np. *rosierdziee* 36, *stękaniee* 101 (drugi pisarz). Tak samo w Gn. *to kamienie obrociło się* 183 a, Ac. *orędzie* 1 a, *oblicze podniosł*

177 a, *kamienie przynieśli* 82 a, *zboże rozprzedali* 182 a, *śniadanie nagotowała* 183 b.

§ **156.** W tej grupie rzeczowników ukazuje się też końcowe *-i*, najpierw tylko wyjątkowo, np. w Fl. *ubieżeni, uciekani* 103 (przyczem młodsza ręka w obu tych wypadkach dopisała na końcu *-e*), *miłosierdzi* 117. W późniejszych zabytkach te formy się mnożą, np. w BZ *odpoczywani* Ex. 16, 23, *rozchwatani* Tob. 3, 4, a także: *na rozstani* — ad bivia pocz. XV R. XXIV, 67, *niestani* 1445 AGZ. XI, 258, *przyzwoleni* 1467 AGZ. XII, 317, *prze mianowani* Sul. 5, *spomożeni, wysławieni* XV Mac. Pam. II, 368, *wiesieli* Mac. Dod. 111, *łaskani* R. XXIII, 303; znajdujemy toż samo w niektórych zabytkach XVI w., np. w tak zwanych Artykułach Magdeburskich, drukowanych w R. VII: *imieni* 303, 305, *wniesieni* 305, *zboży* 309, *ruszeni* 311 i t. d. (tutaj także *é* wyraża się przez *i*: *dziwka, dziwek* 304, *nima* 305 i t. d.); najpóźniej zdaje się w Biblji Gdańskiej 1636 r. *wyobrażeni* Gen. 2.

Być może, iż tu *-i* końcowe jest odbiciem pochylonego *e*, na którego miejscu ostatecznie w języku literackim ustaliło się *e* niepochylone, analogicznie do typów na *-e* z pierwotnem *-je*. Różnica między typami na *-é* (pochylone) i *-e* (niepochylone) trwała dość długo: w pierwszem wydaniu Trenów J. Kochanowskiego zachowuje się różnica między: *ciérnié, weselé* a *słońce, serce,* na co zwraca uwagę K. Nitsch w Pracach lingwistycznych, ofiarowanych Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921, str. 231. Stwierdza on tam, że obok wyrównania: *pokolenie, pole*, było też wyrównanie w przeciwnym kierunku, co widzimy w Thesaurus Knapjusza: *podnoszénié,* jak *jajé, polé, sercé,* oraz u Kopczyńskiego: *zaniedbanié* i również *słońcé*. Podobnie jest też w gwarach ludowych wielkopolskich: *życié, zbożé,* a także *polé, sercé,* gdy w śląskich *-e; -i* tylko po spółgłosce miękkiej: *śniadani,* ale *zboże* jak *pole*. Pochylenie końcowej samogłoski w języku literackim trwało dłużej w G. sg. *pokoleniá* niż w N. Ac. pl. *pokolenia*; tak np. jest u Kopczyńskiego.

§ **157.** Dzisiejsze rzeczowniki męskie na *-i (-y)* złożone z przedrostkiem niegdyś również kończyły się na *-ije*, potem ściągnięte *-e*, które to formy trwają do początku w. XVI; były to nazwy urzędników dworskich: *podłowcze* 1398 Leksz. II, nr. 680, *podczasze poznański* 1399 Leksz. I, nr. 2840, *podstole* I poł. XV R. XVI, 349, *podkomorze* Sul. 77, *podczesze* 1471 MPKJ. V, 125, a nawet jeszcze w Słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy r. 1532: *podstole, podkonie*

obok *podkoni* (subagazo) i innych form na *-i*. W XVI w. ukazują się też same imiona z końcówką *-i (-y)*, u tegoż Bartłomieja z Bydgoszczy: *podczaszy, podkomorzy, podkoni, podskarbi* i odtąd już się nie zmieniają.

Przyczyną tej zmiany formy był wpływ analogji do dwu typów innych, mających to samo znaczenie (urzędników). Jednym z nich był rzeczownik *łowczy* z prasł. suf. *-čijь*, powtarzający się często w najstarszych zabytkach: 1393 Leksz. I nr. 1655; 1394 nr. 1917; 1396 nr. 2186; 1418 TPaw. VII nr. 254; 1419 nr. 728; 1423 nr. 2736, a drugim typ przymiotnikowy, jak: *woźny, wojski*. Pod wpływem ostatniego wszystkie wspomniane rzeczowniki zmieniły deklinację i odmieniały się według wzoru złożonej deklinacji przymiotnikowej. Z drugiej strony *łowczy* pod wpływem form: *podłowcze, podstole* i t. p. przybrał czasowo formę *łowcze* 1394 TPaw. III nr. 3324; 1401 Piek. 39; 1420 TPaw. VII nr. 1946; 1424 nr. 3759; 1433 Stppp. II nr. 2474 (Gr. II, §§ 27, 30).

§ **158**. Te same formy, co i N. sg., ma V. sg.; znajdujemy je u pisarzy polskich od XVI w., np. u J. Kochanowskiego: *Królu niebieski, zdrowie dusze mojej!* I, 44; *morze!* I, 192, *znam cię, ziółko, żeś pokrzywa* I, 342, *o prawo!* II, 169, u Skargi *o ciało i roskoszy!* 198 i t. d.

G. sg.

§ **159**. Przypadek ten od czasów najdawniejszych kończył się na *-a* bez względu na pochodzenie tematu, np. w Kśwkrz.: *s nieba* a r, *towarzystwa* a v, *krolewstwa* a v, b r, *stadła* b r, *s sirca* c r, *od nieba* Fl. 18, *pysznego oka* 100, *podług słowa* 118 i t. d. niezmiennie przez wszystkie czasy do dnia dzisiejszego. O formie G. sg. nazwisk męskich na *-o*. p. § 220.

Ta sama końcówka *-a* (niepochylone) w G. sg. deklinacji niezłożonej przymiotników: *dobra wiekujego* Kśw. b r; w Fl. *od oblicza gospodnowa* 95, *od mała* 16, *dobra swego nie dał jest* 14, *przeze zła* 9, *od daleka* 137, *z wysoka* 143, *z pełna* Athan., *mała niedostawa* J. Koch. I, 311 i t. d., podobnie jak w dzisiejszych przysłówkach: *zgoła, spełna, zlekka, zrzadka, zrana*. Także od liczebników porządkowych i liczebnika *sto: poltora sta drzewa* 1397 Stppp. VIII, nr. 5855, *połtrzecia sta lat* Gn. 184 b, *połszosta sta grzywien* 1414 AKH. III, 235, *kromie sta wozow* BZ I Par. 18, 4, *połpięta* Rej Ap.

30, jak i dziś, oraz w wielorakich: *sześciora świni* 1408 Piek. 362, *dziesięciora* ok. 1465 SKJ. I, 4.

§ **160.** To samo zachodzi w zakresie tematów miękkich, przyczem dawne imiona na *-ije* miały w G. sg. końcówkę *-ā* długie, potem *-á* pochylone. które w języku literackim znowu z czasem stało się *a* otwartem, niepochylonem. Mamy więc takie same jak dziś końcówki: *sirca* Kświkrz. c r, *sierca* Fl. 61, *z łoża* 18, *morza* 67 i t. d. Długość końcowego *-a* oznaczana bywa tylko zrzadka, i nie we wszystkich najstarszych zabytkach: w Kśw. *ustraszenia* a r, *sąmnienia* a v, *krolewania* a v, *przyścia* c r; Fl. *picia* 61, *od oblicza* 9, *z pokoleniaa* 105; BZ. *z drzewia* Ex. 37, 4, *ścia jedenaście dniow* Deut. 1, 2, *z pod niebia* IV Reg. 14, 26, *zakon przyściaa* Ex. 12, 43, *imieniaa* XV w. Mac. Dod. 95 (od *imienie*) i t. d.

Niekiedy się trafiają formy nieprawidłowe, np. z podwojeniem *a*, gdzie miałoby być *a* krótkie, np. *obrobę złotaa* BZ Ex. 37, 11, albo G. sg. na *-e*, np. w Fl. *ot pokolenie aż do pokolenie* 101, *podle miłosierdzie twego* 118, 81, *sierce* (Puł. *sierca*) *wiesiele weszczdło jest* 96, *iż są prawego sierce* Puł. 72, albo forma wyjątkowa u Suleda: *dla przyjechani* 5.

D. sg.

§ **161.** Końcówka prasł. *-u* zachowuje się stale: *przylnęła jest kość moja mięsu memu* Fl. 101, *jen dawa karmie wszemu ciału* 135, *uczy ręce moje ku biciu* 143, *wspomionął jest miłosierdziu swemu* 97, *ku siercu* 84; także od przymiotników i liczebników: *imieniu panowu* Fl. 121, *po wszytkiemu krolewstwu* Gn. 1 a, *pokoleniu Rubenowu i Gadowu* BZ Deut. 3, 16, *skazaniu sędzinu* Sul. 19, *jako dziw uczynion jeśm wielu* Fl. 70, *ku stu a pięćdziesiąt tysiącow* BZ I Par. 8, 40, *oboju* Paterek PrFil. V, 235, *połtrzeciu* Leop. Jos. 22. Celownikami są też formy na *-u* w wyrażeniach z przyimkiem *po: my nie umiemy po niemiecku* 1395 Leksz. I nr. 2059, *po lekku, po malutku* u Opecia, *po mnisku* Chw. I, 107, *po nasku* — po naszemu Orzech. 148.

Niekiedy pod wpływem analogji do rzeczowników męskich trafiają się formy z końcówką *-owi: miejscowi* Chw. II, 91, *morzowi* Sekl. 139, *ziołowi* Sien. a 4 b, *dziełowi* Kon. II, 258, *przedmieściowi* III, 71, *południowi* Blsk. B 2, J. Koch. I, 181 także dziś: *ku południowi* (pod wpływem *dniowi*).

I. sg.

§ **162**. W tematach twardych zawsze końcówka *-em*, zamiast oczekiwanego *-om*, widocznie więc tutaj oddawna to wyrównano z deklinacją I, p. § 69: *kadzidłem* Kśw. d r, w Fl. *śrzebrem* 67, *dziedzictwem* 36, w BZ *pod niebem* Deut. 29, 20, *stem liber srebra* II Par. 25, 6.

§ **163**. Końcówkę *-em* z prasł. *-emъ* mają tematy miękkie na *-c* z *k*, np. *sircem* Kśw. a v, *siercem* Fl. 4, *okiencem* BZ I Par. 15, 29, a także dawne tematy na *-jo*, np. *polem* BZ Gen. 49, 30, *przed morzem* Ex. 14, 9, *miedzy płucem* III Reg. 22, 34.

§ **164**. Dawne imiona na *-ije* od najdawniejszych czasów mają I. sg. na *-im:* Kśw. *modlenim* d r, *udręczenim* d r, *opłcenim* d v; Fl. ma także stale formy na *-im* (kilkadziesiąt razy), a na *-em* tylko *przed świtaniem* 109, w Puł. zaś są trzy takie formy: *przyściem* 9 arg., *wiesielem* 64, *rosierdziem* 105; nadto *jego odbiciem* Hube Zb. 120; w Gn., w BZ i u Suleda wszystkie formy na *-im*, np. *obcowanim* Gn. 15 r, *pienim* 79 r, *wiesielim* 156 v; *zapowiedzenim* Sul. 6 (formy u Suleda: *chorążym* 98, *podkomorzym* 98, *podczeszym* 98, *podstolim* 106 może według złożonej deklinacji przymiotników).

Dopiero na schyłku w. XV nieco częściej trafiają się formy na *-em*, np. Mac. Dod. *obliczem* 61, *ustawieniem* 64, *świadomiem, lubowaniem* 88, *miłosierdziem* 111; Gn. dod. *ukuszeniem, widzeniem, słyszeniem* 2 a, stanowią zawsze jednak tylko wyjątki.

W XVI w. Katechizm z r. 1543 ma tylko formy na *-em: miłosierdziem* 53, *omyciem, odrodzeniem* 53 v, *poruszeniem* 56, *wysławieniem* 61 v i t. d. Rej w Apokalipsie miesza formy: *ćwiczeniem, zakryciem* obok *wołanim, wzmożenim, rozsyłanim, z mieszkanim* SKJ. V, 13. Ten stan rzeczy utrzymuje się niezmiennie aż do końca wieku XVI, np. u Orzechowskiego przeważają jeszcze formy na *-im: ciernim* 15, *życim* 54, *milczenim* 71, *zwolenim, rozkazanim, zniewolenim* 76, *mym zdanim* 79, 269, *cierznim* 229, ale także *za dozwoleniem* 93, a niekiedy mieszają się: *uskarżanim, wspominaniem, proznowanim* 167. J. Kochanowski miesza obie formy: *miłosierdzim* I, 12 i 108, *miłosierdziém swoim* I, 98, *za twym zdarzeniém* I, 110, *nieszczęściém* I, 182, *odzieniem, złorzeczeniem* I, 187, *za staranim* I, 285, *baczeniem, myśleniem* II, 191. Stojeński o końcówkach *-em, -im* nic nie mówi i wzoru deklinacji tych rzeczowników nie podaje. U Skargi mamy podobnie, jak u J. Kochanowskiego: *rodzenim* 7, *oświecenim* 8, *dotykanim... dotykaniem... potępienim... odro-*

dzeniem 10, *obrzezaniem... obrzezanim* 12, *bierzmowanim abo umocnieniem* 26, *wygnaniem, więzieniem, skaranim* 388, również przez analogję *imienim* (od *imię*) 148, 195.

W XVII w. liczba form na *-im* się zmniejsza z biegiem czasu. Mesgnien pisze, że wszystkie imiona na *-inie* odmieniają się, jak *naczynie,* od którego I. sg. brzmi u niego *naczyniem*; Woyna od *kazanie* daje I. sg. *kazaniem*. W. Potocki pisze: *zdaniem* Mor. I, 10, *patrzeniem* 12, *milczeniem* 25 i t. d. Formy na *-im* znikają w ciągu XVII w.

Obok imiennych form na *-im,* tworzono je także od *wiele: miedzy wielim bywał* Fl. Puł. 34, *nad wielim wod* Puł. 28, *wielim słow* BZ Tob. 10, 10, *z wielim pieniędzy* Tob. 11, 18.

L. sg.

§ **165.** Tematy twarde mają końcówkę *-e,* właściwą pierwotnym tematom na *-o*, zarówno nijakim, jako też męskim, p. § 70, przeniesioną potem do wszystkich tematów nowych na spółgłoskę twardą, np. w Kśw. *w stadle* b r, *w mieście* c r, Fl. *w prawie* 9, *w gardle* 113, *w piekle* 6, *w jezierze* 87, *w żeleźce (w żelezie?)* 106, 10; obok tych form niema tu żadnej innej. Tak samo w Gn. *jutrze* 2 a, *w lesie* 4 b, *w krolewstwie* 4 b, *w nabożeństwie* 14 a, *na łonie* 179 b, *w ubostwie* 157 a. Niema wcale w Fl. miejscowników z tematami na spółgłoskę tylnojęzykową; w Gn. jest jeden z nową już końcówką *-u: na małem miastku* 3 a. Poza temi rzeczownikami przez cały ciąg historji języka polskiego w L. sg. tematów twardych rzeczownikowych żadna stała zmiana nie zaszła; były tylko czasowe wahania, o których niżej. Liczebnik *sto* początkowo też miał prawidłową formę: *we ście* BZ Gen. 11, 11 i podobnie tamże 17, 17, ale także *we stu* Gen. 5, 28, II Par. 24, 15. L. sg. przymiotników: *na dobrze* 1389 Leksz. I nr. 516, *w imieniu gospodnowie* Fl. 19, *w male* 108, *na krotce* 2, *we źle* 55; *przestawać na male, cnotę chować w cale* J. Koch. I, 353, później tylko w znaczeniu przysłówkowem.

§ **166.** Inaczej było z tematami twardemi na spółgłoskę tylnojęzykową; widzieliśmy, że w Gn. stoi *na małem miastku* 3 a, otóż tu widocznie wcześnie, jak i w tematach męskich, p. § 72, objawiał się wpływ analogji do dawnych tematów na *-u;* pobudką do tego była wymiana końcowej spółgłoski tematowej na *c, dz, sz,* co w pewnej mierze przeszkadzało poczuciu jedności tematu. Mimo to

jednak formy L. sg. na *-e* utrzymują się jeszcze w XV w., np. *w usze* R. XXV, 217, *w mlece* BZ. Ex. 34, 26, *w rusze* Lev. 8, 37, obok form na *-u: w łęczysku* BZ Gen. 49, 24, *o ruchu* (od *rucho* — 'odzienie') Deut. 22, 3, i tylko jedna forma tradycyjna utrzymuje się do końca w. XVI: *o wojsce wołoskim* Orz. 241, *w wojszcze* Sk. 232, oraz *w oce mgnieniu* 1543 Kat. 81.

Zrzadka formy na *-u* trafiają się też i od innych tematów, np. *w drapiestwu* Sul. 22, także i w czasach znacznie późniejszych: *powiedał o jej ciału* Bls. 100, *o jednym cudu* (od *cudo*) Sk. 46, są jednak zawsze tylko efemerydami.

§ **167**. Tematy miękkie tworzyły pierwotnie L. sg. na *-i* (Gr. stsł. § 39, 8), ale na gruncie polskim formy te jako normalne ukazują się tylko w Kśw. *na morzy* a r, *w pisani* b r, *w narodzeni* c r, *w czynieni* ć v, *w umęczeni* c v, *w czakani* c v, *w otpuszczeni* c v. W XIV w. i później są one jeszcze, ale nie w wyłącznem użyciu: *w dzierżeni* 1391 Hube Zb. 63; 1393 ib. 67; w Fl. *we skryci* 9. *w siercy* 11, *w słuńcy* 18, *w przezpici, w przezdroży* 106, *w morzy* 134 i t. d., ale pprostu toną tu te formy wśród mnóstwa form na *-u;* w Gn. tylko dwie: *we zdrowi, w wiesieli* 184 b wobec 9 na *-u*. Zrzadka też trafiają się w XV w. *we zboży* Cyzjojanus i w innych zabytkach, a w XVI w. stają się wręcz wyjątkowemi: *w więzieni* Chwalcz. II, 69.

Poza Kazaniami świętokrzyskiemi już najdawniejsze zabytki obfitują w formy na *-u:* Fl. *w rosierdziu* 2, *w przezwodziu* 77, *w siercu* 4, *w prześpiewaniu* 104, *we skryciu* 30. *na pierzu* 17, *w morzu* 64, *w pieniu* 46 i t. d. na każdym kroku; podobnie w Gn. *o narodzeniu* 1 a, *na powietrzu* 1 a, *na skończeniu* 1 b, *w odzieniu* 5 b, *w wiesielu* 14 a, *w zbawieniu* 14 a, *w siercu* 14 a, *w miłosierdziu* 179 a (dwa wyjątki p. wyżej). Odtąd już ta końcówka stale i prawie bezwyjątkowo się utrzymuje, podobnie jak w tematach męskich, p. § 70, które wywarły tu wpływ upodabniający.

N. V. Ac. pl.

§ **168**. Wszystkie nijakie zachowują prasł. końcówkę *-a* (Gr. stsł. § 34, 1) Kśw. N. pl. *ta ista słowa* d v, Ac. pl. *ta słowa pisze* b r, *w nasza sirca* c r, *słowa znamienita* b r; Fl. *żywa będą sierca ich* 21, *podźwignicie sie wrota wiekuja* 23, *usta ich mołwiła* 16, *świadeczstwa twoja wierząca uczyniła sie są* 92, *zastąpiła są mnie sidła śmiertna* 17, *kolana moja rozniemogła są sie* 108, Ac. pl. *otworzyli*

są na mię usta swoja 21, *imające prawa sierca* 7, *bych zjawił wszystka kazania twoja* 72; *wielika cuda stroił* Gn. 181 b, *swoja miasta sprzedała* 182 a. V. pl. trafia się rzadko, np. *wojska, wyznajcie go* J. Koch. I, 236, *o słowa!* II, 169.

Ta forma rzeczowników zostaje niezmienna przez wszystkie późniejsze czasy, o ile rzeczownik nie zmienia rodzaju, np. *cuda wielika czynił* (od *cudo*) Żyw. Błaż., *nawiodł cuda* J. Koch. I, 218, *wielkie pleca pokazuje* A. Koch. 131 (od *plece*), *więc sie i pleca bielały* 329, *wszytki wodza* (lejce) *rozpuścił* 147, *te wieca* J. Koch. I, 362 (dopiero u Naruszewicza *wiec* r. m.); w Dzik. 261 *były wiece walne* musi być omyłką.

Od innych tematów niż w liczbie poj. tworzą się te przypadki w l. mn. *zioła* 1544 JA. III, 29 (por. G. pl. *zioł* Fl. 36), *nasiona* Staszyc, Przestrogi 186, to znowu wbrew normie l. mn. tworzy się od tegoż tematu, co l. poj.: *dziecka wynędzniałe* Kras. IV, 145, *dziecka wpółnagie* 147. Rzadka l. mn. od rzeczowników oderwanych: *ludzkie wszytki szczęścia opuszczają go* Sk. 383, *czyńmy miłosierdzia* 419. Nowotwór *nozdrza* W. Pot. Moralia I, 86, dawniej fem. *nozdrze* p. § 235.

Od dawnego tematu na *-os* zachowuje pierwotną formę jedyny rzeczownik *niebiosa: uźrzę niebiosa twoja* Fl. 8; Gn. 177 a.

§ **169.** Przykłady, przytoczone wyżej z najstarszych zabytków, dowodzą, że przymiotniki, zaimki, imiesłowy, odnoszące się do rzeczowników rodzaju nijakiego, kończą się w N. Ac. pl. także na *-a*. Było to stałym objawem do początków XV w., ale w tem stuleciu zaszła zmiana: formy te zaczęły się mieszać z formami rodz. żeńskiego, np. w Puł. *usta złorzeczenia pełny* (zam. *pełna*) *są* 9. 29. U Suleda to mieszanie form trafia się dość często: *prawa, jeż* (zam. *jaż*) *są popisana* 5, *wszytki* (zam. *wszytka*) *ustawienia układają... nasza ustawienia wszytka nie patrzyły* (zam. *nie patrzyła*) 20, *aby budowania cała ostała i na potem mogła być budowana* 46, *złodziejstwa i łotrowstwa skryta bywają... złodziejstwa ostają nie pomszczona* 53, *wielka będą imienia... będąli mała imienia* 57, *znamiona jawna będą widziana* 58, *ty takie* (zam. *ta taka*) *ustawienia... popisany* (zam. *popisana*) *są... ustawienia mimo ta, co już popisana... mają być dzierżana* 62, *krzywoprzysięstwa fałszywa były* (zam. *była*) *odcięta* 73, *ustawienia ułożona są tyto* (zam. *tato*) *niżej popisana* 74, *niektora drzewa... drugie* (zam. *druga*) *drzewa droga, takie* (zam. *taka*) *drzewa albo im rowna* 80 i t. d.

Z nastaniem w. XVI już takie formy na *-a* stają się rzadkością, np. w kodeksie Dzikowskim z r. 1501 (ArchKPr. III): *naleziony bywają drzewa wielka i rozmaita* 315, *takie drzewa albo im rowne* 316, *lata dziecinna ty są* 307, *prawa albo statuta ziemska* 195, *statuta albo prawa polska uchwalone i potwierdzone* 305, *dobra graniczna* 348, *znamiona nie były wywieszane* 151, *wszytki nasze ustawienia wydane... nie patrzyły* 196. Potem coraz częstsze są formy żeńskie i w XVI w. przymiotnikowe formy na *-a* wychodzą zupełnie z użycia.

§ **170.** Stp. *chorąże, podkomorze, podskarbie* i t. p. mają w w. XV formy N. pl. na *-a* (samogłoska końcowa długa), np. *uźrzała podczasza* (pincernas) BZ II Par. 9, 4; u Suleda: *chorążaa* 85, *podkomorza byli* 85, ale w XVI w. już przybierają końcówkę *-owie: ci podskarbiowie* Orz. 53, *chorążowie* Sk. 155 (jak *królowie*). Ac. pl. kończy się wtedy na *-e: kościoł ma podskarbie swe* Orz. 53, *ma pod sobą podkomorze, ma chorąże, ma wojskie* Orz. 84; także niekiedy i N. pl. *podczesze nosili picie* 1510 Aleks. 92, a więc na wzór męskich dawnych tematów na *-jo,* np. *rycerze, króle.*

G. pl.

§ **171.** Tematy twarde mają stale kontynuację prasł. formy na *-ъ* (Gr. stsł. § 40, 3) ze zniknięciem tegoż końcowego *-ъ: cud* Kśw. c v, *lat naszych* Fl. 89, *ust moich* 38, *skrzydł twoich* 16, *okien twoich* 41, *dobr* 83, *cztyrnaćcie ok* (ma sieć) 1416 Czrs. 77, *do laat* Sul. 44, *wiosł* Mącz. 335 r b, *gardł* Orzech. 77, J. Koch. II, 224; *posłał z niebios* Fl. 56, *z nieba nieb* 148, *kapusta zioł* 36, *wiele służebniczych uszu albo ok* Lor. 71 v.

§ **172.** W tematach miękkich po zniknięciu prasł. końcówki *-ь* forma ta również się kończy na spółgłoskę: *sirc* Puł. 9, *sierc* 94, *drwiec naszczepał* (od **drewce*) BZ Gen. 22, 3.

§ **173.** Rzeczowniki, które niegdyś kończyły się na *-ije,* tworzyły G. pl. na *-ijь,* co na gruncie polskim ściągało się w *-i,* ale form takich w zabytkach polskich prawie niema. Najstarsze, przechowane w Fl. dopełniacze tych rzeczowników kończą się tam już na spółgłoskę analogicznie do dawnych tematów na *-jo,* np. *morz, pol;* są tam tylko trzy formy: *karań* 37, 15 (poprawione inną ręką na *karania*), *miłosierdź* 85, *kazań* 118, 25. W innych zabytkach późniejszych, nawet obszernych, te dopełniacze zawsze należą do najwięk-

szych rzadkości: *cztyr stajań* 1398 Stppp. VIII nr. 7477, *zboż* 1500 AGZ XVII, 391, *sto stajan* (z twardem *n*), *pięćset stajan* Bls. 120 v.

Jedyne formy ze starszych zabytków na *-i* są: *ze wszech pokoleni* BZ II Par. 34, 9; *na tysiąc stajeni* w wypisach z Testamentu starego i nowego (druk z przed r. 1522) karta J v.

Dziś te rzeczowniki z dawnym suf. *-ije* mają G. pl. dwojaki: na spółgłoskę, lub na *-i*. W Gramatyce Steina i Zawilińskiego, wyd. I z r. 1907 str. 160 powiedziano, iż w ogólności rzeczowniki te mają końcówkę *-i*, a tylko rzeczowniki słowne na *-nie, -cie*, o ile tworzą liczbę mnogą, mają w dopełniaczu czystą osnowę: *wołań, dociekań, starć, zaklęć*. Przyczynę tej różnicy wyjaśniał dr. H. Oesterreicher w Języku Polskim V, 39—44; zaznacza on na podstawie zabytków staropolskich, że imiona odsłowne na *-ije* ukazują się w liczbie poj. nawet tam, gdzie tekst łaciński, którego są przekładami, ma liczbę mnogą, przeto też i G. pl. jest tam stale zastąpiony (z małemi wyjątkami) przez G. sg.; wobec tego późniejsze tworzenie liczby mnogiej w zakresie tych imion było rzeczą nową, rzeczby można nawet sztuczną, a nastąpiło w każdym razie w okresie, gdy końcowe pierwotne *-ije* ściągnęło się już w *-e*. Że zaś język nie odziedziczył tych form z epoki dawniejszej, lecz musiał je dopiero świeżo tworzyć, więc skojarzył je z gotowemi już formami innych rzeczowników nijakich, zakończonych na *-e* pierwotne i urobił też dopełniacz l. mn. bez końcówki na wzór podobnych przypadków, które miały znaczną przewagę liczebną.

Zarówno zasada podziału tych imion na dwie grupy, jako też i powyższe objaśnienie wątpliwości nie rozstrzyga, bo przedewszystkiem nietylko odsłowne mają G. pl. na spółgłoskę: *pokoleń, wesel, zbóż, nieszczęść*. Ściągnięcie końcowego *-ije* na *-e* dokonało się już w okresie przedpiśmiennym, a przeto historja imion nieodsłownych i odsłownych powinna być jednakowa, na co też wskazują formy Fl. nietylko *karań* ale i *miłosierdź*. Liczby mnogiej unikano jednakowo w zakresie obu tych grup: obok *przykazania mego ostrzegać* — mandata mea BZ Lev. 36, 3, mamy też *pokoleniu* — tribubus Num. 26, 5, *w przedmieściu miast* — in suburbanis urbium I Par. 13, 2; in legationibus — *orędziu* 1392 TPaw. IV nr. 4167, vasa — *oręże* BZ Lev. 8, 11, *pręcie* — virgas MPKJ. V, 12, *w cirzniu* — in spinis Fl. 117, 12, *cirnia* — veprium MPKJ. V, 89.

Brak materjału stp. nie pozwala na odtworzenie historycznego rozwoju tych form; za fakt możemy uznać, że formy na *-i* szczął-

kowo się zachowały w dwu przytoczonych wyżej miejscach: *pokoleni* i *stajeni*, t. j. w rzeczownikach wprawdzie nieodsłowych, ale właśnie takich, które dziś kończą się na spółgłoskę: *pokoleń, stajań;* forma *nozdrzy*, zapisana u Siennika r. 1563, karta 72 b, tu nie należy: jest to nowy G. pl. zam. *nozdrz* i należał wówczas do deklinacji tematów na *-a*, p. § 239, 240.

Formy nijakie rzeczowników na *-ije*, użyte w liczbie poj. miewały znaczenie zbiorowe, np. *zebrania wielkich nie miewali* Bls. 333, a więc tak, jak G. sg. *pierza, sitowia, liścia, kamienia, korzenia*, które to formy zostały późno zastąpione przez G. pl. na *-i: pierzy, liści, kamieni, korzeni*, co po części zaszło i w innych językach słowiańskich, por. r. *kamńej* obok *listjev, perjev.* Końcówka *-ów* była też dość rozpowszechniona i u nas, p. następny §. Krzyżowały się tu wpływy analogji do form różnych; z jednej strony do G. pl. dawnych tematów na *-e*, i stąd stp. *miłosierdż, pokoleń, nieszczęść, zbóż, wesel, względów* 1649 L., także *przysłów* (bo forma *przysłowi* jest tylko pium desiderium teoretyków, począwszy od ks. Fr. Malinowskiego), wreszcie rzeczowników, pochodzących od imiesłowów biernych; z drugiej strony analogja do form G. pl. na *-i* rzeczowników męskich np. *noży, gości, pieniędzy, liści* (od nowego rzeczownika *liść*), *odcieni* (N. sg. *odcień*), *dni, węży* i t. d. lub żeńskich, np. *rękojmi, kości;* wpływowi tej analogji uległy przedewszystkiem złożenia z prefiksami przyimkowemi, np. *bezkrolewi, bezprawi, narzędzi, względowi, bezdroży, narzeczy, poddaszy, podwórzy, przymierzy, ustroni, podcieni, bezroboci*, albo z *pół-: półroczy, półkwarci*, które należy uważać raczej za świeże nowotwory, aniżeli za kontynuacje form prasłowiańskich. Natomiast starożytniejszy charakter mają formy na spółgłoskę: *pokoleń, nieszczęść, zbóż, wesel, przysłów.* Nie wiemy, czy *Mazowsze* było tematem na *-e* czy na *-ije;* u Bls. używa się w l. poj. lub mn. *na Mazoszu* 358, *do Mazowsz* 352, *do Mazosz* 358 v.

§ **174.** Od XVI w. zrzadka ukazywały się formy na *-ow*, np. *z stanowiskow* Lor. 142 v, w części wynotował je Kalina w Historji języka pols. 131: *naczyniow* z Seklucjana, *stajow* z Wujka, *utrapieniow, obiciow* z Garczyńskiego r. 1751, *narzędziow, dopełnieniow, przymierzow, oświadczeniow, zgromadzeniow, łajaniow, zamęściow, życiow, morzow, nieszczęściow, posiedzeniow, bezkrolewiow* z Tacyta w przekładaniu Naruszewicza. Do tego można dodać *dziełow* Roks. 56, ze Skargi: *nazwiskow* 36, *piżmow* 226, *wojskow* 232 i liczne

przykłady inne, pospolite u pisarzy XVIII w. Wszystkie te formy wyszły z użycia w początkach w. XIX, zachowało się jednak i potem jeszcze *przysłowiów.*

Jedynie tylko imiona, zapożyczone z łaciny, a kończące się na *-um,* nieodmienne w l. poj., tworzą G. pl. stale na *-ów.* Wprawdzie Kromer używał form na *-ij: koncylij* 310, ale u Bazylika znajdujemy *wotów,* u Skargi *koncyljów* i podobnie u wszystkich innych pisarzy: *paktów konwentów, liceów, gimnazjów,* także od *ludziska* G. pl. *ludzisków.*

D. pl.

§ **175.** Dawne tematy na *-o* utrzymują końcówkę *-om*: Fl. *ustom* 38, *świadeczstwom* 118, 31, *działom* 105, 34, *słowom* 105, 13; w Gn. *niebiosom* 41 v; w BZ. *miastom* Deut. 20, 15, *szkodzić dobrom ludzkim* 1754 N. Ateny III, 215; tęż końcówkę przybierają tematy miękkie, np. *k niższym miescom* BZ. Deut. 1, 7, *wiecom* Sul. 43, choć tu oczekiwalibyśmy wskutek wymagań fonetycznych końcówki *-em,* która zresztą zachowała się w formach: *podkomorzem* Dzik. 231, *podczaszem* 1510 Aleks. 92 b.

§ **176.** Od najdawniejszych czasów ukazuje się też końcówka *-am* według analogji do tematów na *-a: łajaniam twoim* Fl. 73, *ustam* Puł, 38, 2; 118, 103; 140, 3. Kalina twierdzi w Hist. jęz. pols. 132, że formy na *-am* pod koniec w. XV i na początku XVI wyparły prawie zupełnie dawniejszy typ z końcówką *-om.* Stosunek tych form zmienia się na początku drugiej połowy w. XVI, kiedy już przewaga stoi po stronie form na *-om,* obok których w ostatniej ćwierci tego stulecia formy na *-am* ukazują się już tylko sporadycznie. Sprawdzenie tego poglądu utrudnia ta okoliczność, że w ogólności formy D. pl. tej deklinacji w zabytkach spotykają się rzadko; tak np. z siedmiu form w kodeksie Suleda z połowy w. XV formy D. pl. kończące się na *-am* są: *uciążaniaam, uciśnieniaam* 26, *bractwam* 82, a nadto *podkomorzam* 50; na *-om: prawom* 5 i 62, *k latom* 14, *wiecom* 43. W kodeksie Dzikowskim z r. 1501 *prawom* 242, w części jego późniejszej *miastam* 337, natomiast *podkomorze* już według deklinacji złożonej przymiotników: *podkomorzym* 110. W pierwszej poł. w. XVI są zabytki z formami wyłącznie na *-am,* np. Katechizm z r. 1543: *słowam* (2 razy) 10 v, *ciałam* 82 v, *ku dobrodziejstwam* 91 v, co tem bardziej uderza, że wszystkie rzeczowniki męskie mają tu wyłącznie końcówkę *-om.* W Apokalipsie

Reja z r. 1563 jest jedna forma na *-om: słowom* 8 r. i jedna na *-am: krolestwam* 81 v. W innych dziełach Reja przeważają formy na *-am: bogactwam* Post. 14, *dobrodziejstwam* 180 v, *latam swoim* Zwrc. 162 v, *ochędostwam* 193, obok czego *ku latom* 172.

Naogół formy na *-am* w tej deklinacji ukazują się wcześniej, a w pierwszej połowie w. XVI stosunkowo częściej niż w deklinacji I, co możnaby przypisać wpływowi form N. Ac. pl. na *-a*, gdyby nie to, że w dekl. III, mimo N. sg. na *-a*, panują formy na *-om*. Z końcem w. XVI celowniki na *-am* giną.

I. pl.

§ **177.** Rozłożenie końcówek *-y* i *-mi* jest tu takież, jak w dekl. I, p. § 131. Tematy twarde: *tymi słowy* Kśw. b v; *za laty* Fl. 89, *mołwili są usty* 21, podobnie 61 i 65, *z ciały swoimi* Ath.; *przykazał słowy* Gn. 171 b, *polskimi słowy* 175 b; *krótkimi słowy* Sul. 5, *o sromoceniu słowy* 16, *laty młodymi* 46, *trzemi laty* 86; *usty* 1543 Kat. 41, *z ciały* 86, *wielkimi dobrodziejstwy* 106; u Reja w Apok. tylko formy na *-y* SKJ. V, 25; *z prawy* Orzech. 77, *Polska krolowi służy gardły* 90, *ze czterzóma sty Polaków* 238; dość często u J. Kochanowskiego: *martwémi ciały* I, 27, *skrzydły swémi* 59, *usty* 100, *pod jego pióry* 153, *stady* 175, *nad wszystkiémi nieby* 208, *pod jarzmy* 231, *miedzy wojski* II, 131, *musiałem się jajcy odkupować* II, 393. U Skargi także dość często: *mowiny słowy Chrystusowemi* 37, *grzeszym usty* 116, *zwycięstwy wielkimi* 403, *z temi bogactwy* 421 i t. d.; u Zimorowica: *gdy mi laty dojął* 2, 249, *podroście piory* 6, 57, również później, ale już rzadko i podobnie, jak dzisiaj, w celu nadania stylowi uroczystego tonu.

Taż końcówka w zakresie rzeczowników na *-ce: nad tymi mieśćcy* BZ. Tob. 1, 1; *miejscy, sercy* Rej Apok. SKJ. V, 25, podobnie w innych późniejszych tekstach. Stojeński wykazuje tylko formy na *-y* zarówno od tematów twardych, jak i miękkich: *wędzidły, pęty, chomąty, łoży.*

§ **178.** Końcówka *-mi* służy przedewszystkiem dawnym tematom na *-jo: nad twymi polmi* BZ. Ex. 9, 3, *wołańmi* Seklucjan Test. nowy 211, *zbożmi* Biblja Radziwiłł. 25 a, *pokoleńmi* Budny Biblja I Reg. 8, 1, ale niekiedy także i od tematów innych, czego najstarszy przykład daje Fl. *pod piormi* 90. Formy te spotykamy u różnych pisarzy wszystkich czasów, ale tylko gdzieniegdzie, tak że poza dawnemi tematami na *-jo* są one tylko wyjątkami. Do wy-

jątkowych też form należy *dobrmi* Dzik. 260 (od *dobro*), gdyż w zakresie deklinacji niezłożonej przymiotników, ten przypadek oddawna został zastąpiony przez formę złożoną: *dobremi* lub *dobrymi*, a wreszcie *dobrami*.

§ **179.** Końcówka *-ami* według wzoru tematów na *-a* ukazują się w w. XV początkowo rzadko: *wiosłami* R. XVI, 344, *z przedmieściami* BZ. Num. 35, 7, *nad wszemi pokoleniami* I Reg. 15, 17, *odzieniami twymi* Tob. IV, 17, *ziołami* 1470 MPKJ. V, 15, *wędzidłami* 133; podobnie też: *chorążami, podkomorzami* Sul. 95 i 106. U Reja w Apokalipsie niema ani jednej formy na *-ami*, a w innych jego dziełach należą te formy do rzadkości: *z skrzydłami* Zwrz. 59, *ziarnkami* Wiz. 44, *ziołkami* Zwrc. 155. Natomiast u J. Kochanowskiego najzwyklejsza jest to forma: *wojskami* I, 93, *sidłami* 225, *pod skrzydłami* 356 i t. d. W drugiej połowie w. XVI formy te coraz bardziej się mnożą, wypierając starsze typy, t. j. na *-y* i na *-mi*. W Gramatyce Mesgniena wykazane są formy wyłącznie na *-ami*, mimo to jednak formy na *-mi* spotykamy niekiedy u pisarzy XVII i XVIII w., np. *pod kołmi* (wozu) *szumistemi* A. Koch. 147, *między jeziormi* 358, *dziełmi* Kras. IV, 237. Zaznaczona różnica znaczeń w formach: *czapki z dwiema nad uszyma uchami* 1754, N. Ateny III, 75.

Odosobniona forma *ociążenimi* Sul. 75, może pod wpływem I. sg. *ociążenim*.

L. pl.

§ **180.** Jak w deklinacji I, tak samo i tutaj są trzy końcówki: *-ech, -och, -ach*, a nadto jeszcze czwarta *-ich*.

Końcówka *-och*, jak i w rzeczownikach męskich, używana była tylko do połowy w. XVI; ukazuje się ona już w Fl. *zjawia słowo Jakobowi prawoch* (zam. *prawa*) *a sądy swoje* 147, 8, *w działoch* (in operibus) 105, 37; tak samo raz w Puł. *w działoch* 105, 37; rzadko w BZ. *na kolanoch* Deut. 28, 35, *chodzili sługi filistyńscy po stooch* I Reg. 29, 2, *we cztyrzech stoch leciech* Judith 5, 9.

Od rzeczowników na *-ce: w siercoch* Fl. 27, 4 i 34, 28; *w mieśćcoch* BZ. Gen. 20, 13. Znajdujemy je i w w. XVI również rzadko, np. *na miestcoch* 1501 Dzik. 273, także u Reja od różnych tematów: *na drewienkoch* Wiz. 70, *w uchoch* 1574 Figliki B b 2, *pożrzał po poloch* Wiz. 82, *po poloch trąbią* 162; potem zupełnie wychodzą z użycia.

§ 181. Końcówka *-ech* służy przedewszystkiem tematom twardym: *we wrociech* Fl. 68, *w pęciech* 104, *w uściech* 5, *w błogosławieństwiech* 20, *o świadectwiech* 118, 46, *na skrzydlech* 103, *na niebiesiech* 2, *w niebiech* 107, *w dzielech* 76, *w słowiech* 144; *w uściech* jeszcze w zwykłem użyciu u pisarzów XVIII w., *we wszech mieściech* Gn. 170 a, *w uściech* 42 a; *we trzech mieściech* Sul. 8; zrzadka także od tematów miękkich: *w polech* Fl. 131; w tematach na *-ije* odpowiada jej końcówka *-ich: w pokolenich* Fl. 109, *w nale[zie]nich* 105.

§ 182. Ale formy na *-ech* (i na *-och*) oddawna zaczęły być wypierane przez nowotwory na *-ach,* wprowadzane pod wpływem analogji do L. pl. tematów na *-a;* ukazują się one już w w. XIV: *w żytach* 1399 Leksz. II, nr. 2291, *w nalezieniach* Fl. 76. Dość często spotykamy je w w. XV: *w dobrach* Puł. 64, 5; *na stawadłach* BZ. Gen. 49, 13, *po krolewstwach* Deut. 28, 25, *po pokoleniach* Jos. 7, 14, *po udolach* I Par. 12, 15, *w przedmieściach* II Par. 31, 19; *w państwach* Sul. 8, *na łowiskach* 81, *w miasteczkach* 112 i podobnie *przy chorążach, podkomorzach* 101.

Mnożą się te formy w w XVI i często stoją obok form na *-ech*; początkowo jednak formy na *-ech* przeważają znacznie, np. w kodeksie Dzikowskim z r. 1501: *po inych mieściech* 67, *w młodych leciech* 217, *w mieściech* 222, *o leciech* 223, *w starostwiech* 255 obok *o dziedzictwach* 271; ale już w powieści o Aleksandrze Maced. są tylko formy na *-ach: o słowach* 15, *po mieśćcach* 39 v, *w twych ustach* 178 v; mieszane w Katechizmie 1543 r.: *w piśmiech* 88, *na niebiesiech* 97 v, ale *na miestcach* 11 i 88 v; również u Bielskiego: *w mieściech* 334, obok *w polach* 326, *w inszych miejscach* 334, *w krolestwach* 334 v; u Kromera: *w niebiech* 385, obok *we wszech państwach* 307; w Apokalipsie Reja: *w bogactwiech* 33 v, 34 v, *kupiectwiech* 42 v, *leciech* 82, *niebezpieczeństwiech* A 5, *drzewiech* 188, *państwiech* 196, *piśmiech* w tytule (3 razy), *uściech* 42 (11 razy), *zwycięstwiech* 68, 161 v, *czelech* 67 v (10 razy), *mieściech* 82, *słowiech* 16 (8 razy), a obok tego: *bogactwach* 128, *czołach* 65 (4 razy), *pastwiskach* 86 v, 128, *podobieństwach* 87 v, *przezwiskach* 181, *miejscach* BB 6 v (25 razy), 24; w innych jego dziełach: *po krolestwiech* Joz. 124, *słowiech* Post. 28, *w niebezpieczeństwiech* 43, *o dobrodziejstwiech* Zwrc. 97 v, częściej z końcówką *-ach: w zwierzątkach* Land. 10, *na pastwiskach* Joz. 126, *na ziołkach* Wiz. 22, *drzeweczkach* 45, *po drzewkach* 45, *po ziołach* 96, *w źrzodłach* 211,

w ziarnkach 227, *w srogich prawach* 241, *w kadzidłach* Post. 69 v, 175 v, *w krolestwach* 70, *o słowach* 84, *w zwycięstwach* 94 v, *w dostojeństwach* 101 v, *po miasteczkach* 148 v, *w nabożeństwach* 167 v, *na skrzydłach* Zwrc. 51, *w niebezpieczeństwach* 206, *na latkach* 207, *na mytach* 212, *po groneczkach* 227, *w łykach* 234; u Orzechowskiego: *na czelech* 213, *w słowiech* 252 obok *w poselstwach* 116; u J. Kochanowskiego jeszcze formy na *-ech* są dość częste: *w uściech* I, 48, 186, *w słowiech* I, 87; II, 117, *po mieściech* I, 119, *w leciech* II, 189, *w bogactwiech* II, 326 obok *na skrzydłach* I, 27, *w sercach* 237. W XVI w. ustala się zwyczaj u pisarzy, którzy nie używali form na *-och*, że od tematów twardych tworzyli L. pl. na *-ech* lub na *-ach*, od miękkich zaś tylko na *-ach*. Ale formy na *-ech* z końcem w. XVI stają się rzadsze, np. u Skargi powtarzają się tradycyjnie *w uściech* 11, 36, *w słowiech* 9, 47, 75 obok *w słowach* 160, także *w leciech* 8, 347; też formy u Szymonowica: *w uściech* 6, 41, *na słowiech* 8, 22.

Stojeński w swych wzorach deklinacyjnych podaje: *wędzidlech, pęciech, chomąciech,* ale *łożach*, więc także odróżnia tematy twarde od miękkich; Mesgnien daje do wyboru: *w niebach — w niebiech, w niebiosach — w niebięsiech*, ale poza tem uznaje tylko formy na *-ach: oknach, jabłkach, prawach, okach, naczyniach, jajach, jajcach, polach*; Woyna ma tylko formy na *-ach: prawach, kazaniach*, które od połowy w. XVII stały się powszechnemi.

N. V. Ac. du.

§ **183.** Prasłowiańskie formy od tematów twardych na *ě* i od miękkich na *-i* zachowały się i w języku polskim: *temu są dwie lecie* 1391 Leksz. I, nr. 1061, *dwie lecie się popełnile* BZ. II Par. 21, 19, *dwie ście* Num. 16, 2, *dwie pokoleni* Num. 34, 15, *na swoje plecy* Ex. 12, 34, także w deklinacji niezłożonej przymiotników: *(oczy) będzieta uzdrowionie* Tob. 6, 9; *przez dwie lecie* Sul. 36. Formy te zachowują się i w w. XVI, np. *za dwie lecie milczał* 1501 Dzik. 216, *dwie mieście wywalczył* 1510 Aleks. 34 v, *przewiercieć dwie oce* 1584 Bpp. LXIV, 265, *spłodziła dwie jai* Bls. 21 v, *dwie mieście początek wzięły* Bls. 3, *dwie skrzydle* Rej Apok. 103 v, *dwie słowie* 156, *na obie kolenie* Rej Wiz. 57, *dwie wojszcze* J. Koch. II, 247. *mamy dwie słońcy* II, 117, *dwie poli krol bierze* II, 130, *mogą być dwie ciele* Sk. 45. Mesgnien liczbę podw. zaznacza tylko w niektórych rzeczownikach: *dwie jai, dwie oknie, dwie jabłce, dwie niebie.*

G. L. du.

§ **184.** Zachował się typ prasł. na *-u: cień skrzydłu twoju* Fl. 56, *na dwu mału miastku* Gn. 4 b, *zejmie wiadro z plecu* BZ. Gen. 24, 46, *niosąc wiadro na plecowu* Gen. 24, 15, forma analogiczna do dawnych tematów na *-u,* por. *wołowu,* p. § 148; *na plecu* Gen. 24, 45, *na kolanu* Gen. 50, 22, *na skrzydłu orłowu* Ex. 19, 4; *dwu latu* Sul. 15, 36, 65, *o dwu obliczu* Bls. 8 v, *bez obudwu oku* Lor. 65.

D. I. du.

§ **185.** Prasł. forma od tematów twardych na *-oma* objęła także tematy miękkie w jęz. polskim: *dwiema stoma i trzemi* BZ Num. 3, 46, *poklęknął nagima kolanoma* Mac. Dod. 105, *plecoma swoima zasłoni* Fl. 90, *dwiema wojskoma* Bls. 374 v, *miedzy dwiema morzoma* Mącz. 74 v b, *nozdrzoma* Twardowski w Przeważnej legacji 65. Forma *nozdrzéma* u A. Kochanowskiego 195 jest nowotworem, według *oczéma, uszéma,* p. § 388.

Deklinacja III.

§ **186.** Wchodzą do niej rzeczowniki, kończące się w N. sg. na *-ę.* Formy N. V. Ac. sg. są identyczne z tematem, którego część końcowa uległa tu zmianie pod wpływem czynników fonetycznych: prasł. **telę* < **telęt,* prasł. **sěmę* < **sěmēn* (Gr. stsł. § 76; 43, 1 i 3; 133).

Formy prapolskie:

	Liczba pojedyncza		Liczba mnoga		Liczba podwójna	
N. V. Ac.	*telę*	*sěmę*	*telęta*	*sěmena*	*telęti*	*sěmeni*
G.	*telęte*	*sěmene*	*telętъ*	*sěmenъ*	*telętu*	*sěmenu*
D.	*telęti*	*sěmeni*	*telętьmъ*	*sěmenьmъ*	*telętьma*	*sěmenьma*
I.	*telętьmь*	*sěmenьmь*	*telęty*	*sěmeny*	*telętьma*	*sěmenьma*
L.	*telęte*	*sěmene*	*telętьχъ*	*sěmenьχъ*	*telętu*	*sěmenu*

§ **187.** Oprócz tych rzeczowników rodz. nijakiego, do tejże deklinacji zaliczyć można szczątkowe formy N. sg. męskie i nijakie imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego, który w języku staropolskim kończył się na *-ę: biorę, rzekę, piszę, noszę,* formy więc ujednostajnione w porównaniu do stsł. *bery, reky, pišę, nošę.* Obok tych form na *-ę* ukazuje się czterokrotnie w Kśw. jedna forma na *-a: rzeka* (Gr. I § 125).

Formy Ac. sg. rodz. męskiego na *-ąc* są utworzone według tematów dawnych na *-jo*.

§ **188.** W tematach na *-ęt* mamy obecnie wymianę *t* na *ć* w liczbie poj. przed wszystkiemi końcówkami przypadkowemi, gdyż już w prasł. języku *t'* było tu zmiękczone, natomiast w liczbie mn. na wszystkie przypadki rozciągnięto temat twardy, przy czem stp. L. pl. *cielęciech*; w G. pl. występuje forma *cieląt* wskutek wzdłużenia zastępczego samogłoski nosowej (Gr. I, § 116). W tematach na *-mēn* końcowa tematowa spółgłoska w l. poj. jest stale miękka, w l. mn. zaś twarda, wskutek czego *e* wymienia się na *o* (Gr. I, § 55). Zabytki nie potwierdzają mniemania Mesgniena, jakoby imiona typu *siemię* nietylko w liczbie mnogiej, ale także w pojedynczej, mogły tworzyć przypadki z wymianą sufiksu tematowego *-mien* na *-mion*; zdarzają się takie formy, ale bardzo rzadko, przyczem wówczas należą one do deklinacji II, gdyż i N. Ac. sg. kończy się wtedy na *-miono*, np. u Orzechowskiego *w imiono boże* 153; stąd mogły też powstać i formy podane przez Mesgniena: *ramiona, ramionu, ramionem, na ramionu* od **ramiono* ale nie od *ramię*. W zabytkach formy te trafiają się tylko jako odbicie języka raczej indywidualnego, a nie ogólnoliterackiego.

§ **189.** Rzeczownik *książę* pierwotnie miał znaczenie zdrobniałe (jak dziś *książątko*) i przeto był rodzaju nijakiego, z czasem jednak zmienił rodzaj na męski odpowiednio do nowszego znaczenia — princeps, dux, przez dłuższy czas jednakże ważyły się wpływy nowe znaczeniowe i tradycyjno-formalne. W początkach w. XVI używano przy tym rzeczowniku przydawki w rodz. nijakim, a orzecznika w męskim, np. w historji o Aleksandrze Maced. z r. 1510: *książę jedno ubaczał Aleksandra* 91 v, *książę Dariuszowo wzglądał* 93, choć u Bielskiego inaczej: *mazowieckie książę umarło* 373 v; to wahanie trwa długo, np. u Skargi czytamy: *książę jedno nabożne... wszytek żywot swoj odmienił* 421.

Mesgnien w r. 1649 pisze, że jakkolwiek wszystkie imiona na *-ę* są rodzaju nijakiego, „usu tamen factum est, ut jam plerique sic loquantur: *książę przyjachał*, potius quam *przyjachało*“, a Woyna w r. 1690: „*książę* — princeps, est generis masculini, olim juxta terminationem fuit neutrum“. Kopczyński zaleca używać rzeczownika *książę* w rodzaju męskim, ale mówi, że u pospólstwa jest on rodzaju nijakiego.

W deklinacji tego wyrazu zaszła i ta zmiana, że we wszyst-

kich przypadkach liczby poj. z wyjątkiem N. V. Ac ukazuje się forma ściągnięta: *księcia, księciu, księciem,* podobnie jak to było z innemi tytułami, np. *waszmość* z *wasza miłość* albo stp. V. sg. *ksze* zam. *księże.* Stało się to w w. XVIII, kiedy takie ściągnięte formy stosowano najpierw do osób niepanujących, np. Konarski (O skutecznym rad sposobie 1762 r.) pisze: *zbił Albrychta, pruskiego książęcia* i obok tego: *manuskrypt księcia Albrychta Radziwiłła, przykładem księcia biskupa krakowskiego* (Język Polski VI, 149).

Dodać trzeba, że historyczny obraz tej deklinacji nie da się szczegółowo przedstawić, zwłaszcza w zakresie tematów na *-mēn,* gdyż w zabytkach imion, należących do tej grupy, spotykamy niewiele: *brzemię, ciemię. imię, piśmię, ramię, siemię, strzemię, wrzemię, wymię, znamię,* tak rzadko nagół używanych, że dla niektórych przypadków znajdujemy zaledwie po parę przykładów, które oddziela nieraz bardzo długi przeciąg czasu.

N. V. Ac. sg.

§ **190.** Forma prapolska (i prasłowiańska) pozostała bez zmiany, np. N. sg. *biesze imię* Kśw. d v, *dziwne jest imię twoje* Fl. 8, *jako brzemię ciężkie uciążyły sie są* 37, *siemię niemiłościwych zaginie* 36, *książę ludskie* 104. *szczenię lwowo* 16; *zwierzę jest* Gn. 179 b, *jeżeć książę jest ono było* 176, *książę jedno ubaczał* 1510 Aleks. 91 v, *książę Dariuszowo wzglądał* 93; *drugie jest znamię* Gn. 157.

Ac. sg. *w kakie wrzemię zgrzeszył* Kśw. c r, *młodsze dziecię miłują* Gn. 180, *ja wam znamię daję* 176 b, *posłał Otoziasz k niemu jeno książę* BZ. IV Reg. 1, 9. *przez książę* Sul. 89, *rozniewał się na książę żydowskie* 1510 Aleks. 31 v, *wybrać za książę* Bls. 240 v, *mamci ja mocniejszego Boga, książę, pana* 1553 Kat. 57, *widziałeś arcyksiążę Ferdynanda* Orzech. 78.

V. sg. *miłe dziecię!* 1543 Kat. 4 v, *ramię! książę!* Mesgnien.

G. sg.

§ **191.** Kontynuacja formy prapolskiej byłaby **cielęcie, *siemienie,* ale formy te nie istnieją w czasach historycznych, gdyż przedtem je zastąpiły formy z końcówką *-a* według analogji do deklinacji II, stąd już w Fl. *podług imienia twego* 47, *w podobieństwo cielęcia* 105 i t. d. niezmiennie przez wszystkie późniejsze czasy.

Wyjątkowa forma *siemiona* (obok *siemienia* 63) zapewne od nowotworu *siemiono*, por. *imiono, ramiono* § 188.

W wieku XVIII spotykamy wyjątkową w zabytkach literackich formę *wymia* zam. *wymienia: z wymia krowy* 1754 N. Ateny III, 240. Świadczy to, że w południowo-wschodniej Polsce, gdzie pisał swoje N. Ateny Chmielowski, w XVIII w. dokonał się proces, znany w tych dzisiejszych gwarach polskich, gdzie deklinacja rzeczowników na *-ę* zaginęła, gdyż typ *cielę* został zastąpiony przez *cielak*, a typ na *-mię* przez utratę nosowości wygłosowej samogłoski upodobnił się do *pole, morze* i tak samo się odmienia; p. K. Nitsch, Mowa ludu polskiego (r. 1911) str. 67.

D. sg.

§ **192**. Tylko tematy na *-ęt* zachowały szczątkowe prapolskie formy na *-i: daj cesarzstwo dziecięci twemu* Fl. 85, *rękę swą dziecięci na głowę włożył* Żyw. Błaż., *książęci* ok. r. 1455 JA. XIV, 489; poza tem już od najdawniejszych znanych czasów są formy na *-u*, analogiczne do wzoru deklinacji II i wyłącznie używane w zakresie dawnych tematów na *-mēn: piać będę imieniu Gospodna* Fl. 7, *książęciu* Gn. 1 a. BZ. Gen. 12, 15, *dziecięciu* 1510 Aleks. 45 v, *imieniu swojemu* 29 v i t. d. aż do czasów najnowszych.

Niekiedy pod wpływem analogji do rzeczowników męskich trafiają się formy z końcówką *-owi (-ewi)*, zwłaszcza od *imię: przeciw imieniowi twemu* Fl. 53 i podobnie: BZ. I Par. 16, 35; II Par. 6, 33, ok. r. 1465 SKJ. I, 51, stale tak w Apokalipsie Reja; J Kochanowski I, 115, i później nieraz, np. Rozm. Artaksesa (wyd. 1702) 284; *plemieniowi* R. XXIV, 96 i BZ. Neh. 9, 8, *plemieniewi* MPKJ. V, 87 i w niektórych innych późniejszych zabytkach. Od *imiono* (§ 188), utworzonego może pod wpływem analogji do *miano*, dwukrotnie trafia się forma *imionowi* w Modlitewniku Wacława 9 b i 10 a, obok zwykłej formy *imieniu* 55 a; w najnowszych czasach *imieniowi* Mickiewicz, Pan Tadeusz VI, 234.

I. sg.

§ **193**. Końcówka *-em* może być uważana za kontynuację prasł. i prapolskiej *-ьmь: z plemieniem swoim* Puł. Deut. 33, *miedzy twym siemieniem* BZ. Gen. 17, 7, *policzeni są imieniem* Num. 1, 36, *nad książęciem luda* Lev. 21, 4, *dziecięciem* Gen. 21, 10.

Niekiedy tylko *imię* według analogji do *imienie* miewa formę *imienim*, np. Chwalcz. II, 137; 1556 Nowy Test. 131; JA. III, 64; Lor. 161 v i wyjątkowo *książęcim* Chwalcz. II, 173.

L. sg.

§ **194**. Formy prapolskie: **cielęcie. *siemienie* lub może według analogji do tematów na *-i: *cielęci, *siemieni*, wcale się nie zachowały w zabytkach, które od najdawniejszych czasów wykazują tylko formy na *-u*, analogiczne do form deklinacji II tematów miękkich: *w imieniu Boga* Fl. 19, *w ramieniu twojem* 76, *w znamieniu* Gn. 174 b, *o zwierzęciu* 179 b, *położył się na dziecięciu* BZ. III Reg. 17, 21, *w piśmieniu* Sul. 86, i to pozostaje nadal niezmiennie.

N. V. Ac. pl.

§ **195**. Formy polskie nie różnią się końcówką od prasłowiańskich: N. pl. *moja są wszytka zwierzęta* Fl. 49, *książęta seszli sie* 2, *ramiona grzesznych starta będą* 36, *ta to była znamiona* Gn. 179 a.

Ac. pl.: *pobił wszytka pirzwienięta* Fl. 77, 56, *zwali są imiona swa* 48, 11, *położyli są znamiona* 73, 6, *brać imiona* Rej Post. 101 v i t. d. niezmiennie aż do dnia dzisiejszego; tylko od *imię* niekiedy ze zmiękczoną spółgłoską tematową może pod wpływem upodobnienia do *imienie: wszem imienia zdziewa* Fl. Puł. 146, 4 i tak samo w Modl. Wacława 129 b; *lud powstał na książęta* Bls. 350 v.

G. pl.

§ **196**. Formy te same, co w prasł., z tą różnicą, że końcowe *-ъ* znikło, i w imionach na *-ęt* nastąpiło wzdłużenie *ę* na *ą: cieląt wiele* Fl. 21, *jako jeden ze książąt* 81, *odwrocił od brzemion jego* 80, *ani pomnieć będę imion ich* 15, niekiedy z pochylonem *ó*.

D. pl.

§ **197**. Imiona z suf. *-ęt* od czasów prasł. mają formę taką samą, jak dzisiejsza polska: *przypodoban jest ku zwierzętom* Fl. 48, *powie książętom* 75. Rzeczowniki z suf. *-mēn* w języku starszym tworzyły D. pl. z nową końcówką *-om* (zam. *-em* < *-ьmъ*) ale zachowały spółgłoskę zmiękczoną: **znamenьmъ* > **znamieniem* > *znamieniom*: *obietowali dwiemanaście znamieniom* BZ. IV Reg. 23, 5,

ale z powodu braku materjału niepodobna rozstrzygnąć, czy jest to wypadek odosobniony, czy też normalny dla XV wieku.

W następnem stuleciu formy na *-om* z poprzedzającą spółgłoską twardą są powszechne, np. *żwirzętom* Rej Apok. 54 v, *bydlętom* u Opecia 14 b, *plemionom* Budny II Reg. 25, 61, *k ramionom* A. Koch. 237. Stojeński ma *wymionom*, ale *panięciom*, która to forma jest zupełnie odosobniona i nieprawdopodobna.

Oprócz tych form normalnych w ciągu w. XV i XVI pojawiają się też formy na *-am: ciemionam*, 1470 MPKJ. V, 66, *zwierzętam* Rozmyśl. przem. 140, oraz wynotowane przez Kalinę: *zwierzętam* u Wróbla, w Eklezjastykus, u Glicznera i Leopolity; *źrzebiętam, jagniętam, prosiętam, pawiętam, gołębiętam* u Krescentyna, *szczeniętam* u Leopolity i Wujka, *bydlętam* u Bazylika, ale poza wiek XVI nie sięgają. W wieku XVII są już w wyłącznem użyciu formy dzisiejsze, co stwierdza także Mesgnien w swych wzorach deklinacyjnych, wymieniając formy: *ramionom, książętom* i Woyna — *ramionom, chłopiętom*.

I. pl.

§ 198. Kontynuacja form prapolskich ogranicza się tylko do tematów na *-mēn*: *miał synow sześć tymi to imieńmi* BZ. I Par. 9, 44, *wszyscy ci imieńmi byli nazwani* I Esdr. 8, 20; poza tem kilka jeszcze przykładów na *-mi*, ale z twardą końcową spółgłoską tematową w XVI w.: *imionmi* 1544 JA. III, 28, *ramionmi* Wróbla Żałtarz 90, *znamionmi* 96.

Znacznie bardziej rozpowszechnionemi i dłużej zachowanemi są formy, utworzone według analogji do deklinacji II: *ustawisz je książęty* Fl. 44, *miedzy żwierzęty* Gn. 3 a, *żona zdrowa z dobytczęty* BZ. Tob. 11, 18, *znamiony* ok. 1420 R. XXIV, 86, *rozmaitymi dziwy a znamiony* Jos. 24, 5, *tymi imiony* I Par. 8, 38, *z książęty* Aleks. 9, *nad żwierzęty* 1543 Kat. 4, *z szczenięty* 96, *z wilczęty* Bls. 98 b, *cielęty, książęty, żwirzęty* Rej Apok. SKJ. V, 25, *z chłopięty* Zwrc. 6 v, *z swojemi panięty* Wiz. 166, *miedzy żwierzęty mieszkam okrutnémi* J. Koch. I, 95, *miedzy bydlęty sprośnemi* 122, *pod bliźnięty* II, 19, *z ramiony* 24, *klask brzmi między ciemiony i uszami* A. Koch. 133, *jeleń matki żywiąc się wymiony* 202, *z wnęczęty swojemi* Roksolanki C 1, *z bydlęty* Zim. 1, 36, *akta ich są ozdobione imiony* Kon. III, 143; potem już tylko wyjątkowo.

W XVI w. wchodzą w użycie formy na *-ami,* które z czasem się rozpowszechniły i ustaliły tak, że od wieku XVII mają ogromną przewagę liczebną nad formami z końcówką *-y: imionami* Sekl. N. Test. 25, *znamionami* 1556 N. Test 291, *ramionami* Stryjk. 134, Sim. 6, 114, *miedzy ciemionami* A. Koch 269, *szczeniętami* Sekl. N. Test. 34, *książętami* Orzech. 232.

L. pl.

§ **199.** Prasł. i prapolska końcówka *-ъхъ* miałaby późniejszą kontynuację polską *-ech,* formy takie jednak są niezmiernie rzadkie i ukazują się tylko w późniejszych zabytkach: *na ptaszęciech* BZ. Deut. 22, 6 i *panięciech* u Stojeńskiego we wzorze deklinacyjnym, a więc jak gdyby forma normalna dla XVI wieku. Tymczasem w zabytkach form takich nie spotykamy, musimy przeto sądzić, że Stojeński nie wziął tego z życia, lecz urobił sam tę formę analogicznie do form dawnych tematów na *-o* i że takież samo jest pochodzenie formy w BZ.

W zabytkach spotykamy tylko formy wyraźnie analogiczne do innych deklinacyj, a mianowicie formy na *-och* z poprzedzającą spółgłoską twardą, a niekiedy miękką: *zliczeni są po ich imionoch* BZ. Num. 1, 30, *w dobytczętoch* Lev. 20, 25, *po imieniech* Num. 3, 33; I Par. 12, 31, *na oślętoch* Judic. 10, 4, *w znamieniech* 1471 MPKJ. V, 15, *przy książętoch* Bls. 375 v.

Według wzoru tematów na *-a* rzeczowniki te przybierają końcówkę *-ach: zliczeni są po imionach* BZ. Num. 1, 24, podobnie Num. 1, 22; 1, 34; 3, 27; 16, 2; *w znamionach* Deut. 26, 8; R. XXIV, 363, *na ramionach* Deut. 33, 12, *w brzemionach* Sul. 50, *w znamieniach* BZ. Ex. 5, 6; MPKJ. V, 15; II poł. XV w. Stppp. X nr. 200, *w dobytczętach* BZ. Ex. 13, 12, *o imionach* Aleks. 191 v, *ramionach* Rej Apok. 153 r, Post. 14 i 107, *znamionach* Apok. 128 v, *po inych żwierzętach* Zwrc. 7 v, *o książętach* Orzech. 245, *na ciemionach* A. Koch. 239; u Stojeńskiego *wymionach* (obok wspomnianej wyżej formy *panięciech*), u Mesgniena *ramionach, książętach,* od XVII w. wyłącznie używa się już tej formy.

N. V. Ac. du.

§ **200.** Prapolska forma z końcówką *-i* według analogji do tematów dawnych na *-i* zachowała się w BZ: *bylesta tu dwie książęci* Judith 6, 11, ale w Ac. du. jest już forma zmieniona. z tema-

tem twardym, zapewne pod wpływem form liczby mn. *ogień spalił dwie książęty* BZ. IV Reg. 1, 14.

G. L. du.

§ **201.** Dla dopełniacza przykładów brak; dla miejscownika znany jest przykład tylko jeden: *na obu ramionu* Leop. Ex. 28.

D. I. du.

§ **202.** Wobec zupełnego braku przykładów, pozostaje tylko odtworzyć formy teoretycznie; zapewne miały one w czasach historycznych końcówkę analogiczną do form deklinacji II: *znamionoma, książętoma.*

Deklinacja IV.

§ **203.** Należą do niej rzeczowniki z tematami twardemi żeńskie lub męskie: *głowa, starosta,* przymiotniki żeńskie na *-a* (nie pochylone) *dobra*; od tej grupy tematów twardych odróżnia się końcówkami niektórych przypadków grupa druga, w której występują tematy miękkie, t. j. z końcową spółgłoską miękką lub stwardniałą: rzeczowniki żeńskie lub męskie na *-a* lub *-å*: *ziemia, wolå. grododzirża, sędziå*; przymiotniki żeńskie na *-a* (nie pochylone): *tania*; rzeczowniki żeńskie na *-i: pani,* niegdyś odmienne imiesłowy żeńskie na *-i*, które po *c* i *sz* wymieniło się na *-y: niechcący, zrobiwszy.* Ponieważ z imiesłowów zostały te tylko szczątkowe formy N. sg., przeto niemi tutaj zajmować się nie będziemy.

§ **204.** Formy prapolskie:

Sg. N.	*głowa*	*dobra*	*sądija*	*owьca*	*pani*
V.	*głowo*	*dobro*	*sądije*	*owьce*	*pani*
Ac.	*głowǫ*	*dobrǫ*	*sądijǫ*	*owьcǫ*	*pańǫ*
G.	*głowy*	*dobry*	*sądijě*	*owьcě*	*pańě*
D.	*głowě*	*dobrě*	*sądiji*	*owьci*	*pańi*
I.	*głowojǫ*	*dobrojǫ*	*sądijejǫ*	*owьcejǫ*	*pańejǫ*
L.	*głowě*	*dobrě*	*sądiji*	*owьci*	*pańi*
N. V. Ac.	*głowy*	*dobry*	*sądijě*	*owьcě*	*pańě*
G.	*głowъ*	*dobrъ*	*sądiji*	*owьcь*	*pańь*
D.	*głowamъ*	*dobramъ*	*sądijamъ*	*owьcamъ*	*pańamъ*
I.	*głowami*	*dobrami*	*sądijami*	*owьcami*	*pańami*
L.	*głowaχъ*	*dobraχъ*	*sądijaχъ*	*owьcaχъ*	*pańaχъ*

N. V. Ac.	*głowě*	*dobrě*	*sądiji*	*owьci*	*pańi*
G. L.	*głowu*	*dobru*	*sądiju*	*owьcu*	*pańu*
D. I.	*głowama*	*dobrama*	*sądijama*	*owьcama*	*pańama*

N. sg.

§ **205**. Rzeczowniki z tematami twardemi zawsze się kończą na *a* niepochylone: *prawda* Ksw. c r, *nauka* Fl. 138, *sługa* 18, *mucha* 104, *zgłoba* 7, *mołwa* 118, 137, *kapusta* 36, *szkoda* 24, *gora* 67, *pofała* 32, *rodzina* 73, *palma* 91, *rosa* 132. Wprawdzie przed XVI w. nie oznaczano w piśmie różnicy między *a* niepochylonem a pochylonem, ale z druków XVI w. stwierdzamy, że *-a* końcowe w N. sg. od rzeczowników z tematami twardemi nie było pochylone, np. *wieszczka, gądaczka, zwada, sprawa* Bls. 318 v. Również N. sg. przymiotników i imiesłowów r. ż. deklinacji niezłożonej kończył się na *a* niepochylone (w orzecznikach), np. u Bielskiego: *bywała wesoła* 381, *będąc na księstwo polskie wybrâna* 340 v, *zaduszona [była] od wody* 341; u Reja zachowane *a* niepochylone w imiesłowach: *młodość będzie podâna* Zwrc. 7 v, natomiast przymiotniki w orzecznikach mają już formę, odpowiadającą deklinacji złożonej: *rzecz... może być szkodliwâ* Zwrc. 15, *była barzo cudnâ* 47, a nawet nieraz i imiesłowy są tak samo traktowane: *natura nasza zawikłanâ a zamotanâ jest* Zwrc. 12 v, a więc imiesłowy na *-âna* lub *-anâ*, co H. Gaertner objaśnia jako wyrównanie do form rodzaju męskiego: *dân, dâna, dâno* i *dany, danâ, dane* (Sprawozdania Akad. Um. r. 1925 nr. 6).

§ **206**. Rzeczowniki z tematami miękkiemi pod względem traktowania końcowego *-a* dzielą się na trzy grupy:

1. Tematy na *-c, -dz*, które powstały z *k' g'* (Gr. stsł. § 89) oraz rodzime polskie na *-j* mają zawsze *-a* niepochylone: *tajnica* Ksw. c r, *dziewica* c r, *owca* Fl. 118, 169, *zaszczytca* 17, *rządca* Gn. 99 b, *wieśnica* — rusticus Sul. 39, *ta potwarca* Dzik. 131, *stdza* Fl. 8, 8, *nadzieja* 39 i tak samo u Knapjusza: *dziewica, owca, rządca, jędza, nadzieja, szyja, zbroja*; wyjątek stanowi *kopiją* — hasta.

2. Rzeczowniki niegdyś zakończone na *-ija*, potem miały końcówkę ściągniętą na *-a* pochylone i tylko niekiedy na *-a* niepochylone, zapewne pod wpływem akcentu dawnego, np. *sędziâ* Sul. 28, *gościâ, braciâ, księżâ*, stp. *święciâ* (np. *tak mi pomoży Bóg i święcia* 1398 Stppp. VIII, nr. 6621 i jeszcze w XVI w. MMAe. VII,

nr. 367), *biskupią* (np. *biskupia bałwańska oskarżyli* XV w. R. XXIV, 361), w XVII w. u Mesgniena *bracią, księżą* jako N. sg. imion zbiorowych str. 26, *francią* Gaw. Siel. 152, *gością, łodzią*. Wyjątek stanowi *świnia* < **svinija*, ale u Mączyńskiego *świnią* str. 81.

Nadto końcowe *-a* pochylone miały zapożyczenia na *-ija, -yja*, np. u Mesgniena str. 34: *koronacyją, historyją, oracyją, delią*; Woyna na str. 36 nie zaleca ich pisać: *oracyją, opinią*, t. j przez *-yja, -ija* „juxta pronuntiationem rusticam ac barbaram". Tutaj także należy rzeczownik rodzimy *kopią* — 'włócznia' Cn., jak również z końcowem *-ją*: *kolejå* Orzech. Rozmowa około egzekucyjej v 3.

3. Dawne tematy na *-ja*, jako też zapożyczenia z tematową spółgłoską miękką lub stwardniałą, mają końcowe *-a* niepochylone lub pochylone; przyczyny tej różnicy nie są jasne, domyślać się tylko możemy działania tutaj wpływu dawnego akcentu [1]). Według tekstów XVI i XVII w., według słowników Dasypodiusa 1642 i Knapiusza 1643 oraz gramatyk Stojeńskiego, Mesgniena i Woyny podajemy tu spis wyrazów, różniących się tą końcówką.

Mają *-a* niepochylone: *bania, brzoskwinia, cieśla, dusza, głownia, gunia, jędza, kania, kasza, kropla, kula, kusza, maca, miedza, nędza, niedziela, pawęża, peca* — lorum in pedibus avium, *pica* — 'pasza', *piegża, proca, prza, przędza, rdza, sadza, skrzynia, szabla, świeca, tęcza, wieża, wiśnia, ziemia, zarza* a. *zorza*, także zdrobniałe: *Basia, Kasia* i t. p.; wreszcie późne zapożyczenia: *cebula, flasza, grabia, grępla, koszula, patela, raca, rzesza, salsza, spiża, strucla, szala, taca, trypla*; natomiast *mszą, rożą* obok *roża* The. I, 45.

Mają *å: burzå, chomlå, cieśniå, ćwiertniå, dolå, dzieniå, głębiå, groblå, grodzå, jaśniå, jedlå, karmiå, kłomiå, koziarniå, kupiå, leżå*

---

[1]) W Zborniku Jagića (Berlin 1908, str. 334—7) rzuciłem myśl, że może dawne oksytona mają w N. Ac sg *-a, -ę*, np. *dusza, duszę; ziemia, ziemię*, a natomiast dawne paroksytona kończą się tu na *-å, ą: wolå, wolą*. H. Gaertner w streszczeniu swej pracy p. t. Deklinacja rzeczowników na *-a, -ja, -i* w języku polskim do końca XVI w., po przeprowadzeniu porównania materjału polskiego z odpowiednim materjałem, zebranym z innych języków słowiańskich, pisze: „za teorją Łosia przemawia prawie absolutna zgodność stanu staropolskiego z miejscem przycisku w językach ruskich i serbskim w zakresie 31 rozpatrzonych przykładów na rzeczowniki z *-å*. Mniejszą zgodność wykazują rzeczowniki na *-a* jasne" (Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności, czerwiec 1925).

lutniå, łaźniå, matniå, mszå, obiedniå, okszå, owczarniå, parzå, paszå, pełniå, pieczå, pieczeniå, płacå, płoniå, pochodniå, podrożå, pogoniå, poledniå, pracå, przedadzå, przytczå, pustyniå, puszczå, rękojmiå, rolå, rowniå, rożå, sośniå, spiżarniå, stajniå, strożå, studniå, sukniå, suszå, szarańczå, szlå (zap. ze *szleja*), *sziapiå, tarczå, tłuczå, tłuszczå, toniå, topolå, trześniå, twierdzå, urywczå* — 'urywka', *warzå, wieczerzå, wiersza, władzå, włoczniå, wodzå, wolå, woniå, żądzå,* zapewne też *panoszå,* por. *panoszaa* Sul. 21 i *junoszå* por. Ac. sg. *junoszǫ* Puł. Deut. 37; podobnie też oboczne formy do form na *-i: boginiå, jaskiniå,* ale także *jaskinia* Lor. 151 v.

Niektóre z wyliczonych tu rzeczowników ulegają wahaniom, np. u Stojeńskiego *praca,* u innych *pracå,* u W. Pot. jest *dzieża* lub *dzieżå,* na co wskazują formy oboczne Ac. sg. (p. niżej § 215); niektóre rzeczowniki trudno oznaczyć, na jakie *-a* się kończą, gdyż dla nich nie mamy przykładów z czasu kiedy jeszcze na różnicach w pisowni opierać się można (w. XVI i XVII), np. *onuca, wiedza*; inne wyszły z użycia, zanim systematycznie w piśmie zaczęto odróżniać *-a* od *-å,* np. *grododzirża.*

§ **207.** Imiona żeńskie, kończące się na *-å* ulegają wpływowi tematów dawnych na *-i,* a więc; *głębiå, jedlå, karmiå, łodziå, pieczeniå, płoniå, pogoniå, tarczå, toniå* przybrały formę oboczną: *głąb, jedl, karm, łódź, pieczeń, płoń* Cn., *pogoń, tarcz, toń,* z zakończonych na *-a* niepochylone *wiśnia* Rost. z w. XV i u Stojeńskiego, obok *wiśń* u Knapjusza i u Dasypodiusa, natomiast *kolejå* obok *kolej* u Mączyńskiego, Cnapiusa, Dasypodiusa.

§ **208.** Rzeczowniki na *-i* w N. V. sg. zachowały formę prasłowiańską: *pani Hanka* 1399 JA. IV, 188, *jaskini* BZ. Gen. 23, 17, *gospodyni* Tob. 11, 13, *przezdziatkini* Gen. 11, 30, *prorokini* Ex. 15, 20, *łani* Rost., *bogini* Bls. 20 v, *posełkini* u Paterka 90 v, *podczaszyni* Mac. HPrSł. VI, 13, *Niemkini* Chwalcz. II, 19, *ksieni* Rej Wiz. 27 b, *łotryni* Orzech. 271.

Wymiana tych form na formy z końcowem *-å* zaczęła się bardzo wcześnie, gdyż już w języku stsł. jest *alьdii* || *alьdija* p. już tylko *łodziå, alьnii* || *alьnija,* p. *łani* potem *łaniå, sędii* || *sędija* p. *sędziå, boginiå* J. Koch. II, 484, *jaskiniå* Cn., *gospodyniå* A. Mrszt. 77, *ksieniå* Szyman. 9, *pustyniå.*

Końcówkę *-i (-y)* mają też imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły: *siedzęcy jęła płakać* BZ. 21, 16, *Sara pocznie się modlić*

rzekęcy Tob. 8, 10, *przyszedwszy, modliła się, rzekęcy* R. XXIV 71; p. § 533 i n.

V. sg.

§ **209.** Rzeczowniki na *-a* z tematami twardemi zachowały formę prasł. na *-o: słuszaj coro* Fl. 44, *wstań sławo moja* 56, *wiło* Żyw. Błaż., *słuchaj chudzino* J. Koch. I, 82, *o zabawo!* II, 169.

Przymiotniki mają V. jak N.: *pospiej się milutka moja* Kśw. b r, wyjątkowa forma: *staro mistrzewno* 1449 R. XXIII, 279 jest zapewne omyłką pisarza.

§ **210.** Formy z prasł. końcówką *-e* od tematów miękkich należą już do rzadkości w najstarszych zabytkach: oprócz *dusze* Fl. 41 i 42 mamy jeszcze tradycyjnie do XVII w. używaną formę *gospodze* od niezachowanego N. **gospodza* (innych form przypadkowych też niema): *zdrową bądź gospodze chwalebna* Naw. 28; *gospodze* J. Koch. II, 376, *gospodze, choroba mię psuje* Peregrynacja Dziadowska B 3 v, *głupiuchnaście, gospodze* A. Morsztyn Lutnia II, 109[1]). Liczniejsze nieco przykłady z tą końcówką zachowały się od rzeczowników na *-ca: zaszczytce* Fl. 58, 12, *Agar, sluszebnyce Sarayna* BZ. Gen. 16, 8, *o dziewice boża* Naw. 46, *pozdrowiona bądź Maria, obietnice prorocka* 172, *pozdrowiona bądź studnice* 173.

Analogicznie do tematów twardych ukazują się w **XV** w. formy na *-o*, np. *umrzy, duszo moja* BZ. Num. 23, 10, *zdrowa bądź, nadziejo nasza* Naw. 32, *pozdrowiona bądź, rożo bez cirnia* 179, i odtąd te formy coraz bardziej się mnożą, np. u Reja *o nędzna mizeryjo* Wiz. 169, *owco* Apok. 27 v, *podawco* 35 v, *sprawco* 186 v, u J. Kochanowskiego *sprawco* I, 19, *obrońco, twierdzo* I, 229, *bębenico* I, 337 i t. d.

Zdrobniałe na *-a* z poprzedzającą spółgłoską miękką od XVI w. tworzą V. sg. na *-u*, zapewne analogicznie do męskich, np. *Anusiu* Szarzyński, u Mesgniena *Kasiu, Anusiu,* podobnie w Satyrach Opalińskiego (r. 1654) str. 36, dalej u Naruszewicza: *kochana matulu moja* III, 24, u Kniaźnina: *Juluniu zgasłaś,* Na śmierć Juluni i t. d., w formie skróconej: *Maryś* Kochows. 167; formy na *-o* są późne: *Kasio! matulo!* 1770 Bohomolec, Nędza uszczęśliwiona.

[1]) U Klonowicza tę formę znajdujemy jako N. sg.: *mało dba o męża niepewna gospodze* Wor. Jud. 58, także *poglądała nań gospodze* 1624 Bpp. XLVII, 66.

§ 211. Rzeczowniki na *-i* mają V. sg. równy N. sg., np. *zdrowa bądź pani* Naw. 29, *pozdrowiona bądź posełkini* 172, *mistrzyni ewangelistow* 173, *cesarkini* 176, *o znikomych cieni sroga, nieubłagana, nieużyta ksieni!* J. Koch. II, 169, *moja gospodyni!* II, 353, *przemożna bogini!* Szarz. 71. Wyjątkowo z końcowem *-o* pod wpływem analogji do imion na *-a: panio* ok. 1510 PrFil. IX, 29, *morska boginio* (rym do *Maryno*) Roksol. Antonilla, *ty cna mistrzynio* Nar. IV, 142.

Odwrotnie znowu od *ziemia* i *lutnia*, analogicznie do rzeczowników na *-i*, tworzą się niekiedy wołacze na *-i*, np. u J. Kochanowskiego: *moja lutni!* I, 114, *powstań lutni moja* I, 185, *wdzięczna lutni!* II, 178, *Śpiewaj mu z mieszkańcy swemi, wielka, niezmierzona ziemi* I, 160, *tańcuj ziemi, Zagrzmi morze wały swemi* I, 161, *wielka ziemi, Śpiewaj z mieszkańcy swojemi* I, 164, *ty miej pokoj, izraelska ziemi* I, 210 (zawsze w rymach), u Petrycego: *o twierdzy moja* I, 1, u Szymonowica: *lutni!*, *gruba północna ziemi!* Lutnia rokosz., podobnie Zimorowic *lutni!* w Roksolankach (Szymnozys), ale *lutnio* u Szarzyńskiego 46.

§ 212. Oddawna w funkcji V. sg. używa się forma N. sg. najpierwej od tematów miękkich (obok form na *-e*) już w XIV w.: *Zbawicielu nasz, nadzieja wszech końcow ziemie* Fl. 64 i później: *bracia miła!* Gn. 14 a, *Bogurodzica, dziewica!* Pieśń Bogur. rp. 1408 r.; *przecz smętna jeś dusza moja* Puł. 41, 15, *o Maryja, zorza jasna* Mac. Dod. 126, *kwtąca roża wyborna, matuchno boża, o panno cicha, o macica napłodniejsza, o zorza świetlejsza, za nami rzeczniczko ustawna* XV w. R. XXV, 277, więc stale wołacze od tematów miękkich na *-a*, od twardych na *-o*. Jednakże w Gn. raz V. sg. na *-a* od tematu twardego: *tobie, Druzyjana, każę* 183 b; od XVI w. już niema różnicy między tematami miękkiemi a twardemi: *panie sędzia!* Dzik. 171, *o, zacny wojewoda!* J. Koch. I, 313, *powstań, wieczny nasz obrońca!* I, 16, ale zawsze i tutaj przewagę form na *-a* mają tematy miękkie: *o sędzia!* I, 11, *przeciw tobie, hrabia!* 358, *Boże moj, obrońca moj, ucieczko i zbroja!* 98; podobnie u Skargi: *sędzia sprawiedliwy!* 198, *wspomoż nas, Jezu, sędzia nasz!* 425, *o ziemia, ktora to cierpisz!* 298.

Ac. sg.

§ 213. Prasł. samogłoska nosowa w końcówce Ac. sg. wymieniła się w języku polskim na *-ę* w zgłoskach krótkich i na *-ą*

w zgłoskach długich; rozłożenie końcowych samogłosek krótkich i długich musiało być pierwotnie na gruncie polskim inne w Ac. sg. niż w N. sg., gdyż stosownie do prawa de Saussure'a akcent z przedostatniej zgłoski przenosił się na ostatnią (akutowaną) w N. sg., natomiast nie przenosił się w Ac. sg., który miał końcówkę cyrkumflektowaną. Tymczasem w okresie historycznym, odkąd znajdujemy w zabytkach już ustalone sposoby odróżniania samogłosek pochylonych od niepochylonych, t. j. dawnych długich od dawnych krótkich, czyli *ą* od *ę*, przekonywamy się, że stale Ac. sg. stosował się do N. sg., t. j. że te imiona, które w N. sg. kończą się na *-å*, miały też w Ac. sg. końcowe *-ą* i odwrotnie, kończące się w N. sg. na *-a* miały w Ac. sg. *-ę*.

§ **214.** Rzeczowniki, omówione w § 205 i 206. 1, mają stale końcówkę *-ę*, np. w Apokalipsie Reja: *chwałę, pociechę, szatę, ewangelistę, patryjarchę, nadzieję, szyję, zbroję, błyskawicę, bożnicę, cudzołożnicę, kadzidlnicę, obietnicę, oblubienicę* i t. d. od wszystkich na *-ica* (z *-ika*), a dalej *owcę, obrońcę, złoczyńcę, kaznodzieję* SKJ. V, 11—12, *jędzę* J. Koch. II, 434. Na podstawie tego mamy prawo orzec, że i w Kśw. odpowiednie formy kończyły się na samogłoskę nosową krótką: *nogǫ* a v, *na modlitwǫ* a r, *modłǫ* a v, *w sławǫ* b r, *obietnicǫ* a v, *dziewicǫ* b r i t. d. W Puł. mamy już wyraźną tutaj końcówkę *-ę: drogę* 1, 7, *dobrotę* 24, 8, *gańbę* 34, 30, *głowę* 3, 3 i t. d. *siedmiorę prośbę* 1543 Kat. 93, stale we wszystkich zabytkach. U Szymonowicza formę Ac. sg. *zdrajczyną* objaśnić można w ten sposób, że choć jest utworzona od *zdrajczyna*, to jednak odbija w sobie wpływ formy *zdrajczynią* od *zdrajczyni*. Poza tem wyjątkowe formy na *-ą*, np. *gdyż mu biskup dał na strawą* Sekl. Kat. 93 v, *prze mgłą* Lor. 154, można uznać za proste omyłki druku. Dość często ukazuje się Ac. sg. w BZ. na *-ǫǫ*, gdzie podwojona litera zdawałaby się wskazywać na nosówkę, odpowiadającą dzisiejszemu *-ą: rękǫǫ* Gen. 47, 29; 48, 17 (obok *rękǫ*); Ex. 6, 8; 7, 19; 8. 5; 8, 17 i t. d., *przyprawi swadźbǫǫ* Ex. 21, 10, *ofieruj pawłokǫǫ* Ex. 35, 6; 36, 35, *udzielał obrobǫǫ* Ex. 37, 11; nie ma to jednak żadnego znaczenia, gdyż te formy stanowią właściwość ortograficzną trzeciego pisarza, który i w innych formach niepotrzebnie podwajał litery samogłoskowe, np. *opyǫǫcz* (opięć) Ex. 8, 8, *za myǫǫ* (za mię) 8, 28, *w tǫǫto godzynǫ* 10, 17, *bǫdǫǫ* (będę) 14, 18, *bǫǫdzyesz* 33, 23 i t. d.

§ **215.** Rzeczowniki oznaczone w § 206, 2 mają w XV i XVI w.

Ac. sg. na *-ą*, np. *bracią* 1543 Kat. 106 a, *łodzią* Wybór ze st. i now. Test. 53 b, *księżą* Orzech. 92, *cyrkumstancyją* Rej Apok. 172 r, *dziekaniją* 111 r, *sentencyją* 178 v, *sukcesyją* 144 v, *w wokacyją* Orzech. 173, *Grecyją* J. Koch. II, 102, *zaczną wesołą Allelują* Sk. 429, *Medeą wykraść* J. Koch. II, 107, *białą głowę Penteą* Lor. 67 v i t. d.

§ 216. Rzeczowniki, oznaczone w § 206, 3, t. j. utworzone od dawnych tematów na *-ja*, mają w XVI w. końcówkę Ac. sg. *-ę* lub *-ą* odpowiednio do tego, czy w N. sg. kończą się na *-a*, czy też na *-å*.

Ac. sg. na *-ę: duszę* Puł. 6, 4, *kupić kuszę* 1567 Bpp. IV, 49, *prze nędzę* Puł. 11 arg.; 11, 5, Orzech. 153, Sk. 131, *niedzielę* SKJ. I, 61, *skrzynię* Lor. 163, *szablę* Puł. 16, 14, Stryjk. II, 348, *tęczę* Sk. Zywoty świętych wyd. II, 252, *władzę* Orzech. 64, *ziemię* Puł. 2, 10; 7, 5; 16, 12.

Ac. sg. na *-ą: tę burzą* Rej Bpp. XXX, 204, *nosiły chomlą* Bls. Bpp. IV, 45, *na dalą* Mącz. 44 v a, *w dzi[e]nią* Puł. 34, 15, *groblą* Kresc. 144, Bpp. IV, 89, *jaśnią* Rej Apok. 26, *junoszą i pannę* Puł. Deut. 37, *karmią* Puł. 13, 8; 145, 5, Lor. 67, *o kradzieżą* 1584 Bpp. LXIV, 207, *ma kupią* Historja o 7 mędrcach z pocz. XVI w. fragment str. 3; Bls. Bpp. IV, 39, *lutnią wzięła* J. Koch. II, 180, *w łaźnią* Ezop 51, *mszą* Orzech. 83, Bls. 323 v, *obiednią* J. Koch. I, 266, *okszą* Rej Zwrc. 273 v, Bls. 321, *owczarnią* 1543 Kat. 48 v, Orzech. 64, *na paszą* Bls. 159, *pieczą* 1543 Kat. 17, Rej Józ. 66, Apok. 24 v, J. Koch. I, 191, *pochodnią* J. Koch. II, 116, Sk. 193, *na przedadzą* Jancz. 28, *pustynią* J. Koch. I, 184, *puszczą* Puł. 28, 7; 1543 Kat. 111, Bls. 322 v, *na rolą* Ezop 4, Mącz. 8 v a, *różą* J. Koch. II, 414, Lor. 122 v, *stajnią* Rej Zwrc. 237 b, Sk. 439, *sośnią* Orzech. 214, *spiżarnią* Sk. 87, *strożą* 1543 Kat. 113, *studnią* Ezop 107, Sk. 77, *tarczą* Sk. 227, *tłuczą* Rej Bpp. XXX, 265, *tonią* Bls. Żyw. 1, *topolą* Krsc. 484, Rej Zwrc. 274, *wieczerzą* J. Koch. II, 409, Sk. 425, *wierszą* Bls. 321, *wodzą* Bls. Bpp. IV, 42, *wolą* Puł. 26, 8, *wonią* Bls. Żyw. przedmowa, Bls. Bpp. IV, 5, *na wyszą* Mącz. 44 v a, *żądzą* Puł. 20, 2, J. Koch. I, 87; II, 177, Lor. 63 v.

Niekiedy zachodzą wahania: *przą* Puł. 9, 4, *przę* Puł. 42, 1, Lor. 165 v, *wieżą* Lor. 146 v, *wieżę* Bls. 7 v; 268, Orzech. 193, *pracą* 1543 Kat. 30, Rej Rozpr. 7, Kup. 103, Zwrc. 37, Sk. 14, Komedja o Lizydzie B. 3 v, *pracę* Bls. 334 v, Lor. 18 v, 22 v, 34 v, 43 v, 121 v, 174, *suknią* Rej Bpp. XXX, 273, *suknię* Lor. 159.

§ 217. Rzeczowniki na *-i* mają w Ac. sg. *-ą: boginią* Bls. 8 v, Rej Bpp. XXX, 219, *gospodynią* Groch. 278, *ksienią* J. Koch. II, 499, *nadjechał łanią* Bls. 322 v, *panią* Mesgnien, Woyna, *ujźrzysz prorokinią* A. Koch. 79; ale *jaskinię* Lor. 151, z poprzednio jednak przytoczonych przykładów widać, że Koszucki w tłumaczeniu Lorichiusa lubił formy Ac. sg. na *-ę*, dlatego też tembardziej uderza jego forma *wieżą*.

§ 218. Woyna w swej Gramatyce nie uważa już rozróżniania form Ac. sg. na *-ą* i na *-ę* jako obowiązujące i pisze tylko, że „elegantius“ ten przypadek kończyć na *-ą* od rzeczowników: *bracia, cieśnia, głębia, grobla, msza, pełnia, pieczenia, pogonia, rękojmia, rola, roża, susza, szałwija, szłapia, wieczerza, wieża, wola, księża,* także od wszystkich, które się kończą w N. sg. na *-i*, np. *panią* i od cudzoziemskich na *-ja*, np. *oracyją, opiniją;* natomiast na *-ę: świnię, ziemię.*

Pisarze XVII w. dostarczają materjału mniej pewnego, znajdujemy bowiem u nich częstsze niż dawniej wahania oraz niezgodności ze stanem XVI w., choć naogół, zwłaszcza w I poł. tego stulecia, stosunek końcówek *-ą* i *-ę* jest niewiele różny od dawniejszego: mamy więc prawidłowe *gością* Sim. 16, 18 < **gostiją,* także *boginią ulubiła* Roks. 36, *swoję pustynią* Rozm. Artaksesa (wyd. 1702) 150, *łanią uchwycił* 499, ale także *boginię* Sim. 8, 30, a z drugiej strony *nadzieją mając* Rozm. Artaksesa 532.

Inne rzeczowniki z końcówką *-ę: banię* Sim. 3, 77, *nędzę* W. Pot. Moralia III, 177, *pod ziemię* Sim. 7, 40 i w ogólności zawsze *ziemię, duszę.* Z końcówką *-ą: dolą* Petr. I, 33, *głębią* III, 12, *lutnią* Sim. 20, 47, *w matnią* Petr. III, 1, *miedzą* W. Pot. Mor. III, 386, *tę parzą* III, 271, *na paszą* Sim. 19, 36, *pieczą* 8, 7, *płacą* 4, 64, W. Pot. Mor. I, 374; III, 321, *na podrożą* III, 176, *w pogonią* Sim. 7, 58, *pracą* Petr. III, 1 i 26, *na rolą* W. Pot. III, 180, *różą* Sim. 4, 50, *suknią* Sim. 5, 10, W. Pot. Mor. III, 161, *szlą* Bpp. LXV, 143, *tonią* W. Pot. Mor. III, 201, *wieżą* Rozm. Artaksesa 530, *władzą* Petr. I, 36, Sim. 11, 164, Rozm. Artaksesa 150, *wolą* Sim. 7, 54, *niewolą* W. Pot. Mor. III, 500. W. Potocki pisze raz *dzieżą* Mor. III, 393, a o kilka stronic dalej *dzieżę* 397.

W wieku XVIII obok dążenia do zachowywania dawnej i „eleganckiej“ końcówki *-ą* w zakresie tej grupy rzeczowników zaczyna działać wpływ analogji do form na *-ę*, np. *głowę, szyję, ziemię* i ukazują się formy mieszane: *postawić wieżą* Garcz. 220,

pracę tamże w dodatku karta nieliczbowana 2, *skrzynię* w tymże dodatku 1 v. Wahania bardziej się uwydatniają w Nowych Atenach z r. 1743: *swoją funkcyję* I, 454, *o złę akcyją* 458, *inwencyję rozumnę* 462, *funkcyję, protekcyją, konserwacyję* 495, *pieczenię wołową* 686, *obrał pustynią* III, 212, *hostyję* 243, *hostyją kruszą* 245, *na paszę* 248, *tę materyję* 500, *tę materyją* 507, *deprekacyją i protestacyję* 563, *bibliję* 585, *statuę* 287; jeszcze to samo widzimy u Mickiewicza w Panu Tadeuszu: *taką wolę* I, 638, *w puszczę* III, 737, ale *tę wieczerzą* IV, 424; *komedyję* IV, 869, ale *obdukcyją robię* V, 634; *odmawiał litaniją* V, 894 i znowu *zbiera armiję* VI, 182. Słowem chaos, który się w drugiej połowie XIX w. zakończył ujednostajnieniem form na *-ę* u wszystkich rzeczowników z wyjątkiem *panią*. Por. też § 417.

§ **219.** Rzeczownik męski *sędzia* < **sędija*, a prawdopodobnie i inne, mające podobną formację, miały zwykłą końcówkę *-ą*, np. *przez sędzią* Sul. 27, ale od w. XV spotykamy formy utworzone według deklinacji przymiotnikowej, p. § 460.

G. sg.

§ **220.** Rzeczowniki i przymiotniki w deklinacji niezłożonej od tematów twardych tworzą G. sg. z końcówką *-y (-i)*, która jest kontynuacją prasł. końcówki *-y*, np. Kśw. *zdręki* (= *z ręki*) c r, *drogi nie otłożyli* c, v, w Fl. *prawoty pełna prawica* 47, *część męki* 10, *modlitwę sługi twego* 79, *z ręki nieprzyjacielowy* 105; *u swe miły matuchny* Gn. 180 a, *poł siodmy grzywny* 1398 Leksz. I nr. 2775, *połczwarty naćcie grzywien* 1419 Czrs. 215, *wieliki nocy* 1444 R. XXIII, 306. Od *Epaminondas* G. sg. *Epaminondy* Lor. 149.

O męskich na *-o: Jagiełło, Fredro*, p. § 51.

§ **221.** Imiona, utworzone od tematów miękkich, w języku starszym miały formę G. sg. na *-e*, które pochodzi z tak zwanego *-ě* trzeciego, t. j. które w północnych językach słowiańskich odpowiada południowosłowiańskiemu końcowemu *-ę* (Gr. I, § 8). Kontynuacją więc prasłowiańskich są formy staropolskie: *piecze nie imiała* Kśw. b r, *strzeży mie, jako źrzenice oka* Fl. 16, *w pomoc nadzieje* 93, *z ziemie* 9, *nie uźrzy świece* 48, *nienawidzi dusze* 10. W wieku XV formy są takie same: *u parochije* Sul. 9, *każdego wieśnice* 26, *nie będzie zastawce* 35, *przez wole* 48, *dawce* 62, *tego obieżce* 96. W XVI w. jest to także najzwyklejsza forma, zwłaszcza od rzeczowników, które w N. sg. kończyły się na *-a* niepochylone,

np. *przyczyńce łaskawego* Sekl. Kat. S 4 v, *rządźce wielkiego* Orzech. 83; u Reja w Apokalipsie *-e*, przeważnie u rzeczowników na *-a* (niepochylone): *bożnice, dziewice, kadzielnice, macice, obietnice, połowice, prawice, pszenice, sprostnice, stolice, studnice, tajemnice, ulice, wilczyce, trojce, żużelice, złośnice, dusze, rdze, tęcze, banie, nadzieje, szyje, zbroje, ziemie, szable* i raz tylko od rzeczownika na *-å: owczarnie* 149 r. Toż samo widzimy u innych pisarzy tego stulecia, np. u Orzechowskiego. *rządźce wielkiego*; u J. Kochanowskiego: *szuka mej dusze* I, 11, *ostrej szable* 55, *sinogarlice swojej* 124, *mojej rodzice* 224, rzadziej od rzeczowników na *-å: bez łodzie* I, 274, *do lutnie* 295; także u Skargi: *od dawce dobr* 66, *do nadzieje* 113; w XVII w. u Petrycego *lutnie* I, 12, u Szymonowica nietylko *do oblubienice* 6, 63, *nędze* 13, 114, *z ziemie* 17, 59, ale także *żądze* 5, 23, *pasze* 9, 86 i t. d., u Zimorowica *z szafarnie* 2, 69, *władze* 10, 143, *prace* 13, 33, a więc także od rzeczowników na *-å*. Odpowiednio do formy mianownika na *-å* przypuszczamy, że i końcówka G. sg. *-e* miała samogłoskę pochyloną, ale trudno to sprawdzić wobec niewielkiej liczby przykładów, zwłaszcza że drukarnie zwykle nie oznaczały *e* pochylonego; w obu wyżej przytoczonych przykładach z J. Kochanowskiego końcowe *e* jest niekreskowane, co wskazywałoby na brak pochylenia tej samogłoski.

§ 222. Dwa czynniki złożyły się na to, że do deklinacji tematów miękkich, t. j. kończących się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, oddawna zaczęły wkraczać formy na *-i (-y)*, mianowicie analogja do deklinacji imion żeńskich z dawnemi tematami na *-i (kość—kości)*, oraz analogja do tematów twardych *(głowa—głowy)*. Silniej może działała analogja pierwsza, gdyż objawia się ona i w N. sg., gdzie obok dawniejszych form na *-'å* ukazują się formy na spółgłoskę: *cieśniå—cieśń, głębiå—głąb', karmiå—karm, pieczeniå—pieczeń, podrożå—podróż, pogoniå—pogoń, tarczå—tarcz, toniå—toń, topolå—topól, woniå—woń;* w zakresie rzeczowników na *-a* tylko *wiśnia* u Knapjusza *wiśń*, co się nie utrzymało; zamiast *spiża* (metal) mamy dziś *spiż*, ale rodzaju męskiego.

Otóż te formy G. sg. na *-i* zaczynają się ukazywać, choć bardzo rzadko, w w. XIV: *przez Jakuszewe woli* 1391 Leksz. I, nr. 985, *z puszczy przyszedł* Gn. 183 a, rzadko też w w. XV: *przez tych panow woli* 1402 Małk. 118, *nie porwała cybuli* 1435 Ks. Maz. III, nr. 1374, *synow Aaronowych swej braci* BZ. I Par. 23, 32, *czasu swej nędzy* II Par. 28, 22, *ot swej braci* Neh. 5, 7, *pan wszej*

ziemi Judith 6, 4; *zbawienie prawicy jego* Puł. 19, 7, *przemiana prawicy* 76, 10, *z jeziora nędzy* 39, 2, *jałowość duszy* 34, 14, *w gorzkości duszy* Ez. 18, *z niewoli* kon. XV Gn. ap. 1 b, *ewangelii* 1 a.

W wieku XVI formy na *-i* są jeszcze rzadkie w piśmie, choć w żywej mowie prawdopodobnie były częstsze (p. § 224), *była tej woli* Tomiciana III, 133, *niema dobrej woli* 1535· Wokabularz (Bernacki, Marchołt 84), *u łaźni* Ezop 51; *z ewangelii* 1543 Kat. 107; *do której wieży, studni, roli, woli swej nie będziesz czynił, wyswobodzenie ziemi* w rękopisach gnieźnieńskich z r. 1549 i 1551; u Reja w Apokalipsie tylko dwa razy: *oblubienicy* 157 v i *pieczy* 143 v, nadto *z boskiej woli* Kupiec 45, *pracy* Zwrc. 59, *pieczy* Zwrc. 143 v; u innych: *władzy* Kromer 239, 280, *z łożnicy* J. Koch. II, 470, u Skargi też wyjątkowo: *do mszy* 89, *do swej woli* 207, *żadnej pracy nie przykładając* 388. W Kazaniach sejmowych Skargi w III wyd. *pracy* na miejscu *pracej* w dwu pierwszych wydaniach (Chrzanowski: Kazania sejm. Skargi str. 243).

Pisarze w. XVII zrazu mało się różnią od poprzedników. Petrycy ma: *do matni* I, 11, *swej woli* II, 1, *leży* III, 14, Szymonowic: *roży* 6, 43, *pieczy* 18, 136, Zimorowic: *dla roży* 4, 58, *do stolicy, z granicy* 9, 90 i 91, *do niewoli* 10, 152, *z ziemi* 17, 317. Stojeński o końcówce *-i* wcale nie wspomina, natomiast o 80 lat późniejszy od niego Mesgnien zaznacza, że obok form na *-e* można też tworzyć formy podobne do D. sg., np. *poborcy* obok *poborce*, ale na str. 33 od *wolâ* i złożonych zaleca tylko G. sg. *woli*. Wreszcie Woyna pisze w r. 1690, że wszystkie rzeczowniki tej deklinacji w G. sg. kończą się na *-i: pani, świni, opinii, oracyi, Maryi* i t. d.; autor nie zna już końcówki *-e*.

Nie znaczy to jednak, żeby form na *-e* już wtedy nie używano w tekstach literackich; mamy je w Roksolankach, np. *wilczyce* 10, *źrzenice* 17, *dawce* 44, jakoteż w Rozmowach Artaksesa, gdzie są jednak już wyjątkowe, np. *prace* 76, *żmije* 172, *knieje* 190, *roznice* 274, *do pustynie* 367, *dusze* 373, obok: *władzy* 210, *ekskuzacyi* 329, *duszy* 380, *roli* 394, *żądzy* 398. Gospodarstwo jezdeckie z r. 1690 ma liczne formy na *-e* obok form na *-i*, np. *do klacze* Bpp. LXIV, 117, *poprężnice* 128, *z rusznice* 131, *pół mile* 159, *do stajni* 105, *ze stajnie* 105, *z ziemi* 116, *z spiżarni* 165, *z piwnice* 165, słowem formy mieszane. W XVIII w. formy na *-e* trafiają się tylko jako archaizmy; niema ich prawie w Nowych Atenach ks. Chmielowskiego, natomiast w poezjach Benisławskiej (r. 1776) prze-

ważają wprawdzie formy na *-i*, np. *Konstancyi* A 3, *z skrzyni* A 3, *władzy* A 7 v, *bez twej woli, nieprzyjaznej szabli* A 8, *odstąpiła twojej woli, z doli* C 5, *bez granicy, z stolicy* C 8, *z nędzy* D 1 v, *z duszy* H 6 v, *do duszy* K 8, ale dość częste są tam także formy na *-e: do dalszej podróże* C 2, *mej nadzieje* C 6, *z wieczerze, mej dusze* D 1 v, *krwią zbawce świata* D 6 v, *na zęby krwawożyrce wilka* K 8, a zwłaszcza w rymach: *do katusze — duszę* D 6 v, *od złej okazyje, bez twej piecze* E 3 v, *bez tęsknice* E 6, *z dusze—kłusze* K 1 v, *z wieże—strzeże* K 2, *owczarnie—marnie* K 8. Autorka ta jednak nie zdawała sobie już sprawy z tego, że ta dawna końcówka służyła tylko niegdyś do tworzenia G. sg., to też naiwnie używa jej i w L sg. (§ 233) może przez analogję do *w głowie, w ręce.*

Poza archaizującą Benisławską tradycyjne formy na *-e* w XVIII wieku należą do rzadkich wyjątków, np. *nieba i ziemie* 1743 N. Ateny I, 518.

§ **223.** Z formami G. sg na *-i* przez dłuższy czas współzawodniczyły formy na *-ej*, które początkowo tworzono tylko od rzeczowników na *-å*, gdyż te, mając w N. i Ac. sg. a także i w I. sg. końcówki takie same, jak rodzaj żeński przymiotników deklinacji złożonej, zaczęły ulegać analogji do ich form także w G., D. i L. sg.; za niemi też poszły rzeczowniki na *-i*. Pierwsze objawy takiego wyrównania form znajdujemy w końcu w. XIV: *ot paniej* 1386 Hube Zb. 61, *rękojmiej* 1398 Stppp. VIII, nr. 7056; w Fl.: *szczytem dobrej wolej* 5, 15, *ze strożej* 141, 10, *jako oczy posełkiniej w ręku paniej swojej* 122, 3. Podobnie w w. XV: *z studniej* 1402 Ks. M. I, nr. 170, *sukniej* 1404 Hube Zb. 111, *z ćwirdzej* 1435 Ks. M. III, nr. 1269; *przytczej* Sul. 4, 25, 81, *sędziej* 13, 18, 26, 27, 39, 40, *wolej* 14, 19, 71, 97, *rolej* 16, 80, *płacej* 38, *kastellanijej* 39, *materyjej* 72, *rękojmiej* 100; *paniej* Puł. 122, 3, *posełkiniej* 85, 15; 122, 3; *z braciej* BZ. Lev. 25, 48, *sędziej jenego* Ruth 1, 1; *stradzej* 1470 MPKJ. V, 115, *puszczej* 15, *łodziej* 76; *rzyszej* Naw. 66. Zrzadka w Puł. i BZ. trafiają się formy na *-ej* od rzeczowników na *-a* (niepochylone): *duszej* Puł. 70, 14, *szyjej* Hab. 20, *studnicej* BZ. Gen. 16, 17.

W XVI w. także głównie od rzeczowników na *-å, -i: z ciążej* Dzik. 264, *z Kapadocyjej* 1510 Aleks. 14 v, *prowincyjej* 17; *mszej* 1527 PrFil. VI, 435; *wolej* 1543 Kat. 4, *pracej* 6 v, *ewangelijej* 48, *do owczarniej* 90 v, *pieczej* 104; *wieczerzej* 1559 Akta Zboru wileńs. Schadzka 7; *księżej* Krom. 332, *suszej* 326; *mszej*

Orzech. 35, 84, *księżej* 52, *do Persyjej* 91, *władzej* 94, 247, *woniej* 217, *kondycyjej* 233, *bratrzej naszej Czechów* 275; *pracej* Rej Rozpr. 19, Józ. 52, Wiz. 41, *sukniej* Zwrc. 214, *owczarniej* Zwrz. 40 v, *stajniej* Zwrz. 278, Zwrc. 66, 91, *bestyjej* Apok. 109 v, *pieczej* Apok. 43 v, 194, Zwrc. 115 v, 116 v, 183, *Okszej* Zwrc. 273 v, *topolej* Zwrc. 274, *ewangelijej* Zwrc. 275: *karmiej* Lor. 18 v, *toniej* 43, *zbroje i inszych broniej* 142 v; *wolėj* J. Koch. I, 9, *niewolėj* 190, 213, *do studniėj* 313, *bez lutniėj* 323, *swych braciėj* II, 71, *z rolėj* 157, *do łaźniėj* 439; *wolej* Sk. 8, *bez władzej* 13, 124, *mszej* 77, *innych braciej naszej* 206, *ż toniej* 285, *bez paszej* 415, *do pracej* Komedja o Lizydzie A 2 v.

To samo trwa w w. XVII: *rożej* Sim. 8, 18, *boginiej* 16, 103, *braciej* Nagrobki. Mesgnien we wzorach swych podaje też formy: *koronacyjej, paniej* (obok *poborce, ulice*), ale Woyna w r. 1690 w G., D., L. sg. zna już tylko formy na *-i (-y)* i dodaje, że „plurimi rudiorum typographorum usum secuti scribunt more adjectivorum *oracyjej, opinijej* etc. pro *oracyi, opinii, Maryi*“. A więc wtedy jest to już tylko właściwość ortograficzna.

§ **224.** Zachodzi pytanie, od jak dawnego czasu to końcowe *-ej* stało się tylko znakiem ortograficznym, nie odpowiadającym żywej wymowie; zapewne od czasu, kiedy końcowe *-ej* zaczęto wymawiać jak *-i* lub *-y*, co jest zwykłą rzeczą w języku dzisiejszym, a na chronologję tego wymawiania wskazują wypadki, w których ukazuje się *-ej* w końcówce G. sg. tematów na *-a* niepochylone. Jeśli pominiemy wątpliwą formę *wyprawej* 1424 TPaw. VII, nr. 4025, jako odosobnioną, to datują się te formy od w. XVI: *z drugiej stronej* 1531 Mac. HPrSłow. VI, 201, *szkodej* 1549 Chwalcz. 39, *pannej* poł. XVI, Brückner Lit. rel. III, 114, *klęskiej* Lor. 144, *z stronej* Mącz. 1 r a, *z skorej* 26 r v, *z głowej* 37 v a, naogół dość rzadko, jako też w XVII w., np. *Hildegardej* Broscius Varietas, *dla nadziejej* Roks. 11, *do szyjej* 10, *dla krotochwilej* 17, *barwej* Zim. 12, 98 i t. d. Pisze o tem prof. Brückner R. LV, 221 z powodu Jana Ostroroga (1547—1622), który w rękopiśmiennej „Polskiej wymowie“ uczy, że G. sg. od rzeczowników żeńskich na *-i* kończy się na *-iej*, od rzeczowników na *-a* ma końcówkę *-ej*, a od rzeczowników na spółgłoskę naszej deklinacji V także ma końcówkę *-iej*, a więc nietylko *paniej, ławej*, ale także *panwiej* i sam używał tego sposobu pisania *wymowej, postawej*, a również *miłościej* i t. d., charakterystyczne jednak jest to, że w razie, gdy kilka

dopełniaczów następowało po sobie, to Ostroróg pozwalał, aby tylko ostatni pisać z końcówką *-ej*, poprzednie zaś mogły być pisane przez *-y, -i*, np. *u namilszy nászy páni ciotkiej*, co właśnie wyraźnie wskazuje na wartość głosową tej końcówki *-ej*. Pisowni tej trzymał się jeszcze w XVII w. Łukasz Opaliński (Dyskurs z. r. 1641) oraz wydawca bezimiennego utworu „Gospodarstwo jezdeckie“ z r. 1690: *do powolnej wyprawej* Bpp. LXIV, 114, *z onej stronej* 126, obok *z góry, ze strony* 136 i t. d.

Jako dowód, że istotnie jednak początkowo formy G. sg. rzeczowników na *-ej* powstały pod wpływem złożonej deklinacji przymiotników, należy przytoczyć fakt, że owe rzeczownikowe formy na *-ej* ukazują się tylko w przypadkach, w których i formy przymiotnikowe kończą się na *-ej*, t. j. w G., D., L. sg.; natomiast w N. Ac. pl. prawie nie znajdujemy form na *-ej*, gdyż i przymiotnikowych takich nie było.

O formach przymiotników dzierżawczych na *-owy, -owej, -iny, -inej*, p. § 312; o pisowni *-tej* zam. *-ty*, p. § 347.

D. sg.

§ **225**. Odpowiednio do formy prasł. na *-ě* przypadek ten w zakresie tematów twardych kończy się w języku polskim na *-e*, np. *sirocie ty będziesz pomocnik* Fl. 9, *słudze twemu* 18, *ku opoce* 136, *wierze krześcijańskie* Gn. 74 b, *naprzeciw wodzie* 174 a i t. d. Tak samo w niezłożonej deklinacji przymiotników: *ku prorokowie żenie* BZ. IV Reg. 22, 14, *ku zapadnie stronie* I Par. 7, 28, *pakliby tej wdowie dłużej żywie być przygodziło się* Sul. 90, *Polszce* Orzech. 143, *Polszcze* Górn. B 3. Ten stan rzeczy trwa niezmiennie. Greckie na *-as* odmieniały się według żeńskich na *-a: Epaminondzie* Lor. 150.

§ **226**. Tematy miękkie zgodnie z prasł. mają w D. sg. końcówkę *-i (-y): powiadać będę braci mojej* Fl. 21, *kto mi da pierze jako gołębicy* 54, *mołwicie mojej duszy* 10, *sędzi* Sul. 19, *swej braci* 23, *prawemu pożyczcy* 98, *temu dzierżawcy* 98, *grododzirży* 109; *ku sędzi* BZ. Deut. 17, 9 i t. d. Końcówka, choć nie jedyna, ale stała do ostatnich czasów.

§ **227**. Jak w G. tak samo i w D. sg. ukazuje się końcówka *-ej*, analogiczna do form przymiotnikowej deklinacji złożonej: *nie uczyniw ksieniej uprawizny* 1386 Hube Zb. 1, *nie ukradł wołu paniej* 1386 Hube Zb. 61, *przeciw naszej wolej* Dział. 9, *jego strożej*

poleciwszy 86, *wroć się ku swej paniej* BZ. Gen. 16, 9; podobnie w XVI w.: *ku pracej* Ezop 108, *na złość złej księżej* Orzech. 54; u Reja w Apokalipsie dość często: *braciej swojej zostawił, dał ją tej bestyjej* (21 razy), *Apolonijej przywłaszczali zęby, Lukrecyjej gwałt uczynił, Maryjej pannie przyczytali, Otylijej przywłaszczali oczy, wolej* (5 razy), *paniej gwałt uczynił, szarańczej* (4 razy); *wolej twej dogodzić* J. Koch. II, 64, zawsze od tych rzeczowników, których N. sg. kończy się na *-å*; wyjątkowo tylko i przytem późno mamy takie formy od rzeczowników na *-a*, np. *jędzej* Zim. 10, 91, ale to już zachodzi wtedy, gdy końcowe *-ej* było tylko znakiem graficznym i w wymawianiu nie różniło się od *-y* (§ 224).

§ 228. Niejasne są przyczyny, które wywołały ukazanie się końcówki *-e* zam. *-i*; jeżeli pozostawić na stronie zapożyczenia z łaciny, np. *miłe Maryje*, gdzie możemy przypuścić wpływ formy łacińskiej, pozostanie nam niewiele przykładów: *jał po prawe granice* 1394 Leksz. II, nr. 1706, *nie brał me synowice Dorotce jeje użytkow* 1395 Leksz II, nr. 1787, *teście* 1451 AGZ. XIV, 319 i XIX, 462. Możnaby to *-e* wyprowadzać z deklinacji zaimków i złożonej przymiotników, gdyż i tutaj miewamy formy na *-e* zam. *-ej*, np. *po prawe[j] granice* 1394 Leksz. II, nr. 1706, *me[j] synowice* 1395 Leksz. II, nr. 1787. Może być także, iż jak w G. sg. forma deklinacyjna G. sg. tematów twardych wpłynęła na ostateczne ukształtowanie się formy tegoż przypadku od tematów miękkich, to tutaj odwrotnie: formy na *-e* D. sg. tematów miękkich zaczęły ulegać wpływowi analogji do D. sg. tematów twardych, ale ten wpływ wyraził się w zakresie znikomym i nie przekroczył wieku XV.

Męskie rzeczowniki na *-a*, zwłaszcza obcego pochodzenia, występują niekiedy z końcówką *-owi* według analogji do deklinacji I, np. *Jonatowi* BZ. I Reg. 14, 43 (obok *na Jonacie* 14, 41), *Judowi* IV Reg. 23, 26, *skartabellowi* Sul. 51, *stworcowi* Szarz. 22, *patryjotowi* Kon. II, 111.

I. sg.

§ 229. Kontynuację prasł. form na *-ojǫ*, *-ejǫ* lub *-ǫ*, stanowią polskie formy na *-ą* po spółgłosce twardej lub miękkiej: *swoją nauką* Kśw. b r, *dziewicą porodzonego* c v; *z dziedzineǫ twojeǫ* (= *z dziedziną twoją*) Fl. 105, *pokryci bądźcie sromotą* 70, 14, *naḍ twoim sługą* 30, 20; *uczynił jeś się nadzieją moją* Puł. 60, 3; *był*

potwarcą, omowcą Gn. 175 a; *nad twą gospodynią* BZ. Tob. 9, 10, *księżą* Orzech. 20, *z kopiją* J. Koch. II, 229, *nie jest sędzią* Sk. 112 i t. d.

Od XVI w. męskie tematy miękkie miewają także końcówki analogiczne do przymiotników deklinacji złożonej rodzaju męskiego: *pod dobrym rękojmim* 1503 AKPr. III, 354, *przed sędziem* Dzik. 83, Sk. 110, *przed sędzim* 124.

Osobliwszą formę stanowi *razą*: *pirwą razą* (obok *wtorym razem*) Sul. 69, *tą razą* 1702 Rozm. Artaksesa 91. Zapewne nie było N. sg. *raza*, choć są oboczności: *obraz—obraza, uraz—uraza*, forma bowiem *razą* jest odosobniona i późna. Brückner, zaznaczając, że był przysłówek *jedną*, sądzi, że do tego dorobiono *razą*. Z czasem też powstały używane w języku ludowym: *tej razy, tamtej razy*.

L. sg.

§ 230. Kontynuacją form prasł. na *-ě* w deklinacji tematów twardych są polskie formy na *-e*, które stale występują od czasów najdawniejszych: *w opoce* Fl. 26, *w drodze* 85; *w pokucie* Gn. 14 b, *o teto gwiaździe* 61 a, *na ścienie* 70 b, *o męce* 171 b; rzeczowniki na *-ska* mają formy na *-sce* lub na *-szcze*: *w wojsce* Orzech. 241, *w wojszcze* Mącz. 115 v a, *w Polsce* Bls. 346, *w trosce* J. Koch. I, 238 i 349, zwłaszcza forma *w Polszcze* utrzymuje się (przynajmniej w piśmie) uporczywie przez cały w. XVI i następne do pierwszej połowy w. XIX.

Podobnie na *-e* kończą się przymiotniki w deklinacji niezłożonej: *w ręce gospodnowie* Fl. 74, 7, *po otcowie śmierci* 1400 SKJ. III, 3, ale wcześnie ustępują miejsca formom deklinacji złożonej.

§ 231. W deklinacji tematów miękkich kontynuacją form prasł. na *-i* są takież formy polskie na *-i (-y)*: *w ciemnicy* Kśw. b v; *na wszej ziemi* Fl. 82, *w niedzieli* Gn. 2 a, *w twe woli* 14 b, *w krotkie chwili* 173 b, *na puszczy* 183 b; *w świątyni* BZ. Num. 28, 13; *na sędzi* Sul. 8; *w omelii* 1543 Kat. 67, *w ewangelii* 107; *w nadziei* Rej Apok. 55 v, *na pieczy* 83 r, *na puszczy* 28 r, *w kałuży* 128 r, *o wieczerzy* 163 r. i t. d.

§ 232. Jak G. i D. tak samo L. sg. przybiera od najdawniejszych czasów końcówkę *-ej*: *we wszej ziemiej* Fl. Is.; *w wolej* Puł. 29, 5 i 8; 50, 19; 72, 23; *w tłuszczej* 1470 MPKJ. V, 122, *przy parochwijej* Dzik. 274; *w Macedonijej* 1510 Aleks. 3 v, *w Italijej* 11; *w ewangelijej* 1543 Kat. 53 v, *w Maryjej* 62, *w swej wolej* Lor. 34,

w tej owczarniej Orzech. 263; *przy pracéj* J. Koch. II, 161, *w roléj* 157, *w Grecyjéj* 99, *w Frygijéj* 68, *o wieczerzéj* I, 352; *na szyjej* Mącz. 231 r b, *po chwilej* 314 v a; dość często u Skargi: *po łaźniej* 135, *w wierze i nadziejej* 33, *na wieczerzej* 75, *w tej pracej* 127, *na szyjej* 200, *w niewolej* 281, *w tej paniej* 412 i ciągnie się to przez cały wiek XVII w pismach, ale nie w żywej mowie, co stwierdza Woyna (p. § 223), a mimo to jeszcze W. Potocki pisze: *w pracej* III, 512.

§ **233.** Istnieją jeszcze inne końcówki odosobnione, które poczęści trzeba uznać za omyłki, poczęści za szczególne sposoby wymawiania, np. *-y* zapewne = *-ej*: *w mocy panowy* Puł. 70, 17, a zwłaszcza w XVIII w. *w marszałkowy* Drużbacka 493, *o Rzeczypospolity* Kon. I, 63 i t. d.

Szczególnie jednak często powtarza się w odmianie tematów miękkich końcówka *-e: w ziemie cudzej* Fl. 136, 5, *w ziemie żywych* 141, 7; *po prawie granice* 1394 Leksz. II, nr. 1706, *na dzielnice* 1395 ib. nr. 1787; *w teto ziemie Syrie* Gn. 176 a, *w teto dziesiejsze ew[angelij]e* 175 b, *na ziemie* BZ. Gen. 7, 14 (tu może omyłka, gdyż na tejże str. kilka razy *na ziemi*), *w rogoże* 1470 MPKJ. V, 15; tylko do końca wieku XV, być może pod wpływem analogji do tematów twardych. Natomiast dla Benisławskiej w XVIII w. formy na *-e* są już tylko archaizmem, którym swobodnie się autorka posługuje zarówno w G. sg, jako też i w L. sg.: *w dalszej podroże* C 5 v, *w tej życia podroże* K 4 v.

N. V. Ac. pl.

§ **234.** W deklinacji tematów twardych zachowała się kontynuacja prasł. form na *-y*, któremu odpowiada polskie *-y* (*-i* po *k, g*); właściwie jest to forma Ac. pl. rozciągnięta na te trzy przypadki.

N. pl. *dziewki radujcie sie* (filiae exultent) Fl. 149, *weszły są wody* 68, *wszytcy sługi panowi* 133; *nowiny sąć przyniesiony* Gn. 2 a; *wojewody mieli dosyć* Sul. 24; *dziatki przyszły* 107; *przesilni wojewody* BZ. I Par. 7, 40; *starosty mają złodzieje karać* Dzik. 283.

V. pl. *dziatki miłe!* Gn. 1 a; *góry! skały!* J. Koch. I, 192, *wyznajcie go, gwiazdy!* 236, *panny!* Słota, J. Koch. II, 362; *o, urody!* Sk. 198.

Ac. pl. *we złe chustki* Kśw. c r; *wytargł nogi moje* Fl. 114; *dziedziny sprzedała* Gn. 182 a, *swe sługi uźrzeli* 182 b, *wyjąwszy*

dziatki 172 a, *w jasły* 4 a, 175 b, *kazał mary wskryć* 183 a; *na patryjarchy* Puł. 88 arg.; *ustawił Jojada starosty* BZ. II Par. 23, 18; *przez starosty* Dzik. 253, *o szkode* (zam. *szkody*) *uczynione* 243; *dziatki krzczą, aby byli odnowieni* 1543 Kat. 54 v, *aby były krzczony* 55; *ma pod sobą woiewody i starosty* Orzech. 84; *pisał księgi rozdzielony* Rej Zwrc. 275 v, a więc zarówno od rzeczowników, jako też od przymiotników w deklinacji niezłożonej; *odmalowawszy statuy* Rozm. Artaksesa (wyd. r. 1702) 430.

§ **235**. W deklinacji tematów miękkich też same trzy przypadki mają końcówkę *-e*, taką samą, jak w G. sg. (§ 221):

N. pl.: *świeciły sie błyskawice* Fl. 96, *pokazały sie studnie* 17; *smętni będą sędzie* 67, *gdy sie bliżą zawadce* 26; *kaznodzieje są źli* Gn. 11 b; *rękojmie ręczyli* 1418 TPaw. VII, nr. 91; *zginęcie uwłoczce* (deficiant) Puł. 70, 14; *tedy się zebrali sędzie* BZ. Dan. 3, 3, *byli uczęstni włodarze* II Esdr. 8, 71, *aby dzieje chowany* Sul. 78, *inszy sporce* 25, *mianowani zachodźce* 28, *wieśnice odmowili* 39; *potwarce miesca nie mieli* Dzik. 150, *dzierżawce zamieszkali byli* 254, *żadni burgrabie* 261, *burgrabie i poborce krolewscy* 265, *nozdrze* 1527 SKJ. III, 124; *bałwochwalce pachlebce, przyczyńce, sprawce, kaznodzieje* Rej Apok., SKJ. V, 19; *głodni pochlebce* J. Koch. I, 56; II, 49, *jako cię lżą bluźnierce* I, 124, *rozbójce wilcy* 311, *boginie przydały* II, 380; *dobrzy sprawce* Sk. 280.

V. pl.: *wy, łaskawe boginie!* Roks. Cypryna.

Ac. pl.: *dusze wasze* Kśw. c v; *błyskawice rozmnożył* Fl. 17, *raztargł jeś studnie* 73, *nozdrze mają* 113, 14; *prze sędzie* Sul. 30, *mimo trzy niedziele* 24, *wieśnice być skazane* 39; *ustaw z nich włodarze, sędzie* BZ. Ex. 18, 21, *rządce* 1470 MPKJ. V, 42; *na prze* Dzik. 262; *pijanice* Rej Apok. 124; *nie brano ich za sędzie* Krom. 342; *lutnie* J. Koch. I, 221; *drogie kupie* Sk. 192.

§ **236**. Wyjątkowo w deklinacji tematów miękkich trafiają się też formy na *-ej: siali rolej* (agros) Puł. 106, 37, *we wszystkie wolej jego* 110, 2. częstsze są końcówki N. Ac. pl. na *-i*, analogiczne albo do twardych na *-y* albo do deklinacji V: *dzierżał je trzy niedzieli* 1406 Hube Zb. 113 (obok *trzy niedziele* 1403 ib. 110), *cieśli* — artifices proicerent Gn. 101 a, *dziewicy* 1544 JA. III, 27, *twoje pani* (zap. błąd, rym do *ospanie*) Rej Wiz. 31, *zbroi* 1544 JA. III, 61, *będzie czynił wszytki woli moje* Leop. Act. 13, 22, i odwrotnie, tematy twarde z końcówką tematów miękkich: *przywiodą kobyłki w twe krainie* BZ. Ex. 10, 4, *będziemy ich dziewkie pojmo-*

wać Gen. 34, 21. Są to tak rzadkie wypadki, że i na karb omyłek poczytać je można, a czasem urobione do rymu, np. *miał złote bani* Sim. 4, 87.

§ **237.** Męskie w N. pl. przybierają też formy deklinacji I: *wszytko słudzy twoje* Fl. 118, 91 (w Puł. *wszytko służy tobie*, poza tem jednem miejscem, źle przepisanem ze starego oryginału, zawsze w Fl. N. pl. *sługi*); dopiero w XV w. pewną jest forma *słudzy* 1414 R. XXV, 262; Puł. 34, 31; 102, 21; 104, 6; 133, 1; 134, 1, BZ. IV Reg. 12, 20, obok *przesilni wojewody* I Par. 7, 40. Nowe formy wtedy jeszcze są rzadkie: *włodycy* Puł. 21 arg., *starości* 1470, MPKJ. V, 121, *kostyrowie* kon. XV w. Mac. Dod. 136, znacznie częstsze w XVI w. *wojewodowie, starostowie* Dzik. 192, obok *starosty mają karać* 283, *patryarchowie* Krom. 355, *wojewodowie* Bls. 341, *pasigębowie* Lor. 47 v, *bałwochwalcy* Rej Apok. 9 r, *naśladowcy* 92 v, *opilcy* Ee 2 v, *złoczyńcy* 127 r, *jurystowie* Orzech. 123, *sędziowie, wojewodowie* 126, *poetowie* J. Koch. I, 145, *ewangelistowie* Sk. 94 i t. d. Według Mesgniena *starostowie, zdrajcowie* obok *zdrajcy* lub *zdrajce*.

G. pl.

§ **238.** Rzeczowniki od tematów twardych tworzą G. pl. tak samo, jak w prasł.; po zniknięciu końcowego *-ъ* poprzedzająca samogłoska uległa wzdłużeniu a potem pochyleniu, co niekiedy zaznacza się w zabytkach XIV i XV w.: *guor* Fl. 103, *staroost* BZ. Gen. 47, 30, *kooz* Gen. 32, 14, *stroon* Ex. 14, 2, *obiaat* Lev. 24, 9, Deut. 27, 15; *posłał zbirać sług a wojewod* Dan. 3, 2, *wojewod* Sul 6, *ciążeb* 30, *naszych starost* 60, *ot siostr* 107, *dziatek* 107, *starost* Tomiciana IV, 91, *dwanaście wojewod* Bls. 340, *z oków* J. Koch. I, 141, *trosk* I, 201, *dwu sług* II, 66, *ków* Sk. 106, *modlitew* 214, *modlitw* 404, *karczm* Kras. IV, 170. Według Mesgniena od *pchła* tworzy się forma G. pl. *płech*, a od *izba* — *izdeb*.

§ **239.** Dawne tematy miękkie mają w G. pl. kontynuację prasł. form na *-ь: rękojm* 1389 Leksz. I, nr. 516 (Hube Zb. 6); 1398 Leksz. II, nr. 2091; 1406 Piek. 308, *karm* — escarum Fl. 43, 13; 77, 21, *kaznodziejec* Gn. 11 b, *ziem* 3 a, *nozdrz* 1416 AKH. III, 131, AKPr. VIII, 136, *zmowiec* BZ. Neh. 10, 1, *rządziec naszych* Sul. 22, *rzecznikow albo pierc* 23, *sąsiadow wieśnic* 39, *tychto rol* 49, *żupc* 99, *do obroniec* 1475 AGZ. XII, 373, *do dwu niedziel* Dzik. 174, *z słowieńskich ziem* Bls. 343, *radziec... sprawiec* 119, *nie*

puściłeś wódz J. Koch. I, 320, *z drogich woń* Sk. 91, *sto zdradziec* 286, 357, 426, *nądz ludzkich* 335; przez analogję do nich także *sędź* (czy *sądź*) — judicum BZ. IV Reg. 23, 22; Dan. 3, 2, Sul. 86, dziś również *świń*.

Tęż samą formę mają rzeczowniki na *-i: do jaskiń* (od stp. *jaskini*) Chwalcz. I, 149, 191, 223, *bogiń* Bls. 23 v, *pań statecznych* 1535 Glaber A 2 v, *gospodyń, prorokiń*.

Rzeczowniki na *-nia* z poprzedzającą spółgłoską miały normalną końcówkę G. pl. *-ń: cwiercień* Lor. 42, *luteń* J. Koch. I, 158 (Psałterz z r. 1586 str. 143), *sukień lnianych* Leop. Ex. 28, 40, *sto ćwierćień* III Esdr. 8, 22, *brzęk lucień* Ezech. 26, 13, obok czego jednakże ukazują się równocześnie formy na *-n: przy kopaniu studzien* Kresc. (z r. 1558 i 1571) 28, *studzien klijowatych* Leop. Gen. 14, 10, *łazien* Glicz. G 3 b, *budowania stajen* Kresc. 26 i 151, *głowien* Biblja Radz. 356 v a, *sukien* A. Koch. 264, *tłustych sosien* (od *sośnia*) A. Koch. 157, *kuchen* Mącz. 64 v a; według Woyny od *głownia, suknia* G. pl. brzmi *głowien, sukien*, więc w końcu XVII w. nie były w użyciu formy na *-ń*.

Od imiesłowu jeden przykład: *Tubal był ociec śpiewając* — canentium BZ. Gen. 4, 21, który też można inaczej objaśnić.

§ **240.** Rzeczowniki, niegdyś kończące się na *-ija*, w jęz. prasł. miały końcówkę *-ijь* lub *-ьjь*, której odpowiada polskie *-i: nie ukradł świni ani ich użytka ma* 1387 Leksz. I, nr. 177, podobnie 1396, nr. 2188; Sul. 68, *tychto sędzi* Sul. 24, *u sprawiedliwych sędzi* 54, *nie szukano inych sędzi* Krom. 342, *od trzech sędzi* 1527 SKJ. III, 117, obok *sędź*, p. § 240.

Analogicznie do nich tworzył się G. pl. i od innych tematów miękkich: *drożdży* Fl. 39, 2, *duszy waszych* BZ. Ex. 16, 16, *swych duszy* II Esdr. 8, 67, *że wszech ziemi* Deut. 28, 10, *wszystkich ziemi* Jos. 4, 25, *drzeć koży* (pelles) II Par. 29, 34, *dwadzieścia ćwirtni* Sul. 37, *z granicy* — de finibus XV w. R. XXIV, 71, *od granicy* — a finibus ib., *cielestnych żądzy* XV w. SKJ. I, 83, *karmi* Glaber G 4 b, *pościeli* Bls. Żyw. 27, *wiśni* Bls. 120, *karmi* Lor. 3 v, *skrzyni* 1531 Mac. HPrSł. VI, 201, *z łowczych obierży* J. Koch. I, 153, *tłuszczy* Wuj. Post. 10, *pracy* Stryjk. A 1 b, *okrągłych kuli* A. Koch. 210, *ksieni* Gawiń. Dworz. 102, *nozdrzy choroba* Cn., *z swych wieży* Gościcki 152, *niech płacze chwili, których nie spędziła ze mną* Szymanows. II wiersz ostatni. Woyna zaznacza, że z form G. pl. na samogłoskę używa się tylko *mszy*. Także nowsze formy od rzeczow-

ników na *-nia* z poprzedzającą spółgłoską: *do kłótni wewnętrznych* Kon. III, 68, *trześni, wiśni, pochodni, ćwiertni* i t. d., dziś także *sadzy, podróży.*

§ 241. Rzeczowniki na *-ja* po samogłosce mają końcówkę na *-i* lub *-j,* ale z dawnych sposobów pisania nie można wnioskować na pewno, jak te formy wymawiano, np. gdy Suled pisze: *sz popisow dzey* — ex actis 78, można czytać *dziej* lub *dziei.* Podobnie w następnych czasach: *historiy* Bls. 122, Lor. 9 v, u Orzechowskiego raz możnaby czytać *kaznodziei dobrych* 29, drugi raz *tych kaznodziej* 83, u Skargi: *rozmnażánie konstytuciy* 321, *possessyi ziemskich* 337; wskazówkę pewną dają tylko wiersze: *akcyj* Bls. Bpp. IV, 27, *kontrowersyj* 53, *kędy ośm nawigacyj żeglarze bywali* J. Koch. II, 240 (wiersz Krzysztofa Kochanowskiego), *wszelkich ciała afekcyj* W. Pot. Mor. III, 21, *do furyj, racyj* I, 427, *prowincyj* Fars. 32. Także Woyna odróżnia G. sg. *oracyi, opinii* od G. pl. *oraciy, opiniy* i świadczy, że się mówi: *minucyj, relikwij, pomyj* 35 i 51.

Konwencjonalna pisownia *-ej,* jak się zdaje, nie odpowiadała faktycznej wymowie: *sędziej siedzących* Dzik. 262, *szuka sędziej, którzyby strony nie dzierżeli* Krom. 340 i t. d. u niektórych pisarzy XVI i XVII w.

§ 242. Końcówka *-ow* ukazuje się najpierw w G. pl. rzeczowników męskich: *wieśnicow* Sul. 8, 31, *zachodźcow* 28, *patryjarchow, ewangelistow* Naw. 173, *sędziow* 1549 rp. gnieźnieński A 1, Ex. 22, 28; Krom. 341, *pasigębów* Lor. 46 v, *patryjarchow* Sekl. Kat. G 4 v, *poetów* J. Koch. II, 276, *chwalcow* Sk. 280, *złoczyńcow* 320.

W XVII w. zaczęto przenosić to i na rzeczowniki żeńskie: *wełnow* Wróbel 64, *podwodow* Chwalcz, II, 27, *rękow* 1544 JA. III, 27, *okszow* Bls. 351 v, *pigwow* Kresc. 488, *nie wymawia nam zbrodniow naszych* Sk. 280. *kartow* Kalendarz wieczny 15, *trosków* Kras. IV, 134, *krzak z różów obrany* Szymanows. I, w. 37, *boginiów* III przy końcu, zwłaszcza często u pisarzy XVIII w.; dziś mówimy też: *z nudów, modłów gorących*; wyjątkowo wcześnie *owcew* 1400 Leksz. II, nr. 2477.

D. pl.

§ 243. Pierwotna końcówka *-am* w języku polskim panuje niepodzielnie w w. XIV; obok niej ukazuje się zrzadka końcówka

-om w ciągu w. XV, w następnem stuleciu powoli mnożą się formy na *-om,* analogiczne do form D. pl. deklinacji I, II i III, pod koniec tego wieku już form na *-om* jest znacznie więcej, niż form na *-am,* które w XVII w. wychodzą z użycia.

W Fl. są wyłącznie formy na *-am: kobyłkam* 77, *powiekam* 131, *drogam* 50, *nogam* 56, *wargam* 140, *prawotam* 118, 57, *stdzam* 118, 105, *duszam* 77, *studniam* 41. Tak samo w Gn.: *nogam* 3 b, *duszam* 11 a, *sługam* 173 b, w Puł. też same przykłady, co w Fl. a nadto *wardęgam* 103, *dziatkam* 16. BZ. *duszam* Gen. 9, 12, *ku kobyłkam* Ex. 10, 12, *modłam* Judic. 10, 6, *ku obiatam* Num. 28, 28, *panoszam* II Par. 35, 23, *k sędziam* Num. 25, 5, *starostam* Neh. 8, 66, *ku studniam* III Reg. 18, 5, *wojewodam* IV Reg. 10, 25, obok tego zaś *przedawcom* Neh. 3, 30. U Suleda formy na *-am* znacznie przeważają: *ku księgam* 6, *sędziam* 17, *dziejaam* 20, *paniaam* 23, *sędziąm* 40, *wieśnicam* 31, 58, *mężczyznam* 54, *wdowam, niewiastam* 54, *świniam* 59, *starostam* 60, *pożyczcam* 97, *żupcam* 98, ale także *przestępcom* 6, a więc jak BZ. w rzeczowniku męskim, który wcześniej od żeńskich uległ wpływowi analogji do deklinacji I, męskiej.

Po r. 1500 ciągle jeszcze najzwyklejszą jest końcówka *-am,* np. w Dzik. *szkodam* 102, *wojewodam, starostam, sędziam* 192, *mężczyznam* 237, ale *drapieżcom* 242, *starostom* 1504 MMAe. XIII, 181. Wyjątkowo *siostrom* 1503 AKPr. III, 389. U Paterka wyłącznie *-am: figuram* 61 v, *modlitwam* 153, *niewiastam* 9, *pannam* 122 v, *rączkam* 153 v, *regułam* 140 v; u Seklucjana żeńskie na *-am,* np. *obietnicam* Kat. G 4 v, ale męskie na *-om,* np. *kaznodziejom* Kat. G 3 r; Kromer też ma *osobam* 3, ale *patryjarchom* 353; w Katechiźmie 1543 r. *kreaturam* 6, *obietnicam* 16, *sługam kościelnym* 71; mieszają się u Bielskiego: *siostrom* Bpp. IV, 76, *żonam* 77. U Koszuckiego w przekładzie książki Lorichiusa z r. 1558 rzadko *-am: cnotam* 46 *siłam* 183, znacznie częściej *-om: pracom* 22 v, *żądzom* 36 v, *muchom* 45, *wdowom i strotom* 60 v, *siłom* 63, *sprawom* 121 v, *corkom* 150, *złoczyńcom* 165.

U Orzechowskiego również znajdujemy mieszane formy na *-am* i na *-om* w zakresie rzeczowników żeńskich: *sztukam* 10, *radam koronnym* 78, 281, *ku służbam* 91, 119, *niemotam* 98, *mordam tatarskim* 119, *ku posługam* 120, *kollegam swym* 134, *pięknym pannam* 168, *rozlicznym wieżam* 193, *sługam twym* 213, *małpam* 224, *kaznodziejam* 282, obok czego formy na *-óm: jagodóm* 54, *niemotóm*

100, *ku pięknem pannóm* 114. I podobnie u Bielskiego: *sprawam* 333 v, *piekielnicom* 110. U Reja obok form na *-am* są liczne formy na *-om*, a więc z jednej strony *ku cnotam* Zwrc. 8, *dziatkam* Joz. 20, Zwrz. 279, Zwrc. 257, *naśladowcam* Post. 114 v, *obietnicam* Apok. 48, *patryjarcham* Post. 48 v, *sługam* Rozpr. 12, Apok. 191, *wronam* Zwrc. 274, *złoczyńcam* Kup. 153; z drugiej strony: *bałwo-, chwalcom* Apok. 178 v, *dudom* Zwrc. 17, *dziatkom* Apok. 178 v, Zwrc. 197, Post. 211, *ewanielistom* Apok. 50, *gwiazdom* Wiz. 41, 165, *hrabiom* Zwrc. a 2, *Izmaelitom* Joz. 188, *kucharkom* Zwrc. 16 v, *ofiarom* Apok. 8 v, *patryjarchom* Post. 10, *pczołom* Wiz. 77, *sługom* Apok. 84, 84 v, 86, *winowajcom* Zwrc. 11, Post. 104 v, *złoczyńcom* Post. 20 v.

J. Kochanowski: *tamtym ziemiam* I, 373, *wielu łzam* II, 171, *przygodam* 174, *rzekła pánnam* 203, obok czego: *twym sprawóm* I, 12, *rękóm, żądzóm* 26, 84, *prośbóm moim* 100, *siostróm* 109, *sprawom* 111, *bestyjóm* 124, *ku sługom* 170, *sarnom* 172, *obietnicom* 178, *wszetecznicom* 179, *ku górom* II, 7, *rybóm* 30, *żądzóm* 101, *strzałóm* 157, *białym głowom* 104, *zołwicom* 114, *córom* 114, *mamkóm* 168, *przygodóm* 189, *dziatkom* 232, *utratóm* 266, *poetóm* 339, *personóm* 372, *cnotom* 412, *gwiazdóm* 415, *przygodóm* 464, u J. Kochanowskiego więc zaczynają stanowczo przeważać formy na *-om* lub *-óm*. U Skargi są one już najczęstsze, np. *osobom* 12, *pokusom* 34, *łaskom* 66, *radom* 313, *familijom* 396 i t. d., ale trafiają się też formy na *-am: pokusam* 341, *nowinam* 403; *gwiazdam podobne* Szarz. 62.

W pierwszej połowie XVII w. jeszcze trafiają się formy na *-am*, np. *niewiastam* Peregryn. Dziad. D 2 v, podobnie też u Petrycego: *niewiastam* II, 19 przyp. obok *paniom* I, 10, *dziewkom* III, 15 i odtąd już panują formy na *-om*, np. u Szymonowica: *głowom* 9, 58, *ku górom* 16, 100.

I. pl.

§ 244. W narzędniku polskim końcówka prasł. *-ami* zachowała się z *-a* niepochylonem: *pod nogami* Fl. 17, *nad sługami twoimi* 89, *z cu[dzo]łożcami* 49, *miotłami* Gn. 173 a, *z swymi żonami* 174 b, *zachodżcami* Sul. 28, *sędziami* 65, *grododzirżami* 95, *dziatkami* 107; *-a* jest niepochylone nawet w końcówce rzeczowników, które mają w N. sg. *-å: kupiami* Rej Apok 151 v, *pochodniami* 13 v, *bestyjami* 111, *historyjami* 116, *procesyjami* 110, *pracami* 168,

studniami 133; *karmiami* Lor. 4, *żądzami* 46, *pracami* 70, *jaskiniami* 133 v.

§ **245**. Pod wpływem analogji do rzeczowników męskich i nijakich ukazuje się tu sporadycznie, ale dość często i oddawna, końcówka *-y (-i): ze wszystkimi sługi* BZ. Neh. 9, 10, *jad żmijowy pod wargi ich* Puł. 119, 19 (Fl. *pod wargami*), *z cudzołożcy* Puł. 49, 19, *przed nogi Jezukrystusowymi* Rozm. 123, *szalonemi wełny zalała* J. Koch. I, 112, *(myśliwiec) będzie mię kuropatwy karmił* 1568 Bpp. XLIII, str. 69; *uzdy pienistemi* A. Koch. 147, *myślami i rady dobremi* Sk. 193, *wojny sąsiedzkimi* 280, *z białemigłowy* 418, *twoimi wargi* Roks. 35, *za modły* (= za modłami) Zim. 17, 128, *wargi chwalebnemi* Ben. J 7 v, *cieszysz dary czyli trwożysz groźby* Krasicki, Do Boga, *żyję z kury i indyki* Pan Tadeusz V, 119, *perłowemi krupy* VIII, 787, *gwiazdy wokoło twojej głowy, pod twojemi nogi fale morza* Krasiński.

Niekiedy końcówka *-mi* również pod wpływem analogji do innych typów deklinacyjnych: *dwiema koronmi* Sk. 410, *synmi i córmi* Benisławska B 2, *nad gwiazdmi* G 3, K 2 v, *między falmi* K 2.

L. pl.

§ **246**. W miejscowniku zachowała się kontynuacja prasł. końcówki *-ach: we księgach* Kśw. a v, *tajemnicach* a r, *w jasłkach* c r, *na Kujawach* 1397 Leksz. I, nr. 2561, *w sługach* Fl. 134, *w jaskiniach* 16, *w jasłach* Gn. 3 a, *o sędziaach* Sul. 24, *w Kujawach* 79, *o złoczyńcach* 86. Pisownia w. XVI wskazuje na wahania w oznaczaniu końcowego *-a*; u Bielskiego jest ono pochylone, również najczęściej u Reja, natomiast u późniejszych pisarzy jest ono niepochylone nawet w rzeczownikach, kończących się w N. sg. na *-å: w skrzyniach* J. Koch. I, 77, *w jaskiniach* 229, *w okowach* 237, *przy skrzyniach* Sk. 192, *we mszach* 237, *w pracach* 358, *po pracach* 399. Wydania dwu pisarzy z r. 1588 są pod tym względem niezdecydowane: *po skrzyniach* Lor. 28 v, *w stajniach* 71, *w prâcach* 121 v, *w bestyjach* 135, *w naukach* 135 v, *ścianach, szatach* 179 v i t. d. obok rzadszych *w historiâch* 61, *w puszczâch* 133 v, *prośbâch* 173, zwykle serjami, co wskazuje na różnych zecerów; podobnie *w sprawach* Tarn. 6, *w wojskach* 7, *po drogach* 21 v, obok *rzekâch* 4 v, *w milâch* 24 v i t. d.

§ **247**. W XV i XVI w. ukazują się też formy analogiczne do form deklinacji I i II: *w robociech* poł. XV SKJ. I, 66, *po*

wszych ziemiech BZ. Ex. 10, 14, *w szaciech* Bls. 14, Bpp. IV, 78, Mącz. 201 v a, *w potrawiech* Mącz. 119 r b, *o pieszczociech* Rej Zwrc. 267 v, *w karciech* Kalendarz wieczny 17.

Końcówka *-och: na rękoch* 1532 Mymer C. v, *o Wandalitoch* Bls. 159 (obok *o Wandalitach* 336 v), *w ciepłych krainoch* 335 v, *o Levitoch* Biblja Radziwiłł. 82 a, *o sędzioch* Bazylik 87.

Zupełnie wyjątkowa forma *liczbas*: *po otrzedziach i po liczbas* BZ. I Par. 23, 24.

N. V. Ac. du.

§ **248**. W języku prasł. końcówką tych przypadków w zakresie tematów twardych było *-ě*, pochodzące z dwugłoski, przeto w tematach miękkich odpowiadała mu końcówka *-i*. Formy polskie są kontynuacjami prasłowiańskich. Najczęściej się trafiają w N. i Ac. du., zwłaszcza do końca w. XVI, gdyż potem stają się coraz rzadszemi. Zachowana do dziś forma *ręce* ma już oddawna znaczenie liczby mnogiej, w zabytkach więc staropolskich występuje ona w dwu funkcjach: jako N. Ac. du. i jako N. Ac. pl.

Od końca w. XIV już liczbę podwójną zastępowała liczba mnoga najpierw w ten sposób, że przy formach liczby podw. rzeczowników ukazywały się przydawki lub orzeczenia w liczbie mnogiej. Widzimy to już w Fl.: *ręce moje uczyniły są* prol., gdzie oczywiście forma *ręce* uważana była za formę liczby mn.

§ **249**. N. du.: *jej ręce są byle uschle* Gn. 4 a, *dwie żenie Dawidowy jęcie i pojęte były* BZ. I Reg. 30, 5, *dwie niedzieli* Sul. 22, toż samo 1568 Bpp. XLIII, 70; *były tam dwie jaskini* Bls. 13, *były obie stronie* Krom. 339; u Reja: *wyjdą dwie godzinie* Kup. 44, *dwie duszy będą* Wiz. 121, *dwie figurze* Post. 94; *dwie rybie* J. Koch. II, 13, *dwie źrzenicy* 15, *dwie gwiaździe* 17, *owóż dwie Troi* 117, *dwie służebne pannie* 203, *dwie są przyczynie* 292, *dwie rzéce* 322, *głowie obie* 3; *dwie naturze w Chrystusie* Sk. 38, *dwie są ofierze* 83, *dwie przeszkodzie są* 253; *do południa dwie godzinie* Broscius, Varietas, *dwie dojne kozie* Sim. 1, 43, *dwie siestrze* 7, 37, *dwie kurze* W. Pot. Moralia III, 582 i potem jeszcze sporadycznie, bardzo rzadko. Według analogji do formy czasownikowej *jesta*: *tedysta jemu odpowiedziała* (zam. *odpowiedziele*) *Rachel a Lia* BZ. Gen. 31, 14. Od XVI w. także liczba mnoga zam. podwójnej, np. *dwie rozne dusze siędą* Rej Wiz. 121.

Dziś jeszcze dualis w gwarach ludowych: *dwie dziewczynie*

Kolberg Radoms. I, 146; Zb. IV, 215 (z Wieluńskiego). Por. też K. Nitsch, Gram. zbiorowa, str. 475.

§ **250**. Ac. du: *podała dwie płosie* 1389 TPaw. III, nr. 1186, *dwienaćcie grzywnie* 1399 Leksz. I, nr. 2865, *jest był dwie babce wezwał* Gn. 35, *na obie stronie* 50, 174 b; *konopi dwie kicie dać* Sul. 4, *dwie siekirze, dwie motyce* 63, *dwie personie* 80; *wyciosał Mojżesz dwie cce kamienne* BZ. Ex. 34, 4, *pojął dwie żenie* Gen. 32, 22, *ofierować dwie garlicy, dwie gołębicy* Lev. 5, 7, *położę ręce swoje* Lev. 24, 14, *dwie krowie tuczny zabić* Tob. 8, 22, *za dwie niedzieli* Tob. 8, 23, *uczynił Bog dwie świecy* Gen. 1, 16; *chować dwie niedzieli* Dzik. 91, *za dwie grzywnie* 279; *we dwie niedzieli* 1519 Tomiciana IV, 90, *dwie drodze ukazał* Sekl. Kat. A 4 r, *dwie córce miał* Land. 4, *dwie drodze wspominano* Rej Wiz. 164, *dwie mszy nająć* Rej Zwrc. 27 v, *dwie dziewicy* 236; *prze dwie przyczynie* Orzech. 169, *we dwie niedzieli* J. Koch. II, 130, *puścili obie białe głowie* 147, *dwie mili* 322, *dwie szkodzie* 357; *dwie modlitwie odprawiwszy* 102, *dwie naturze* 188, *na obie stronie* 215, *dwie nauce chować mają* 286; *dwie złote koronie* Roksol. Dziewosłąb, *dwie strzale nagotuj* Tward. Pasqualina 22 i t. d. od w. XVII rzadko; *ledwie wynalazł dwie babie* Mick. Pan Tadeusz VI, 375, także dziś w gwarach ludowych: *zapaska we dwie pole* Kolberg Sand. 115.

G. L. du.

§ **251**. Końcówka prasł. *-u* zachowała się w języku polskim w obu tych przypadkach.

G. du: *z swu ręku* 1401 Hube Zb. 100, *dwu owcu* 1401 Hube Zb. 48, *dwu kopu* Sul. 92, *z obu stronu* 95, *nie mogła ofiarować dwu garlicu* BZ. Lev. 5, 11, *przydać dwu szlachtu* 1531 Mac. HPrSł. VI, 212, 272, ale od XVI w. także liczba mnoga zam. podwójnej: *z obu stron* Krom. 339, *po dwu żon mieli* 398; *z obudwu stron* J. Koch. II, 133.

§ **252**. L. du: *na swu rękU* Gn. 5 a, *w tu dwu niedzielu* 1406 TPaw. IV, nr. 2720, *na ręku* Sul. 103, *w tuto dwu niedzielu* 108, *we dwu ziemiu* Dzik. 267, *na ślicznych ręku* J. Koch. 378, *w twych ręku* II, 418. Tej formy: *na ręku, w ręku* już Mesgnien nie rozumiał, pisze bowiem na str. 33: „mówimy *na ręku, w ręku* zamiast *w ręce*, jakby to było rodzaju męskiego". Od XVI w. także l. mn. zamiast podwójnej: *na dwu tablicach* Bls. 119, *o obudwu ofiarach* Sk. 77.

D. I. du.

§ **253.** Prasł. końcówka *-ama* utrzymała się w polszczyźnie, ale wcześnie pod wpływem analogji do form deklinacji I i II była zastępowana przez *-oma*, *-ema*.

D. du.: *to morze wielikie i szyrokie rękama* Fl. 103 i tak samo Puł.; poza tem formy na *-oma: pomoc obiema stronoma* Dział. 15, Dzik. 68, *dopuszczono obiema stronoma* 1531 Mac. HPrSł. VI, 196, *oddał dwiemá coromá swoim, Annie i Edwidze* Bls. 375 v, *obiema stronoma* 131.

§ **254.** Częściej używano formy I. du.: *kleszczycie rękama* Fl. 46 i tak samo Puł; *chciała się swyma rękama dotknąć* Gn. 4 a, *z swyma dziewkama* BZ. Gen. 19, 30, *skorkama koziełkowyma oszyła jemu ręce* Gen. 27, 15, *pode dwiema cewiama* Ex. 37, 21, *z obiema niewiastama* Ruth 1, 6, *miedzy dwiema dziedzinama* Dział. 7; Sul. 21; Dzik. 59, *rękama kapłańskima* Naw. 98, *nogama* Leop. II, Machab. 3.

Znacznie częściej z końcówką *-oma: dwiema grzywnoma przepraszała* 1405 Hube Zb. 118. *siedlisko ze dwoma*(?) *grzywnoma wypuścił* 1405 SKJ. III, 195, *obiema stronoma* 1432 Przyb. 24; 1470 MPKJ. V, 42, *swyma rękoma* 1510 Aleks 33 v, *dwiemá rybkomá* 1543 Kat. 111 a, *pod dwiema osoboma* Bls. 166 v, *ze dwiema dziewkoma* 160, *miedzy dwiema stronoma* Mącz. 97 r b, *obiema rękoma* 209 r a, *miedzy dwiema rzekoma* 429 v b; *kleszczmy rękomá* J. Koch. I, 80, *rękomá swemi* 169, *obiema rękomá* II, 374, *miedzy dwomá rzekomá* 323, *dwiema niedzieloma uprzedza* Radz. Peregr. 60. W XVII w. już tylko pozostaje forma *dwiema rękoma*, co Mesgnien uważa za poprawniejsze, niż *dwiemá rękámi*, choć już w Dzik. 94 jest *dwiema ranami*. Forma z *-ema* tylko raz: *ze dwiema wieżema* Chwalcz. I, 211.

Są jeszcze formy liczby podw. w gwarach ludowych: *biezy woda struzeckoma* Zb. IX, 18, *między dwoma góreckoma, płynie wianek struzeckoma* Kolberg, Radoms. I, 146.

Deklinacja V.

§ **255.** Do tej deklinacji należą rzeczowniki rodzaju żeńskiego, utworzone od dawnych tematów na *-i*, a kończące się w N. sg. na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, np. *kość, noc, twarz, straż, mysz*, jako też stp. formy liczebników, kończących się na takąż

spółgłoskę, np. *pięć, ośm*; tu również należą stp. formy żeńskie liczebnika *trzy*, oraz formy: *oczy, uszy*.

Nadto do tejże deklinacji weszły dość liczne rzeczowniki od dawnych tematów na *-y*. Niektóre z nich tylko zachowały pierwotną formę N. sg.: stp. *kry, świekry, jętry*. Obok tych form wcześnie ukazują się, jako mianowniki, właściwe formy biernika l. poj.: *kreŭ, świekreŭ, jątreŭ* i podobnie utworzone zapożyczenia: *chorągieŭ, rzodkieŭ, marcheŭ* i t. d.

Następnie rzeczownik stp. *maci, mać* od dawnego tematu na *-er* N. sg. **mātēr*; zamiast właściwego mianownika l. poj. i tutaj także używano formy biernika: *macierz*. Wreszcie do tejże deklinacji zaliczyć trzeba staropolskie formy żeńskie liczebnika *cztyrzy*, utworzonego niegdyś od tematu na *-r*, por. N. pl. masc. *cztyrze* < **qetūres* gr. τέτταρες.

Przeniesienie powyższych imion (na *-y* i od tematów spółgłoskowych) do deklinacji dawnych tematów na *-i* nastąpiło częściowo już w okresie prasłowiańskim; na gruncie polskim takież przeniesienie dokonało się w zakresie niektórych rzeczowników żeńskich na *-å*, por. § 207.

§ **256.** Formy prapolskie:

Sg. N.	*nocь*	*mati*	*jętry*
V.	*noci*	*mati*	*jętry*
Ac	*nocь*	*materъ*	*jętrъwъ*
G.	*noci*	*matere*	*jętrъwe*
D.	*noci*	*materi*	*jętrъwi*
I.	*nociję*	*materiję*	*jętrъwiję*
L.	*noci*	*matere*	*jętrъwe*
pl. N. V. Ac.	*noci*	*materi*	*jętrъwi*
G.	*nociji*	*materъ*	*jętrъwъ, krъwiji*
D.	*nocьmъ*	*materьmъ*	*jętrъwamъ*
J.	*nocьmi*	*materьmi*	*jętrъwami*
L.	*nocьχъ*	*materьχъ*	*jętrъwaχъ*
du. N. V. Ac.	*noci*	*materi*	*jętrъwi*
G. L.	*nociju*	*materiju*	*jętrъwu*
D. J.	*nocьma*	*materьma*	*jętrъwama*

N. pl. masc. *l'udije*, Du. N. Ac. *oči, uši*, G. L. *očiju, ušiju*, D J. *očima, ušima*.

W przeglądzie historycznych form polskich rozpatrujemy

osobno: 1) dawne tematy na *-i*, 2) dawny temat na *-tēr: mati*, 3) dawne tematy na *-ū*.

Dawne tematy na *-i*:

N. Ac. sg.

§ 257. Po zniknięciu końcowego *-ъ* w dawnych tematach na *-i*, końcowa spółgłoska pozostała zmiękczona, poczem niektóre końcowe spółgłoski stwardniały: *troiaka rzecz* Kśw. d r, *pięć* a r, *zginęła jest pamięć* Fl. 9, 7, *rzeczna bystrość* 45, 4, *część dziedziny* 15, 5, *każń boża* 19, 9, *bojażń boża* 19, 10, *noc poświecenie moje* 138, 10, *pomoc zwiotszeje* 48, 15, *niewieścia twarz* Gn. 3 b, *rozkosz* 75 a, *światłość była* 181 b, *jelenia sieć* 1417 Czrs. 170, *ta otrzedź* BZ. I Par. 24, 19.

Ac. sg. ma tę samą formę, co i N. sg.: *począł jest boleść* Fl. 7, 15, *uwiesielili młodość moję* 42, 4, *nad dobroć* 51, 3, *wściągnął obow moję* 59, 9, *rzecz gorzką* 63, 3, *postać synow odrzucił jeśm* 72, 15, *dali są żołć* 68, 26, *nad strzedź* 118, 97, *w powodź* 31, 8, *w otchłań* 27, 1, *świątość przynoszą* Gn. 4 a, *cześć czynią* 4 a, *prze jego moc, dobroć, wielebność* 148 b, *przez spowiedź* 172 a, *śmierć podjąć* 177 a, *dwojęć rzecz* 179 a, *w kadź* 180 a. *w święć świętych* BZ. Num. 4, 4, *podźwigły są rzeki lić swoję* Puł. 92, 5, *wrocę się przez rok o tę dob'* Bls. 12, *obow jaką* Sk. 100; *dwoję sześć grzywien* 1416 Czrs. 155.

Po zniknięciu końcowego *-ъ* wzdłuża się samogłoska w ostatniej zgłosce przed spółgłoską etymologicznie dźwięczną, co zaznacza Knapjusz: *czeládź, kádź, młódź, powódź, spowiédź, żérdź, twárz, potwárz, obów, gałąź, stráż, grabiéż, kradziéż, łupiéż, biél, gardziél, kądziél, sól, dáń, kieszéń, skrón, otchłáń, wiązáń, bojáźń, káźń, siédm części* Cn. 101 (ale *siedm* Cn. 992), także *łódź* z dawniejszego *łodziá*, ale *toń* obok *toniá*; przed spółgłoską bezdźwięczną czy to samą, czy przed grupą bezdźwięcznych, albo przed grupą złożoną z bezdźwięcznej i płynnej spółgłoski, która się tu ubezdźwięcznia, pochylenia niema: *gęś, część, rozkosz, noc, nać, dobroć, młodość, rozpacz, sześć, postać, rzecz, ośm, gęśl, odrośl, barć*. Uchylenia są rzadkie: z jednej strony *łabędź, piędź*, z drugiej *kłóć* — 'gardlina', *siéć, śmiérć, żółć*, gdzie musiał działać wpływ pierwotnego akcentu lub tonacji.

V. sg

§ 258. Kontynuacją form prasł. są formy polskie na *-i (-y)*, np. *Gospodnie, mocy moja* Fl. 17, *pozdrowiona bądź... cudności spo-*

wiednikow, czci i korono dziewic Naw. 173, *o, nędzna śmierci!* Lor. 182, J. Koch. II, 386, *o nędzna rzeczy!* Mącz. 353 v. a. Formy te są w użyciu wyłącznem i dzisiaj, niekiedy tylko w nowszych czasach trafiają się formy na *-o*, analogiczne do wołaczów deklinacji IV: *rozkoszo!* w. XIX Księgi humoru III, 319.

G. sg.

§ **259.** Najpospolitszemi we wszystkich wiekach, a dziś jedynie używanemi są formy na *-i*, stanowiące kontynuację form prasłowiańskich: *uciecha boleści jest* Fl. prol., *pojdę ze czci w cześć* 83, *pośrzod nocy* 118, 57, *rzeczy nieprawdziwej* 100, 4, *nijedne czci* Gn. 2 b, *nie mamy rozpaczy mieć* 14 b, *ot silne przykrości* 100 b, *pamięć śmierci* 173 b, *z czeladzi dawidowe* 176 a, *pośrzod nocy było* 176 a, *z swej wsi* 1400 Piek. 33, *książę wsi* BZ. Neh. 3, 15, *żeńskiej twarzy* R. XXV, 265, *kuźni* (od *kuźń*) 1470 MPKJ. V, 117, *trzci* — calami 93, *rocznej żni* 98, *kokoszy* Sim. 18, 132 i t. d.

§ **260.** Pod wpływem analogji do form deklinacji IV ukazuje się w G. sg. w w. XVI końcówka *-ej* zwłaszcza w Słowniku Mączyńskiego: *z onej kradzieżej* Bls. 9 v, *upominek przyjaźniej* Mącz. 230 v b, *używa nieprzyjaźniej* 259 v b, *z bojaźniej* 264 r b, *stałość przyjaźniej* 411 v a, *potarżej* ob. *potarży* 1584 Bpp. LXIV, 289; wyjątkowo z końcówką *-e: do białej skronie* (w rymie) J. Koch. I, 117, *tej słodycze* (w rymie) Ben. L 2 v.

Zamiast *rzeczy* Suled niekiedy używa formy *rzecz* (także w innych przypadkach): *rzecz ktorejkole* 25, *przez wysłowionej rzecz* 29.

D. sg.

§ **261.** Formy prasł. kończyły się na *-i*, co się zachowało i w języku polskim: *spowiadajcie się pamięci* Fl. 29, *bydlić kazał ich postaci* 77, *śmierci nie dał mię* 117, *na pomoc nocy* 135, *ku pomocy* 37, *dobroci i kaźni a uczeniu nauczy mię* 118, 65; *ku wysokości* Gn. 2 a, *bronkę podobną sieci* BZ. Ex. 38, 4, *ku wsi* Num. 34, 4, *posłuszen był rzeczy* Deut. 26, 17, *przeciwo twarzy twej* Jer. 13, 26, *cztyrzej przeciw piąci* Gen. 14, 9, *mym siedmi przyjaciełom* II Esdr. 8, 3.

I. sg.

§ **262.** Końcówka prasł. (i prapolska) *-ią* wskutek ściągnięcia została wymieniona na *-ą: korzystną rzeczą* 1399 Stppp. VIII,

nr. 4794, *czcią koronował jeśm ji* Fl. 8, *cudnością twoją* 44, *spowiedzią oblekł sie* 103, *przepasał mie mocą* 17, *myślą* 9, *kaźnią kaźnił mie* 187, *tu są drżeli bojaźnią* 52, *swą śmiercią* Gn. 2 a, *pomocą* 74 b, *nade wszą twarzą* BZ. Gen. 9, 3, *cieszył swą rzeczą* Judith 4, 11, *otrzedzią swą* 1470 MPKJ. V, 48, *z piącią pługow* 1401 Piek. 43, *jedną drogą przydą, a siedmią pobieżą* BZ. Deut. 28, 7.

L. sg.

§ **263.** Formy polskie na *-i* są kontynuacją prasłowiańskich: *w miłości* Kśw. b r, *w trojakiej rzeczy* c v, *we Mścigniewowej wsi* 1398 Leksz. I, nr. 2607, *w bladości złota* Fl. 67, *we czci* 44, *w dobroci* 118, 65, *we śmierci* 6, *w mocy* 20, *we spowiedzi* 99, *w bojaźni* 5, *w sieci* 140, *w pościeli* Gn. 5 b, *w oczrzedzi* 1405 Piek. 256, *na twarzy* BZ. Gen. 1, 2, *w mych piąci smyślech* Naw. 112, *w sześci naćcie lat* BZ. IV Reg. 14, 21, *na nowi miesiąca* Bls. 144 v.

§ **264.** Jak w G. sg., tak i w L. sg. wyjątkowo trafiają się formy na *-e* lub *-ej: w piekielnej otchłanie* Wacł. 59 a, *w zawiście* Chwalcz. II, 81, *w śmiercie* 1544 JA. III, 26, *w otchłaniej* Wróbel 68, *o niewdzięcznościej* Wujek Postylla 381. Wyjątkowo u Suleda *o rzecz przeszłej* 13.

N. pl.

§ **265.** Prasł. N. pl. ma właściwie formę biernika l. mn., tworzy się więc z końcówką *-i*, która też zachowuje się w języku polskim: *Janowy rzeczy pokradziony* 1393 Leksz. II, nr. 1549, pro vehiculis dictis *sani* 1393 MMAe. XV, 172, *dzieci lwow* Fl. 103, 22, *ogarnęły są mnie boleści* 17, *rozmnożyły są sie niemoęy* 15, *sebrały są sie otchłani* Moys., *są wstąpiły postaci* 121, *rozmnożyły sie są niemocy ich* 15, *wierne wszytki kaźni jego* 110, *pewne wieści były powiedziany* Gn. 2 a, *drzwi były zamkniony* pocz. XV R. XXIV, 73, *jako odrośli zioł rychło spadną* Puł. 36, *otchłani ogarnęły je* Moys., *jabłoni jabłek napełniony będą* BZ. Lev. 26, 4, *piędzi* — palmi 1470 MPKJ. V, 19, *doczesne rozkoszy* 1543 Kat. 3 v, J. Koch. I, 40, Szarz. 36, Sk. 373, *goleni są cienkie* 1535 Bpp. XXVIII, 62, *były bojaźni* Bls. 107, *mnożą się niemocy* Lor. 3 v, *rozkoszy nie przystoją* 123 v, *twarzy* J. Koch. I, 186 i 276, Sk. 58, *płyną pomocy* Sk. 17, *przejmą ją rozpaczy* Tward. Paskw. 31, *te bojaźni* Kon. III, 190; *trzy* na rodzaj żeński i nijaki: *trzy persony są równe* Fl. Ath. 24, *minęła trzy lata* 1391 Leksz. I, nr. 1060, na rodzaj męski *trze*: *trze oćcowie*

Fl. Ath. 24, *trze mężowie* BZ. I Par. 11, 19, ale wcześnie też forma biernika: *trzy krolewie* Gn. 2 b, *trzy miesiące wyszła* 1400 SKJ. III, 188, *słupowie trzy* BZ. Ex. 38, 15.

§ **266.** Formy N. pl. na *-e,* jako kontynuacja prasłowiańskich ukazują się w zakresie rzeczowników męskich: *ludzie* 1399 Stppp. VIII, nr. 8728, Fl. 9, 20, Gn. 11 a, BZ. Judith 11, 5 i t. d., także *goście, kmiecie,* por. § 102, natomiast forma *dzieci* przedstawia się jako żeńska.

Pod wpływem analogji do form N. pl. dawnych tematów żeńskich, na *-ja* pojawiają się od XVI w. i w tej deklinacji formy żeńskie na *-e* początkowo aż do w. XVIII rzadkie; najdawniej pojawia się *dźwirze* BZ. Gen. 6, 16 i odtąd ta forma stale się zachowuje obok *drzwi,* np. *dźwierze* 1544 JA. III, 66, ale w XVI w. przybywają i inne na *-e: latorośle* Rej Apok. 166 r, *gęśle* u Wereszczyńskiego a także u Skargi *ustanie wesele i gęśle* 195 i podobnie 226, *czeluście w piecu* Dasypodius R v, naogół tylko wyjątkowo w XVI i bardzo rzadko w XVII w.; Mesgnien pisze, że końcówką N. Ac. V. pl. jest *-i (-y)* lub *-e*; w paradygmatach też podaje formy: *nocy, wsi,* ale *kądziele, bronie.* U pisarzy XVII w. prawie niema form na *-e,* np. *wielkie są mocy* Rozm. Artaksesa 189, *odzieży złożą* Fars.

Dopiero ok. połowy XVIII w. formy N. Ac. na *-e* zaczynają się mnożyć: *morze wsie zalewa* N. Ateny I, 555, *zlustruje wsie* Garcz. 131, *są to śmiecie* Ben. B 8, *przyjaźnie, kaźnie* Naruszewicz, Oda o pożytku nauk, *korzyście* Luz. 9, *rzezie* 31, *pomoce* 35, 173, *w przepaście* 124, *napaście* 186, *pochocie* 273, *pieśnie* 276, *rozkosze* 285, prawie stale tutaj; *gałęzie* Gesner 214, *postacie* 245 i t. d. Dziś niekiedy wahamy się, jakiej formy użyć, w każdym razie w stosunku do Przybylskiego w przekładzie Luzjady mamy mniej form na *-e.*

V. pl.

§ **267.** Forma ta sama, co N. pl.; przykłady w zabytkach spotykamy bardzo rzadko: *wstań, żałtarzu i gęśli* Fl. 56, 11, *chwalcie* (laudate) *dzieci, gospodna* 112, 1, *chwalcie ji, wszytcy ludzie* 116, 1, *chwalcie ji, wszytki mocy* 148, *proszę, miłe dzieci* 1543 Kat. 69 v, *miejcie się dobrze, moje rozkoszy* Mącz., *o, ciało i rozkoszy, o, urody i młodości!* Sk. 198.

Ac. pl.

§ **268.** Formy prasł. na *-i* zostały zachowane w języku polskim: *wielikie przyjaźni* Kśw. c r, *na ty dzieci* 1394 Hube Zb. 68, *Gospodzin sądzi ludzi* Fl. 7, 8, *wielikie rzeczy mołwili* 37, 17, *wyrąbili drzwi* 73, 7, *kazał sieci pobrać* 1401 Piek. nr. 128, *posłała swe ludzi* 1403 Przyb. 9, *me ludzi nawiedzać* BZ. Num. 16, 29, *w gęśli* I Reg. 19, 9, *idzie we dźwirzy* III Reg. 14, 6, *dali wsi* I Par. 6, 56, *odwrocili twarzy* II Par. 29, 6, *nie ostrzeżone ludzi* 1466 R. XXII, 20, *w ty barci* Sul. 96, *gałęzi otnie* 59, *wezwać grzeszne ludzi* Naw. 134, *na dziwne rozkoszy* 1543 Kat. 94, *ludzi* Rej Apok. (44 razy), *łakoci przedają* Mącz. 72 v a *w gałęzi głogowe* J. Koch. I, 97, *włóż hańbę na ich twarzy* 140, *oglądali wsi* 182, *ludzi* zwykła forma u J. Kochanowskiego: *złe ludzi* I, 4, *ludzi wierne* 90, *ludzi zazdrościwe* 149; *wszystkie rozkoszy przekaża* Szarz. 60, *nie idą na rozkoszy* Sk. 14, *niemocy* 131, *mielismy pomocy* 406, *przez nagłe śmierci* 426, *w nieme twarzy* Sim. 16, 134, *wszelkie mocy przezwyciężę* Ben. D 8, *goryczy zamień w słodyczy* K 1 v, *Chrystus z serca bojaźni wyruszy* K 3, *znosić potwarzy* K 7 v, *ma swoję słodycz, ma też i goryczy* Kras. IV, 225. Także liczebnik *trzy* z rzeczownikami wszystkich rodzajów: *stawiał trzy człowieki* 1405 Piek. 254, *miał trzy syny* BZ. Gen. 6, 10, *poruszył trzy kopy* 1386 Hube Zb. 59, *trzyma trzy lata* 1393 Leksz. II, nr. 1547.

§ **269.** Rzeczownik męski *ludzie* wcześnie ulega wpływowi analogji do tematów na *-jo: ranił ludzie* 1399 Leksz. I, nr. 1249, *popisać wszytki ludzie* Gn. 176 a, *sądzi ludzie* Puł. 7, 8, *mieć wszytki ludzie* SKJ. I, 143, u Reja w Apokalipsie ta forma powtarza się 28 razy i zostaje w użyciu do połowy w. XVII, kiedy Ac. pl. rzeczowników osobowych męskich został wyparty przez G. pl., a więc znajdujemy u Orzechowskiego formy mieszane: *złe ludzi tępi, ludzie wlecze* 110, u J. Kochanowskiego *ludzie mamy* I, 376 (obok *ludzi*), u Skargi *za ludzie* 86, *wdzięczniejsze ludzie* 354, u Szymonowica *w ludzie możny* 7, 34. Od wieku XIV ukazują się też formy żeńskie na *-e,* wywołane wpływem analogji do deklinacji tematów na *-ja*: odosobniony przykład w Fl. *starł wszytki koście moje* Ezech. 14, potem dopiero w BZ.: *wznieś dźwirze* Gen. 6, 16, *minie dźwirze domowe* Ex. 12, 23 i t. d., *ofiarujcie palące rzecze* Num. 29, 30, także u Suleda: *odrośli alibo gałęzie obrąbi* 59, w Apokalipsie Reja niema ani jednej formy żeńskiej na *-e,* potem jeszcze przez długi czas są one bardzo rzadkie, np. *gałęzie ucinają* Sk. 286. W zabyt-

kach w. XVII także te formy tylko wyjątkowo się trafiają, ale Mesgnien zaznacza, że N. V. Ac. pl. kończą się na *-i, -y* lub *-e*, z przykładów zaś podaje: *nocy, wsi, płci, drzwi* obok *kądziele, bronie*; przykłady Ac. na *-e* z XVIII wieku w § 266. Dziś kończące się w N. sg. na *-ść* mają końcówkę *-i*, ale zdarzają się też formy na *-e*, np. *zakasawszy pięście* Mick. P. Tad. V, 710 (w rymie); u innych typów końcówka *-e* ukazuje się częściej dopiero w XIX w.

Wyjątkowe formy: *o rzecz zastawione* Sul. 10, *dzieli rzecz źle nabyte* 15.

G. pl.

§ **270.** Prasł. końcówka *-bjь*, prapolska *-iji* została ściągnięta w *-i*: *ludzi grzesznych* Kśw. a v, *mych dzieci* 1393 Leksz. I, nr. 1551, *nie mołw powieści* Fl. 18, 3, *mnożstwa boleści moich* 93, 19, *wysokich rzeczy* An. 4, *ot kaźni twoich* 118, 105, *wiele wsi* Gn. 3 a, *twoich drzwi nie wybił* 1400 Hube Zb. 99, *ktorych czci* Sul. 58, *ze dźwirzy stanowych* BZ. Lev. 8, 33, *czeladzi galaadskich* Num. 36, 1, *do wszelkich włości* I Par. 13, 2, *podle otrzedzi swych* I Par. 24, 3, *źwięk gęśli* Dan. 3, 7, *sprawiedliwości twoich* Wacł. 37 b, *mocy niebieskich* 41 a, *od naszych złości* 41 b, *bez naszych godności* 1543 Kat. 48 v, *z wielkich powodzi* Bls. 166 v. Wyjątkowo *-ej*: *[pięć] ćwierciej* avenae 1402 TPaw. IV, nr. 782. O formie *oczy* p. § 286.

§ **271.** Analogicznie do deklinacji IV utworzono formy na spółgłoskę: *żeńskich twarz* XV w. R. XXV, 265, *dziedzinnych rzecz* Sul. 8, *od wszystkich dań* ('danin') Chwalcz. II, 105, *goleń* 1559 N. Test. 152 b, poczem dopiero w XVIII w.: *zbioru rozkosz* Ben. C 2, *więcej rozpacz* Kon. III, 279, *mysz stowarzyszenie* Kras. Myszeis p. II, strofa 15, *prawych rozkosz* Kras. Myśli starca, *znać z twarz powagę* Kras. Monachom. strofa 63, *do lotnych podróż* Kras. Mysz. p. VIII, strofa 11.

§ **272.** W wieku XVIII trafiają się też formy na *-ów*, np. *wsiów* Garcz. Anat. 141, *myszów* Kras. Mysz. p. II, strofa 11, *pieśniów* p. VII, strofa 4 i t. d. Najdawniejszy przykład na formę *waszmościow* przytacza Kalina z Petrycego r. 1613, Instructia A 2.

§ **273.** Liczebnik *trzy* w G. pl. ma zachowaną kontynuację pierwotnej formy *trzy* < **trьjь*: *trzy krolew* Kśw. c v, *do trzy lat* 1399 Stppp. VIII, nr. 9143, *nie zapłacił trzy kop* 1401 Hube Zb. 80, *ote trzy lat* 1402 Hube Zb. 102, *trzy kobył* tamże, *trzy kopcow*

1411 Hube Zb. 54, *sto grzywien przez trzy* 1410 Piek. 406, *do trzy nie doszedł* BZ. I Par. 11, 25, ale jednocześnie już w XIV w. ukazuje się forma miejscownika *trzech,* prawdopodobnie wywołana wskutek identyczności form G. pl. i L. pl. w deklinacji zaimków oraz w złożonej deklinacji przymiotników: *trzech lat nie* 1387 Leksz. I, nr. 264, *nie dał trzech ran* 1405 Piek. 277, *trzech lat* 1407 Piek. 337, *trzech trąb* 1436 AGZ. XIII, 4, *trzech wieprzow* 1443 SKJ. III, 332, *ze trzech rzeczy* BZ. I Par. 21, 10 i od drugiej połowy w. XV forma ta wchodzi w wyłączne użycie.

D. pl.

§ **274**. Właściwa końcówka *-em* < *-ъmъ* zachowała się tylko u rzeczowników: *ludziem, dzieciem* i u liczebnika *trzem: cztworakim ludziem* Kśw. b r, *ludziem* 1391 Leksz. I, nr. 1014; 1399 Leksz. II, nr. 2371; Gn. 1 a; 1410 Piek. 406; Sul. 79; BZ. I Par. 10, 9 i t. d. aż do drugiej połowy w. XVI (Lor. 123, Wujek Post. 93); *dzieciem nie wydarł pczoł* 1400 Hube Zb. 98, *dzieciem* 1405 Piek. 235, 266, Sul. 16, BZ. II Par. 31, 18 i t. d. do połowy XVI w. (Krescentyn 194); *trzem latom* 1398 Leksz. I, nr. 2608, *ku trzem miastom* BZ. Deut. 19, 9 i t. d.

§ **275**. Pod wpływem analogji do deklinacji IV ukazują się formy na *-am: ku czeluściam* Fl. 21, 16, *słodko gardzielam mojem* 118, 103, *dzieciam* 1405 Piek. 235, Sul. 48, *rzeczaam* Sul. 20, *niemocam* 72, *nieużytnościam* 75, *k częściam* 76, *potwarzam* 77, *przeciwko drzwiam* BZ. Num. 19, 4, *kościam moim* Puł. 37, 3, *złościam twoim* 102, 3, *postaciam* Hab. 14, *tym rzeczam* Dział. 87, *rozkoszam* 1543 Kat. 13 v, *powieściam* 23 v, *ku rzeczam* 74 v, *wątpliwościam* Krom. 191; *wszam* Bls. 172 v, *ku złościam* 346, u Reja: *dzieciam* Kupiec 20, 21, *rzeczam* Zwrc. 28, *powinnościam* Zwrc. 273 v, *godnościam* Zwrc. 189 v, *złościam* Zwrc. 260 v, *istnościam* Wiz. 223, *niedbałościam* Kupiec 46, prawie stale u niego te formy się powtarzają, a i u Orzechowskiego są też najczęstsze, np. *rzeczam* 30, 110, 161, 239, *ku drzwiam* 169, *śmiertelnościam* 180; u Koszuckiego w r. 1558 formy mieszane: *niebezpiecznościam* Lor. a 2 v, *rozkoszam* 13, *niemocam* 14, *przeciwnościam* 123 v, *majętnościam* 144 v, *ludziam* 188 v, obok *powieściom* 4 v, *ludziom* 62 v, *rozkoszom, rzeczom* 123, *uszom* 134, *poćciwościom* 158; ale u J. Kochanowskiego stają się już rzadszemi: *waszym złościam* I, 157, *twym kościam* 367, rzadkie są też u Skargi, np. *ku rzeczam* 93, *niebezpiecznościam* 274,

wolnościam 311. W XVII w. Mesgnien twierdzi, że obok końcówki *-om*, używa się też końcówki *-am*, ale na nią żadnego przykładu nie podaje, widocznie przeto była ona już wtedy rzadko używanym archaizmem.

§ **276.** Obok form na *-am* powstają też formy na *-om* już w w. XIV: *ludziom* 1394 Leksz. II, nr. 1638, Fl. 21, 32, *dzieciom gawronowym* Fl. 146, 10, *kościom* 37, 3, *skroniom* 131, 5, *kaźniom* 118; 48, *ludziom grzesznym* Gn. 100 a, *ku ludziom* Puł. 106 arg., *dziecioom* Sul. 23, *ku dźwirzom* BZ. Ex. 21, 6, *dzieciom* Dzik. 129, 223, Rej Zwrc. 7 v, 93, *oczom* Rej Zwrc. 47; Stojeński utrzymuje, że imiona żeńskie na spółgłoskę w D. pl. kończą się na *-am*, ale przykładu żadnego nie przytacza, a tylko podaje formę: *ludziam* obok *ludziom*, także *uszom, oczom*, Lor. p. § 275. U J. Kochanowskiego przeważają formy na *-om: ludziom* I, 69; II, 266, *ku myszom* II, 424, *oczom* I, 75, *uszom* II, 170, a więcej jeszcze u Skargi: *złościom* 15, *pożądliwościom* 22, 34, *skłonnościom* 34, *niebezpiecznościom* 276, *cielesnościom, miękkościom* 373. W XVII w. ta forma w języku staje się panującą.

I. pl.

§ **277.** Prasł. końcówka *-ьmi* wymieniona została na *-mi* po zniknięciu słabego *ь*, ale zachowała się ona stale tylko w formach dwu rzeczowników: *ludźmi* 1393 TPaw. IV, nr. 104, Fl. 72, 5 i w późniejszych zabytkach, *dziećmi* 1391 Leksz. I, nr. 1045; 1394 Leksz. II, nr. 1709; 1407 Piek. 335 i później; obie też te formy pozostają i dziś w wyłącznem użyciu. Nadto od innych rzeczowników trafiają się też formy w zabytkach od XIV do XVII w.: *z gęślmi* Fl. 80, 2, i tak samo Puł.; *przed dźwirzmi* ok. 1410 u Słoty JA. XIV, 500, *inymi rzeczmi* 1416 AKH. III, 259; 1417 Mac. Pam. II, 344, *stoł z żyrdźmi* BZ. Ex. 35, 13, *przed dźwirzmi* Lev. 8, 31, *z pieczeńmi rożny obracają* A. Koch. 121, *nad pierśmi stojąc* 171, *kośćmi* 1612 Miask. Herk. 27, wyjątkowo także później: *czczemi są rzeczmi* Krasicki Do Boga.

§ **278.** Obok tego oddawna używano form na *-ami* według analogji do deklinacji IV: *gęsiami* 1392 TPaw. IV, nr. 4347, *miedzy wsiami* 1399 Stppp. VIII, nr. 8756, *ogarniona rozliczy[to]ściami* Fl. 44, 15, *z sieciami* Gn. 179 b, *inymi rzeczami* 1423 TPaw. VII, nr. 2840, *pięściami* R. XXIV, 360, *z żerdziami* BZ. Ex. 35, 11, *przed drzwiami* Num. 4, 5, *tymi rzeczami* IV Reg. 18, 27, *nijeden*

kościami jego nie ruszaj IV Reg. 23, 18, *otrzedziami swymi* I Par. 16, 37, *związanego wiciami* Judith 6, 9, *napełniona jest złościami* Puł. 87, 3, *dźwirzami* 1470 MPKJ. V, 57 i t. d. Widzimy przeto, że już w chwili powstania naszych pierwszych zabytków językowych formy te są najbardziej rozpowszechnione i wkrótce stają się prawie wyłącznie używanemi, czyli w języku staropolskim pod tym względem mamy stan rzeczy podobny do dzisiejszego.

§ 279. Jak w deklinacji IV, tak samo i tutaj niekiedy działa analogja do form deklinacji I lub II na *-y, -i*; formy te ukazują się późno, zwykle w wierszach: *Twórcę swego wcielonego swemiś piersi karmiła* 1608 Grochowski, Himna Kazimierza św., *twemi sędziwości, z majętności memi* Gawiński, Treny.

§ 280. Liczebnik *trzy* zamiast oczekiwanej formy **trzmi* ma od najdawniejszych czasów formę *trzemi*: *pod trzemi grzywnami* 1386 Hube Zb. 59, *se trzemi panicy* 1408 Piek. 369, *ze trzemi cieniami* 1424 AKH. III, 332, *ze trzemi pomocniki* 1442 Stppp. II, nr. 3082, *miedzy trzemi mocnymi* BZ. I Par. 11, 24, także niekiedy *trzymi*: *trzymi laty* 1401 Piek. 55, *ze trzymi podlejszymi* 1405 Piek. 247. Forma *trzema* jest późniejsza, to też zapisane wcześnie: *s trzimǫ końmi* 1399 Leksz. II, nr. 2310 należy uznać za omyłkę zam. *z trzymi*. Dość długo utrzymuje się forma *trzemi*, np. *z trzemi syny* Bls. 104 v, *trzemi rzędy* Tarn. 16, ale w r. 1649 Mesgnien zaznacza, że *trzemi* używa się rzadko.

L. pl.

§ 281. Prasł. końcowe *-ъхъ* wymienione zostało na polskie *-ech*, formy te jednak nie są częste: *w postaciech* Fl. 107, 3, *w światłościech* 109, 4, *w kaźniech* 118, 47 i 78, *we wszech głębokościech* 134, 6, *w rozkoszech* 138, 10, *w gęślech* 146, 7, *na dzieciech* 1418 TPaw. VII, nr. 129, *na osiadłych ludziech* 1420 TPaw. VII, nr. 1413, *w gęślech* Puł. 32, 2, *w kaźniech* 118, 47, *po ludziech* BZ. I Reg. 14, 34, *po wsiech* I Par. 6, 54, *przy dzieciech* Dzik. 238. Także L. pl. od liczebnika *trzy*: *we trzech krolech* Kśw. c v, *we trzech leciech* 1391 Hube Zb. 63; 1402 Hube Zb. 101, BZ. II Esdr. 9, 4 i t d. Wyjątkowe formy: *w tych trzych leciech* 1399 Leksz. II, nr. 2276, *w gęślich* Fl. 150, 3. Z form na *-ech* najdłużej się zachowały L. pl. od *ludzie*: 1543 Kat 66, Bls. 335 v, Orzech. 93, J. Koch. I, 165; II, 42, Sk. 62, 197, 316.

§ 282. Formy na *-och,* analogiczne do form takichże w dekl. I, również nieliczne: *w gęśloch* Fl. 32, 2; Puł. 70, 24; 91, 3; 150, 3, *w ludzioch* Fl. 45, 10; 77, 66; Puł. 43, 16, *w kaźnioch* Puł. 118, 15, *na drzwioch* 1543 Kat. 86, *w oczoch* Rej Bpp. XXX, 127, *po ludzioch* 162.

§ 283. Najczęściej występują formy na *-ach,* analogiczne do form deklinacji IV, najbardziej rozpowszechnione już w w. XIV i przez wszystkie następne czasy: *w lubościach* Fl. 140, 7, *niewmiłościach* 64, 3, *w powieściach* 77, 2, *na wysokościach* 17, 36, *we czciach* 43, 11, *w mocach* 19, 7, *w gęślach* 149, 3, *w myślach* 39, 7, *w kaźnia[ch]* 118, 6, *w gąszczach* 117, 26. Odtąd formy na *-ach* utrzymują się przy swej przewadze i od XVI w. stają się prawie zupełnie wyłącznemi. W XVI w. pisano chwiejnie: *-åch* lub *-ach,* w XVII w. najczęściej *-ach,* t. j. z *a* niepochylonem (por. § 246).

N. du.

§ 284. Końcówka prasł. *-i* została zachowana: *widziele oczy moi* Kśw. d v, *otworzta się* (aperiantur) *oczy twoi, a uszy twoi posłuchajta* (intentae sint) BZ. II Par. 6, 40; *dwie części ponocujcież* IV Reg. 11, 7 i tak się też mówi dziś, gdyż N. du. jest identyczny formalnie z N. Ac. pl.

Ac. du.

§ 285. Forma ta sama, co w N. du: *wźniesi oczy* BZ. Gen. 13, 14, *dwie części zachowawszy* Sul. 104, *dwie uszy* (duas ansas crater habet) poł. XV R. XXIII, 269, *obie oczy stracił* Sk. 363. Mesgnien z całej liczby podwójnej zna tylko N. Ac.: *nocy, kądzieli.*

G. du.

§ 286. Prasł. końcówka *-u* zachowana: *obu wsiu* Sul. 21, *z oczu Faraona* BZ. Ex. 10, 18, *nie dał wam oczu, nie dał wam uszu* Deut. 29, 4, *dwu rzeczu żądał* Amand. SKJ. III, 222, *skrocić poboczu* W. Pot. Moralia III, 309.

W w. XVI do XVIII używano form z końcówką G. pl.: *trzeba dwu rzeczy* J. Koch. II, 289, a zwłaszcza od tematów *-oč, -uš,* występujących pierwotnie tylko w liczbie podwójnej: *miały oczy pełno* Leop. Apok. 4, 6, *siedm oczy* Apok. 5, 60, *wdzięcznych oczy* Szarz. 58, *z oczy* 60; *nie zamknąłem oczy* Roks. 59, *z oczy osierociałych* Zim. 2, 27, *bez oczy* 5, 113, *z miłosiernych oczy* 11, 181

taż forma 1762 Rzewuski, Zabawki (Wiersz o nauce wierszopiskiej), Nar. I, 187, Karp. 124, *otworzenie uszy* Sk. 19, *do tysiąc uszy* 45, por. r. *očej, ušej*.

W XVIII w. powstają formy na *-ów*: *uszów* Drużb. 256, *oczów* Kon. IV, 238.

Wreszcie u Stojeńskiego mamy po raz pierwszy zapisane formy: *usz, ocz* (przez omyłkę wydrukowano *oczk*), poczem ta forma ukazuje się u Karpińskiego: *ócz* 36, 127, sporadycznie też u innych autorów, oraz niekiedy w dzisiejszem użyciu.

Formy z końcówkami liczby mnogiej wskazują, że z chwilą ich powstania formy N. du. uważane były za formy mianownika liczby mnogiej.

D. du.

§ 287. Prasł. końcówka *-ьma* w języku polskim utraciła półgłoskę, wobec czego formie prasł. **kostьma* odpowiada polska forma *częśćma*: *k tyma dwiema częśćma* 1403 JA. VI, 209. Od *oczy, uszy* znajdujemy formy z końcówką *-ima*, która też występuje w języku starosłowiańskim *očima, ušima*. Polskie formy są bardzo nieliczne: *nie lubiła się oczyma pana swego* BZ. Ex. 21, 8, *mowcie ku uszyma Faraonowyma* Gen. 50, 4.

W XVI w. już tylko *oczom, uszom*.

I. du.

§ 288. Zamiast oczekiwanych form: **częśćma, *garśćma*, spotykamy w XV w. formy na *-'ama*: *miedzy dwiema częściama* 1415 Ks. M. I, nr. 2418, potem *-oma*: *z tymi trzema rzeczoma* Orzech. 188, *czterzoma rzeczoma* 235, *miedzy dwiema rzeczoma* Mącz. 419 r a, *dwiema rzeczoma* Sk. 71, *obiema garścioma* Sim. Nagrobki.

Od *oczy, uszy* przypadek ten ma taką samą formę, jak D. du.: *przed oczyma* Fl. 5, 5, *słowa moja uszyma wzwiedz* 5, 1, również i później: *oczyma, a nie choryma albo ślepyma, ale zdrowyma* Krom. 333, *pociechy uszyma swema używać* Lor. 124 v, podobnie u Stojeńskiego. J. Kochanowski pisze te formy przez *-y* lub *-é*: *uszyma wdzięcznemi* I, 165, *czarnéma oczéma* I, 329, *oczyma* I, 307, *oczéma* I, 197; II, 177; formy z *é* mnożą się potem, zwłaszcza u pisarzy, którzy w I os. l. mn. czasu teraźniejszego wymieniali *i* na *e* przed *m*: *widziemy, chodziemy*; najpospolitsze to formy w drugiej połowie

XVII wieku oraz w XVIII stuleciu, ale są wtedy i formy na *-yma*: *uszyma oddychają* N. Ateny III, 273.

W XVI w. ukazują się też formy z końcówkami l. mnogiej, np. u Seklucjana *oczami, uszami,* które z czasem ustalają się w języku.

L. du.

§ **289**. Forma L. du. jest taka sama, jak G. du.: *w oczu naszu* Fl. 117, 22, podobnie Sul. 47, *w oczu waszych* BZ. Jos. 6, 5, *w mu uszu* I Reg. 15, 14, *we dwu sieniu* IV Reg. 21, 5, *w uszu moich* kon. XV, R. XXIV, 96, także w XVI w.: 1506 *w obu wsiu* Ks. ustaw. 95, *w oczu twoich* J. Koch. I, 60, *w uszu pogańskich* I, 160, u Stojeńskiego *w oczu, w uszu,* obok formy z końcówką liczby mn. *w oczach*, podobnie u Glabera *w oczach* Bpp. XXVIII, 18, *o uszach* str. 23 i t. d. Formy na *-och* u Paterka *na oczoch* 61 v i 62 v, także u Reja *w uszoch* Apok. 5 v (5 razy), *po uszoch* Zwrc. 59 v; na *-ech* u Paterka *w uszech* 64 v.

Dawne tematy na *-r* i *-ū*.

§ **290**. Dawny temat na *-r,* który w prasł. tworzy N. sg. **mati*, w języku polskim oddawna utracił końcowe *-i*: *ociec i mać dziecię miłują* Gn. 180 a, *mać dziecięcia pożądała* Błaż., *boża mać* PrFil. V, 8, *mać dała* 1407 Piek. 314, *miła mać* R. XXV, 210, *mać nie wniosła* 1446 Stppp. II, nr. 3262, *pojmą ją ociec i mać* BZ. Deut. 22, 15, *krzesna mać* 1455 JA. XIV, 439, *owo mać twoja* Naw. 27, *ociec abo mać* Bls. 10 v, *miała cię mać uboga doprowadzić* J. Koch. II, 172, gdzie jest to już archaizmem obok zwykłej formy *matka*.

§ **291**. Ac. sg. odpowiednio do formy prasł. **materъ*: *macierz radującą się* Fl. 112, 8, *swoję macierz* Gn. 175 a, *na swą macierz* 1423 TPaw. VII, nr. 3091, *czci macierz* R. XXV, 240, *macierz zabił* Sul. 41, *ktoż poklnie otca albo macierz* BZ. Lev. 20, 9, *mając macierz* Dzik. 225.

§ **292**. Od XV w. już nie zdawano sobie sprawy z różnicy między formami: *mać* i *macierz*, mieszano je przeto z sobą: *macierz umrze* Sul. 47, *jest macierz* 52; *mać mianował* Sul. 49, *opuści mać swą* BZ. Gen. 2, 24, *jego mać mienił* Dzik. 106, *mać mu zabił* 221, *kto urani mać* 276, podobnie w XVI w. *szczęsna mać* Bls. 135, *własną mać* 126 v.

V. sg. ma formę analogiczną do dawnych tematów na *-i*:

moja maci! Gawiń. Siel. c 2 b, *śliczna macierzy!* 1727 Pastor Fido 121.

§ **293.** W G. sg. zachowała się forma pierwotna na *-e: od piersi macierze mojej* Fl. 21, 9, *rodzaj otca i macierze* Gn. 11 b, *jego macierze mać z tego klejnotu wyszła* 1411 Hube Zb. 56, *Rosławowy macierze długi* TPaw. VII, nr. 681, *od macierze* Stppp. VII, nr. 1611, *o dzieleniu macierze z dziećmi* Sul. 74, *syn macierze* BZ. III Reg. 17, 17, *od macierze* Dzik. 93, *ośca i macierze* Dzik. 225, *od macierze* Bls. 150 v. Ale już w XV w. ukazują się formy analogiczne do form dawnych tematów na *-i*: *synom macierzy mojej* Puł. 68, 11, która to forma z czasem staje się wyłączną.

§ **294.** Inne przypadki zachowują dawne formy, które w części mają końcówki wspólne z tematami dawnemi na *-i*: D. sg. *macierzy grzywnę płacił* 1398 Stppp. VIII, nr. 7901, *dała macierzy* 1408 Hube Zb. 123, *powiedziała swej macierzy* BZ. Gen. 24, 28, *macierzy dary da* Gen. 24, 53, *ma dać macierzy* Dzik. 129.

I. sg. *nad macierzą* Fl. 130, 4, *z macierzą* 1402 JA. VI, 207, *nad macierzą* BZ. Lev. 21, 11.

L. sg. *po macierzy wziął* 1399 Hube Kr. 10, *nie wziął po macierzy* Hube Zb. 57, *po macierzy* 1420 AKH. III, 323; Bls. 104 v zamiast pierwotnych form na *-e*.

W liczbie mnogiej ukazują się formy już tylko bardzo późne, np. *krwawych walek, co je biedne klną macierze* 1773 Horacjusza pieśni przekładania różnych, str. 7, pewno forma od *macierz*, analogiczna do *wsie, gałęzie*. W G. pl. była niegdyś forma **macior*, odpowiadająca prasł. **materъ*; od niej powstała nowa forma N. sg. *maciora*, odmieniająca się, jak każdy rzeczownik żeński na *-a*; czytamy w pieśni wczesnej z XV w. *proścież Boga wy miłe i żądne maciory* R. XIX, 48. Wobec tego późniejszą formę G. pl. *macior* można uznać za nowotwór pochodny od N. sg. *maciora*: *o dziewico przesławna, matko smętnych macior* 1522 Opeć 90 r, *synowie wyszli nie żegnając macior* Bls. 100 v, *na miejsce macior młodź wynika nowa* Roksolanki, Dziewosłąb. D. sg. *maciorze* Gaw. Siel. 152. Wszystko to dowodzi, że istniał N. sg. *maciora*.

§ **295.** Drugim tematem na *-r*, przechowanym w jęz. polskim, jest prasł. temat liczebnikowy **čьtyr-*, od którego utworzyła się forma N. pl. masc. **čьtyre* i N. Ac. pl. fem. neut. oraz Ac. pl. masc. **čьtyri*. Formom tym odpowiadają polskie *cztyrze* i *cztyrzy*, ale z funkcjami przypadkowemi zmieszanemi: *jako cztyrze grzywny*

1398 Leksz. II, nr. 2110; 1399 Leksz. II, nr. 2417; 1401 Piek. 54, *było cztyrzy sta* BZ. Num. 26, 43, *cztyrze synowie* I Par. 23, 10, *cherubini cztyrzy* 1470 MPKJ. V, 49, *cztyrzy kmiecie dzierży* 1402 JA. VI, 203, *wziął cztyrzy woły jako cztyrzy grzywny* 1407 Hube Zb. 120, *wziął cztyrzy kłody* 1388 Leksz. I, nr. 335, *we cztyrzy grzywny* 1391 Leksz. I, nr. 975, *dał cztyrzy policzki* 1410 Piek. 409, *we cztyrzy grzywien* 1412 JA. VI, 213, *we cztyrzy promienie* BZ. Gen. 2, 10, *nie dopłacił groszy cztyrze* 1400 Leksz. II, nr. 2643, *wziął cztyrze konie* 1442 Stppp. II, nr. 3082. Formy od tematu **cztyrz-*, **czterz-* zachowują się jeszcze w w. XVI: *panował czterzy lata* Bls. 151, *Polak czterzy rzeczy ma* Orzech. 234, *czterzy części kładą* Lor. 15 v, *pół sześćdziesiąt i czterzy* J. Koch. II, 130, *czterzy kroć* Leop. Act. 12, 4, *łokieć albo czterzy* 1584 Bpp. LXIV 289, obok *cztery* 291. Potem formy z *rz* z zabytków znikają.

W wieku XV tworzono też formy od tematu **cztyr-*, zapewne wywołane przez wpływ formy G. *cztyr*: *cztyry grzywny mu dał, a cztyry nie dał* 1404 Piek. 205, *cztyry działy wykupił* 1406 Hube Zb. 113, *cztyry lata milcząc* Sul. 12, *cztyry rany* 34; w XVI w. ta forma się rozpowszechnia: *na cztery konie* Tarn. 33 v, *cztery żywioły* Amand. 30, *przez cztery księżyce* Leop. Judic. 19, 2; w XVII w. *ktorych* (dolin) *jest cztery* The. 1, 52, forma ta staje się wtedy już wyłączną, jak to zaznacza Mesgnien i Woyna.

§ **296**. G. pl. *cztyr* z prasł. **čьtyrъ* występuje w starych zabytkach: *dobyi cztyr grzywien* 1387 Leksz. I, nr. 202, *cztyr ran nie dał* 1423 TPaw. IV, nr. 3286, *cztyr stajań* 1398 Stppp. VIII, nr. 7477, *cztyr kwartnikow* 1403 SKJ. III, 197, *cztyr grzywien* 1406 Hube Zb. 113; 1410 Hube Zb. 52, *cztyr palcow* BZ. Ex. 37, 12. Obok tego jednak równocześnie i z powodu tych samych przyczyn, które wywołały ukazanie się formy *trzech* (§ 273), ukazuje się forma *cztyrzech*, potem *cztyrech, czterech*: *cztyrzech woźnikow nie obiecał* 1391 Leksz. I, nr. 970, *cztyrzech grzywien* 1399 Leksz. II, nr. 2398; 1443 Stppp. II, nr. 3177; *cztyrzech dziesiątkow* BZ. Deut. 25, 3; w wieku XVI: *zostawił synow czterzech* Bls. 101, *czterzech mężow zabiła* 320, *ze czterzech wiatrow* Krom. 335, ale u Stojeńskiego *czterech* i potem ta forma się ustala: *u czterech wozow* Tarn. 33 v, *do czterech lat* Orzech. 63, *czterech nóg* J. Koch. II, 11, choć jeszcze Białobrz. ma *czterzech ewanielistow* 115, *do czterzech lat* 125.

§ **297**. D. pl. prasł. forma **čьtyrьmъ* daje polską kontynuację *cztyrzem*: *synom cztyrzem* BZ. II Par. 29, 21, *czterzem ewanielistom*

Orzech. 200; od XVI w. także *czterem* dla tychże przyczyn, co N. Ac. pl. *cztyry* z twardem *r*, np. *czterem* N. Test. 174 b, *czterem chłopom* Peregr. dziad. A 2 v.

§ **298**. I. pl. polska forma *cztyrzmi* odpowiada prasł. **čьtyrьmi*, np. *z cztyrzmi podlejszymi* 1419 Przyb. 13, obok czego z twardem *r*: *se cztyrmi dobrymi* 1406 Piek. 305, *se cztyrmi sty* BZ. Gen. 33, 1; Num. 2, 30. W XVI w. u Stojeńskiego *czterми*, także stale u innych: *przed czterми sty lat* Krom. 209, *nad cztyrmi stolicami* 300, *ze dwiema sty i ośmdziesiąt i czterми biskupy* 351, *dwiema albo trzemi albo czterми rzędy* Tarn. 16, *czterми końmi* Mącz. 335 r a, *ze czterми synmi* Orzech. 119, *czterми kąty* J. Koch, II, 11; w XVII w. *czterми rzekami* The. I, 118. Wyjątkowa forma: *ze czterem tysięcy ludu* Bls. 306.

§ **299**. L. pl. Formie prasł. **čьtyrьχъ* odpowiada polska *cztyrzech*, np. *po cztyrzech węglech* BZ. Ex. 37, 13; wyjątkowo: *we cztyrzych grzywnach* 1391 Leksz. I, nr. 1995; w XVI wieku: *na czterzech węglech* Orzech. 190, *w czterzech milach* Tarn. 24 v, *na łokciu abo na czterzech* 1584 Bpp. LXIV, 291, obok tego od początku XVI w. także *czterech*, np. r. 1503 Ks. Ust. 102, Stojeński, Skarga 55 i t. d.; w XVII w. Mesgnien i Woyna, tak samo jak Stojeński, uznają tylko formę *czterech*.

§ **300**. Dawne tematy na *-ū* tworzą N. sg. w języku polskim na *-y*, tak samo, jak w języku prasł.; ale tylko kilka wyrazów, będących w częstem użyciu, zachowało tę formę: *nasza kry* 1398 Leksz. II, nr. 1055; 1399 nr. 795; 1399 nr. 853; 1407 Piek. 336; 1410 Piek. 404; *święta kry* I poł. XV R. XXV, 209 i 220, *jętry*—jecur 1437 Wisł. nr. 228, tamże *jętry* — glos i w temże znaczeniu XV PrFil. V, 13; ok. 1455 JA. XIV, 490; 1540 R. XXV, 233; *świekry* — socrus XV PrFil. V, 33; 1437 Wisł. nr. 228; ok. 1455 JA. XIV, 490; 1532 BB. 132; 1540 R. XXV, 233.

Obok tego ukazują się formy Ac. sg., odpowiadające prasł. formie **krъvь*, w znaczeniu N. sg.: *jest nasza krew* 1393 Leksz. I nr. 1551; 1401 Piek. 54; 1407 Piek. 336; *święta krew* XV SKJ. I, 146. *cerkiew* Puł. 107 arg., *uxor et jątrew* 1396 Leksz. II, nr. 1857, *jątrew* — nurus 1437 Wisł. nr. 228; 1475 Wisł. nr. 301, *co miała jątrzeb uczynić* Bls. 118, oraz nowotwór *klątew* Bls. 155 v, Orzech. 22; z zaznaczeniem miękkości końcowego *w*: *krzeb* J. Koch. I, 358, *nasza sieb* (nowotwór) J. Koch. I, 211. Nowotworem również jest *Padew* J. Koch. II, 54. Jako wzory dla nowotworów po-

służyły takie formy dawnych tematów na *-ū*, jak: *krew, chorągiew, cerkiew, panew, rzodkiew* i t. p.

§ **301**. Forma polska Ac. sg. jest kontynuacją takiejże formy prasł.: *krew* < **krъvь*, np. *krew pić* Fl. 49, 14, *przeleje krew* BZ. Lev. 8, 15, *jątrew* 1394 Leksz. I, nr. 1926, expulsit *jątrew* 1500 AGZ. XVII, 389; socrum — *świekrew* 1398 Leksz. I, nr. 2670. *całowawszy świekrew* BZ. Ruth 1, 14; *broni swoję cerkiew* Puł. 34 arg., *wnukiew swoję* Sul. 37, *apostolską cerkiew* Orzech. 40, *krew swą* 205, *ale ją mieli jako jątrew* Bls. 355, *kotew krzywą* J. Koch. I, 371, *miasto Padew* Rywocki 18, *wydał klątew* N. Ateny III, 10. W w. XV także formy N. sg. w funkcji Ac. sg.: *obsyłał swoję jętry* 1423 TPaw. VII, nr. 3261, *w poczestności świekry swą miała* BZ. Tob. 10, 13, zdarzają się też formy, analogiczne do deklinacji IV: *jątrwię* 1395 Leksz. II, nr. 1751; 1446 AGZ. XIII, 189, dominam Heduigim *jątrwię* 1486 Stppp. IX, nr. 952.

V. sg. kończy się na *-i*, ale przykłady są nieliczne i późne: *ma krwi!* Rej Zwrc. 109 b, *droga krwi!* P. Koch. 204.

§ **302**. G. sg. w starszych zabytkach stale ma końcówkę *-e*, będącą kontynuacją końcówki prasł.: *krwie* Fl. 13, 6; 1398 Stppp. VIII, nr. 6576; 1402 TPaw. IV, nr. 846; 1407 Piek. 321; 1425 AKH. III, 334; 1444 AKH. III, 141; BZ. Deut. 21, 7; 1456 R. XXV, 264; Sul. 25; kon. XV R. XXIV, 95; Naw. 156; Dzik. 229; 1543 Kat. 49; J. Koch. I, 40; Sk. 55, 77, 113 i t. d., nawet w w. XVIII, np. w Nowych Atenach forma *krwie* przeważa; *jątrwie* 1395 Leksz. II, nr. 410; 1449 AGZ. XVIII, 410; *świekrwie* BZ. Ruth 1, 14; *założca cerekwie* Puł. 17 arg., *dla obrony swej chorągwie* Dzik. 198. Poza tem późniejsze formy na *-i*, których kontynuacją są formy dzisiejsze, wywołane wpływem analogji do G. sg. dawnych tematów na *-i*: *krwi* 1551 Sekl. Test. nowy 215 b, *kotwi* 1612 Miask. Herkules I, 121, *Moskwi* II, 3, *Padwi* Rywocki 18. obok *do Padwie* 12; w drugiej połowie XVIII w. już zwykła forma *krwi*, ale w I połowie mieszają się jeszcze obie formy: *krwie* N. Ateny I, 345. 517, *krwi* 352, 517.

§ **303**. D. sg. jak w prasł. tak i w pols. tworzy się z końcówką *-i*: *jątrwi* sue, domine Hance 1394 Leksz. I, nr. 1857; 1399 Leksz. II, nr. 2313; 1469 AGZ. XVI, 70; *przeciwko krwi* BZ. Lev. 19, 16; *ku swej świekrwi* BZ. Ruth 2, 2; *ku cerekwi* Puł. 121 arg.; *przeciwko Moskwi* Bls. 263, 272 b; Orzech. 116.

I. sg. stale z końcową *-ą*, która jest kontynuacją końcówki prasł. *-ьjǫ*: *z cyrekwią* Kśw. c r; *krwią* 1406 Piek. 306; 1408 Hube Zb. 123; BZ. Lev. 19, 26; *z jątrwią* 1408 Hube Zb. 122; 1452 AGZ. XI, 382; 1499 AGZ. XVI, 288, Bls. 357 v.

L. sg. zam. na *-e* jak było w prasł., kończy się w języku polskim na *-i*: *we krwi mojej* Fl. 29, 11, *w niewinnej krwi* BZ. I Reg. 19, 5, *w cyrekwi wielikiej* Fl. 34, 21, *w cerekwi* Puł. 88 arg., *w cerkwi* J. Koch. I, 15, *w Moskwi* Krom. 349; J. Koch. I, 359; Petr. II, 7; *w Padwi* Orzech. 138; Rywocki 14, 17, 19, *w Moskwi* Tarn. 11, Sk. Kazanie na Moskiewskie zwycięstwo 12 (r. 1611).

§ **304.** N. pl., jak w ogólności w deklinacji rzeczowników żeńskich, ma formę właściwą Ac. pl., oba więc te przypadki formalnie niczem się nie różnią między sobą: *cyrekwi są zapowiedziany* Sul. 4, *brwi ukazują* 1535 Bpp. XXVIII, 141; Ac. pl. *zdziałał panwi* BZ. Ex. 38, 3, *kto ma brwi* 1535 Bppp., XXVIII, 142. W XVI w. jednak rozpowszechniają się formy na *-e*, analogiczne do form tematów miękkich deklinacji IV: N. pl. *cyrekwie* 1540 JA. III, 26, *chorągwie* Stryjk. 524, Ac. pl. *chorągwie* J. Koch. I, 223, *panwie* Leop. III Reg. 7.

G. pl. zwykła forma na *-i*: *krwi* (sanguinum) Fl. 25, 9, u Leopolity *krwiej* (sanguinum) II Reg. 16, 8, może tutaj jako G. sg.; także bez końcówki: *swych chorągiew* Sul. 7; prasł. **krъvьjь*, **jętrъvъ*.

§ **305.** Dla D. pl. mamy tylko późny przykład *chorągwiom* Opal. 171; dawniej musiały być w użyciu formy na *-am*, jak w zakresie dawnych tematów na *-i*, § 275.

I. pl. już oddawna ma końcówkę *-ami*, analogiczną do deklinacji tematów na *-ja*: *s chorągwiami* Gn. 4 a; Sul. 21, *konwiami* Rej Wiz. 66 i 167.

L. pl. z wyjątkiem jedynej formy na *-ech*, może odbijającej w sobie prasł. formę na *-ьχъ*: *w krwiech* Fl. Puł. 105, 37, częściej przybiera końcówkę *-ach*: *w cyrekwiach* Fl. Puł. 25, 12, *w cerekwiach* Puł. 8 arg., *w cyrkwiach* Sul. 5, *w panwiach* BZ. II Par. 35, 13 i t. d.

Dla liczby podwójnej prawie niema przykładów. Kalina wynotował dwa: *dwie konwi* Rej 1574 Figliki E e 5, *dwie chorągwi* Bazylik 104.

Imienna deklinacja przymiotników.

§ **306.** W języku stp. od najdawniejszych czasów częściowo zaczęła zanikać, zwłaszcza w przypadkach zależnych, wypierana

przez deklinację złożoną. Formy deklinacji niezłożonej w staropolszczyźnie najczęściej, a dziś wyłącznie ukazują się w N. sg. lub pl. (zresztą N. pl. m. w odniesieniu do osób nie różni się w obu deklinacjach, np. *dobrzy, źli* mogą być formami złożonemi lub niezłożonemi), gdyż przez czas długi trzymała się odwieczna tradycja, wymagająca użycia tych form w orzeczniku; dlatego też i dziś jeszcze mówimy: *jestem gotów, zdrów, wesół, winien, rad, wart, kontent,* ale takich przymiotników niezłożonych pozostało już w użyciu bardzo niewiele, gdy tymczasem w XIV—XV w. można było każdy przymiotnik lub imiesłów w tej formie urobić. Dziś także prócz form przysłówkowych (np. *zdawna, pomału, wkrótce*) nie mamy niezłożonych form przypadków zależnych od przymiotników, gdy tymczasem do końca XV w. były one w użyciu, jakkolwiek trafiają się w ówczesnych tekstach już stosunkowo rzadko. Naszem zadaniem jest tu przedstawić w krótkim zarysie historję stopniowego zaniku przymiotnikowej deklinacji niezłożonej.

§ 307. N. sg. m. n. daje nam materjał najobfitszy, którego resztki pozostały nawet w języku dzisiejszym. Najdawniejsze zabytki stwierdzają, że do końca w. XIV formacje niezłożone były jeszcze żywe i można je było tworzyć od każdego przymiotnika. W Kśw. znajdujemy *leniw,* w Fl. *bogat, opłwit, pust, święt, młod, lub, gotow, miłościw, praw, żyw, gniewien, mocen, pamięcien, podobien, pokojen, pomocen, rowien, smęcien, wolen* i in., a także imiesłowy bierne, np. *skryt, błogosławion, przewrocon,* w innych zabytkach *omyt, spowit* i in.: *ociec nie winowat* 1386 Hube Zb. 1, *on był star* Gn. 181 a, *posłuszen być* 3 a; jednak już w Fl. formy te bywają zastępowane przez złożone: *błogosławiony [jest] mąż* 1, 1, *błogosławiony będziesz* 127, 2, obok *błogosławion będzie* 127, 5, *słodki i prawy [jest] gospodzin* 24, 9, *zjawiony był* 24, 15, *nieimający i ubogi jeśm* 85, 1, *święty jeśm* 85, 2, *lubieżliwy i cichy jeś* 85, 4, *wieliki jeś ty i czyniący dziwy* 85, 9; niekiedy w jednym wersecie mieszają się obie formy: *z wybranym wybrany będziesz, a z przewrotnym przewrocon będziesz* 17, 29, *z świętym święt będziesz, a z mężem bezwinnym bezwinny będziesz* 17, 28. Podobnie w r. nij.: *słodkie jest miłosierdzie* 108, 20, *sierce ich prożne jest* 5, 10, obok: *śrzebro ogniem wypławiono, trzykroć skuszono, oczyszczono siedmkroć* 11, 7, *dziedzictwo moje światło jest* 15, 6, *było imię dziano* Gn. 4 a.

N. sg. rodzaju żeńskiego miał w deklinacji niezłożonej końcówkę *-a,* w złożonej zaś *-å,* odróżnić tego jednak nie można w za-

bytkach z przed w. XVI, które systematycznie nie odróżniały tych dwu samogłosek.

W zabytkach do końca w. XV najczęstsze są formy N. sg. deklinacji niezłożonej przymiotników dzierżawczych na *-ow* i *-in*, wśród których znów mają przewagę patronimiczne: *siemię Abrahamowo* Fl. 104, 6, *list starościn mowi* 1397 Leksz. I, nr. 2514, *Bogumiłow syn* 1397 Leksz. II, nr. 566, filius *wojewodzin* 1442 AGZ. XII, 106, *Adamowo plemię* XV R. XXV, 210, *Bartoszew ociec* 1420 TPaw. VII, nr. 175, *jeśm dziecię Batuelowo* BZ. Gen. 24, 47, *syn Amalechow* Gen. 24, 50, *dom Achiaszow* III Reg. 14, 4, *padoł Achorow* Jos. 7, 26, *imię Aaronowo* Num. 17, 3, *Janowo świadectwo* Sul. 34, bardzo często, por. dzisiejsze *matczyn, siostrzyn,* używane tylko w N. sg. Bardzo długo zachowała się forma niezłożona imiesłowu *dan,* używana w datowaniu aktów, np. *dan we wtorek po św. Pietrze.* Poza tem w czasach późniejszych są to formy rzadkie, zwłaszcza jako przydawki, np. w XVI w. *są ku majętności dobrej żywo naczynie* Lor. 70 v, częściej w funkcji orzecznika, np. *klasztor założon* Bls. 353, *biskup płocki zabit* 355.

§ **308.** Utrzymuje się dziś jeszcze porządkowy liczebnik złożony *samowtór,* używany i w języku stp., np. *Bieniak samowtor z tako dobrym, jako sam, jął człowieka* 1405 Piek. nr. 830, wtenczas jednak używano więcej takich formacyj deklinacji niezłożonej, np. *Szymon nie zajachał drogi samotrzeć* 1420 TPaw. VII, nr. 1592, *przyjachał samoczwart ze trzemi* 1410 Piek. nr. 1398, *Bolesław samopięt uciekł* Chw. I, 153, *samoszost* 1396 Leksz. II, nr. 498, *ze dwoma bracią a ze cztermi synmi samosiodm stoję* Orz. 119, *jechał samodziewiąt* 1403 JA. VI, 208, *Teodrykus samodwadziest wziął zamek* Chw. II, 141, *pokorę samotrzećnaćcie uczynić ma* Sul. 92. Także na r. ż. *Wichna szła samowtora* 1427 Przyb. 20, *Wichna nie wyszła samotrzecia* 1441 Stppp. II, nr. 2963, *jakom ja nie pobrała konopi samoszosta* 1423 Czrs. 288, *Cyrena samopięta* P. Koch. Goffr. Pieśń 17 zwrotka 74.

Rzadko w innych przypadkach, np. *Piotra samotrzecia skazalismy* Sul. 40.

§ **309.** Z deklinacji imiennej imiesłowów czynnych zachował się tylko N. sg. m. imiesłowu czasu teraźniejszego na *-a: rzeka* Kśw., na *-ę* po spółgłoskach miękkich lub twardych, np. w Kśw.; *rzekę, pobudzaję.* N. sg. f. tegoż imiesłowu, *mać płaczęcy* (lub *płaczący*) *pożądała pomocy* Błaż., N. sg. m. imiesłowu przeszłego, np.

jegożto uderz (assumens) *za rogi i weźmie ji* BZ. Gen. 22, 13, *przyszed i wszedł* Rozm., *usłyszew* Kśw., także N. sg. f., np. *uczyniwszy* 1391 Hube Zb. 11 i t. d. O tych formach p. § 533 i n.

§ **310**. V. sg. m. tak samo brzmiał, jak N. sg.; przykłady są bardzo rzadkie: *Boże Abrahamow* BZ. Gen. 24, 12.

§ **311**. Ac. sg. m. n. przymiotników ma brzmienie N. sg. ale także G. sg. jeżeli się odnosi do męskich rzeczowników żywotnych: *miała list starościn* 1391 Leksz. I. nr. 971, *w dom panow pojdzimy* Fl. 121, 1, *odwiodę rog Dawidow* 131, 18, *woz Faraonow wrzucił jest* Moys. 4, *na Bogusławow dom* 1417 Mac. Pam. II, 340, *na pana Borkow dom* 1430 Przyb. 23, *porąbiw dąb cudz* Sul. 16, *w cudz las* Dział. 59. Na rodzaj nijaki: *dziwno uczynił miłosierdzie* Fl. 30, 27, *miasto pusto uczynili* 78, 7, *chwalicie imię gospodnowo* 99, 5, *chwalicie imię panowo* 112, 1, *o Więcieńcewo rękojemstwo* 1391 Hube Zb. 8, *po Janowo drzewo* 1399 Leksz. I, nr. 3092, *na Abramowo dzierżenie* 1400 SKJ. III, 191, *o niestanie powodowo* Sul. 32, *lenistwo Franciszkowo bacząc* 36, *przez poprzysiężenie sąprzowo* 41. Ac. sg. imiesłowu czynnego p. § 533 i n.

Ac. sg. f. w pisowni do końca w. XV nie odróżnia się od form złożonych; zapewne jednak był w powszechnem użyciu, skoro formy niezłożone na *-ę* od przymiotników dzierżawczych są zwykłe w XVI w.: *śmierć Chrystusowę* Bls. 69, *stronę Juljusowę* 130 v, nawet tak późno, jak u Skargi: *łaskę Chrystusowę* 28, *krew Chrystusowę* 396.

§ **312**. G. sg. w funkcji Ac. sg. m.: *dziwna uczynił gospodzin świętego swego* Fl. 4, 4, *tedy ji prożnia puścił* 1399 Hube Kr. 59, *puścił ji* (wieprza) *cała i zdrowa* Błaż., *zdrowa i radostna puścił ji* BZ. Tob. 10, 10.

G. sg. we właściwych swoich funkcjach zachował się w zabytkach tylko od przymiotników dzierżawczych: *domu Jakobowa* Fl. 113, 1, *od oblicza gospodnowa* 95, 12, *od bojaźni nieprzyjacielowy* 63, 1, *od potwarzy ludzki* 118, 134, *z osoby macierzyny* Ath. 29, *nie wziął Piotrkowa drewna* 1389 Hube Zb. 6, *za krolowa koronowania* 1389 Hube Zb. 7, *Janowy macierze* 1398 Leksz. II, nr. 1098, *do Mikołaja Chemczyna syna* 1400 Piek. 14, *z kancelaryje starościny* 1410 Piek. 401, *żony Abramowy* BZ. Gen. 11, 29, *z siemienia Aaronowa* Lev. 22, 4, *przez długa panowa* Sul. 26. Wyjątkowo od przymiotnika niedzierżawczego *źrzebca szestroka* (= sześcioletniego) 1389

Hube Zb. 8. Formy żeńskie na *-ej* od XVI w. *do krolowej* Chwalcz. I, 39, *wojewodzinej, starościnej* Wróbel A 2 b.

§ **313**. Formy niezłożone utrzymują się też stale, częściowo dotychczas, od liczebników, wyrażających jednostkę lub jednostki z połową: *połtora* (t. j. *pół wtora*) *łokcia* BZ. Ex. 37, 1, *połtory grzywny* 1390 Hube Zb. 8, *połczwarta naćcie skoćca* 1407 Hube Zb. 88, *przez lat pułczwarta* Sk. 247, obok *do pułczwartu* (analogicznie do *dwu*) *lat* Sk. 248, *połczwarty grzywny* 1391 Hube Zb. 62, *połczwarty naćcie grzywien* 1419 Czrs. 215, *połpiąta sta* BZ. II Par. 8, 18, *połpiąty grzywny* 1400 Hube Zb. 99, *połszosta sta* 1414 AKH. III, 225, *połszosty grzywny* 1443 Stppp. II, nr. 3156, *za połsiodmy grzywny* 1398 Leksz. I, nr. 2775, *o połosmy grzywny* 1430 Przyb. 22, *połdziewiąty grzywny* 1414 AKH. III, 246, *połdziesiąty grzywny* 1401 Piek. 55. Wszystkie te formy tworzą się od tematów twardych, natomiast G. sg. tematu miękkiego r. ż. bardzo wcześnie zastępuje się przez formę deklinacji złożonej: *półtrzeciej grzywny* 1399 Stppp. VIII, nr. 9494; 1405 Hube Zb. 119, *połtrzeciej grzywnami* 1394 Hube Zb. 70, *połtrzeciejnaćcie grzywny* 1401 Hube Zb. 81, obok *połtrzecie grzywny* 1402 Hube Zb. 101 i również obie formy na r. m.: *połtrzecia łokcia* BZ. Ex. 37, 1, obok *połtrzeciego łokcia* Bz. Ex. 37, 6.

Wchodzący do składu tych liczebników dopełniacz zależy od wyrazu *pół* i dlatego całość tej formacji była nieodmienna; ale kiedy przestano zdawać sobie sprawę z tego stosunku syntaktycznego, powstawały formy z końcówkami innych przypadków, np. *połtrzeciu pokoleniu* Leop. Joz. 22 (nagłówek), *połtorym groszem* Sul. 63, *na połtoru łokciu* Leop. Ex. 37, 10.

§ **314**. D. sg.: *imieniu panowu* Fl. 121, 4, *dał parobku Jasiowu* 1399 Hube Kr. 55, *karczmarzowi Wydżdżynu* 1400 SKJ. III, 191, *Janowu kmieciu* 1420 TPaw. VII, nr. 1767, *bratu Abrahamowu* BZ. Gen. 28, 4, *ku kapłanowi Abitarowi Achimelechowu* I Reg. 30, 7, *przeciw domu Achabowu* IV Reg. 10, 30, *ku synu Batuelowu* Gen. 28, 5, *skazaniu sędzinu* Sul. 19, zwłaszcza przy bezokoliczniku: *być ubranu* Sul. 6, *zbożnikow nie cirp żywu być* II poł. XV Kałużn. 21, zawsze z końcówką *-u*, nigdy *-owi*. Także na rodzaj ż.: *niewieście dłużej żywie być przygodziło się* Sul. 90.

§ **315**. I. sg. m. n. winien mieć w deklinacji niezłożonej końcówkę *-em*, a w złożonej *-ym*, te dwie końcówki jednak oddawna mieszają się z sobą, wskutek czego trudno orzec, do której dekli-

nacji pewna forma należy. W rodzaju żeńskim I. sg. deklinacji zarówno niezłożonej, jak i złożonej, kończy się jednakowo na *-ą*.

§ **316**. L. sg.; *na domu Dawidowie* Fl. 121, 5, *w imieniu gospodnowie* 19, 8, *pobrał na swem, a nie na Mirosławinie* 1388 Hube Zb. 4, *grodzono po pana Janowie [imieniu]* 1399 Stppp. VIII, nr. 9355, *w Abramowie stanu* BZ. Gen. 13, 5, *w siemieniu Abramowie* Tob. 6, 22, wyjątkowo z końcówką *-u: w Beniaminowu rodu* BZ. Judic. 21, 16. Na rodzaj żeński: *w ręce gospodnowie* Fl. 74, 7, *po ciotce Janowie* 1400 SKJ. III, 189, *po otcowie śmierci* 1400 SKJ. III, 3, *w ręce Achabowie* BZ. III Reg. 18, 9, *po wielice nocy* Sul. 85, *po śmierci ócowie* Dział. 53.

§ **317**. W liczbie mn. tylko N. i Ac., na inne zaś przypadki niema przykładów, gdyż zawsze występują formy deklinacji złożonej.

N. pl. f.: *wstąpiły postaci panowy* Fl. 121, 4, *Bartoszewy dzieci* 1405 Piek. 271. Na rodzaj męski osobowy i nijaki są formy jednakowe deklinacji niezłożonej i złożonej.

Ac. pl. m. f.: *jawny jeś mi uczynił drogi* Fl. 15, 11, *na dni krolowy* 60, 6, *widzi niebieski krole* 67, 15, *wnidę w mocy gospodnowy* 70, 17, *złamał jeś głowy smokowy* 73, 15, *syny Jakobowy i Jozefowy wybawił jeś* 76, 14, *w ręce przyjacielowy* 77, 67, *czyni dziwy wielki* 135, 4, *pobrał Bogusławowy chysze* 1394 Hube Zb. 70, *wojewodziny ludzie połapał* 1400 Piek. 6, *nazywać będziecie dni święty* BZ. Lev. 23, 2, *wyprawiają pozwy rozmaity* Sul. 29.

§ **318**. Oddawna już obok form deklinacji niezłożonej ukazują się też formy złożone, o czem już wzmiankowano w § 307, gdzie była mowa o N. sg.; zdarza się to i w innych przypadkach, nawet w zakresie przymiotników dzierżawczych, np. *od stworzenia Adamowego* Gn. 4 b, *przez czelednika sędzinego* Sul. 9, najczęściej w L. sg., np. *w imieniu panowem* Fl. 123, 8, *o starościnym mirze* 1391 Leksz. II, nr. 1469, *w lesie Janowem* 1418 Przyb. 13, *po wzdaniu starościnem* 1420 Przyb. 14, *w zapuście pana Borkowem* 1426 Przyb. 20, *na pana Borkowej dziedzinie* 1427 Przyb. 20, *po śmierci macierzynej* Sul. 15, *w żywocie matczynym* Naw. 50.

§ **319**. Formy deklinacji niezłożonej, zwłaszcza w przypadkach zależnych, nikną z początkiem w. XVI, coraz częściej zastępowane przez formy złożone; wskazuje na to nieznaczna liczba niezłożonych form w kodeksie Statutów Stradomskiego z r. 1503 i w kodeksie Dzikowskim z r. 1501; w pierwszym jest ich nieco

więcej niż w drugim, np. *Piotrowi samotrzeciu* Str. 90 (*samotrzeciemu* Dzik. 219), *pieniądze nie były wybierany ani wyciągany* Str. 50 (*wybirane, wyciągane* Dzik. 149), *aby artykuły były chowany i trzymany* Str. 50 (*chowane i trzymane* Dzik. 151); czasem jednak bywa odwrotnie: *na bliższy przyrodzone* Dzik. 242 (*na bliższe* Str. 61).

Na język tych zabytków niewątpliwie wywarły wpływ dawniejsze przekłady statutów, nie dziw przeto, że formy deklinacji niezłożonej ukazują się w nich niezupełnie wyjątkowo, np. w obu kodeksach czytamy: *do dworu kastelanowa* Str. 91, Dzik. 222, *z nagabania Fałkowa* Str. 91, Dzik. 224. Natomiast prawie we współczesnych im kazaniach Paterka (ok. 1510 r.) formy deklinacji niezłożonej ukazują się tylko w N. sg. i pl. Podobne stosunki zachodzą u Reja, np. w Apokalipsie z r. 1565, gdzie prócz form mianownikowych, dość obficie użytych od przymiotników i imiesłowów, trafiają się tylko formy biernika po większej części przymiotników dzierżawczych. W ogólności u pisarzy XVI w. użycie form niezłożonych nawet w mianowniku jest już na wymarciu i sprawia wrażenie umyślnego archaizowania. Oto nieco przykładów: *członek położon* 1543 Kat. 44 v, *Herod od anioła stresktan* Bls. 266 v, *mogł pożyteczen być* Lor. 9, *będzie bogat* 41, *bodaj zabit* Rej Zwrc. 31 v, *prawo jest ustawiono* 34, *byłem młod* 40, *jako żyw* 41, *pisał księgi rozdzielony* 275 v, *byłem jako głuch* J. Koch. I, 64, *ten mnie mił* I, 204, *rowien umarłemu* I, 229, *bezpieczen być mogę* I, 229, *pokim żyw* I, 230, *godno płaczu nieszczęście* I, 313. U Orzechowskiego: *dom Jagiełłow... domu Jagiełłowego* 95, *samosiodm* 272, ale *samosiodmego* 119.

Deklinacja liczebników.

§ **320.** Jak wykazaliśmy w przeglądzie form deklinacji imiennej, liczebniki początkowo odmieniały się tak samo, jak odpowiednie im tematy rzeczowników; wcześnie jednak zaczął się tu szerzyć wpływ analogji do deklinacji zaimków, wskutek czego powstały formy G. pl. *trzech, cztyrzech* zam. *trzy, cztyr*. Wpływ ten zaznaczył się już w okresie praśl., o ile sądzić można o tem z formy D. I. du. *dwiema* (zam. **dwoma, *dwama*), co znowu z czasem uległo wpływowi form deklinacji rzeczowników męskich i nijakich i na miejscu *dwiema* utworzono formę *dwoma* (według *bokoma, latoma*). Poza tem objawiła się dążność do dalekich wyrównań w zakresie deklinacji liczebników nawet tam, gdzie nie było dla nich formal-

nego gruntu. Zazwyczaj bowiem wyrównania w szeregach deklinacyjnych lub konjugacyjnych biorą źródło w częściowej wspólności pewnych końcówek, a więc *syn*(ъ), *syna* (zam. *synu*), jak *wilk*(ъ), *wilka*, albo *umiesz, umie, umiem*, zam. *umieję*, jak *wiesz, wie, wiem*. Natomiast w zakresie liczebników gruntem do wyrównań było tylko poczucie ich wspólności znaczeniowej, jako jednej ściślejszej grupy, różniącej się znaczeniem specyficznem od wszystkich innych. Między formami przypadkowemi liczebnika *pięć* i in. a *dwa* nie było wspólności końcówek, a mimo to powstała forma *pięciu* analogicznie do *dwu* i ta analogja objęła także liczebniki nieokreślne, np. *kilka, wiele*, a nawet rzeczowniki, które za liczebniki poczytywano, np. *para, siła* = 'wiele', a od których także tworzą się formy G. *kilku, wielu, paru*, stp. *sіłu*, I. *kilkoma, paroma*, według *dwu, dwoma*.

Dzięki tym wyrównaniom deklinacja liczebników ostatecznie stała się swoistą, niepodobną do deklinacji imion. W ogólnym przeglądzie deklinacji imion niepodobna przeto bez rozrywających całość ekskursów przedstawić deklinacyjnego rozwoju liczebników, zwłaszcza, iż rzecz komplikuje się wskutek istnienia tu rysów zupełnie specjalnych, np. deklinacji typów złożonych, jak: *dwadzieścia, trzydzieści, pięćdziesiąt, dwanaście*.

Jeden.

§ **321**. Polskiej formie liczebnika *jeden, jedna, jedno* odpowiadają: stsł. *jedьnъ* lub *jedinъ*, r. *odin, odna, odno* (z akcentem na ostatniej zgłosce), bg. *edinъ*, srb. *jèdan, jèdna, jèdno*, słwń. *édən, éna, éno*, cz. *jeden, jedna, jedno*, głuż. *jědën, jědyn*, dłuż. *jadën, ja(d)na, ja(d)no*, połabs. *jádan*, r. n. *janü*. Z tego zestawienia widać, że są dwie zasadnicze formy słowiańskie: **(j)edinъ* i **(j)edьnъ*; pierwszej odpowiada stp. *jedziny*, drugiej odpowiadałby winna polska forma **jedzien*, dzisiejsze więc *jeden* jest formą urobioną późno według form: *jednego, jedna, jedno* i t. d. z prasł. **(j)edьnogo, *(j)edьna, *(j)edьno*. Zachodzi jednak pytanie, czy pierwotnie nie było deklinacji: *(j)edinъ, (j)edьnogo*, gdzie stosunek form tematowych byłby podobny do **gospodinъ, *gospodьna*; na tym gruncie mogły bowiem zajść wyrównania: **(j)edinъ, *(j)edinogo* i **(j)edьnъ, *(j)edьnogo*. (Inaczej o tem: Vondrák Altksl. Gr. 454; Vgl. sl. Gr.[2] I, 88; Brückner JA. XXIX, 119; Berneker Et. Wb.).

Liczebnik ten odmieniał się tak samo, jak zaimki rodzajowe, z niemi więc razem jego formy deklinacyjne łączymy (p. § 397).

Dwa, oba, obadwa.

§ 322. Liczebniki *dwa, oba, obadwa* deklinują się jednakowo; przykłady form normalnych, t. j. w których końcówki odpowiadają końcówkom prasłowiańskim, przytoczono w §§ 147—52, 183—5, 200—2, 248—54, 284—9. W języku starszym form na *-a* w mianowniku używano stale także w zastosowaniu do imion osobowych r. m., np. *obadwa stroży i słudzy* Wacł. 49 v, *dwa panowie* Bls. 125, *dwa rozmawiali* Krom. 2, *drudzy dwa legatowie* 352, *siedmdziesiąt i dwa uczniowie* 243, *musieli obadwa wyjechać* Lor. 8, *obadwa sie zezwolili* 41, *obadwa dziękujemy* Orzech. 222, *oba dziękowali* J. Koch. II, 130, *obadwa biali* 138, *dwa z uczniów jego szli* Wuj. Post. 326, *sama dwa uczyńmy* Sim. 7, 111. Obok tego w XVI w. ukazuje się forma na *-j: dwaj, obaj* [1]), np. *dwaj* Wuj. Post. 59, Miask. Herk. 60, *dwaj jacyś przyjechali* P. Koch. Goffr. 2, 57, *dwaj pięciom nie zdoła* W. Pot. Syl. 137, *dwaj trzeciego prowadzą* W. Pot. Mor. I, 44. Na rodzaj ż. normalna forma, np. *obiedwie rzeczy* Orzech. 125.

Dla rodzaju nijakiego mianownik (i biernik) aż do końca w. XVII miał stale formę dawną: *temu są dwie lecie* 1391 Leksz. I, nr. 1061, *bylesta tu dwie książęci* BZ. Judith 6, 11, *dwie skrzydle* Rej Apoc. 103 v, *dwie słowie* 156, *dwie lecie* Rej Zwrc. 274, *wojska połączą się obie* J. Koch. II, 130, *dwie wojszcze* 247, *dwie źrzodła* The. I, 47, *obiedwie ty miasta są* 49, *dwie lecie* Cn.: u Mickiewicza archaizm (w rymie): *trzyma skrzydła obie* Hymn na dzień Zwiastowania; dziś jeszcze *dwieście.*

Formę *dwa* spotykamy dopiero w XVIII w., i to tylko wyjątkowo: *dwa czoła* Min. III, 140, *dwa oczy* Gesner 123, *dwa dzieci* 184, obok zwykłych wtedy *dwie czoła* N. Ateny III, 235, *dwie drzewa* 330, *na dwie imperia* I, 404, *dwie krolestwa* 531.

§ 323. Taż sama forma *dwa, oba, obadwa* używała się w Ac. także przy imionach osobowych męskich: *żeś te zacne dwa Polaki wystawił* Orzech. 106, *niemiło im było na one dwa bracią* Leop. Mat. 20, 24; przykłady tego użycia są rzadkie, częściej występuje w tem znaczeniu forma G., p. § 324.

Pierwotna forma dla r. n. trzyma się tak samo długo, jak i w N.: *dwie dworzyszcze* (zam. *dworzyszczy* lub *dworzyszcza*) — duas curias 1505 AGZ. XVII, 521, *na obie kolenie* Rej Wiz. 57, *na obie uszy* W. Pot. Mor. I, 227, podobnie dzisiejsze *dwieście.*

---

[1]) Natomiast formy: *trzej, cztyrzej* już w XV w., § 330, 331.

Taż sama forma służy w r. ż.: *dwie babce wezwał* Gn. 4 a, *uczynił Bog dwie świecy* Gen. 1, 16, *na obiedwie nodze chramie* Lor. 41, *obiedwie rzeczy mieć* J. Koch. II, 289, archaizm u Mickiewicza *wynalazł dwie babie* P. T. 6, 375.

§ **324.** Zachowały się też do dnia dzisiejszego formy G.: *dwu, obu, obudwu*: *obudwu uczynku żałował* Chwalcz. I, 195, *na obudwu [krolow] głowie* J. Koch. II, 133, *dwu latu dawność* Sul. 36, *dawność dwu lat* Dzik. 217, *z obu stronu* Sul. 95, *z obu stron* Krom. 339, *po śmierci obudwu* Bls. 369, *z obudwu stron* Lor. 52 i 64, J. Koch. II, 133, *trzeba dwu rzeczy* II, 289 i t. d.

Taż sama forma od XV w. ukazuje się w funkcji Ac., np. u Suleda: *dwu starszu swego rodu, a drugu dwu drugiego rodu a trzeciu dwu pospolite dobre [świadki] ma wieść* 71; *poimawszy obudwu (Herakljona i Martynę) samej język urznęli, a sámemu nos* Bls. 166, *pośli obudwu nagich* Lor. 8, *dwu młodzieńcu było oskarżono* 176, *obu miłował* J. Koch. II, 129, *obudwu cieszyła* 132, *na dwa ptaszki... ujźrzał dwu ptaszku* 1584 Bpp. LXIV, 229. Niezwykłe wyrażenie: *iżeby świetscy ludzie po dwu żon mieli* Krom. 398. Także zam. *dwaj: siła złego dwu na jednego* W. Pot. Mor. I, 84, *co dwu albo trzech wie, to już nie sekret* 15.

§ **325**. Forma *dwu, obu, obudwu* używa się także dla L. do dnia dzisiejszego, a do XVI w. była w wyłącznem użyciu: *o dwu apostołu mowi* Gn. 117 b, *ostała sirotą po dwu synu* BZ. Ruth 1, 5, *na dwu drzewu zasiadł* Lor. 41, *na dwu tablicach* Bls. 119, *we dwu albo we trzech lat* (!) Lor. 74 v, *siadły po obu stron* (!) J. Koch. II, 251, *o obudwu ofiarach* Sk. 77 i t. d.

§ **326**. Od XVI w. wchodzi w użycie nowotwór *dwoch,* potem także *dwuch* dla G. i L.: *o dwoch może być rzeczono* poł. XVI w. Przegl. 533, *w kościelech dwoch* Orzech. 201, *dwoch stron* Gaw. Siel. C 3, *dwoch wojen* Tward. Leg. 122, *gdzie dwoch albo trzech zasiędzie* Tward. Paskw. 31, *trudno z jednego wołu dwoch skor łupić* W. Pot. Zac. 2, *u obudwoch ręku* Gośc. 278, *z obudwoch stron* Kon. I, 34, *dwuch* u Stryjkowskiego 65 i 385, u Opalińskiego Sat. 170; dalej *obudwuch* obok *obudwu* Leszcz. 57, Gościecki pisze *dwuch lat* 261 (obok wyżej wspomnianej formy *obudwoch*), podobnie *dwoch* Kon. III, 218, obok *dwuch* I, 40. Gramatycy mają formy: Stojeński *dwu,* Mesgnien i Woyna *dwu* a. *dwoch, obudwu* a. *obudwoch,* Kopczyński zaleca tylko formy: *dwu, obu, obudwu* Gr. na kl. II, 177. Forma *oboch* jest bardzo rzadka: ma ją Mesgnien oraz Mina-

sowicz I, 169, N. Ateny III, 256, 304, 564, 596, *obuch* u Zabłockiego w Rozmowach sokratycznych r. 1775, str. 55.

Formę *dwoch* objaśnić można, jako wynik podwójnej analogji, a mianowicie ukazanie się końcowego *-ch* wywołała analogja do *trzech, cztyrzech*; co się zaś tyczy *-o*, to najprawdopodobniej objawia się tu wpływ form rzeczownikowych L. pl. na *-och*, D. pl. na *-om*, D. I. du. na *-oma*; stąd też wzięły początek nowe formy: *dwom, dwoma, obom, oboma* (p. niżej). Pisownia *dwuch* odbija w sobie wpływ pisowni pierwotnej formy *dwu*.

§ **327**. Pierwotna forma D. *dwiema, obiema* na wszystkie rodzaje utrzymuje się długo: *dwiema mężoma rzecze* BZ. Jos. 6, 22, *obiema mądrość dał* 1528 R. III, 61, *dwiema grammatykom* (= autorom gramatyk) Lor. 2 v, *dwiema panom służyć* Lor. 41, *wam obiema* Orzech. 269, *obiemaś dokuczał* Mącz. 353 r a, *jednaki ogień obiema* (t. j. jej i jemu) *panował* J. Koch. I, 370, *tamem sie obiema przypatrował* II, 69, *obiema posłano* II, 130, *obiema sie zdało* II, 134, *dali dwiema krolom* II, 246, *Herkules nie był dwiema srogi* Tward. Daphn. 62, *mnie, lubo tobie, lubo obiema* Sim. 7, 118, *dwiema lepiej z sobą niż jednemu* Cn. Adagia 219, *dokuczać obiema* Trembecki, Syn marnotr. akt I, sc. I.

Według analogji do końcówki rzeczowników męskich lub nijakich w XVI w. zaczynają się ukazywać formy na *-oma*, według wzoru *panoma* i t. p., przez długi czas bardzo rzadkie: *nie o toż jedno idzie oboma* Orzech. 103, *Herkules sam nie zdoła dwoma* W. Pot. Arg. 298. Po raz pierwszy u Kochowskiego ukazuje się forma *obom, dwom*, analogiczna do form rzeczownikowych r. m. lub n. w liczbie mnogiej, np. *panom, miastom*: *źle dwiema służyć, gorzej dwom panować* 269, *szczęście się obom ściele* 140, *obum* Gawiński, Dworzanki 13, u Mesgniena *dwiema* albo *dwom*, tak samo u Woyny. Kopczyński ma już wyłącznie nowe formy D.: *dwóm, obóm, obudwóm* lub *dwu, obu, obudwu* (a więc jak G.: *dwu ludzi* i *dwu ludziom*).

§ **328**. W I. też zachowuje się przez długi czas forma *dwiema, obiema*: *miedzy dwiema domoma* Gn. 3 b, *pode dwiema cewiama* BZ. Ex. 37, 21, *dwiema ranami* Dzik. 94, *Arystobola poimał i ze dwiema syny* Bls. 118 v, *tego Bog obdarzył dwiema hetmany* 162 v, *przed dwiema i trzémi sty lat* Krom. 248, *z własnemi dwiema corkami* Lor. 63, *dwiema wieńcami* Zim. 6, 43, *z nami obiema* 15, 21 i t. d.; *dwoma* dopiero od XVI w.: *ze dwoma bracią* Orzech. 119, co wten-

czas i potem jeszcze przez czas dłuższy było zupełną rzadkością. Wobec tego podejrzane są formy: *se dwoma grzywnoma* (zam. *dwiema grzywnama*) 1405 SKJ. III, 195 i *se dwoma kmietowicoma* (zamiast *dwiema*) 1412 AKH. III, 191, potem dopiero u Orzech. *ze dwoma bracią* 119. U Mesgniena i Woyny jeszcze tylko *dwiema, obiema,* ale u Błażowskiego znajdujemy *dwoma złotymi* 403, także *oboma rękami* Drużb. 109; Konarski pisze: *między dwiema, trzema kandydatami* III, 218, obok *między dwoma* III, 222, tak samo w N. Atenach: *między dwiema żrzebcami, między dwoma przeworzynami* III, 472, Trembecki: *przed nami obiema* Syn marnotr. akt IV, sc. 7; Kopczyński uważa za równouprawnione formy: *dwoma, oboma* i *dwiema, obiema.*

§ **329.** Zrosty *obadwa, obiedwie, obudwu, obudwoch* ukazują się w zabytkach tylko w tych formach; poza Kopczyńskiego *obudwoma* nie mamy przykładu na D. i I. W późniejszych dopiero czasach pierwsza część tych zrostów występuje w formie *oby-*: u Lindego mamy zanotowany wyraz *obydwa,* ale bez żadnego cytatu, zdaje się więc, że był to wtedy nowotwór, w języku książkowym nie używany, co wreszcie i dziś nieczęsto się zdarza, aby pisarze nasi formami z *oby-* się posługiwali. Ale w języku żywym są to formy zwykłe we wszystkich przypadkach: *obydwa, obydwaj, obydwie, obydwóch, obydwom, obydwoma.* Pierwszy raz formę z *oby-* znajdujemy u Krasickiego: *obydwoma* Pan Podstoli I, 160.

O formie *dwoj, oboj* i t. p., p. § 442, 445.

Trzy.

§ **330**. O formach: *trze, trzy, trzem, trzech* p. §§ 265, 268, 273, 274, 280, 281. Wykazano tam między innemi, że forma *trze,* potem *trzy* łączyła się także z rzeczownikami, oznaczającemi osoby męskie; w XV w. jednak ukazuje się też forma *trzej* zrazu obok *trze,* np. *nie trzej niestworzeni ani trze przezmierni* Puł. Ath. 12, *trzej bracia* Sul. 40, *trzej kmiecie* 44 i potem: *trzej krolowie* Bls. 133, *byli dwa kapłani a trzej diakonowie* 152 v, *trzej bracia* Mącz. 80 v b, *trzej albo czterzej, rzadko jeden zginął* J. Koch. II, 135. G. *trzech* ukazuje się w końcu w XIV w. (§ 273), ale w znaczeniu N. dopiero w końcu w. XVII: *co dwu albo trzech wie, już to nie sekret* W. Pot. Mor. I, 15. W I. obok starej formy *trzemi* występuje forma analogiczna do I. du. *trzema*: *ze trzema zamkoma* Chw. II, 83, *przed trzema świadki* 1528 Corpus jur. Pol. III, 497, *trzema*

obok *trzemi* u Stojeńskiego, a zwykła to już forma u Orzechowskiego: *z tymi trzema rzeczoma* 188, *ze trzema sty ludzi* 241 i dalej: *trzema palcoma* Mącz. 317 v b, *trzema dnioma* Szarz. 43 z rzeczownikową formą liczby podwójnej mimo znaczenia liczby mnogiej, co potem uległo zmianie: *ze trzema koronami* 1570 Bpp. XX, str. 17, *trzema grzywnami* Błaż. 395. Odtąd forma *trzema* się rozpowszechnia i wypiera z użycia dawniejszą formę *trzemi*. Według Mesgniena *trzemi* używa się już rzadko, zwykle zaś *trzema* (tę formę uznaje Mesgnien także i dla D); u Woyny już jest tylko *trzema* również dla D. i I.; Kopczyński ma D. *trzem*, I. *trzema*.

O formie *troj* p. § 442, 445

Cztery.

§ **331**. Oprócz form, omówionych w §§ 295—299, jednocześnie z formą *trzema* ukazują się formy: *czterzema, czterzoma, czterema, czteroma, czterma*, mianowicie w ciągu w. XVI i później, i początkowo także z rzeczownikiem w liczbie podwójnej lub mnogiej, np. *cztyrzema rzędoma* Kresc. 208, *ze szterzoma* (fem.) 1540 MPKJ. I. 308, *czteroma synmi* Orzech. 119, *czterzoma rzeczoma* 235, *ze cztérzóma sty* 238, *czterma* obok *czterми* Stojeński, *czterma rzędy* 1558 Tarn. 190, *czterema* (gwiazdami) J. Koch. II. 3, *czterma sty* Stryjk. 143, *czterema sty* Papr. 1032, *miedzy ktoremi czterzema* 1593 Wuj. 41, *ze czterema chorągwiami* 1611 Błaż. 395; Mesgnien ma D., *czterema* lub *czterma*, I. *czterema* lub *czterми*. Kopczyński zaleca formy: D. *czterem*, I. *czterema*.

Jak w tym, tak i w innych przypadkach zgadzają się formy liczebników *trzy* i *cztery*, a więc dla N. rodzaju męskiego ukazuje się forma na *-j: słupowie byli cztyrzej* BZ. Ex. 38, 19, *cztyrzej krolowie* Gen. 14, 9, potem w odniesieniu tylko do imion osobowych: *dwa, trzej, albo cztyrzej kmiecie* Sul. 44, *czterzej Polakowie* Chw. I, 13, *czterej rycerze* II, 129, *byli* ediles *cztyrzej* Bls. 119 v, *przydani czterzej kurfierstowie* 175 v, *szło czterzy woźnych... wyszli czterzej panowie* 329, *drudzy czterzej elektorow szli* 331, *miedzy syny jego, ktorych było czterzej* 352, *cztery kroć czterzej siędą* J. Koch. II, 130, *trzej albo czterzej, rzadko jeden zginął* II, 135 i t. d.; w XVII w. jeszcze używą się forma *czterzej* Cn. 106, ale u Mesgniena *czterej*. Linde wymienia *czterzej* I, 579 a, nie podając zresztą cytatu, ale Kopczyński ma tylko formę *czterej* Gr. na kl. II, 177 (Przypisy).

Wyjątkowe formy: *czteru* analogicznie do *dwu*: *ze czteru ewan-*

gelistow 1540 R. XL, 309, oraz forma z końcówką *-ą* analogicznie do *pięć* i t. p., ale utworzona dziwacznie od formy I. *czterni* lub *czterma*: *między czternią set parlamentowemi* Kon. II, 259, podobnie też IV, 70, 71 i 162.

O formie *czwor* p. § 444, 445.

Pięć — dziesięć.

§ **332.** Liczebniki *pięć* — *dziesięć* odmieniały się normalnie według typu dawnych tematów na *-i* (§§ 257—63), jako imiona liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego.

N. *szest* (dawna pisownia) *grzywien* 1290 Kod. Wp. II, 31, *pięć* Kśw. a r, *upadną dziesięć tysięcy* Fl. 90, 7, *byłoć jest pięć tysiąc lat* Gn. 4 b, *było dziewięć lat* Gn. 4 b, *dziesięć kmieci jachali* 1406 Piek. 307, *pięć książęta* BZ. I Par. 7, 7, *dziesięć mężow lud sprawowali* Bls. 119, *sześć braciej jego* Bls. 139, *ona dziesięć panow* Lor. 64 v, *ony pięć mądre panny* Rej Zwrc. 170 v, *dziesięć mężow (grob) uczyniła* Lor. 186, *ona dziesięć* P. Koch. Goffr. V, 79.

§ **333.** Taż sama forma ukazuje się w Ac.: *pobił pięć tysięcy* Kśw. a r, *dać pięć grzywny* 1391 Leksz. I, nr. 1004, *o sześć grzywien* I, nr. 1015, *za siedm grzywien* 1397 Leksz. II, nr. 1035, *o dziewięć grzywien* 1405 Hube Zb. 105, *posłał dziesięć towarzyszow* 1410 Hube Zb. 51, *na tę sześć śladow* 1430 Przyb. 23, *dwoję sześć grzywien* 1416 Czrs. 155, *przywiodł siedm synow* BZ. I Reg. 16, 10, *miał synow sześć* I Par. 9, 44, *ustawił siedm diakonow* Bls. 139 v, *tę pięć* Sk. 16 b.

§ **334.** G. ma końcówkę *-i*: *w żałtarzu dziesiąci strun* Fl. 32, 2, *przez ośmi skot* 1397 Leksz. II, nr. 1035, *przez sześci skot* 1398 Leksz. I, nr. 2721, *nie dopłacił dziewiąci skot* 1401 Hube Zb. 79, *z siedmi włok* 1403 Piek. 177, *z me dziesiąci grzywien* 1403 Piek. 171, *nie wziął piąci grzywien* 1405 Piek. 252, *nie dał dziesiąci policzkow* 1408 Piek. 371, *nie wniosła piąci set grzywien* 1446 Stppp. II, nr. 3262, *przez piąci pięćdziesiąt* BZ. Gen. 18, 28, *z tych siedmi* Tob. 12, 15, *część z dziesiąci* Neh. 11, 1, *do dziesiąci* Bls. 119, *do piąci lat* 144 v, *Urban dał piąci kardynałow utopić* 187, *jeden z piąci patryjarch* Krom. 271, concilium *sześci set biskupow* 353, *jeden z siedmi* Lor. 49 v, *do dziesiąci miesięcy* Rej Apok. 22 v, *z piąci zmysłow* Rej Kup. 105, *do sześci niedziel* Orzech. 74, *dziewiąci* Mącz. 251 r b, *niemasz więcej sześci* J. Koch. II, 12, *piąci* Leop.

Gen. 18, 28, *piąci zmysłow* W. Pot. Mor. III, 193, *siostr dziewięci* Nar. IV, 22.

§ **335.** Tęż formę miał D.: *cztyrzej krolowie przeciw piąci* BZ. Gen. 14, 9, *rowne było działo sześci cewi* Ex. 37, 19, *dać dziewiąci pokoleniu* Num. 34, 13, *siedmi mężom* Tob. 3, 8, *onym siedmi aniołom* Rej Apok. 130.

§ **336.** Narzędnik ma końcówkę *-ą: dziesiącią tysięcy więcszy* Fl. 67, 18, *przejednał ośmią grzywien* 1399 Leksz. II, nr. 1284, *z piącią pługow* 1401 Piek. 43, *z ośmią kmiot* 1407 Piek. 333, *z siedmią kmiet* 1409 Piek. 390, *z piącią podlejszymi* 1410 Piek. 399, *z sześcią panicy* 1419 Przyb. 13, *z dziesiącią podlejszych* 1434 Przyb. 24, *z ośmią skot* Sul. 52, *sześcią świadki* Sul. 52, *siedmią ran* BZ. Lev. 26, 28, *zgrzeszył piącią smysłow... siedmią śmiertelnymi grzechy* kon. XV Gn. ap. 2 b, *z sześcią diakonow* Bls. 153, *przed piącią set lat* 178, *przed dziewiącią set lat* Krom. 296, *przed siedmią lat* Lor. 2, *jednego miedzy siedmią mędrcow* 64, *piącią kamieńmi* Orzech. 219, *nagradzaj dziesiącią złotych* 115, *piącią tysięcy ludzi moc wołoską poraził* 241, *z dziewiącią bramow* Rej Wiz. 85, *miedzy siedmią świeczniki* Apok. B b, *siedmią pieczęci* Apok. 50 v, *siedmią głowami* 105 v, *miedzy siedmią synow* Post. 49, *nad onemi dziesiącią trędowatych* 159 v, *sześcią promieni* J. Koch. II, 22, *z tymi palcami piącią* Sk. 299; taż forma utrzymuje się w XVII i XVIII w., np. *między dziesiącią trybunami* Kon. III, 294.

§ **337.** Miejscownik miał końcówkę *-i: w sześci groszy* 1398 Stppp. VIII, nr. 7177, *w tych piąci grzywnach* 1399 Leksz. I, nr. 3066, *w ośmi niedzielach* 1400 Hube Zb. 79, *w piąci grzywien* 1401 Piek. 48, *w piąci leciech* BZ. Gen. 5, 21, *w piąci set leciech* Gen. 5, 31, *w dziewiąci leciech* Gen. 17, 1, *w sześci dniech* Ex. 20, 11, *w ośmi leciech* IV Reg. 22, 1, *po sześci palcoch mając* I Par. 20, 6, *w siedmi leciech* II Par. 24, 1, *w tych dziesiąci dnioch* Neh. 5, 18, *żalmem o dziesiąci strun* 1466 R. XXII, 27, *w mych piąci smyślech* Naw. 112, *na piąci łokiet* Aleks. 153, *w tych dziesiąci lat* Bls. 100 v, *po piąci dni* 113 v, *na dziesiąci tablicach* 119, *w piąci leciech* 180, *w dziesiąci dni* Krom. 351, *na piąci ranach* Orzech. 219, *coż po sześci misach* Rej Wiz. 31, *na siedmi gorach* Zwrz. 193, *po sześci skrzydeł* Apok. 48 v, *o dziesiąci dziewicach* 158, *po ośmi dnioch* Post. 102 v, *o siedmi powiadają* J. Koch. II, 12, *o sześci* W. Pot. Jov. 169.

§ **338.** Pod wpływem formy *dwu* ukazują się formy *pięciu* i t. p. najpierw w L. i G.; dla miejscownika najstarszy, ale od-

osobniony przykład ukazuje się w r. 1420: *w piąciu a we dwudziestu* Przyb. 14, gdzie *piąciu* zostało wywołane przez następujące za niem *dwudziestu*. Potem spotykamy te formy dla L. i G. dopiero na schyłku w. XVI; Stojeński o nich nie wspomina, ale ma je Biblja Radziwiłłowska (r. 1563) *na piąciu łokiet* 48 i Skarga *dziesiąciu krolestw* 272; częściej się ukazują w tekstach XVII w. *w dziesiąciu mil* Opal. 78, *z żup sześciu* The. 46; Mesgnien i Woyna w swych gramatykach zaznaczają, że G. i L. brzmią *piąci* lub *piąciu*; W. Potocki pisze *w siedmiu, w dziesiąciu* Mor. I, 46, obok *w siedmi, w dziesiąci*; formy na *-u* trafiają się u Fredry w Przysłowiach mów potocznych z r. 1664, u Załuskiego w Mowach na radach i sejmach z r. 1689 i u innych pisarzy z w. XVII i XVIII. Formy na *-u* w XVII w. rozciągnięto też na celownik, np. *siedmiu Trionom* Tward. Leg. 11, *piąciu braci* W. Pot. Pocz. 228, choć Mesgnien i Woyna zalecają formę *piąciom* i dopiero Kopczyński w Gramatyce na klasę II za normalne formy dla G., D. i L. uznaie *pięciu, sześciu*; u Benisławskiej *w ran piąciu* H 3.

Najdłużej utrzymywała się forma *piącią, sześcią*; Mesgnien, Woyna i Kopczyński w Gram. na kl. II tylko formę na *-ą* wymieniają, ale już Kopczyński w Gramatyce wydanej po jego śmierci w r. 1817 pisze: *piącią palcami, z dziesięciu ludźmi* (str. 69), odtąd też forma na *-u* stanowczo zwyciężyła.

§ **339.** Trafiają się także formy z końcówkami liczby mnogiej, wywołane przez poczucie mnogości, którą te liczebniki wyrażają; najstarszy przykład *z siedmiemi podlejszymi* 1410 Piek. 404, dalej *nad tymi dziesiąćmi* Mącz. 79 r b, *okrasił siedmioma planetoma* u Amandusa SKJ. III, 316, *przydał ku dziesiąciam miesiącom dwa* Bls.; Stojeński poucza, że celownik tych liczebników brzmi (tak jak u Bielskiego): *piąciam, sześciam, siedmiam, ośmiam, dziewiąciam, dziesiąciam*; u Skargi znajdujemy *onym siedmiom narodom* 322, podobnie: *dwaj pięciom nie zdoła* W. Pot. Syl. 137, według Mesgniena celownik ma formę *piąciom*, według Woyny *piąciom* lub *piąci*. Dla miejscownika Orzechowski ma formę na *-och: na piącioch ranach* 215.

§ **340.** Niekiedy znajdujemy formę na *-i* w funkcji narzędnika: *se s[z]ty[r]mi panicy a s ośmi kmiot* 1405 Piek. 237, *pod dziesiąci grzywien* Małk. 119, *iżem zgrzeszyła siedmi grzechow* XV JA. III, 634, *odliczysz siedm tydniow, to jest siedm siedmi* (zam. *siedmią siedm*, septies septem) BZ. Lev. 25, 8, *nad dziewięci sprawiedliwymi*

St. i N. Test. O 2 v, *miedzy siedmi psalmy* Wróbel 50. Raz forma N. zam. G. *dłużen piącidziesiąt grzywien prze[z] siedm* 1407 Piek. 334, zdaje się omyłka, zam. *pięćdziesiąt przez siedmi.*

O formach *pięcior, sześcior* i t. p., p. § 444, 445.

Sto.

§ **341**. Deklinacja tego liczebnika zgadza się najzupełniej z odmianą rzeczowników nijakich na *-o: [pobił] sto tysięcy* Kśw. a r, *sta grzywien nie zapłacono* 1399 Stppp. VIII, nr. 9436, *ku stu lat* BZ. Gen. 5, 3, *pode stem grzywien* 1418 TPaw. VII, nr. 270, *w ście grzywien* 1398 Leksz. II, nr. 2180; poena *trzysta* (*trista*) 1290 Kod. Wp. II, 31, *kazał trzysta drzew porębić* 1400 SKJ. III, 192, *nie wziął trzy set złotych* 1419 TPaw. VII, nr. 1184, *ku cztyrzem stom mężow* BZ. I Reg. 22, 2, *pod trzymi sty* 1446 Stppp. II, nr. 3267, *we cztyrzech stoch lecteh* BZ. Judith 5, 9; *byłoć jest dwie ście lat* Gn. 4 b, *dwu stu grzywien nie zapłacono* 1399 Stppp. VIII, nr. 9436, *pode dwiema stoma grzywien* 1414 Przyb. 10.

§ **342**. Najpierwej wyszła z użycia forma L. sg. *we ście* zastąpiona przez formę na *-u: we stu lat* BZ. Gen. 5, 28; Krom. 289, *we stu inszych* J. Koch. I, 277 i t. d. G. sg. na *-a* i I. sg. na *-em* utrzymują się długo: *sta tysięcy* Kon. I, 123, przed lat blisko *stem* Kon. II, 89; ale już Mesgnien dla G. sg. notuje oboczne formy: *sta, stu*; ta druga forma wzięła z czasem górę. I. sg. w w. XVIII przybiera końcówkę *-ą: stą*, jak to widzimy u Załuskiego (Mowy na radach i sejmach 138) i Konarskiego IV, 216, ale ostatecznie i tutaj wprowadzono formę *stu: ze stu tystącami.*

§ **343**. W liczbie mnogiej Mesgnien zaznacza, że I. pl. brzm. *stami* lub *sty*, a L. pl. *set*, Kopczyński zaś pisze: „W tych złożonych *dwieście, trzysta* etc. *ście, sta* we wszystkich przypadkach mówią się *set*, pierwsza zaś część przypadkuje się, np. *dwuset, dwómset*“ Gr. na kl. II, 178, ale w Gramatyce z r. 1817 czytamy inaczej: „*Sto, tysiąc, million* są rzeczowniki, przypadkujące się foremnie: *dwasta* lub *dwieście, dwóch-* lub *dwu-, trzech-, czterechset* (nie *stów*, jak w nowym Elementarzu napisano), *trzemstom, czteremstom*“ 69. Jakubowicz w swej Gramatyce, wydanej w r. 1823 w Wilnie, powtarza prawie bez zmiany przepis Kopczyńskiego: „W tych *dwieście, trzysta, czterysta* dodaje się tylko *set*, a *dwa, trzy, cztery* przypadkują się, np. *dwóch, trzech, czterech, dwóm, trzem, czteremset, dwoma, dwiema, trzema, czteremaset.* Również od 500 do 1000 do

wszystkich przypadków dodaje się *set*, a przypadkują się tylko *pięć, sześć* i t. d. *pięciuset, sześciuset* i t. d.“ 142. Józef Muczkowski (Gr. jęz. pols. w Krakowie 1836) pisze na str. 99: „Dopełniacz l. poj. *sta* używa się, mówiąc bezwzględnie o liczbach, np. 99 *od sta;* i *sta nie było.* Ale z rzeczą liczoną używa się *stu*, np. *i stu nie było, a do stu katów!* Liczebniki *dwieście, trzysta, czterysta* i t. d. aż do tysiąca do wszystkich przypadków pierwszego liczebnika przybierają *set*, np. *dwóchset, dwomset, z trzemaset*“. Według Łazowskiego (Gr. jęz. pols. Kraków, 1848, str. 183): „teraz zaczyna się już w liczebnikach *dwieście, trzysta, czterysta* upowszechniać odmiana tylko drugiej części składowej, np. *dwiestu żołnierzów stoi pod bronią, niema ich ani dwiestu, dwiestom, trzystom z nich dano żołd*“. Suchecki (Zwięzła gr. pols. Kraków 1873, str. 66) poucza, że *sto* jako liczebnik (t. j. w połączeniu z rzeczownikiem) odmienia się w sposób następujący: N. Ac. V. *sto* lub *sta* (?) *ludzi*, G. *stu ludzi*, D. *stu* lub *stom ludzi*, I. *stą* lub *stoma ludzi*, L. *w stu ludziach*; jako rzeczownik: l. poj. N. *sto*, G. *sta*, D. *stu*, I. *stem*, L. *w ście*(?). Zdaje się jednak, że nietyle opiera się on na objektywnej obserwacji, ile na własnej teorji, objaśnia bowiem dalej, że liczebniki mają dwojakie formy „według niedostrzeżonego od pisarzy uczucia Polaka“, czy przedmioty, liczebnikami określone „uważają się razem, łącznie, czy też osobno, rozłącznie“, np. *pięcią palcami* (wszystkiemi razem), *pięcioma zmysłami* (każdym z osobna); *dzieło w dwu księgach* (zawartych w jednym tomie), *w dwóch księgach* (rozdzielonych wydaniem)“. Natomiast Małecki (Gr. jęz. pols. większa, Lwów 1863, str. 124) zgodnie z dzisiejszym sposobem mówienia stwierdza, że *sto* z rzeczownikiem ma w G., D., I., L. formę *stu* (*mężów, mężom, mężami, mężach*), podobnie *dwieście* i *dwustu*, ale *trzysta, czterysta* jeszcze odróżniają przypadki przynajmniej częściowo: *trzechset mężów, trzem* (lub *trzech*) *set mężom, trzystu mężami, w trzechset mężach.* Dziś w języku literackim upowszechniła się forma *trzystu, czterystu* (*mężów, mężom, mężami, mężach*), jak również *pięciu, sześciu* i t. d. *set*, np. *z pięciuset mężami.*

Dwadzieścia, trzydzieści, czterdzieści.

§ 344. Liczebniki te różnią się formą w N. Ac., w innych zaś przypadkach pierwotne w nich różnice zacierają się z czasem i wytwarza się ich odmiana według jednego wzoru.

Ponieważ liczebnik *dziesięć* tworzy się od tematu na *-i*, jako

imię rodzaju żeńskiego, przeto w liczbie podw. oczekiwalibyśmy kontynuacji formy **dwie dziesięci, *dwiedzieści.* Tymczasem człon pierwszy tego zrostu we wszystkich językach słowiańskich ma formę męską *dwa-*, człon zaś drugi ma różne formy: w stsł. się nie zachował, ale z przysłówka *dvadesętišti* widać, że liczebnik główny brzmiał **dvadesęti*; dla innych języków słowiańskich zasadniczą formą było **dvadesęte*, zapewne więc w polszczyźnie nastąpiło wyrównanie końcówki obu członów i forma *dwadzieścia* ustaliła się w języku, np. 1402 Piek. 80; BZ. Ex. 36, 9; Sul. 37 i t. d. Obok niej wcześnie też występuje *dwadzieście* 1393 Leksz. I, nr. 1366; 1414 AKH. III, 234; 1424 Czrs. 301; 1426 Przyb. 20.

§ **345**. N. Ac. pl. *trzydzieści*, jako forma rodz. żeńskiego ukazuje się od najdawniejszych czasów, np. *trzydzieści grzywien* 1398 Stppp. VIII, nr. 6713; 1398 Hube Zb. 71, *strojcie pokutę trzydzieści dni* Gn. 183 a, *padło sześć i trzydzieści człowiekow* BZ. Jos. 7, 5, ale równocześnie trafiają się formy na *-e: wziął trzydzieście złotych* 1400 Leksz. II, nr. 2481, *trzymał trzydzieście lat* 1403 Piek. 167; 1409 Piek. 379; nie są to formy męskie, gdyż te brzmiałyby **trzedzieście.*

Zamiast oczekiwanego **cztyrzydzieści*, od najdawniejszych czasów ukazuje się forma *cztyrdzieści, czterdzieści* wyrównana z formą G. pl. (*czter*): *w czterdzieści lat* Fl. 94, 10, *we czterdzieści grzywien* 1405 Piek. 267; 1406 Hube Zb. 114, *cztyrdzieści grzywien zapłacić* Sul. 57.

W nowszych czasach od ogólno polskich form: *dwadzieścia, trzydzieści, czterdzieści* odróżniają się formy na *-e* u pisarzów, pochodzących z kresów wschodnich, np. *trzydzieście* Nar. Tac. III, 297, Staszyc Przestrogi 75, *czterdzieście* Nar. Tac. III, 251.

§ **346**. W G. i L. oczekiwalibyśmy formy **dwudzieściu*, tymczasem ukazuje się forma na *-i*: *nie dał piąci dwudzieści grzywien* 1423 TPaw. VII, nr. 2785, co należy do rzadkości (analogja do *piąci*...), albo też forma na *-u* z poprzedzającą spółgłoską twardą, przyczem raz u Suleda *dwudziesiętu* 65, zazwyczaj w postaci dzisiejszej: *we dwudziestu skot* 1398 Hube Kr. nr. 25, *przyjął we dwudziestu we trzech* 1399 Leksz. I, nr. 2842, *w piąci a we dwudziestu grzywien* 1412 AKH. III, 187, *dwudziestu owiec* 1414 Ks. M. I, nr. 2298, *w przerzeczonych dwudziestu lat* Sul. 110, *ode dwudziestu lat* BZ. Num. 1, 42, *we dwudziestu leciech* II Par. 28, 1, *od trzydzieści*

albo dwudziestu lat Krom. 211, *po dwudziestu lat* Bls. 120 v i t. d. aż do czasów dzisiejszych.

Pierwotne formy G. pl. dla liczb 30 i 40 są prawidłowe: *wyszej trzydzieści lat* 1409 Piek. 379, *z trzydzieści grzywien a trzech* 1419 Przyb. 13, *nie wyrąbali trzydzieści dębow* 1442 Stppp. II, nr. 3080, *zjechali trze ze trzydzieści książąt* BZ. I Par. 11, 15, *podle liczby czterdzieści dniow* BZ. Num. 14, 34.

Ukazują się jednak i formy, wywołane przez analogję do *pięćdziesiąt* i t. p.: *trzydziesiąt grzywien* 1400 SKJ. III, 187; 1400 Hube Zb. 78, *trzydziesiąt skota* 1414 AKH. III, 228, *trzydziesiąt grzywien* 1447 Stppp. II, nr. 3298, *nie miał cztyrdziesiąt grzywien* 1401 Hube Zb. 99.

W XVI w. objawia się tu wpływ asymilacyjny formy *dwudziestu*, stąd nowotwór *czterdziestu* B. Gd. Gen. 8, 6, co utrwala się w użyciu, to też u Mesgniena formy: *dwudziestu, trzydziestu, czterdziestu* nietylko dla G. ale i dla L. (por. *piętnastu*) są podane jako jedynie poprawne, gdy starsze lokatywne formy były na *-och: we trzech dziestoch* (wydrukowane błędnie *dziestow*) *grzywien* 1400 Stppp. VIII, nr. 9739, *we czterdziestoch laat* BZ. Jos. 5, 6. Najdawniejsza forma na *-u* może ukrywa się w zapisce błędnie wydrukowanej: *we trzydziesta* (!) *grzywien* 1403 Piek. 184.

§ **347.** D. od *dwadzieścia* nie zachował się w starszych zabytkach. Mesgnien ma *dwudziestom* str. 45; w wieku XIX Jakubowicz zaznacza, że G., D., L. mają formę wspólną *dwudziestu*, podobnie Muczkowski i inni późniejsi gramatycy do Małeckiego; tylko Suchecki twierdzi, że obok *dwudziestu* mówi się także *dwudziestom*. Dla liczebnika *trzydzieści* najstarszy przykład D. podaje BZ: *przykazał książętom dwiema a trzemdziestom* III Reg. 22, 31 obok *ku trzemdziesiąt lat* Gen. 11, 25. Potem dopiero Kopczyński mówi ogólnikowo, że liczebniki te „odmieniają się *trzydziestu, czterdziestu* etc.“ i dopiero Jakubowicz w r. 1823 wyraźnie poucza, że dla G., D., L. jest wspólna forma *trzydziestu, czterdziestu*.

§ **348.** W narzędniku panuje większa rozmaitość. Od najdawniejszych czasów drugi człon złożenia przybiera końcówkę tematów twardych liczby podwójnej lub mnogiej: *se dwiema dziestoma kmiecioma* 1398 Leksz. II, nr. 2112, *se dwiema dziestoma kmiot* 1411 Hube Zb. 90, *ze dwiema dziestoma grzywien* Sul. 37, Dział. 26, pocz. w. XVI AKPr. III, 356, lub też: *se dwiema dziesty kmiot* 1407 Piek. 339, *ze stem i dwiema dziesty ofiarnikami* Budny, Biblja II

Par. 5, 12, *przed dwiema dziesty lat* Herburt 5. Prócz tego w XV i XVI w. trafiają się formy: *uszkodził ji dwadzieścią grzywien* 1445 Stppp. II, nr. 3239 i podobnie *dwadzieścią* Stryjk. 325, *ze dwudziestą grzywien* 1506 Ks. Ust. 105, *z dwudziestą braciej* Stryjk. 304, *dwudziestą* Leop. II Reg. 19, 17. Taż forma ustala się na dłuższy czas w języku literackim w XVII w.: *mniej dwudziestą i dwiema* The. I, 50. Ostatecznie i tutaj zapanowała forma *dwudziestu*.

Liczebniki *trzydzieści, czterdzieści* miały w I. także dość nieustalone formy: *se cztyrmidziesiąt postawki* BZ. Ex. 36, 24, *trzemidziesty* 1560 Groicki, Artykuły prawa magdeb. 15 b, *trzydzieścią* Stryjk. 325, *trzydziestą* Klon. Wor. Jud. 16; ta forma utrzymuje się w XVIII w., np. Kon. I, 120, podaje ją także Kopczyński: *z trzydziestą dukatów* 1817 Gram. 69, podobnie Jakubowicz (r. 1823). Muczkowski (r. 1836), który jednak ma też formę nową: *z trzydziestu i jednym* obok *z trzydziestą jeden*.

§ **349.** Przegląd tych form wskazuje, że przypadkowanie tych liczebników sprawiało trudności i aż do w. XIX nie było ustalone; radzono sobie także i w ten sposób, że używano form nieodmiennych zwłaszcza od XIV do XVI wieku: *jał samoczwart i z trzydzieści kmiot* 1393. Leksz. I, nr. 1556, *we trzydzieści grzywnach* 1400 Piek. 13, *nad tę trzydzieści* 1408 Hube Zb. 123, *o ktorą trzydzieści kop* 1422 Czrs. 259, *po trzydzieści lat* — lustra sex peracta 1444 R. XXIII, 304, *w tych trzydzieści leciech* Sul. 86, *ku trzydzieści ku stu lat* BZ. Gen. 5, 3, *książę miedzy trzydzieści* I Par. 11, 11, *był miedzy trzydzieści pirwy* I Par. 11, 25, *w piąci a we trzydzieści lat* Gen. 11, 12, *we trzydzieści leciech* Gen. 11, 22, *we trzydzieści lat* Bls. 100 v, *ku trzydzieści lat* 138 v, *concilium sześciset i trzydzieści biskupow* Krom. 353.

Pięćdziesiąt — dziewięćdziesiąt.

§ **350.** Aż do początku wieku XIX w liczebnikach tych przypadkowano tylko człon pierwszy pozostawiając drugi bez zmiany. N.: penam, que *siedmdziesiąt* dicitur 1242 Kodeks wyd. przez Muczkowskiego-Rzyszczewskiego 45, *liczba ich pięć dziesiąt tysiącow* BZ. Num. 26, 47, *bydlili... braciej jego dziewięć dziesiąt* I Par. 9, 6. Ac.; *pobrał sześćdziesiąt kop* 1391 Leksz. I, nr. 972, *ośmdziesiąt grzywien* 1399 Leksz. II, nr. 2257, *siedmdziesiąt lat* Fl. 89, 10, *prze tę pięćdziesiąt sprawiedliwych* BZ. Gen. 18, 26, *przyprawił ośm-*

dziesiąt mężow IV Reg. 10, 24; *piętdziesiąt dniow* Lev. 23, 16. G.: *nie wzięła piącidziesiąt grzywien* 1393 Hube Zb. 67, *ot sześcidziesiąt lat* 1398 Hube Zb. 94, *dobył siedmidziesiąt grzywien* 1409 Piek. 386, *siedmiudziesiąt* Opal. 3, *piąciudziesiąt* Kon. IV, 73. D.: *schował ich po piącidziesiąt* BZ. III Reg. 18, 4. I.: *piąciądziesiąt* Rej Zwrc. 26 b. L.: *w sześcidziesiąt leciech* BZ. Gen. 5, 18 i t. d. Też formy notują w XVII w. Mesgnien i Woyna i również zaleca je Kopczyński, który pierwszy przytacza nowe formy, potępiając je jako niepoprawne: „Źle się tedy mówi *pięćdziesięciu, sześćdziesięciu* etc., ale mówić trzeba *pięciudziesiąt, dziewięciudziesiąt* etc.“ 69.

Jedenaście — dziewiętnaście.

§ 351. W najdawniejszych zabytkach część druga tych zrostów, jako będąca kontynuacją wyrażenia **na dziesięcie*, pozostaje bez zmiany, gdy człon pierwszy odmienia się według przypadków; najstarszą formę znajdujemy w Kazaniach świętokrzyskich: *za trzynadzieście dni* c v; dość długo utrzymała się też nazwa kary *pięćnadzieście* 1352 MMAe. I, 249; 1353 Kod. Wp. III, 27; 1399 Leksz. II, nr. 2289, potem także z końcówką *-a*: *pięćnadzieścia* 1400 Stppp. VIII, nr. 11062; 1468 Stppp. II, nr. 3900, podobnie *siedmnadzieścia* 1403 Piek. 158.

W innych zabytkach kontynuacje form pierwotnych: *we trzechnaćcie grzywnach* 1391 Hube Zb. 64, *w sześcinaćcie* 1392 Hube Zb. 65, *o dwienaćcie grzywnie* 1392 Hube Zb. 66, *o poł jednenaćcie grzywien* 1393 Leksz. I, nr. 1448, *dalej piącinaćcie lat* 1398 Hube Zb. 74, *we cztyrzechnaćcie grzywnach* 1399 Stppp. VIII, nr. 8796, *z siedmiąnaćcie kmiot* 1399 Leksz. I, nr. 2842, *od dwunaście lat* 1401 SKJ. III, 193, *pożyczył dziewiącinaćcie grzywien* 1401 Hube Zb. 81, *w sześcinaćcie grzywien* 1406 Piek. 305, *se dwiemanaćcie panicew* 1407 Piek. 333, *dwiemanaście świadki* Sul. 17, *ode dwunaście lat* BZ. Gen. 5, 8, *z piącinaście łokiet* Ex. 38, 14, *we dwunaście leciech* II Par. 33, 1, *we dwunaćcie lat* II Par. 34, 3, *obietowali dwiemanaćcie znamieniom* IV Reg. 23, 5, *dwiemanaćcie apostołom* Naw. 98, *we dwunaście lat* 1510 Aleks. 12, *był ze dwunaście* Krom. 200, *przed dwiemanaście i piąciąnaście set lat* 290, *ośminaście biskupow* 350, *imiona apostołow dwunaście* Rej Apok. 183 v, *od dwunaście synow* Post. 16, *we dwunaście lat* 60 v, *przed piąciąnaście set lat* Rej, Dwa listy, *piąciamnaście ksiąg* Stryjk. A 6, *siedmiąnaście* Stryjk. 26, *odwieść się dwiemanaście świadkow* Tarn. Ust. 136, *sześciąnaćcie* Wuj.

Post. 118, *liczbę dwunaście apostołow* 228, *wyszedł z dwiemanaście* Leop. Marc. 11, 11, *spytał onych dwunaście* Sk. 355, a więc do końca w. XVI.

§ 352. Jednocześnie z tem, kiedy te formacje (podobnie jak *pięćdziesiąt* i t. p.) przybierały charakter zrostów, t. j. z wyrażeń syntaktycznych stawały się wyrazami wyosobnionemi, raziło widać niezwykłe w porównaniu z innemi wyrazami ich przypadkowanie pierwszego, a nie drugiego ich członu; zaczęto tedy używać ich jako wyrazów nieodmiennych: *jedennaćcie lat* 1394 Hube Zb. 69 (zam. **jednonaćcie lato*), *o czternaście grzywny* 1396 Leksz. II, nr. 1030, *wziął jedennaćcie kop* 1402 Hube Zb. 116, *dał dwanaćcie kop* 1408 Czrs. 14, *dobyła jedennaćcie grzywien* 1409 Piek. 387, *nie wziął dwanaćcie grzywien* 1409 Piek. 390, *cztyrnaćcie grzywnami* Sul. 30, *był we trzynaćcie leciech* BZ. Gen. 17, 25, *uczynił dzianic jedennaście* Ex. 36, 14, *ze dwanaćcie pokolenia* Jos. 3, 12, *w sześćnaćcie leciech* II Par. 26, 1, *w winie czternaście grzywien* 1503 AKPr. III, 403, *jedennaście apostołom* Krom. 284, *ze dwanaście pereł* Rej Apok. 183, *do ośmnaście lat* Zwrc. 274, *na dwanaście tablicach* Sk. 295.

Niekiedy zdarza się, że przy nieodmiennym drugim członie człon pierwszy ma formę przypadkową, nie odpowiadającą wymaganiom syntaktycznym: *ma sie oczyścić ośminaście świadkow* 1503 AKPr. III, 429, *dwunaście. zwolennikom* 1556 Nowy Test. 14 b, *ze dwunaście zwolenniki* 38 b, *samym dwunaście apostołom* Wuj. Post. 228.

§ 353. Zarazem nastąpił dalszy stopień przystosowania tych form do ogólnego typu fleksyjnego przez dodanie końcówek do drugiego członu, przyczem i pierwszy człon się odmieniał; przykładów takiej odmiany jest stosunkowo niewiele: *se dwiemanaćciema panicoma* 1398 Leksz. II, nr. 2112, *przeprosił dwiemanaćciema grzywien* 1407 Piek. 319, *se dwiemanaćciemi pomocniki* 1417 Mac. Pam. 341, *z cztermanaćcioma pomocniki* 1444 Stppp. II, nr. 3212, *ze dwiemanastoma grzywien* Sul. 37, *pod dwiemanaścioma imiony* 1549 Rp. gnieźn. Ex. 28, 21, *kościoł dwiemanaścioma wież zawierszony* Wereszczyński Kij. 4.

W narzędniku drugi człon w XVI w. przybierał formę *-naścią*: *jedennaścią* Bls. 123 b, *przed jedennaścią, dwiemanaście, trzeminaście set lat* Krom. 282, *przed dwunaścią* Stryjk. 143, *dziewiąciąnaścią* 325, *trzynaścią* 325, *dwanaścią* Leop. III Reg. 19, *dwunaścią pa-*

tryjarchow 1595 Skarga 528 (Linde); niekiedy w G., np. *dwunaściu apostołow* 1595 Skarga 528, *dwunaściu* Grochowski, Wiersze 293 (oba przykłady z Lindego).

W wieku XVII i XVIII panuje końcówka *-stą*: *ze czternastą wież* The. 1, 41, *z dwunastą tysięcy* Zimor Siel. 10, 39, *między dwunastą ludźmi* Kon. I, 51, *szesnastą tysięcy* III, 60, *ośmnastą lat* III, 242, także: *z kilkunastą posłami* I, 121, *kilkąnastą tysięcy* III, 124.

Wreszcie od XVI w. rozpowszechnia się końcówka *-stu* dla różnych przypadków: *dwunastu* Stryjk. 303, *po jedenastu złotych* Star. 22, *piętnastu* Opal. 50, *w siedmnastu* W. Pot. Pocz. 85, *po piętnastu niedzielach* Zał. 131, *dwanastu apostołow* N. Ateny III, 140.

W gramatykach znajdujemy następujące przepisy: Stojeński ma tylko formy z nieodmiennem *-naście*: *dwanaście, dwiemanaście, pięcioronaście, pięciorganaście, dwojenaście*; Mesgnien podaje formy dwojakie: *piętnaście*, G. *piącinaście*, D. *piąciomnaście*, I. *piąciąnaście*, L. *piącinaście*, albo też: G. *piętnastu*, D. *piętnastom*, I. *piętnastą*, L. *piętnastu*; Woyna pisze, że liczebnik *dwanaście* w G. brzmi *dwunastu* i że forma *dwu-* pozostaje w innych przypadkach, których jednakże nie wymienia; Kopczyński w Gramatyce na kl. II (rok 1784) zaznacza, że liczebniki na *-ście* mają wszystkie przypadki na *-stu*, z wyjątkiem I. na *-stą*, a więc: *jedenastu, jedenastą* etc. To samo powtarza Jakubowicz (r. 1823) i Muczkowski (r. 1836); dopiero Łazowski (r. 1848) zaleca formy nowe: *jedynastu uczniów (przyszło), jedynastu uczniom, jedynastu uczniami, w jedynastu uczniach*, ale jeszcze notuje formy oboczne: *jedynastoma uczniami*, albo *jedynastą uczniami*.

Zaimki.

§ 354. Wśród zaimków osobną grupę deklinacyjną stanowią osobowe i zwrotny, które w szeregu przypadków mają końcówki podobne do końcówek tematów żeńskich na *-a*: D. L. sg. prasł. **mьně, *tebě, *sebě*, por. **rǫcě*, I. sg. **mьnojǫ — *rǫkojǫ*, N. Ac. pl. **my, *ny, *vy — *rǫky*, D. pl. **namъ — *rǫkamъ*, I. pl. **nami — *rǫkami*, L. pl. **nasъ — *rǫkaχъ*, z pierwotniejszego **rǫkasъ*.

Wszystkie inne zaimki mają znów wspólne cechy deklinacyjne, np. końcówkę G. sg. m. n. *-go*, D. sg. m. n. *-mu* i t. d. Te z nich, które nie rozróżniają rodzaju, mają tylko formy przypadkowe liczby pojedynczej; te zaś, co rodzaje rozróżniają, dzielimy na odmieniające się według deklinacji prostej, np. prasł. **tъ, *togo*,

**tomu* i t. d. oraz na odmieniające się według deklinacji złożonej, np. prasł. **koterъ-jь, *kotera-jego, *koteru-jemu* i t. d.

Stosownie do tego odmianę zaimków dzielimy na dwie deklinacje: do I zaliczamy zaimki osobowe i zwrotny, do II wszystkie inne, odmieniające się według deklinacji niezłożonej. Osobno rozpatrujemy deklinację złożoną zaimków i przymiotników oraz niektórych rzeczowników, np. *sędziego, podkomorzego.*

Deklinacja I zaimkowa.

N. V. sg.

§ **355.** Prasł. forma **azъ* bez prejotacji zachowała się w stsł. *azъ*, w stsrb. *az*, z języków dzisiejszych tylko w błg. *azъ*; z prejotacją wyjątkowo w stsł. *jazъ, ězъ* w kodeksie Marjańskim Marc. 11, 29, w błg. *jazъ*, w słowiń. *jaz*, w połabs. *joz*, w stsrb. *jaz*, str. *jaz*, stcz. *jáz*, i raz jedyny w stp. *jaz*: *ale jaz modlił jeśm się* Fl. 108, 3. (Wskazane przez Kalinę w Hist. jęz. pols. rzekome *jaz* właściwie jest formą Ac. pl. od zaimka względnego: *świadectw moich, jaż nauczę je* Fl. Puł. 131, 12 = quae docebo eos).

Poza tem mamy tylko formę *ja*, uważaną za fonetyczną odmianę starszego *jaz* z zanikiem końcowego *z* wskutek przyczyn nieznanych. Najstarszy przykład tego zaimka znajdujemy w Liber fundationis claustri... in Heinrichau (na Śląsku), gdzie pod r. 1270 zapisano wyrażenie męża chcącego zastąpić żonę przy żarnach: *daj, ać ja pobruszę, a ty poczywaj* (*day, ut ia pobrusa, a ti poziwai*). Samogłoska *a* jest tu długa, potem stała się pochyloną, co się od XVI w. wyraża w piśmie: *bo bych jå tam temu nálepszą sprawiedliwość uczynił* Rej Zwrc. 55 b; w dzisiejszych gwarach także *jå*.

§ **356.** Prasł. **ty* w całym świecie słowiańskim zachowało się z jedyną zmianą skrócenia końcowego dawniej długiego *y*. Najstarszy przykład polski z r. 1270 podaliśmy w § poprzednim; współcześnie zapisano tęż formę w Kśw. *iżby ty nie styskował* c r; w XVI w. spotykamy formę *tej*, np. *dosyć panie ojcze lat mam i mocy, tylko tej* (= *ty*) *mi nie broń* Chw. I, 103; jest to tylko właściwość ówczesnej pisowni (por. § 223, 227, 232). W V. często w poetycznych odach z końca XVIII i początku XIX w. zaczynających się od: *o ty!*

Ac. sg.

§ 357. Prasł. *mę, tę, sę,* polskie *mię, cię, się* lub *mie, cie, sie.* Zdawałoby się, że stosunek tych form jest jasny; w formach na *e* końcowa samogłoska utraciła nosowość, co zachodzi powszechnie teraz w końcowych zgłoskach. Tymczasem formy na *e* ukazują się w czasach, kiedy w ogólności utrata charakteru nosowego samogłosek, o ile można wnosić z zabytków, nie zachodziła. Nie mamy tej utraty ani w 1 os. l. poj. czasu teraźniejszego, np. *biorę, jadę,* ani w Ac. sg. rzeczowników: *głowę, duszę,* ani w innych formach, z wyjątkiem właśnie tych form zaimkowych; stąd wątpliwości, czy istotnie mamy tu utratę nosowego brzmienia samogłoski (por. Gr. I, 52, 54, 61, 129). Mimo to jednak wobec ogólnosłowiańskiej powszechności końcowego *ę* wydaje się prawdopodobniejszą teorja utraty nosowości w stp., niż wywodzenie form stp. *mie, cie, sie* z jakichś specjalnych form praarjoeuropejskich (Berneker KZ. XXVII, 367 i n.).

Fakty historyczne przedstawiają się tak: w niektórych zabytkach występują tylko formy z *ę,* mianowicie w Kazaniach świętokrzyskich, *przez mię* a v, *czcie się* a v, w Kazaniach gnieźnieńskich (z wyjątkiem raz napisanego *se* = *się* w glosach tego zabytku 157 a), na Karcie Świdzińskiego i w innych późniejszych. W Fl. mamy formy różne, t. j. z *ę* lub z *e,* ale z pewnemi ograniczeniami; w I części psałterza (do ps. 106, 2) formy *mię, cię, się* ukazują się wyłącznie tylko w syntaktycznem połączeniu z przyimkiem, np. *na mię* 17, 43, *pod mię* 17, 51, *w mię* 37, 2, *w cię* 15, 1, *za się* 49, 17 i t. d. Natomiast w części II i III formy *mię, cię, się* ukazują się nietylko po przyimku, np. *na mię* 108, 1, *nad mię* 130, 2, *za mię* 137, 9 i t. d., ale również i w syntaktycznym związku z czasownikiem, np. *nie otzywaj mię* 101, 25, *usłyszał jeś mię* 118, 26 i t. d. zwłaszcza często w psalmie 118; *urodził jeśm cię* 109, 4, *powyszę cię* 117, 26, *jeś uczynił się* 117, 28 i t. p. Także w funkcji G. *proszę cię* BZ. Gen. 27, 38 obok *proszę ciebie* Gen. 18, 32, *nie puszczę cię* Gen. 32, 26.

Formy *mie, cie, sie* w I części Fl. używają się wyłącznie w związku syntaktycznym z czasownikiem, np. *przecz są sie rozpłodzili, jiżto mie mącą?* 3, 1, *ja dzisia porodził jeśm cie* 2, 7; w innych zaś częściach mieszają się z formami na samogłoskę nosową przy czasownikach, np. *kto mię przewiedzie... kto mie przewiedzie* 107, 11, *zbaw mię od nadścigających mie* 141, 9, *powyszę cię* 117, 27,

w ktorykoli dzień wzowę cię, usłyszy mie 137, 4, *wszytcy jako odzienie starają się* 101, 27, *każe sie jej trześć... i kurzą się* 103, 33.

W innych zabytkach formy na *-e* po przyimku trafiają się wprawdzie, ale bardzo rzadko: *co Jakub na mie żałował... co na mie Jakub żałował* 1393 Leksz. I nr. 1553; podobnie w Puł. kilka razy: *na mie* 17, 20, *za mie* 137, 9 i t. d.

Po przyimkach *mię, cię, się* są w powszechnem użyciu do początku XVII w. i dopiero wtedy zaczynają się tutaj ukazywać formy *mnie, ciebie, siebie*. Pierwszy raz w jednem miejscu użył tego Petrycy r. 1609: na kilkanaście przykładów z *mię, cię, się*, spotykamy raz tylko: *ojczyzna przez ciebie zjęta* Bpp. LXVII, 182; w Sielankach i innych wierszach Szymonowica mamy w 10 miejscach *mię, cię*, a tylko 4 razy inaczej: *po mnie przyjechano* 6, 82, *chleb przed ciebie stawia* 12, 132, *cisnęła na mnie jabłkiem* 17, 102, *czas na mnie miała* Nagrobek kaczora; w Sielankach Zimorowica już w tych połączeniach przeważa użycie *mnie, ciebie*; znajdujemy tam *przez mię* 6, 40, *przez cię* 6, 118; 10, 141; 10, 142, *nad cię* 11, 227, natomiast *na mnie nie kładziono* 2, 205, *na mnie uderzyły* 3, 10, *przeze mnie wszytkiego* 6, 49, *przeze mnie* 17, 10, *przez ciebie* 6, 115, *świat na mnie się wali* 17, 40, *na mnie utrapienie bije* 17, 179, także w Farsalji *nad ciebie* 43. Nie wszyscy jednak pisarze ówcześni i późniejsi takie wyrażenia przyjęli, np. w Nadobnej Paskwalinie są jedynie formy *nad mię* punkt I, w. 380, *za cię* I, 397, *na cię* I, 398, *przez cię* I, 1224, *miedzy się* II, 460, *na się* III, 489 i t. d. Te wyrażenia utrzymują się uporczywie w języku literackim XVII, XVIII i nawet pierwszej połowy XIX wieku, np. *na mię* Roks. 10, *w się* N. Ateny III, 517, *na cię* Luz. 138, *o cię* Mickiewicz P. Tad. III, 120. Były one widocznie jeszcze bardzo żywotne w w. XVII i XVIII, skoro niekiedy używano ich po przyimkach, łączących się z innemi przypadkami, np. w Farsalji: *o cię i o się myślemy* 89; zamiast G. u Benisławskiej: *do cię* B 8, E 1 v, *bez cię* C 1 v, co poszło stąd, że znów dopełniacze *mnie, ciebie, siebie* oddawna miały także funkcję bierników, gdy w zdaniu na zaimek padał nacisk, np. *sam siebie wspomienie* Kśw. c v, por. też *kogo* w funkcji biernika już w okresie prasłowiańskim.

§ 358. Niekiedy trafiają się formy szczególne, np. *mnię*, zapewne jako rezultat kontaminacji *mnie* i *mię*: Fl. 117, 13; 118, 73; 118, 149; Mac. Dod. 86; r. 1544 JA. III, 271 Rej Apokalipsa 94 r i gdzieindziej, ale zawsze tylko wyjątkowo.

Raz w starym zabytku zam. *cię* mamy *ć: bo jeśm przeć cirzpiał* Fl. 68, 9, natomiast w Puł. *prze cię* — propter te; podobnie u Benisławskiej: *nieboć kocha* F 7.

W gwarach ludowych używane *me* zam. *mię* Grochowski w pocz. w. XVII kładzie między inne właściwości, charakteryzujące gwarę mazowiecką: *si, me, tutka, pęk* = *sobie* (analogicznie do *mi, ci*), *mię, tutaj, puk*; por. w tekstach dzisiejszych: *tylo me na kost wprowadzás* Chełch. I, 250 (z Przasnyskiego).

G. sg.

§ **359.** Prasł. formie **mene* odpowiada stsł. *mene,* w niektórych zabytkach także *mne* a mianowicie w Psalterium Sinaiticum i w Euchologium Sinaiticum na skutek zniknięcia *e* w nieakcentowanej zgłosce, na co wskazują też i takie formy jak *imni* zam. *imeni, vrěmna* zam. *vrěmena,* Vondrák Altksl. Gr. 460. W polszczyźnie jest tylko forma *mnie*, która używa się w funkcji G. sg. lub Ac. sg., np. *słuchajcie mnie* Fl. 33, 11, *ote mnie* Fl. 2, 8; 1393 Leksz. I, nr. 1491, *jest silniejszy mnie* BZ. Num 22, 6. W funkcji Ac. sg. *mnie* naogół używa się pod akcentem zdaniowym, ale niezawsze, gdyż nieraz miesza się z formą *mię* lub *mie*, np. *mołwami nienazrzenia ogarnęli są mnie i wybojowali mie* Fl. 108, 2; *usłyszał jeś mię, nauczy mnie prawotam twoim* 118, 26 i t. d.; natomiast zrozumiała jest różnica tych form w wyrażeniu: *mnie czakali są grzeszni, bychą zagubili mię* 118, 95. W funkcji Ac. raz w Fl. z przyimkiem: *poddasz lud moj pod mńie* 143, 3.

§ **360.** Prasł. i stsł. *tebe* p. *ciebie* oraz prasł. i stsł. *sebe* p. *siebie* nie przedstawia materjału do uwag. Również i te formy mają funkcję pierwotniejszą G. sg. i późniejszą Ac. sg., uwydatnionego przez nacisk w zdaniu, np *rozdrażnili są ciebie, gospodnie* Fl. 5, 12, *by nauczył książęta, jako sam siebie* 104, 21. Raz pisarz umieścił obok siebie obie formy, nie wiedząc, którą wybrać: *chwalić będzie cie albo ciebie* 118, 175. Zamiast G. sg. *mnie, ciebie* często przy czasowniku zaprzeczonym występują formy biernika, np. *nie ostawiaj mie* Fl. 26, 15, *nie położę cię* 136, 8, obok *nie odrzucaj mnie* 50, 12, *acz nie spomienę ciebie* 136, 7; także w innych połączeniach, np. *pytali są mie* Fl. 34, 13 (zam. *mnie*), *pamięcien jeśm był cie* 62, 7 (zam. *ciebie*), obok *żądała ciebie dusza moja* 62, 2. Dziś również w tychże warunkach mieszają się te formy, a *się* stale jest w użyciu przy przeczeniu, np. *myję się, nie myję się.*

D. sg.

§ **361.** Prasł. i stsł. formom *mьně, tebě, sebě* odpowiadają polskie: *mnie, tobie, sobie* z wymianą w dwu ostatnich pierwotnego *e* na *o* pod wpływem I. sg. *tobą, sobą*: prasł. i stsł. enklitycznym *mi, ti, si* odpowiadają polskie *mi, ci*, natomiast na **si* nie mamy pewnych przykładów (niema ich też w stcz. Geb. III, 1, 527). Przykłady: *tajnica moja mnie* Ksw. c r, *wołać będę w nocy a nie na szaleństwo mnie* Fl. 21, 2, *pieniu podobne mnie były prawoty twoje* 118, 54 (w obu razach możnaby użyć tutaj formy *mi*), *idzie tobie krol zbawiciel* Ksw. c r, *ktoby był rowiennik tobie* Fl. 39, 7, *sełgała jest lichota sobie* 26, 18, *lud, jenże jeś wybrał w dziedzictwo sobie* 32, 12; również przy przyimkach *przeciw mnie* Fl. 55, 2, *k tobie* 24, 1.

Obok *mnie* kilkakrotnie w Fl. forma *mienie* (pisana *mene*): *pobił przeciwiające sie mienie* 3, 7, *jiżto sie przeciwiają mienie* 34, 22, *rozumiej mienie* 54, 1, *kto przystanie mienie* 93, 16, *uczynił sie jest mienie gospodzin w utok* 93, 22. Mamy też zrzadka w zabytkach *mie*: *nie statczy mie i tobie* XV SKJ. V, 301, *pomocno bądź mie* XV Mac. Dod. 66, *miłościw bądź mie grzesznemu* 1479 R. XXV, 243. Nieraz spotykamy formę *mnię*, np. stale w Apokalipsie Reja obok enklitycznego *mi*.

Enklityczne formy *mi, ci* tylko w związku syntaktycznym z czasownikami: *o[d]płaci mi gospodzin* Fl. 17, 23, *dam ci pogany* 2, 8. W w. XVIII u niektórych pisarzy nastąpiło zatracenie świadomości, że są to formy enklityczne, a przeto używano ich tam, gdzie normalnie powinno być *mnie, tobie*, np. u Benisławskiej: *oby i wszystkim, oby i mi na zawsze* H 3 v, *mi słuszna upaść pod stopy* G 2, *ci marszałkują miłość, wstyd, pokora* G 1, *moj synu drogi, ci się nie godzi padać pod me nogi* G 2.

Też formy enklityczne bywały niekiedy łączone z formami *mnie, tobie*: *spowiadać ci sie będę tobie* Fl. 51, 9; 56, 12, *uczynił mi sie mnie w zbawienie* 117, 14, *rozprawili mi mnie złostni baśni* 118, 85, *aliż mi odpłacisz mnie* 141, 10, *jest mi mnie dana* XV SKJ. I. 56.

Zamiast *ci* już w w. XIV ukazuje się *ć* po samogłosce w znaczeniu tibi: *kochaj sie w bodze, a dać* (dabit tibi) *prośby sierca twojego* Fl. 36, 4 i podobnie 49, 8; 70, 25; 75, 10; już wtedy *ci* także nie miewa znaczenia: *pwaj w boga, boć sie jeszcze spowiadać będę* 42, 6 (quoniam adhuc confitebor illi), *zapominacie boga; być niekiedy nie połapił* 49, 23 (ne quando rapiat). Takie *ci* lub *ć* w znaczeniu tylko

partykuły emfatycznej powtarza się niezliczone razy w Gn., n. p. *kakoć koli jest on w to był wierzył, iżeć Maryja miałać jest ona syna porodzić* 4 a, *a takoć więc oni szlić są do jednego domu, jenżeć dom jestci on był miedzy dwiema domoma* 3 b.

§ **362.** Forma *si* w zabytkach staropolskich trafia się niezmiernie rzadko i jej znaczenie nie jest wyraźne: *częstom si nie gniewał moich grzechow, cośm sie ich dopuścił* pocz. XV Wisł. Kat. nr. 1681; *tego domu św. Augustyn rzecz a winę rzekąc, przykazał si panie, a takoż się i dzieje, aby każde nieżądne sąmnienie człowiecze było samo sobie męka* XV R. XXII, 243; *uczyń, abym ja nie umieraję, śmierć si umarła* 1544 JA. III, 31 (Brückner R. LV, 228 czyta to: *śmierć by umarła*). Formę *si* uważano w Polsce za wybitnie mazowiecką, gwarową: znajdujemy ją w rp. pisanym zaraz po r. 1600 w Kolędzie mazowieckiej: *niechaj si tes usłysy nase głose* Brückner Wisła VI, 867 z objaśnieniem na str. 868; *le si zmozes* — 'ledwo sobie poradzisz' 1643 Prawdziwa jazda Bartosa Mazura do Litwy, Wisła XII, 665. W pocz. XVII w. pisze Grochowski: „Raczej było, chciałeś li wdzięczniej grać w swe strony, włożyć *Si, Me, Tutka, Pęk* w rym swój tak uczony, A gdybyś jeszcze przydał *Sieno, Jebłko, Jegły*, Musiałbym ci to przyznać, żeś w polszczyźnie biegły", wiersz Na cenzurę Danowskiego.

Nową jest forma *se* ściągnięta z *sobie*, jak *człek* z *człowiek*. Linde ją nazywa wulgarną, gdyż w języku literackim jej unikamy, natomiast w gwarach ludowych słyszymy ją często. Zarówno Linde jak i Kalina (Hist. jęz. p. 336) przytaczają ją z w. XVIII: *wybij se to z głowy* Rzewuski, Natręt A 2 b, *dam se radę* A 3, *kupić se drzewa* Linde V, 225; Brückner R. LV, 187 mówi, że forma *se* z *sobie* była ogólnie używana w literaturze za czasów saskich.

I. sg.

§ **363.** Prasł. formom **mьnojǫ, *tobojǫ, *sobojǫ* odpowiadają polskie ściągnięte: *mną, tobą, sobą;* nieściągniętych nie znamy: *pode mną* Fl. 17, 40, *se mną* 22, 4, *nade mnąą* 30, 11; 55, 1, *przed tobą* 5, 4.

L. sg.

§ **364.** Prasł. i stsł. formy *mьně, tebě, sebě* są właściwemi formami D. sg., odpowiadają im także właściwe formy D. sg. polskie: *mnie, tobie, sobie*, np. *o sobie nijedne piecze nie imają* Kśw. b r,

we mnie Fl. 16, 4, *przy tobie* 5, 5 i t. d. Gwarowe *sie*: *tyngi w sie* Karł. Sł. gw. (tęgi w sobie).

N. V. pl.

§ **365.** Prasł. **my*, **vy* zachowało się we wszystkich językach słowiańskich; również w ciągu doby historycznej nie uległo w polszczyźnie żadnej zmianie: *my wstali jesmy* Fl. 19, 9, *zabijacie sie wszystcy wy* 61, 3.

Ac. pl.

§ **366.** Prasł. **ny* — łc. nos, **vy* — vos, stp. *ny* — nos (p. Meillet, Recherches 95—8) raz tylko zapisane: *poświęci ny* = ut sanctificemur Gn. gl. 142 r. Poza tem tylko wskutek błędu pisarza: *ny* zam. *my*: *ny grzeszni chcem li* Gn. 11 b, *ny* zam. *mi* (mihi) Gn. 183 b i podobnie *n* zam. *m* w wyrazie *nyloual* = *miłował* 179 a. Zresztą w funkcji Ac. pl. zawsze posługiwano się formami G. pl. *nas, was*: *dam was* Kśw. a v, *nas dowiedzi Bog* Kśw. a v. Również w stsł. obok form enklitycznych: *ny, vy* występują formy G. pl. w funkcji Ac. pl., o ile na nie pada akcent zdaniowy Vondrák Altksl. Gr. 460.

G. D. I. L. pl.

§ **367.** Przypadki te mają wspólną cechę, że się tworzą od tematu *na-*, *wa-*; prasł. i stsł. *nasъ, vasъ; namъ, vamъ; nami, vami; nasъ, vasъ* i w polskim tak samo, tylko bez końcowego *ъ*, G., D. i L. pl. niekiedy pisano z podwojoną samogłoską: *od nas* Fl. 11, 4, G. w znaczeniu Ac. *nas dowiedzi Bog* Kśw. a v, *dam was* a v, *pomni naas... nawiedzi naas* Fl. 105, 4, *czso uczynił jeś w nas* 67, 31, *nauczę was* 33, 11, *na was* (super vos) 128, 7, *dani są nam* Kśw. a r, *wam chociał [dać zie]mię* a v, *daj nam* Fl. 84, 7, *błogosławilismy wam* 117, 25, *naam* Żyw. Błaż., *smiłuj sie nad nami* Fl. 66, 1 i t. d.

N. (V.) du.

§ **368.** W liczbie podwójnej zaimki 1 i 2 osoby, o ile sądzić ze stsł., brzmiały: **wie* — 'my oba', **wa* — 'wy oba'. Zabytki polskie mają tylko jedną formę, mianowicie 1 os. *wa*, zresztą bardzo rzadką: *wszytko, co wa przysięgła* BZ. Reg. 20, 42, *twoja [żona] nie lepiej, niżli wa oba* — nos ambo Bls. 354 v. *Osieł z wołem*: *wa nie*

umiewa oracyj Grochowski, Jezusowi... pokłony IV. Według przypuszczenia Kaliny wymiana **wie* na *wa* dokonała się pod wpływem końcówki czasownikowej, np. *umiewa, robiwa.*

Ac. du.

§ **369.** W stsł. były formy *na, va.* W jednym z rp. XV w. mamy próbę etymologji: *swadźba quasi swadź wa* i. e. connexio R. XXIV, 52; być może, iż pisarz rozumiał tu *swać*, rozkaźnik od nieużywanego, ale sztucznie urobionego **swacić* — 'swatać' i *wa* jako Ac. du., więc właściwie *swadźba* — 'połącz nas oboje'.

G. L. du.

§ **370.** Prasł., stsł. i polskie *naju, waju,* w polskiem służą też do oznaczenia i Ac. du.: *od naju* BZ. Tob. 5, 23, *od naju* Bls. 12 v, *kto sie se mną puści z waju* Leop. I Reg. 26, 6, *naju obu, waju obu* Groch. 358, 371, Opal. Już Knapjusz nie znał właściwego znaczenia tych form, pisze bowiem: „*nasz — naju* aliqui Polonice vertunt, sic *waju* — vester".

D. I. du.

§ **371.** Prasł., stsł. i polskie *nama, wama*: *wama* BZ. Ruth 1, 9, *k nama* Tob. 5, 27, *nic nama do tego obiema* Mącz. 430 r a, *gdyż się tak wama podoba, powiem wam* Orz. 101, *nie ugrozi zazdrość nama* J. Koch. I, 306, *ciężar społeczny nama* I, 328, *nama pokwapić się godzi* II, 203, *nama przyszło do zwady* II, 337, *kto ma nama nosić?* Peregr. Dziad. B 3, *będzie dobrze nama* Sim. 13, 112; *s wama* BZ. Ruth 1, 8; Tob. 5, 21; Tob. 7, 15, *nad wama* Tob. 7, 15, *miedzy nama* A. Koch. 106.

Deklinacja II. zaimkowa.

§ **372.** Wszystkie zaimki polskie poza osobowemi i zwrotnym tworzą jedną deklinację, gdyż przybierają jednakowe końcówki przypadkowe. W porównaniu z językiem prasł. i stsł. zaszły w polszczyźnie pewne zmiany mniej lub więcej znaczne. Należą tu przedewszystkiem zaimki *kto, co,* mające znaczenie pytających, nieokreślnych, lub względnych, a także ich złożenia z partykułami prefiksalnemi *nie* (prasł. **ně-*) lub *ni-,* oraz z sufiksalnemi, albo nie zmieniającemi ich zasadniczego znaczenia, np. *-że, -ci* (*-ż, -ć*), albo nadającemi im znaczenie wyłącznie nieokreślne: *-ś, -le, -koli, -kole,*

od w. XV *-kolwie*, od XVI *-kolwiek*. Oba te zaimki mają jeszcze tę cechę wspólną, że są ograniczone tylko do liczby pojedynczej i że są jednorodzajowe: *kto* jest rodzaju męskiego, np. *kto przyszedł, co* — rodzaju nijakiego: *co było*.

Zaimki jednorodzajowe.

Kto.

§ **373.** Prasł. i stsł. formie *kato* odpowiada polskie *kto*, wymawiane także gwarowo *fto* lub powszechniej *chto* (w zabytkach raz *chto* kon. XV R. XXIV, 96), a także w północnej Małopolsce *tko*; dawne **nikto* — nemo, utraciło końcowe *o*: *nikt*, dziś także (uważane za wulgarne) *nicht*, np. *nikt w nich* Fl. 38, 15; obok tego trafiają się formy: *nikty*, *niktej*: *nikty go nagabał* 1400 Piek. 30, *niktyż* czy też *nitkyż (nitkis)* 1393 Leksz. I, nr. 1552, najczęściej *niktej*, np. *jich niktej nie nagabał* 1406 Piek. 306, *niktej nie dotknął się* BZ. I Reg. 14, 26, *niktej swego prawa ma być schytrzon* Sul. 23, do wieku XVI (np. 1544 JA. III, 31). Formę *nikto* spotykamy wprawdzie raz w statutach w kodeksie Stradomskiego z r. 1518, ale tylko wskutek błędu pisarza zam. *niekto* — aliquis: *by ni[e]kto im w tych leciech szkodę niektorą w imieniu uczynił, tedy tym dzieciom dawność nie może być przypisana* AKPr. III, 364; w kodeksie Dzikowskim znajdujemy tutaj *kto*, a w kodeksie Działyńskich *niekto* AKPr. III, 200; również *niekto* — aliquis XV R. XXIV, 94, *niekto* — quispiam BZ. Ex. 34, 15.

Formy z partykułami sufiksalnemi: *ktoż* BZ. Deut. 18, 19, *ktoś* III Reg. 20, 39, *ktole może dostać czego* około 1410 JA. XIV, 499, *ktokoli* BZ. Gen. 21, 6. *ktoćkoli* BZ. Gen. 17, 13, *ktożkoli* — quicunque BZ. Num. 17, 13, *ktożkole* — quisquis BZ. Num. 1, 51.

Prasł. i stsł. G. sg. a także Ac. sg. *kogo* p. *kogo*: *u kogokoli* BZ. Gen. 31, 32, *kogożkoli zwoli*, *ten będzie święty* BZ. Num. 16, 7.

D. prasł. i stsł. *komu* p. *komu*, np. *nie wie, komu zgromadzi je* Fl. 38, 10, *była li by dziewka kapłanowa komużkole z ludu oddana* BZ. Lev. 22, 12.

W Kśw. raz jeden *nikomemu (krzywdy nie uczynkał)* c v, w stcz. podobne formy: *nikomemu* częste, raz nawet *nikomememu* i G. sg. *nikoheho* (Gebauer Hist. Ml. III, 1, 463). Możnaby tu przypuszczać wpływ czeski w Kśw.

I. prasł. i stsł. *cěmь* powinnoby odpowiadać polskie **cem*, ale niema śladu tej formy w zabytkach; ponieważ inne formy przypadkowe zaczynają się od *k*, a w miękkiej deklinacji zaimków końcówką jest *-im*, przeto i tutaj utworzyła się forma analogiczna *kim*, np. *kim sie ty rzecz[y] rozeszły o ty kopce* 1403 Piek. 163.

L. prasł. i stsł. *komь* powinnoby odpowiadać polskie **kom*, ale i tu mamy formę analogiczną do końcówki miękkiej deklinacji *-em*, skąd powstała forma *kiem*, np. *w kiem jeść koli dobra dusza* ok. 1410 JA. XIV, 502.

Formy *kim* i *kiem* zaczęły się mieszać z sobą niewątpliwie jednocześnie z formami innych zaimków, np. *tym* || *tem*, *jim* || *jem* i t. d., p. niżej.

Co.

§ **374**. N. Ac. Forma prasł. i stsł. *čьto* nie zachowała się w polszczyźnie; zamiast niej upowszechniła się w funkcji N. Ac. forma *czso*, późniejsza (wskutek wymian fonetycznych) *co*, odpowiadająca formie dopełniacza stsł. *čьso*, obok której istniała też forma *česo*. Wymiana funkcyjna tej formy uwarunkowana została powstaniem nowej formy G. sg. analogicznej do innych dopełniaczów zaimkowych: *jego*, *mojego* i t. p. Z dwu form G., starej *czso* i nowej *czego*, pierwsza znaczeniem upodobniła się do *kto*, t. j. stała się mianownikiem na miejscu mianownika **cz(ь)* lub **czto*; ma ona też funkcję biernika.

W tekstach XIII i XIV w. prawie stale się pisze *czso*, lub też panuje tam ortografja, na której podstawie można sądzić, że jeszcze wtedy wymawiano *czso*, np. *czso nam... znamiona* Kśw. b r, *czso jeś skonał, skazili są* Fl. 10, 3, *czso w nich jest* Fl. 145, 4; forma *co* zaczyna się ukazywać w końcu w. XIV pisana *czo* lub *co*, np. 1389 Leksz. I, nr. 496; 1397 nr. 2565; 1394 Leksz. II, nr. 1694; 1395 nr. 1773; 1397 nr. 2025, podobnie w Gn.: *cożbyć oni swym duszam szukali zbawienia* 11 a, *cożci jest je było Jezabel dziano* 11 a i t. d. W XV w., np. w BZ. lub u Suleda pisze się często *czso*, ale zapewne wtedy wymawiano już *co*.

W zapiskach sądowych obok pisowni *czso* lub *co* spotykamy też niekiedy pisownię *sczo*, *sco*, co — jak się zdaje — tylko jako właściwość ortograficzną poczytać trzeba, gdyż nie mamy podstawy do przypuszczenia, by miała kiedy u nas istnieć forma z przestawką spółgłosek: *sczo*, *szczo*, *sco*. Przykłady takiej pisowni nie są częste:

sczo 1390 Leksz. I, nr. 842; 1399 Leksz. II, nr. 851 i 852; 1400 nr. 2643; 1400 nr. 2656; 1402 Piek. 95; *scosz* 1403 Piek. 167, raz także *niszcz* (= nic): *nyszcz ne bila vynovata* 1405 Piek. 240.

Z partykułami sufiksalnemi: *obiązał się tomu, czsoż jest wrzemiennego* Kśw. b r, *coż* BZ. Gen. 2, 3, *coć jest ogon* Gn. 173 b, *cole* ok. 1410 JA. XIV, 499, *cokole* BZ. Tob. 1, 14; XV JA. IV, 97, *czsokoli* 1398 Hube Zb. 107; Fl. 1, 4, *cokoli* Fl. 134, 6; 1391 Hube Zb. 64; 1399 ib. 108; BZ. Num. 19, 22 i t. d., *cokolić* BZ. Num. 33, 56, *cożkoli* BZ. Ex. 13, 12, *cokolwiek* 1526 PrFil. V, 427, *przyleciał do mnie coś za* (= jakiś) *bożek* Roks. 34.

§ **375.** Z partykułą prefiksalną *nie-* (prasł. *nĕ-*) zaimek staje się wyłącznie nieokreślnym: *coż jest człowiek... iż ji za nieczso imasz* Fl. 143, 4 (reputas eum), *nieco złego pomyśli* 1471 MPKJ. V, 59.

W połączeniu z prefiksalną partykułą *ni-* (prasł. *ni-*) zaimek traci wygłosowe *o* (por. *nikt*), np. *niczs* Fl. 22, 1; 75, 5; 88, 22 i t. d., *nic* Gn. 2 a; 1391 Leksz. II nr. 1469; 1401 Piek. 63 i t. d., *w nic* Puł. 107, 14; w Fl. w tem miejscu mamy napisane *w nicze* (ad nihilum), podobnie *za nyczse* Fl. 105, 24 (w Puł. *za nycz*); tak samo *e* ukazuje się w formach z sufiksalnem *ż* lub *ć*: *niczseż* Fl. 38, 7, *niceż* Puł. 38, 7, *aczsesz* (*aceż*) XV R. XXII, 237, *niceć* Gn. 181 b. Niekiedy też mamy sufiksalne *ej*: *niczsej* albo *nicej* 1394 TPaw. IV nr. 193; 1408 nr. 1220; 1409 nr. 1646; 1410 nr. 1964; XV R. XXV, 210.

§ **376.** Ac. oprócz formy mianownika ma też pierwotną formę *cz*, prasł. *čь*, por. łac. *quid*, gr. *τί*, używaną tylko po przyimkach, kończących się na samogłoskę i zwykle razem z przyimkiem pisaną: *wecz* 1395 Leksz. II nr. 1733, *ni zacz* 1405 Piek. 237, *przecz* BZ. Neh. 5, 9, *w ni wecz* (z powtórzonym przyimkiem *w*) Puł. 58, 9, *zacze* (= *zacz*) 1402 Piek. 91 i t. d., formy częste także w w. XVI, np. *chcesz, aby cię wszytcy ćcili a zacz sobie mieli* Lor. 28, w XVII w. już nie rozumiano tej formy i pisano *zac* przez zbliżenie do *co*: *wszytko ni zac* Roks. 49, obok *zacz*, które tradycyjnie dochowało się do dzisiaj, ale używa się tylko w archaizujących lub żartobliwych powiedzeniach.

§ **377.** G. *czego,* nowotwór nowosłowiański (r. *čego*, cz. *čeho,* srb. *čega*) analogiczny do G. sg. innych zaimków z tematami miękkiemi: *jego, naszego* i t. p. W języku polskim od najdawniejszych czasów forma niezmienna: *czego* Kśw. b r; BZ. Lev. 7, 19, *możesz*

uczynić z czego nic, z ni z czego co Naw. 84, *czegociem żądała* Naw. 14, 8, *z nizczego* Bls. 268 i t. d.

§ 378. D. prasł. i stsł. *čemu*, p. *czemu* niezmiennie od czasów najdawniejszych: *ku niczemu* Fl. 14, 5, *czemuż* Żyw. Błaż., *czemu* BZ. Ex. 18, 14, *k czemużkole* BZ. I Par. 18, 13, *k czemużkoli* BZ. Jos. 1, 9 i t. d.

§ 379. I. prasł. i stsł. *čimь*, p. *czym*: *czym opłacę* Fl. 115, 3, *czym wykupili* BZ. Neh. 5, 5, *czym się* — quem te facis XV R. XXIV, 72, *liściwie nań czymżekoli wrzuci* BZ. Num. 35, 20, *ni z czym* 1471 AGZ. XV, 110 i t. d.

§ 380. L. prasł. i stsł. *čemь*, p. *czem*: *w czem* Kśw. c v, *w czemże* ib., *w czem* Fl. 118, 9; 1400 Stppp. II, nr. 647, *w czeem* Puł. 118, 9, *w czem* BZ. Neh. 38, 3, *nie w czem* — non nihil XV R. XVI, 349 i t. d., *w niczym* $^1/_2$ XVI MMAe VII Dod.

Przykłady na I. *kim, czym*, L. *kiem, czem* wskazują, że w w. XV te formy jeszcze się nie mieszały, ale z w. XVI mamy tu przykład nieprawidłowego napisania *w niczym* zam. *w niczem*; mieszanie tych form w w. XVI i później było powszechne.

Zaimki rodzajowe.

Prapols. **jь, *je.*

N. sg.

§ 381. W historycznej polszczyźnie forma męska ukazuje się rozszerzona przez sufiksalne *-nъ*: **jьnъ* > *jen* (*jenże, jenżto*), lub *-že*: **jьže* > *jiże* > *jiż*, rodzaju n. *jeż* tylko w znaczeniu zaimka względnego[1]): *mąż, jen jest nie szedł* Fl. 1, 1, *ty jeś, jen masz przyć* XV R. XXIV, 365, *Ducha świętego, jen mnie nauczy* Naw. 127, *jaciem, jen syna twego dowiodę* BZ. Tob. 5, 20, *jenże się narodził* Kśw. c v, *jenże wywiodł jeśm cie* Fl. 80, 9, *jemu, jenże wstąpił* Fl. 67, 4, *jenżby uczynił* 17, 45. *cień, jenżto mija* 108, 22, *jenż źrzy* Puł. 103, 33, *jenże ma cie chować* BZ. Gen. 17, 10, *powyszy sie, jiż sądzisz ziemię* Fl. 93, 2, *Bog, jiże uczynił dziwy* 71, 19, *Dawida,*

[1]) J. Łoś, Zaimki od tematu *jo-* w dawnej polszczyźnie. MPKJ. V, 465 — 485. O pochodzeniu formy *jen*, p. Janko, Listy filologické XXXI, 342—349.

jiż jest BZ. I Reg. 16, 19, *jiżto każdy będzie* Lev. 24, 5, *sędzia ma być mian, jiż na dworze też sędzić będzie* Sul. 8, *mieszkać ma przez rok, jiż rok gdy minie...* 60. Zaimek ten w N. sg. wyszedł z użycia w ciągu w. XVI, stopniowo wypierany przez zaimek *który*, ale zrzadka w zabytkach ówczesnych jeszcze się trafia, np. *Eurypides pisał, jen niewieścią złość znał* Ezop 25, *Borzywoj, jen radzieł* Chw. I, 177. *jen za nas umarł* 1559 Akta zboru wileńskiego, schadzka 7, także u Leopolity Mat. 6.

W BZ. *jenże* raz jako zaimek pytajny: *jenże albo kto tego nie wie?* Ex. 10, 10.

W znaczeniu zaimka osoby trzeciej nigdy nie spotykamy *jen*, lecz tylko *on, ona, ono* w N. wszystkich liczb i rodzajów; to samo zachodzi we wszystkich językach słowiańskich.

§ 382. Na rodzaj nijaki prasł. **je* zachowało się w historycznej polszczyźnie tylko z sufiksalnem *że* lub *ż* i w znaczeniu zaimka względnego: *drzewo, jeż owoc da* Fl. 1, 3, *mamy przykład o temto źwierzęciu, jeżci źwierzę jestci ono barzo czyste* Gn. 179 a, *wyszło od książęcia, jeżeć książę w Syrie było* 176 a, *złoto tej ziemie, jeż przedobre jest* BZ. Gen. 2, 12, *pokoleniu, jeż ima przyć* Puł. 70, 20, *boże zmartwychwstanie, jeż rano stało się* 21 arg i t. d., jak się zdaje, tylko w zabytkach XV w.

Ac. sg.

§ 383. Do końca XV w. dla Ac. sg prawie wyłączną formą jest *ji* r. m., w znaczeniu zaimka anaforycznego lub wskazującego, z prasł. **jь* przez wzdłużenie *ь* > *i* po *j*: *togo dla ji we złe chustki ogarnęła* Kśw. c r, *fali ji* b v, *chwalcie ji* Fl. 68, 39, *są ji byli ścięli* Gn. 173 a, *to ji bił za jego początkiem, iż mu łajał* 1403 Piek. 127, *i ji upominał* 1407 Hube Zb. 89, *puścił ji* (wieprza) *cała i zdrowa* Żyw. Błaż., *skowanego ji rzeciądzmi wiodł do Babilona* Bz. II Par. 36, 6, *wywiodszy ji, jenże urągał, przyrzucili ji kamienim* Lev. 24, 23, *a ji na nię wsadzili* XV R. XXIV. 94, *tyś ji pokładała, jego oglądała* Naw. 133, rzadko wtedy trafia się *go*, np. *chcemy go* (zabójcę) *przeminąć* Sul. 48 (p. § 390).

W XVI w. formę *ji* (pisano ją *gi*) coraz bardziej wypiera forma G. sg. *go* najpierw w odniesieniu do rzeczowników osobowych, potem żywotnych, wreszcie nieżywotnych, np. u Bielskiego *ji* w znaczeniu osoby jest już rzadkie: *gdyby naszedł kogo, ano ji biją* 9 v, *ogień ji* (Plinjusza) *pożarł* 148, *tam ji grom zabił* 154,

piszą, żeby ji struto 176 v, nawet w odniesieniu do rzeczownika nijakiego *książę*: *książę będzie chciało uciec, ale ji ułapią* 136. Natomiast stale Bielski używa formy *ji* w odniesieniu do imion nieżywotnych, np. *to ji* (Egipt) *k temu sprawuje rzeka Nilus* 8 v, *za mało ji* (dar boży) *sobie ważył* 14 i t. d. Rej rzadko w ogólności używa formy *ji* (por. § 390), według Stojeńskiego (1568) forma *ji* „często się używa zam. *go* w zastosowaniu do imion żywotnych i nieżywotnych", np. *przywiodł ji do tego*; tymczasem Koszucki w przekładzie Lorichiusa (1558) już tylko wyjątkowo tą formą się posługuje: *zewsząd ji* (Kserksesa) *podpierając* 50, *miedzy wojsko ji* (konia) *przywiodł* 18 v, również wyjątkowo trafia się ona u J. Kochanowskiego w odniesieniu do imion nieżywotnych: *rogaty to syllogizm, a trudno ji zbadać* II, 50, *poimał ji* (króla w szachach) *z boku* II, 150; trafia się ona jeszcze u Skargi: *nie podaj serca swego w smutek, ale ji odpędzaj od siebie* (w cytacie z Pisma św.) 416.

Taż forma w znaczeniu zaimka względnego: *w tento ssąd, ji on sam był oczyścił* Gn. gl. 41 a, także *jiż*: *głos, jiżto ja słyszę* BZ. I Reg. 15, 14, *ślub, jiż masz* III Reg. 15, 19.

§ 384. Kilkakrotnie powtarza się w psałterzu Florjańskim forma *jej* (eum) jakby podwojona z **jьjь* [1]), co nam przypomina formę *tet* z dawniejszego **tstъ* (p. niżej): *postawił jej* (eum) *panem* Fl. 104, 20, *rozmnożył lud i ścwirdził jej nad nieprzyjaciele jego* 104, 23, *omięziało jest jej* (gospodna) *dziedziny swojej* 105, 38, *posłał Aarona, jegoż wybrał jej* (quem elegit ipsum) 104, 25. Te formy stają się potem bardzo rzadkiemi: *św. Biernat chwali wstyd, aby jej miłowała* 1528 R. III, 68. Forma *jej* jest zwykła w języku staroczeskim.

Ślad pierwotnej formy **jь* zachował się w połączeniu syntaktycznem z przyimkami: dawny przyimek **vъn* razem z **jь* dał formę *weń* i analogicznie do niej utworzyły się formy takież z innemi przyimkami; *weń* Fl. 27, 9; Gn. 1 b, *przeń* (zbor) Fl. 7, 8, *pooń* Żyw. Błaż., *zań* BZ. Lev. 5, 10, *przeń* Ezop 5, *przeńżeto* BZ. Gen. 32, 32, *z pożyczcą się oń przyjacielski ma zjednać* Sul. 240 i t. d. Stojeński zaznacza, że przez użycie tych form „eleganter dicitur".

[1]) Mogła powstać przez analogję do podwójnych form innych przypadków: *go* : *jego, mu* : *jemu, ji* : *jej* (*z jeji*) por. *jeich, jeim* i t. d. Inaczej Hanusz SKJ. II, 317.

§ 385. Forma *jen* jako biernik: *kamień, jen są odrzucili* Fl. 117, 21, *sięgnął końcem tego pręta, jen w ręce dzierżał* BZ. I Reg. 14, 27, *położcie skrzynię w święci kościelnej, jen* (t. j. kościół) *udziałał Salomon* II Par. 35, 3, także z partykułą *że*: *lud, jenże* (quem) *uczynił gospodzin* Fl. 7, 16, *smok, jenż jeś stworzył* 103, 28, *jenże* (olej) *wlaw na głowę Aaronowi, smaże ji* BZ. Lev. 8, 12 i t. d. w w. XIV i XV.

§ 386. Na r. nij. mamy oddawna formę *je*, pisaną niekiedy z podwojeniem litery samogłoskowej: *wykopał je* (jezioro) Fl. 7, 16, *należli jee* (miasto) *spalone* BZ. I Reg. 30, 3 i t. d. aż do dnia dzisiejszego, zwłaszcza w języku literackim, gdyż w mowie powszedniej nieraz się zdarza słyszeć *go* zam. *je*. Tak samo z partykułami sufiksalnemi: *jeżto dziecię dziewica porodzi* Gn. 5 a, *srebro, za nieżto kupił* BZ. Gen. 23, 16, *prze jeżto* Deut. 21, 22.

G. sg.

§ 387. Forma *jego* na r. m. i n. odpowiada prasł. i stsł. *jego*: *jego* Kśw. b v, *jegoż krolewstwa* c v, *jego* (morza) Fl. 64, 7, *nie miał gabać jego* 1400 SKJ. III, 190, *nic jego nie umniejszało się* ok. 1420 R. XXIV, 85, *żżaliło się jego jemu, iże człowieka uczynił* BZ. Gen. 6, 6, w znaczeniu zaimka względnego: si piscina rumperetur, *jego Boże uchowaj* (= czego) 1494 AGZ. XVIII, 352.

W związku syntaktycznym z przyimkami ukazuje się forma *niego* (**wn jego* > **wń jego* > *w niego* i potem przez analogję także z innemi przyimkami): *od niego* Fl. 71, 15, *u niego* 129, 7, *bez niego* XV R. XXIV, 95; początkowo jednak stale zachowuje się forma *jego* w połączeniu z przyimkami tak zw. niewłaściwemi, które niedawno powstały z przysłówków: *pośrzod jego* Fl. 54, 10, *około jego* 75, 11; stąd potem formy mieszane nawet po przyimkach właściwych, zwłaszcza w w. XV i XVI: *ot jego* 1404 Piek. 232, *z jegożto się urodziła* BZ. Gen. 22, 23 obok *z niegożto urodził się* I Par. 7, 25, *ot jego się rozbogacił* Gen. 31, 1, *do jegoż* II Par. 36, 7, *ot jegoż* Gen. 10, 24, obok *do niegoż* Num. 35, 25, *z niegoż* I Par. 9, 43. Z czasem coraz bardziej się rozpowszechniają formy z *ń-* po przyimkach niewłaściwych (np. w XVIII w.: *między krola i niego* Kon. III, 89), ale w ciągu wieków XV—XVII zaimek anaforyczny najczęściej z nagłosowem *ń*, zwłaszcza po przyimkach właściwych, gdy tymczasem znacznie częściej bez *ń*, zaimek względny (J. Łoś, MPKJ. V, 471 i n.).

§ **388.** Enklityczna forma *go*, znana także w języku czeskim, gdzie się pisze *jho* lub *ho*, ma też odpowiednik w formie *ga* języków słoweńskiego i serbskiego. Pisownia staroczeska *jho* zdaje się wskazywać na świeże pochodzenie tej formy przez zniknięcie *e* pod wpływem akcentu, padającego na końcowe *o* (por. r. *jeˈgo*): *nie było go* Fl. 36, 38 (raz tylko), *proszę ciebie, aby go poprosił* BZ. Tob. 12, 4, *świat go nie uznał* kon. XV R. XXIV, 95, nigdy na początku zdania i nigdy w połączeniu syntaktycznem z przyimkiem; również nie używamy tej formy w funkcji określenia rzeczownika; takie wyrażenie jak: *w go stodole* 1405 SKJ. III, 196 należy do najrzadszych osobliwości.

W ogólności formy enklityczne *go, mu* są rzadkie w starszych zabytkach i to tem rzadsze, im starszy jest zabytek (Łoś, MPKJ. V, 475).

§ **389.** Forma *jego* ukazuje się i w funkcji Ac. sg. rodz. m. zwłaszcza najpierwej od rzeczowników osobowych: *w jegoż jeśm pwał* Fl. 10, 10, *jegoż jest porodziła* BZ. Gen. 21, 7, a także od żywotnych (nie osobowych) *złamał węża, jegoż uczynił Mojżesz* BZ. IV Reg. 18, 4; niekiedy tam, gdziebyśmy dziś użyli formy enklitycznej *go*, np. *uczynił jego, samca a samicę* BZ. Gen. 5, 2, także *niego* z przyimkiem, np. *pieniądze były za niego* (sub eo) *zebrany* BZ. II Par. 24. 27.

Ponieważ obok form z funkcją biernika: *o niego, przed niego, prze niego, nad niego* i t. d. były formy z właściwym biernikiem, np. *oń, przedeń, przeń, nadeń* i t. d., przeto obok form dopełniacza: *niego* zaczęto też używać form niby skróconych: *od niego* i potem *odeń*, *do niego — doń, dla niego — dlań*. Te formy niby skrócone nie używają się przy przyimku *bez* i przy tak zw. przyimkach niewłaściwych, przy właściwych zaś przyimkach, jak się zdaje, spotykamy je dopiero w XIX w.: *doń* — 'do niego', zu ihm 1835 Mrong. Słown. pols.-niem. 89, *zeń* (ze sztućca) 1834 Mickiewicz, P. Tad. VII, 106.

§ **390.** Również w funkcji Ac. sg. rodzaju męskiego występuje forma *go*; poraz pierwszy ją spotykamy w Gn.: *są go przywiedli* 172 b, gdzie jej raz tylko użyto; częściej ukazuje się ona w wieku XV obok formy *ji* i to w zastosowaniu do osób: *niźli go zazwał* 1412 AKH. III, 197, *jeszcze go pośli ku mnie, ać ji śmiercią zagubię* (a więc *ji* obok *go*) BZ. I Reg. 20, 31, *jest go ranił* Sul. 15, *ale go czci odsądzamy* 16, *pozywają go za rok zawity* 72,

zabił go Bls. 3, natomiast *ji* z czasem ogranicza się do użycia rzeczowego (p. wyżej).

U Reja w Żywocie człowieka poczciwego na pierwszych 100 kartach stosunek form *go* i *ji* tak się przedstawia: *go* w odniesieniu do osoby prawie zawsze z wyjątkiem pięciu razy: *gdzieby sie takiego dopatrzył, iżby mu prawdę mowił, miałby ji, jako ono powiadają, i w złoto okować* 50 v, *wnet ji* (syna) *kazał krol poimać* 55 v, *wnet ji* (sędziego) *kazał żywo obłupić* 56, *piszą o jednym krolu, co ji zwano Pelopidas* 74, *jako ji* (przyjaciela) *poznać* 89; natomiast dla oznaczenia rzeczownika nieżywotnego *ji* 13 razy (na karcie 14, 23 (2 razy), 27, 48, 52, 74, 74 v, 89, 90, 93 (2 razy), 94 v), a *go* tylko 4 razy: *aliżci go* (owoc) *kijmi utłuką* 21 v, *niech go* (słup) *wykuje* 52 v, *jako go* (umysł) *poznać* 89 v, *ucukruj go* (piołun) 90; w odniesieniu do rzeczownika żywotnego ale nie osobowego użyto formy *go* 12 razy, a *ji* tylko 3 razy (*go*: 14, 17 v, 35 v, 49 (2 razy), 53 v, 54, 76 v, 89 v, 90 v, 93. 99 v, *ji*: *jakoby ji* (konika) *obrocić* 15, *aż ji* (lwa) *udawił* 81 v, raz obok *go*: *abo go* (kura) *jastrząb do lasa wlecze, abo ji w kotle skubą* 53 v, i także w odniesieniu do nieżywotnych: *jako go* (umysł) *poznać*, *jako ji sobie ważyć* 89 v). Tak więc u Reja forma *go* zaczyna być w użyciu dla oznaczenia rzeczownika nieżywotnego.

Wyjątkowo tylko *jego* i *go* w zastosowaniu do rodz. nijakiego: *działo twoje w pośrzod lat; ożywi jego* (illud) Fl. Hab. 2; *radam mu z serca, choć mi barzo go zakrwawił* Sim. 15, 102, dopiero częściej w w. XVIII, zwłaszcza w N. Atenach: *na złocie, bo go chowają* III 324, *podzielić go* (t. j. stado) 477, *jeśli go* (wino) *wstawisz* 492, *włoż go* (jaje) 510 i t. d.

Przy *go* niema żadnych partykuł.

D. sg.

§ **391**. Prasł. i stsł. *jemu*, p. *jemu* na rodzaj męski i nijaki od czasów najdawniejszych niezmiennie: *jemu* Kśw. c r, *wiesielcie sie jemu* Fl. 2, 1, *będzie odpuszczon jemu grzech* BZ. Lev. 19, 22, od zaimka anaforycznego w formach akcentowanych lub enklitycznych. Niekiedy w znaczeniu zaimka wskazującego: *coś podobnego jemu malowaniu powiedział ks. Skarga* Broscius, Varietas, także w znaczeniu zaimka względnego, np. *mąż, jemu imię Lot* BZ. Gen. 19, 23, ale częściej w tem znaczeniu z partykułą *że*: *ociec święty jemuż biesze imię* Kśw. d v. Po przyimku właściwym forma z na-

głosowem *ń*: *k niemu* Kśw. c v, Fl. 4, 4, Gn. 4 b, BZ. Gen. 50, 18, *k niemuż* Kśw. c r, BZ. Ruth 2, 12 i t. d., rzadko bez nagłosowego *ń*: *k jemu* 1402 JA. VI, 205, za to często po przyimkach niewłaściwych: *przeciw jemu* Fl. 12, 4, *naprzeciw jemu* Gn. 4 b, *jego miał przeciw jemu stawić* 1407 Hube Zb. 89, *przeciwko jemu* BZ. Num. 22, 36, *przeciw jemuż* Jos. 6, 20, tak samo w XVI w.: *przeciw jemu* 1553 Krom. 203, *przeciwko jemu* Orz. 233 i t. d.

Enklityczna forma *mu* w najdawniejszych zabytkach rzadka: *żal mu jest było* Fl. 105, 43, *a rzekąc mu* Gn. 5 a, *jako mu było rzeczono* BZ. Neh. 5, 13; w XVI w. spotykamy ją już często.

I. sg.

§ **392**. Prasł. i stsł. *jimь*, p. *jim*, *im* na rodzaj męski i nijaki od czasów najdawniejszych: *jim* (odzieniem), *jiim* (wołem) Gn. 3 b, *wielmi niemocna jim* (synem) *była* BZ. Gen. 35, 17, *jimeś* (winem) *się opiła* 1471 MPKJ. V, 35, *jim mierzą* Orz. 182, *im straszą wroble* Rej Bpp. XXX, 296, *konia prędko dosiadać i dobrze im toczyć* J. Koch. II, 58, *wszyscy im wzgardzili* Sk. 148, z sufiksalnem *że*: *pod jimżeć domem* Gn. 3 b, *jimże odzienim* Gn. gl. 164 a, *jimże* (kamieniem) BZ. Ex. 16, 8. Po przyimkach: *s nim* Kśw. c v, Fl. 17, 26, BZ. I Esdr. 8, 24, *nad nim* Lev. 19, 22, bardzo rzadko bez nagłosowego *ń*: *szedwszy s jim* Gn. 5 a, *s jim* XV SKJ. I, 147.

W w. XVI ukazuje się zrzadka *nim* zam. *jim* bez przyimka (por. *nią* § 399), pisane także *niem* (p. Gr. I, § 42 i 44). Z gramatyków pierwszy notuje tę formę jako wyłączną Woyna r. 1690 str. 67 i istotnie u współczesnego mu W. Potockiego ta forma znajduje się w wyłącznem użyciu, np. *miał nim* (sercem) *kadzić* I, 12, *pomazał niem* (łajnem) I, 33, *każdy się niem* (katem) *żadzi* I, 86.

Także *nim* w znaczeniu 'zanim', np. *nim każe Bóg* Pot. Mor. I, 43, *wprzód gębę sparza, nim brzucha dopada* tamże, *pierwej, nim śmierć zbierze* I, 50.

L. sg.

§ **393**. Prasł. i stsł. *jemь* na rodzaj męski i nijaki, w p. tylko z przyimkami i z nagłosowem *ń*: *w niem* (we zbawieniu) Fl. 11, 6, *w niem* (w gospodnie) 33, 3, *w niem* (w przebytku) Gn. 3 b, *w niem pwają* Puł. 2, 13, *o niem* (o Dawidzie) BZ. I Reg. 21, 11, *na niem* (na polu) Gen. 11, 2; w znaczeniu zaimka względnego, np. *od tego*

dnia, w niem dom założył BZ. II Par. 8, 16, częściej w tem znaczeniu z sufiksalnem *że*: *o niemże* (o domu) BZ. II Par. 33, 7, w starszych zabytkach przeważnie tutaj bez nagłosowego *ń*: *o jemże* (człowieku) Kśw. b r, Gn. gl. 164 b, *w jemże* (w słowie) Fl. Puł. 118, 49, *w jemże* (= w czem) BZ. Lev. 6, 3, *na jemże* (na napiśniku) Lev. 8, 8 i t. d.

Od w. XV mieszają się te formy z formami I. sg.: *pwających w nim* Puł. 17, 33, *o jim* XV R. XXIV, 365, *ja o im nie wim* Sekl. Kat. a 3 v i t. d.

Zamiast *po nim* występuje *poń* w wyrazie: *nicpoń*, u Knapjusza jeszcze *nic po nim*: *nic wart, nikczemny, niepożyteczny, nic po niem, nie stoi za* Adagia 551. Wyraz *nicpoń* wydaje się zupełnie nowym, niema go bowiem ani u Troca, ani u Daneta (r. 1743-45, gdzie *vaurien* przetłumaczono: *hultaj, nic dobrego, ladaco, niecnota*), ani u Lindego, ani u Mrongowiusa.

Prapols. *ja*.

N. sg.

§ **394.** Ślad tej formy zachował się tylko w deklinacji złożonej przymiotników: *dobra* < **dobra-ja*; poza tem mamy tylko tę formę z sufiksalnem *że* w znaczeniu zaimka względnego: *jaż(e)*= 'która', stsł. *jaže* w temże znaczeniu: *zmije, jaż nie wysłucha* Fl. 57 5, *jaż wiele imiała jest synow, rozniemogła sie* Fl. Ann. 8 i toż Puł. tamże; *tu mołwi o śmierze, jaż wyciska smętek* Puł. 118, arg. 5, *z ziemie, jażto mlekiem a miodem płynie* BZ. Num. 16, 13, *rana, jażto jine ludzi obykła jest nawiedzać* Num, 16, 29 i t. d.

W XV i XVI w. wypiera tę formę zaimek *ktora*.

Ac. sg.

§ **395.** Prasł. i stsł. *ją*, p. *ją* po przyimku *nię*, przynajmniej tę różnicę w brzmieniu samogłoski nosowej stwierdzają teksty późniejsze i w ogólności te, w których pisownia odróżnia *ą* od *ę*; zaznacza się to wyraźnie w Puł.: *miłował ją* 118, 140, *mimo ją* 79, 13 zawsze przez *ǫ* pisane, natomiast *wpadli w nię* (w jamę) 56, 9, *nad nię* 67, 15; ta różnica zachowuje się stale przez wieki następne obok więc form *ją* bardzo licznych spotykamy takie, jak np. *na nię* Orz. 139, *o nię* J. Koch. II, 129, Sk. 279, *po nię* Komedja o Lizydzie (obok *ją*) c 1 v, *na nię* Kras. IV, 412 i t. d. Mickiewicz

w Panu Tadeuszu jeszcze miesza te formy: obok nowszej analogicznej do *ją*: *na nią* II, 408 spotykamy *o nię* II, 506.

Odpowiednio do tego możemy odtworzyć dawniejsze formy: *założył ją* Fl. 23, 2, *w nię* Fl. 56, 9. Wątpliwe jest brzmienie samogłoski w formie związanej z przyimkiem, ale bez nagłosowego *ń*: *na ją* (?) *o nię żałował* 1402 JA. VI, 204. Forma z sufiksalnem *ż* stale zachowywała *ą*: *rzecz jążsmy mowili* BZ. Ex. 14, 12, *prze jąż* Neh. 6, 13, *na jąż* Neh. 9, 15, *wszedł w ziemię, za niąż to przysiągł, aby ją dał nam* Deut. 26, 3, *ziemię, za jążto pan jest przysiągł* Deut. 30, 20; na to wskazuje psałterz Puławski: *naukę, przez jąż by ji poznał* 93 arg.

G. D. L. sg.

§ **396**. Wszystkie te trzy przypadki rozpatrujemy razem, ponieważ D. L. sg. były identyczne już w prasł., a w polskich tych wszystkich formach wcześnie nastąpiło wyrównanie.

G. sg. stsł. *jeję*, prapol. **jeję*, D. L. prasł. **jeji*, prapol. **jeji*. W języku polskim różnica między G. sg. z jednej strony a D. L. sg. z drugiej zachowała się tylko w Kśw., gdzie G. sg. miał formę *je* ściągniętą z prapol. **jeję*, a D. L. *jej* z prapol. **jeji*. Potwierdzenie tego bezpośrednie mamy tylko w jednej formie G. sg. *je*: *jakoż się czcie w je świętem żywocie* b r; o innych formach możemy wnioskować tylko pośrednio z form deklinacji innych zaimków oraz z deklinacji złożonej przymiotników, ale i tu tylko znajdują się przykłady na G. i L., mianowicie: *nijedne* (z prapol. **nijednyje*) *piecze* b r, *ot wieczne* (z prapol. **wiecznyje*) *śmirci* c r dwukrotnie i na L. sg. *w miłości bożej* b r, *w trojakiej rzeczy* c v, *w rzeczy trojakiej* c v, zawsze z *j* na końcu.

We wczesnych zapiskach sądowych spotykamy formy, mające pozór bardzo starożytny, ale po części już zmienione pod wpływem różnych wyrównań: *jeje* (pani) *ludziem* 1393 Leksz. I, nr. 1369, *jeje użytkow na jeje dzielnicy* 1595 Leksz. II, nr. 1787, *zapłacił jeje dzielnicę* 1397 Leksz. II, nr. 2008, ale taż forma służy także dla oznaczenia D. sg. *jeje* (Stanisławie) *wciągnął oprawić się* 1401 Piek. 45. Mamy też dla G. sg. i inne mniej zwykłe formy: *wyznała Świętochnie i jejej siostram* 1400 Piek. 29, *jeji mężu* 1409 Piek. 375, *nie wywlekli ji* (Dzierżki) *z domu* 1405 Piek. 277; raz *ji* dla D. sg. z końca w. XV: *ji* (pannie) *zwiastował* Gn. ap. 1 a.

§ **397**. Potem już formy tych trzech przypadków znajdujemy ujednostajnione, a więc w ich funkcjach ukazują się właściwe formy dopełniacza na *e*, np. G. *je* (Bogusławy) *rzeczy w je domu* 1388 Leksz. I nr. 473, *je* (Sary) *mąż* 1398 Leksz. II, nr. 2180, *nie targał je, nie włoczył ją* 1405 Piek. 268, *je list* 1426 Przyb. 20, zawsze tak w Gn. *je* (Magdolany) 14 b, *je ręce są je* (D. sg.) *byle uschle* 4 a, *do nie* 179 b, niekiedy w Puł.: *bydlące je* (t. j. mieszkańcy jej) 104, 12, także u Nawojki: *Zdrowa bądź gospodze... jeż oblicza krol nieba i ziemie pożądał* 28. D. sg. *je* 1398 Leksz. II, nr. 2180, *on je lista nie dał* 1391 Leksz. I, nr. 986, *te ja je nie winowat* 1416 Czrs. 156; *ręce są je byle uschle* Gn. 4 a, *angioł się je był ukazał* 4 a. L. sg. *na je* (na Katarzynie) 1393 Leksz. I, nr. 1554, *w jeże* (świątości) Gn. gl. 165 a.

§ **398**. W innych zabytkach, począwszy od Fl., panują formy *jej*: G. *pełność jej* Fl. 23, 2, *pośrzod jej* 45, 4, *na ustawiczstwie jej* 103, 6, *tą nie była jej* 1387 Leksz. II, nr. 193, *pełność jej* Puł. 23, 1, *od jejże* Żyw. Błaż., *u niejże* BZ. III Reg. 17, 20, *jej* 1444 Stppp. II, nr. 3212, *przeciwko jej* Kromer 378 i t. d.

D. sg.: *pomoże jej* Fl. 45, 5, *k niej* 138, 5, *tako jej pomoży Bog* 1402 Piek. 75, *jejżeto imię Lia* BZ. Gen. 29, 31, *ku niejż* Deut. 2, 37 i t. d. L. sg.: *po jejże* Fl. 31, 10, *po jejż* 142, 10, *w jejże... w niej* 67, 17, *w jejże* 1398 Hube Zb. 73; BZ. Gen. 17, 8, *w niej* Deut. 26, 1, *na niejżeto* Judith 5, 14, *na jejżeto* Gen. 28, 20, *w niejże* Neh. 2, 17, *w jejżeto* Gen. 28, 4 i t. d. (raz wyjątkowo *krowę na nieżeto* BZ. Num. 19, 2). W XIV i XV wieku pospolitsze są formy *jej* na wszystkie trzy przypadki, a w XVI w. już wyłącznie one się utrzymują.

I. sg.

§ **399**. Prasł. i stsł. *jeją*, polskie tylko ściągnięte *ją*[1]), po przyimku *nią*, co wyszło z prap. **sьn-jǫ*: *przed nią* Puł. 79, 10, *pokropi ją* (krwią) *ścianę* BZ. Lev. 5, 9, *drogą, jażeś przyszedł* III Reg. 13, 9, *s niąą* Gen. 34, 2 i t. d., również w późniejszych czasach: *ktorzy ją chadzali* Orz. 109, *niechaj się ją brzydzą* 233, *czarty*

[1]) Por. też ściągnięte wcześnie formy *mą, twą, swą*, pomimo że np. w czasownikach takiego ściągnięcia niema, np *boję się, bojąˊ się, wołają, czernieją*; tłumaczy się to tem, że zaimkowe formy nie miały silnego akcentu zdaniowego i że były w bardzo częstem użyciu, co zawsze sprzyja skracaniu wyrazów, por. *waszmość, człek* i t. p.

ją (wodą) *odganiając* Sk. 91, *wlewa miłość, abyśmy się ją zapalali* 286.

W późniejszych zabytkach *nią* tak samo jak I. sg. m. n. *nim* jako forma wyłączna w Gramatyce Woyny (r. 1690) str. 67. Według Kaliny (Hist. jęz. pols.) już zrzadka w XVI w.: (1546 Anatomia Martynusa Lutra... Roterdama C 4; 1556 Nowy Testament 9 b; 1558 Gliczner, Książki o wychowaniu H 3 b; 1561 Leopolita Ex. 12; I Reg. 17; 1563 Siennik 176 b; 1582 Stryjkowski Kron. 560; 1593 Rybiński Gęśli R. 1). W XVII w. już od Petrycego forma ta jest powszechna: *co sie nią bawią* Petr. 42, *nią władają* Rozm. Artaksesa 43, *nią oczy namazał* N. Ateny III, 256.

Liczba mnoga i podwójna wszystkich rodzajów.
N. pl.

§ **400**. Znane są tylko formy z sufiksalnem *ż(e)*, tak samo jak w stsł.: *jiże, jiż* na r. m.; *jaże, jaż* na r. n.: *jiż się obleniają* Kśw. b r, *dobr jich, jiż chodzą* Fl. 83, 13, *jiżto się urodzą* BZ. Gen. 48, 6, *jiżsmy mieli zbawieni być* I Esdr. 9, 15, *jażci słowa sąć pisana* Gn. 175 b, *żwierzęta, jaż na Libanie* BZ. IV Reg. 14, 9 i t. d. Te formy służą do oznaczenia zaimka względnego, natomiast na oznaczenie zaimka osobowego służą formy *oni, ony, ona*. Dlatego więc jedyna forma *ji* w tekście podanym u Mac. Dod. 104 (*poskoczcie rychło, najdziemy ji w ogrodzie*; *a tako są ji* (*gy* = oni) *tamo natemieście poskoczyli*) rzekomo w znaczeniu zaimka os. trzeciej liczby mn., z pewnością jest tylko wynikiem jakiegoś błędu; w odpowiedniem miejscu Rozmyśl. przem. (rozdz. 396) czytamy: *poskoczcie rychło, najdziemy ji w ogrodzie; tako są tam natychmiast poskoczyli*. Formy *jiż, jaż* nie wychodzą poza teksty w. XV.

Na r. ż. mamy formę *jeż* (stsł. *ježe*) właściwie biernikową, której używano jako mianownikowej: *ryby morskie, jeż przechodzą* Fl. Puł. 8, 8, *wody, jeż na niebie są* Fl. Puł. 148, 4, *rozdzielił wody, jeżto były pod stworzenim* BZ. Gen. 1, 7, *były żony jich, jeż były zrodziły syny* Esdr. 10, 44; *rzeczy ktorekole, jeż k nim też nie słuchają* Sul. 79.

Potem wychodzi z użycia ten mianownik, zastąpiony przez zaimek *ktorzy, ktore*.

Bez rzeczownika: *prosicie, jeżto na pokoj są Jeruzalem* Fl. 121, 6 (quae sunt), oczekiwalibyśmy *jażto*, ale tłumacz widać formę *quae* uznał za żeńską.

Ac. pl.

§ **401.** Forma *je,* na wszystkie trzy rodzaje, pisana niekiedy *jee,* po przyimku *nie,* odpowiada stsł. *ję,* prapols. **jě,* i występuje w znaczeniu zaimka anaforycznego: *pobudzaję je* (ludzi) Kśw. b r, *wycisnęli je* (eos) Fl. 67, 33, *użrzy je* (sidła) 63, 5, *stworzył je* (lato i wiosnę) 73, 18, *wywiodł jee* (eos) 105, 10, *badała jest jee* (świadectwa) 118, 129, *na nie* (ścieżeje) Ann. 13, *w nie* (wrota) 117, 19; *toć je oni czynią* (świątości) Gn. 4 a, *na nie* (na ludzi) 1 a, *tak je, jako syny jich* BZ. I Par. 9, 23, *czcił jee* (gwiazdy) IV Reg. 21, 3, *na nie* (na syny) Lev. 8, 13, *miedzy je* IV Reg. 17, 25, *tyć są sądy, ktore wyłożysz je* (!) *im* Ex. 21, 1, *biada starym, gdy je rządzą młodzi* Sim. Nagr., *napadszy na ludzi, obrocił je w żaby* Rozm. Artaksesa 507.

Natomiast z sufiksalnem *ż(e),* kiedy zaimek przybiera znaczenie zaimka względnego, wtedy na r. n. używa się forma *jaż*: *będąli strzec... świadeczstw moich, jaż nauczę je* Fl. Puł. 131, 12, *słowa, jażeś mowiła* BZ. Judith 8, 28 i w innych zabytkach XV w., obok czego ukazuje się też i forma *jeż,* analogiczna do rodzaju żeńskiego: *prawa, jeż krol Kazimirz ustawił* Sul. 5.

G. pl.

§ **402.** Na wszystkie trzy rodzaje prasł. **jichъ,* stsł. *ichъ,* p. *jich* (*ich*), po przyimku *nich*: *jich* (krolow) Kśw. c v, *w jich uściech* Fl. 5, 10, *strzeże jich* (custodit ea) 18, 12, *w obeźrzeniu jich* (mocarzów) 85, 13, *jich* (gór) 103, 14, *pośrzod jich* (eorum) 54, 17, *z nich* (z kości) 33, 20, *jeden z nich* 105, 12, *mamy jich* (grzechow) *żałować* Gn. 4 b, *bydlili tu w miasto jich* BZ. I Par. 5, 22, *oprocz ich* Kromer 386, *wedla nich* J. Koch. I, 200 i t. d. wszystko w znaczeniu zaimka anaforycznego, ale są też i formy w znaczeniu zaimka względnego: *studnice, z nichże jest woda wiedziona* BZ. Judith 7, 6, niekiedy razem z zaimkiem *ktory* jako glosą: *wziął dwa syny, z nich z ktorych jednemu dziano Gerson* BZ. Ex. 18, 3. Niekiedy fałszywie *nich* zam. *ich*: *z nichżeto pośrzodka* BZ. Num. 14, 13.

Również ta forma występuje wcześnie w funkcji Ac. pl.: *jich łapać* Żyw. Błaż., *chcąc je* (obok tego dopisano tą samą ręką: *jich*) *męczyć* Sul. 42, *tak ich* (miasta) *w czysło liczby podwoisz* BZ. Deut. 19, 9, *zatai jich* (męże) Jos. 2, 4, *mędrce Egiptu zezwał ich* (krol) Ez. 89, *wezwał jich* XV R. XXIV, 73, *nasadzał jich* (imposuit uxorem et filios) *na oślice* 1549 Rp. Gn. A 1, Ex. 4, 20, *ich* (t. j. dzieci)

tym poruczają Lor. 75 v, *barziej ich boli, barziej ich stroszce* Sk. 403, *ich* (= dzieci) *niańka zostawi* Ben. L. 1, *byle ich* (żony) *wyżywić potrafił* Garcz. 181.

Rozpowszechniona dziś w gwarach forma *jeich* ukazuje się w połowie XVI w. w tekście odbijającym w sobie właściwości języka mieszczan krakowskich: *jich wielkie szkody na jejich rzemieśle* MMAe. VII, Dod.; jest to forma analogiczna do form G. D. sg. *jeji* < *jejej*.

D. pl.

§ **403.** Prasł. **jimъ*, p. *jim*, po przyimku *nim*: *[posłał] jim* (ludowi) *na pomoc angieła* Kśw. a r, *pośmieje sie jim* Fl. 2, 4, *przeciwo jim* 63, 8, *to sie jim przygadza* Gn. 12 a, *jim było odpowiedziano* 2 a, *k jim* 1408 Czrs. 13, *przykazał iest jim* BZ. Deut. 31, 10, *przeciw jim* Deut. 2, 9, *powiedz k nim* Lev. 22, 3, *nie był jim syn* (= nie mieli syna) kon. XV R. XXIV, 95, dość długo po przyimku obok formy *nim* używano *jim*, np. *przeciw im* Sk. 230, 240; Luz. 184. W XVI w. także *jem*, co i później się powtarza: *my jem przykazali pisać* 1532 MMAe. VII, nr. 306, *nie da jem dotknąć stołow* A. Koch. 172 (p. Gr. I, § 42 i 44).

W znaczeniu zaimka względnego: *ludzie, jim są prorokowali, będą pomiotani* BZ. Jer. 14, 16, *nie pobrał pieniędzy, k jimże on prawo miał* 1406 Piek. 309, *chodził po grzeszech jego, k nimże on przyprawił lud* BZ. III Reg. 15, 26.

I. pl.

§ **404.** Prasł. **jimi*, p. *jimi*, po przyimku *nimi*, potem i bez przyimka także *nimi*: *[iżby się] nad nimi* (nad wszystkimi) *smiłował* Kśw. a v, *osromoceni będą, bo Bog wzgardzał jimi* Fl. 52, 7, *włodać będziesz nad nimi* 2, 9, *nad nimi* (super ea) 103, 13, *jimi* (dziećmi) Gn. 12 a, *nad nimi* (dziećmi) 174 b, *s nimi* (z żonami) 174 a, *miedzy jimi* 153 b, *miedzy jimi* (między Tomisławą a Marcinem) 1408 Piek. 349, *jimi* (kosami) *sieczono* 1415 Czrs. 141, *kłamali jimi* BZ. II Par. 30, 10, *byli miedzy jimi, jiż mowili* Neh. 5, 2, *z imi żywie* Bls. Bpp. IV, 50, *orzą jimi* (szkapami i wołmi) Orzech. 75, *imi się bawili* Rej Bpp. XXX, 286, *miedzy nimi Hektor jął rokować* J. Koch. II, 65, *czemuś je zakopał, a imiś nie robił?* Sk. 164, *przed nimi* 426, bez przyimka zawsze u Sk. *imi* lub *jemi*, nigdy *nimi*, ale ta forma już wcześniej była w użyciu, np. *nimi* (sługami)

Lor. 72, podobnie 124, obok *imi* 66 v. Później coraz częściej, a w końcu w. XVII *nimi* jest już w wyłącznem użyciu.

W znaczeniu zaimka względnego: *jimiż* (słowy) Kśw. b r, *jimiż* (radami) Fl. 9, 22, *jimiżto* (rogi) BZ. Deut. 33, 17, *słowy, jimiż* II Esdr. 9, 55, *z synow Kat, miedzy jimiż Uriel* I Par. 15, 5, *ukażę tobie, ktorzy są to, nad nimiż dyabeł ma moc* Tob. 6, 16 i t. d.

Od w. XVI ukazują się też formy z *e* lub *é*, np. *niech sobie tytułów zdobywa a jemi sie ozdabia* Orzech. 237, *ja się cieszę jémi* (słowami) J. Koch. I, 204, *umiejmyż jemi* (obrządkami i ceremonjami) *zbawieniu swemu pomagać* Sk. 102, *władnąć jemi* (ustami i sercami) 14, *mowili jemi* (językami) 32, *abyśmy jemi* (dobrami) *duszę ratowali... szafuj jemi* (skarbami)... *wypłacam jemi* (bolami) 147, *jakoż się dzielić jemi* (prawami i wolnościami) *możecie?* 289 i t. d. Słowem *imi* albo *jemi* bez względu na rodzaj rzeczownika (p. Gr. I, § 42 i 44).

L. pl.

§ **405.** Prasł. **jichъ*, pols. występuje tylko w związku syntaktycznym z przyimkiem, wskutek czego używa się z nagłosowem *ń*: (**wn-jich* potem *w nich*) już od najdawniejszych czasów, np. *gospodzin zwala śmiech w nich* Fl. 2, 4, *radować sie będą pola i wszystko, jeż w nich jest* 95, 11, *iżbychom my w nich* (w grzeszech) *nie zamarli* Gn. 173 b, *co na nich* (na rolach) *jest* BZ. I Par. 16, 32, bardzo rzadko bez nagłosowego *ń*: *nie rozorał granic, ani kołow tykał na jich* 1411 Hube Zb. 54.

Częściej bez nagłosowego *ń* w zaimkach względnych: *wrogow naszych, o nichże mowi Jeremiasz* Kśw. c r, *księgi napisał, w jichżeć księgach jest tajemnica boża napisana była* Gn. 180 b, *dał połszosta sta grzywien, w jichże jedna grzywna kwartnikow* 1414 AKH. III, 236, *po drogach biegała, po jichże się jej zdało, iżeby miał przyć syn jej* BZ. Tob. 10, 7, *na nichże* II Par. 30, 14.

Du.

§ **406.** Z liczby podwójnej mało form się zachowało. W języku prapolskim były formy N. Ac. m. **ja*, n. fem. **ji*, G. L. **jeju*, D. I. **jima*; w historycznej polszczyźnie znajdujemy formy następujące: N. tylko od zaimków względnych z wygłosowem *ż* jedynie na r. m.: *coście uczynili dwiema kroloma, jaż byłasta za Jordanem*

BZ. Jos. 2, 10, *jeszcze* (dwa męża) *byłasta nie usnęła, jażto się taiłasta* Jos. 2, 8.

D. *jima,* po przyimku *nima*; zaimki anaforyczne lub względne: *iżby Chryst jima* (mężowi i żonie) *płodu pożyczył* Gn. 183 b, *rzecze jima* (Mojżeszowi i Aaronowi) BZ. Ex. 10, 16, *żona wnidzie k nima* (do dwu mężów) Jos. 2, 8, *wspomagali jima* I Esdr. 10, 15, *aby jima obiema pomogł* Tob. 3, 25, *daj jima* Tob. 8, 19, *Ezechiasza a Azariasza, k nimażto wszytko przysłuchało* II Par. 31, 13.

I. *jima, nima*: *spalon będzie s nima* (z dwiema żonami) BZ. Lev. 20, 14, *byli s nima* (z dwoma książętami) IV Reg. 1, 14, *odłączyłem Sarabiasza a Sabtasza, a s nima z braciej ich* X, I Esdr. 8, 24, *prorocy prorokowali przed nima* (przed królem judzkim i izraelskim) III Reg. 22, 10, *grzywny miedzy jima* (między dwu panami) *mają być rozdzielony* Sul. 67.

Formy osobliwe.

§ 407. W psałterzu Florjańskim *jeż* zam. N. pl. *jiż*: *aza nie, jeż nienawidzieli są cie gospodnie, nienawidział jeśm* 138, 20 w Puł. *jiż*; jest to albo omyłka pisarza, albo też niezmiernie rzadki rodzaj syntaktycznej atrakcji, mianowicie, że *jeż* występuje w funkcji Ac. pl. przy *nie nienawidział*: *aza nie nienawidział jeśm je, jiż nienawidzieli są cie.* W nowej literaturze podobny zwrot w Weselu Wyspiańskiego, gdzie Chochoł mówi: *ubrałem sie, w com ta miał,* zamiast: *ubrałem sie w to, com ta miał.*

Powtórnie spotykamy formę *jeż* w znaczeniu N. sg. *jenże* lub *jiż*: *nad cielca młodego, jeż dobywa rogow* Fl. 68, 36, czemu odpowiada w Puł. *nad cielę, jeż.* Otóż pojawienie się formy *jeż* w ps. Fl. można różnie objaśniać: 1) jako omyłkę pisarza zam. *jenż*; 2) jako najdawniejszy przykład użycia formy *jeż* w znaczeniu *co* i w odniesieniu do różnorodzajowych rzeczowników, ten jednak sposób użycia tej formy spotykamy dopiero w późniejszych zabytkach, prawie wyłącznie w BZ. (p. niżej); 3) jako archaiczną formę powstałą bezpośrednio z prasł. *jьže*, co jednak nie jest bardzo prawdopodobne, gdyż forma *jiż* wskazuje na dawne wzdłużenie: *ь* > *i* po *j*, tutaj zaś nie byłoby tego wzdłużenia, choć z drugiej strony mamy także formy akuzatywne dwie: jedną ze wzdłużeniem dawnem drugą bez wzdłużenia, z jednej strony *ji*, z drugiej *weń* < **vьn-jь*. W *jeż*, wyprowadzanem z prasł. *jьže*, musiałoby zajść nowe wzdłużenie *ь* na *e* pod wpływem zniknięcia końcowego *e* **jьže* > *jeż*;

takie wzdłużenie widzimy i gdzieindziej, np. *coże* > *cooż* > *cóż*, *ktoże* > *ktoož* > *któż*. 4) Wreszcie można przypuszczać, że w pierwowzorze psałterza było tak, jak w Puł. *cielę, jeż,* a pisarz Fl. zmienił rzeczownik na męski, pozostawiając przez omyłkę zaimek nijaki.

W zabytkach XV w. *jeż* na wszystkie rodzaje i liczby, zapewne analogicznie do względnego zaimka *co*: *jeż ci dawa* (qui dat) XV SKJ. V, 268, poza tym jedynym przykładem zresztą tylko w BZ: *wszelki żywioł, jeżto po ziemi płozi* Gen. 8, 17, *wszelkiej duszy żywej, jeżto jest z wami* Gen. 9, 10, *drudzy synowie, jeżto są* Gen. 10, 6, *Lot, jeżto był z Abramem, miał stada* Gen. 13, 5, *użrzał włość, jeżto się wszytka rozlazła* Gen. 13, 10, *u studnicej, jeżto jest na ścieżce* Gen. 16, 7, *tato są prawa, jeżeto przykazał pan* Num. 30, 17, *jest ten Ezechiasz, jeż skaził wysokości* II Par. 32, 12, *zatracili potok, jeż uciekł* II Par. 32, 4 i t. d. bardzo często. Niekiedy w funkcji przypadku zależnego: *jeżto* (Sarze) *Abram odpowiedział* Gen. 16, 6, *Nie będziewa winna tąto przysięgą, jeżtoś nas zaprzysięgła* (= ktorą) Jos. 2, 17.

Możnaby z tego sądzić, że już około połowy XV w. przestawano sobie jasno zdawać sprawę ze znaczenia form mianownikowych tegoż zaimka, co z czasem objęło także poczęści i formy biernikowe, zwłaszcza liczby pojedynczej, i co w w. XVI wywołało zupełny tych form zanik. Może też temu przypisać należy kilkakrotne użycie w BZ. formy *je* zam. *ji* Ac. sg. m., choć miejsca te i inaczej tłumaczyć można: *chleb przed nie* (zam. *przedeń*) *położył, jenże powiedał* Gen. 24, 33 (tutaj *przed nie* może się odnosić nietylko do sługi Abrahama, ale i do jego towarzyszów); *uczyni drzewiej, niż je wwiodę w ziemię, jążem ślubił jemu* (*je* i *jemu* odnosi się do rzeczownika zbiorowego *lud*, z którym sprzęgało się pojęcie to mnogości, to jednostkowości, a przeto tutaj *je* może być w funkcji Ac. pl.), *ukamionowano je* (lapidavit eum) BZ. Jos. 7, 25, to jednak może się odnosić nietylko do Achora, ale i do jego dzieci; *ofieruje cielca, a obietowaw je, dotknie rogow* Lev. 8, 15 (tutaj tłumacz, pisząc *je,* miał może na myśli *cielę*). Jednak na mieszanie form w BZ. wskazuje także użycie *jiż* zam. *jeż*: *robactwo, jiżto się płodzi* Gen. 1, 25, *z drzewa, jiżto jest* Gen. 3, 2, *stworzenie, jiżto się skaziło* Gen. 6, 12, także w fankcji Ac. pl.: *wozy, jiżeś drzewiej miał* III Reg. 20, 25; w Rozmyślaniu przemyskiem też *ji* zam. *je*: *Jezus przykazał lwowi, aby dziecię przyniosł; tedy ji nagle przyniowszy i po-*

łożył rozdz. 140; Brückner w R. LIV, 286 pisze, że to samo spotyka się u Reja.

Od końca XV w. forma *jenż* bywała pojmowana jako bezrodzajowa, na co wskazuje łączenie jej z rzeczownikiem innego rodzaju: *dostojeństwo, jenżeś wtedy przyjęła* Naw. 63, *niewiasta, jenż dotyka jego* ok. 1520, Wybór ze starego i nowego testamentu L 2.

§ 408. Forma *jej* w funkcji Ac. sg. r. m. w ps. Fl. (§ 384); raz użyta zam. *je* w funkcji Ac. sg. r. n. *jakom ja nie odbił bydła Wojciechowi, a on jej żenie do obory* (kiedy je gnał) 1424 Czrs. 301; także w funkcji Ac. pl. zam. *je*: *otworzył brony domu bożego, a oprawił jej* BZ. II Par. 29, 3, *pełńcie jej* (prawa i sądy) Lev. 20, 22.

Forma *jeje* stanowiąca właściwy G. sg. r. ż. użyta została raz na oznaczenie D. sg.: *jeje* (Stanisławie) *wciągnął oprawić się* 1401 Piek. 45.

Forma *jis* (zarówno jak i *tys* — 'jich', 'tych'): *tys dzieci po jis ocu* 1393 TPaw. IV, nr. 84 chyba źle odczytana.

Forma *jeż, jęże* = *jenż, jenże*: *Dawid, jęż mołwił jest gospodnu słowa pienia* Puł. 17 arg., *błogosławiony, jęże przyszedł* Puł. 117, 24; raz zamiast Ac. sg. n. *jeż*: *słuchajcie niebiosa, jęż mołwić będę* Puł. Deut. 1.

§ 409. Tak więc ogólny przegląd form tego zaimka tak się przedstawia:

Sg. N.	*jen, jenże, jiż, jeż(?)*	*jeż*	*jaż*
Ac.	*ji, jiż, jej, -ń, jen, jenże*	*je, jeż*	*ją, nię, jąż, niąż*
G.	*jego, go, -ń*	*jego, go*	*jeje, je, jej*
D.	*jemu, mu*	*jemu, mu*	*jej, je*
I.	*jim (im), nim*	*jim (im), nim*	*ją, nią*
L.	*niem, jemże*	*niem, jemże*	*jej, je*
Pl. N.	*jiż*	*jaż*	*jeż*
Ac.	*je, jich*	*jaż, je*	*je*
G.	*jich*	*jich*	*jich*
D.	*jim*	*jim*	*jim*
I.	*jimi, nimi*	*jimi, nimi*	*jimi, nimi*
L.	*nich, jichże*	*nich, jichże*	*nich, jichże*
Du. N.(Ac.)	*jaż*	*(ji)*	*(ji)*
G. L.	*(jeju, ju)*	*(jeju, ju)*	*(jeju, ju)*
D. I.	*jima, nima*	*jima, nima*	*jima, nima*

Inne zaimki z tematami na *-jo:*

§ **410.** Zgodnie z deklinacją zaimka prasł. **jь, *je, *ja,* odmieniają się też inne zaimki, utworzone od tematów na *-jo*: *mój twój, swój, nasz, wasz, czyj* z prasł. **mojь, *twojь, *svojь, *našь, *vašь, *čijь*; gdy końcowe *-ь* w tych formach dwuzgłoskowych znikło, nastąpiło wzdłużenie zastępcze w zgłosce poprzedzającej, a następnie pochylenie: *o* > *ó*: *mój, twój*. Poza tem formy te nie uległy zmianie w czasach historycznych. Na rodzaj nijaki *moje, nasze, czyje,* na żeński *moja, nasza, czyja.*

Liczba pojedyncza r. m. i n.

§ **411.** N. Ac. sg. m. *Bog moj jeś* Fl. 55, 10, *sługa twoj strzeże jich* 18, 12, *Bog naasz* 104, 7, *czyj jeś?* BZ. Gen. 32, 17, *położył jeś świat nasz* Fl. 89, 8.

N. Ac. sg. n. Obok form *moje, twoje, swoje* są oddawna formy ściągnięte *me, twe, swe*: *w czem bujać może nasze mdłe człowieczstwo?* Kśw. c v, *swoje przezmierne ucieszenie* d v, *widziele oczy moji zbawienie twoje* d v, *sierce moje smęciło sie* Fl. 54, 4, *nakłonię ucho moje* 48, 4, *wiedz me sierce* 138, 22, *dziwne jest imię twoje* 8, 1, *miłosierdzie twe przed oczyma myma jest* 25, 3, *miłują imię twoje* 5, 14, *powiadać będę imię twe* 21, 23, *to jest me i mych dzieci* 1393 Leksz. I, nr. 1551, *nasze na lewo, a wasze na prawo* 1405 Piek. 269, *weszcie twee jaciem przewiedział* BZ. IV Reg. 19, 23, *czyje jeś dziecię?* Gen. 24, 47.

V. sg. równa się mianownikowi: *gospodnie Boże nasz!* Fl. 8, 1, *moj miły synie!* Gn. 184 a, *obroci nas Boże, zbawienie nasze!* Fl. 84, 4.

§ **412.** G. sg. (przy rzeczownikach żywotnych męskich w funkcji Ac. sg.) prasł. **mojego,* p. *mojego, twojego, swojego* (ściągnięte: *mego, twego, swego*), *naszego, waszego, czyjego*: *posłał angieła swego* Kśw. a r, *potępiwszy Boga waszego* a v, *naszego nieumienia* a r, *dobra swego* c v, *moc Boga waszego* a r, *jeśm zapomniał jeść chleba mego* Fl. 101, 5, *nieumieństwa mego nie pomni* 24, 7 (*mojego* Puł.), *sierca twojego* 36, 4 (*twego* Puł.), *spadnienie sidła swojego* 34, 8, *oleja swego* 4, 8, *kromia Boga naszego* 17, 34.

§ **413.** D. sg. prasł. **mojemu,* p. *mojemu, twojemu, swojemu* (ściągnięte *memu, twemu, swemu*), *naszemu, waszemu, czyjemu*: *Bogu memu wołał jeśm* Fl. 17, 7, *przylnęła jest kość mięsu memu* 101, 6, *da cesarzstwo krolu swojemu* An. 16, *ku swemu bliźniemu* 11, 2,

imieniu twemu 9, 2, *Bogowi naszemu* 46, 6, *swemu synowi* 1386 Hube Zb. 60.

§ **414.** I. sg. m. n. prasł. **mojimъ, *našimъ,* p. *mojim,* pisane zwykle *moim, twoim, swoim* (ściągnięte *mym, twym, swym*), *naszym, waszym, czyim*: *głosem moim wołał jeśm* Fl. 3, 4, *z siercem moim* 76, 6, *językiem swym* 77, 40, *siercem swym* 61, 4, *nad ludem twoim* 3, 8, *s twoim obliczym* 20, 6, *twym miłosierdzim* Gn. 1 b, *swym ubostwem* 5 b, *swym początkiem* 1406 Piek. 294, *z twym ludem, z twym jimienim* BZ. II Par. 21, 14, *z gronem swym* Num. 13, 24, *miłosierdzim twym* Naw. 96, *chciał pana Boga, czyim namiastkiem jest, naśladować* Lor. 21.

O mieszaniu końcówek *-im* (*-ym*), *-em* p. niżej.

§ **415.** L. sg. m. n. prasł. **mojemь,* p. *mojem, twojem, swojem* (ściągnięte *mem, twem, swem*), *naszem, waszem, czyjem*: *w swem narodzeni* Kśw. c r, *w gardle swojem* Fl. 113, 15, *w zamętce mojem* 17, 7, *w żywocie meem* 103, 34, *na chrzepcie naszem* 65, 10, wyjątkowo raz w Fl. *w widzeni świętym twoim* 88, 19, natomiast w XV w. końcówka *-im* (*-ym*) występuje często.

W ogólności od XV w. w I. L. sg. m. n. mieszają się końcówki *-im* (*-ym*) i *-em*, znajdujemy więc: *przed panem Bogiem waszem* BZ. Lev. 23, 40, *w poślednim swym* III Reg. 16, 34, *w zbawieniu moim... w żywocie moim* kon. XV R. XXIV, 96, *na ciele swym* kon. XV Gn. ap. 1 a; tak samo też i później, przyczem, o ile można się zorjentować w mnóstwie zabytków, końcówka *-im* (dla obu przypadków bez względu na rodzaj rzeczownika) przeważa w w. XV, natomiast *-em* w w. XVI i potem znowu *-im*. Temu zamieszaniu chcąc położyć koniec przynajmniej w pisowni, Onufry Kopczyński (a przed nim nieco Szylarski) zalecał pisać w r. m. *-im* (*-ym*), w nijakim *-em*[1]).

Liczba pojedyncza r. ż.

§ **416.** N. sg. prasł. **moja,* p. *moja, twoja, swoja* (ściągnięte *ma, twa, swa* z samogłoską najpierw długą, potem pochyloną), *nasza, wasza, czyja*: *tajnica moja* Kśw. c r, *utoka moja jeś ty* Fl. 70, 4, *boleść ma* Puł. 38, 3, *powyszona bądź ręka twoja* Fl. 9, 34, *w mo-*

[1]) J. Łoś, Pisownia polska w przeszłości i obecnie. W Krakowie 1917, str. 119 i n.

rzu droga twa Puł. 76, 19, *ma jest ziemia* BZ. Ex. 19, 5, *dusza nasza* Fl. 32, 20, *czyja jest to dziewczeczka?* BZ. Ruth 2, 5.

V. sg. jak N. sg.: *wstań sławo moja!* Fl. 56, 11, *mocy moja!* 17, 1, *dziewko moja!* BZ. Judic. 11, 35.

§ **417.** Ac. sg. prasł. **moję*, p. *moję, twoję, swoję* (ściągnięte *mą, twą, swą*), *naszę, waszę, czyję*. Wartość głosową końcowego znaku samogłoski nosowej określić można dopiero według zabytków XV w.; mamy więc w Puł. *złość moję zwiastuję* 37, 19, *przez mąą nieczystotę* BZ. Tob. 8, 9, *radę twoję stwirdzi* Puł. 19, 4, *na twąą pościelą* BZ. Ex. 8, 3, *noście gańbę swoję* Puł. 39, 21, *za duszę swąą* BZ. Ex. 21, 30, *prze chudobę naszę* Puł. 11 arg.

Formy na *-ę* zachowują się stale i dopiero w w. XIX pod wpływem deklinacji złożonej przymiotników mieszają się z formami na *-ą*. Wyjątkową formę z XVI w. *przez wiarę naszą* Sekl. Kat. b 3 v można uznać za omyłkę druku, gdyż mieszanie form na *-ę* i *-ą* stwierdzić można dopiero w XVIII w.: *swoją napisał ewangeliję* 1743 N. Ateny I, 207, *swoją funkcyję* 454, *swoją cnotę* III, 208, *mowę swoją* 236, *krainę naszą* Garcz. w dodatku str. 1, *chwałę moją* Luz. 22, *duszę twoją* 48, *wiarę twoją... moją głowę* 79, *na twarz twoją* Gesner 84, *twoją samotność* 117, *moją urodę* 119, obok *swoję* 146, 172, *w twoję duszę* 157, *moję* 178; wtedy dążono do wyrównania form rzeczownikowych na *-ę* i zaimkowo-przymiotnikowych na *-ą*, choć ks. Chmielowski tego dążenia nie stwierdza, skoro pisze: *umyć twarz swę* N. Ateny III, 453, *o złę akcyją* I, 458, *inwencyję rozumnę* I, 462, *jedynę fortunę* I, 492. Ogólna tendencja jednak była, i walka między nią a wymaganiami tradycji toczyła się długo: w Panu Tadeuszu Mickiewicza (I wyd.) znajdujemy: *pod twoję opiekę* I, 9, *moję duszę utęskniona* I, 14, obok *swoją ważność* I, 399. Dopiero w końcu w. XIX ustaliła się pisownia (i wymowa) Ac. sg. f. *moją, twoją, swoją, naszą, waszą, czyją*.

§ **418.** G. sg. stsł. *mojeję*, prap. **mojejě*, potem *moje, twoje, swoje, czyje* (ściągnięte *me, twe, swe*), stsł. *našę*, prap. **našě*, potem *nasze, wasze*.

Jak G. sg. *je* wcześnie zaczął się mięszać z formą D. sg. *jej* (§ 396), tak samo mieszały się formy *moje* i *mojej*, ściągnięte *me* i *mej*. W fragmencie Kśw., gdzie oczekiwalibyśmy form na *-e*, brak przykładów; w innych zabytkach ukazują się ujednostajnione formy na *-ej* (z sporadycznie tam występującemi wyjątkami), w niewielu innych, np. w Kazaniach Gn., panują formy na *-e* (ale także i dla

D. sg.), np. *swè męki zapamiętał* Gn. 181 a, *on swe głowy jest był szonował* 172 b. W Fl. mamy formy na *-ej*: *prośby mojej* 5, 2, *lichoty mojej* 17, 26, *słodkości twojej* 30, 23, *z ręki twej* 87, 5, *z gory świętej swojej* 3, 4, *dusze swej* 48, 8, *dziedziny waszej* 104, 11, podobnie też w wielu innych zabytkach, np. *twej znajomości* Żyw. Błaż., *z swej wsi* 1400 Piek. 33, *braciej twojej* BZ. Num. 18, 2, *twej żony* Gen. 8, 16, *czyjejkoli osoby* Deut. 1, 17 i te formy ustalają się powszechnie w literaturze i żywej mowie.

Końcówka *-e* trafia się tylko zrzadka we wszystkich zabytkach (prócz Gn., gdzie panuje wyłącznie), np. w Fl. *ode młodości moje* 128, 1, *każni twoje dobywał jeśm* 118, 45 i podobnie 118, 123; 118, 133; 118, 164; 120, 3, *z wysokości świętej swe* 101, 20. W Puł. *macierze moje* 21, 9 i podobnie 30, 28; 37, 5; 39, 19; 85, 2; 87, 16; 128, 1; 129, 2; 139, 9, *podług wysokości twoje* 11, 9 i podobnie 39, 13; 44, 13; 70, 17; 78, 14; 118, 160; 118, 170; 120, 7, *od żądze swe* 77, 33, *na drodze mocy swe* 101, 24. W BZ.: *braciee swee* Deut. 20, 8, *z rodziny swe* I Par. 6, 61, *ot swe pomocy* II Par. 28, 19.

Niekiedy trafia się końcówka *-i*, którą możnaby uznać za wykładnik końcówki *-ej*, gdzie *e* było pochylone, podobnie jak dzisiaj w mowie ludowej końcowe *-éj* wymienia się na *-i*, *-y*: *syn sługi twoji* Fl. 115, 6 i podobnie 118, 62; 118, 64; 118, 160, Ez. 21; również w dodatkach (z końca w. XV) do Kazań Gn.: *od moji pośledni spowiedzi* 2 a, *ze wszytki dusze twoji*, *ze wszytki myśli twoji* 4 a, *według swy sprawiedliwości* 4 b. To samo zachodzi w L. sg. f. (p. niżej).

§ **419**. D. sg. prasł. **mojeji*, p. *mojej*, *twojej*, *swojej* (ściągnięte *mej*, *twej*, *swej*), *naszej*, *waszej*, *czyjej*: *mołwicie mojej duszy* Fl. 10, 1, *ej*, *ej naszej duszy* 34. 28, *dziedzinie twej* 67, 10, *prawicy twojej* 16, 9, *dziewce swej* 1421 TPaw. VII, nr. 2399, *kazał braci twej* BZ. Num. 16, 10, *k swej braci* Gen. 31, 6, *czystocie twej* Naw. 39. W Kazaniach Gn. formy na *-e*: *gdziebych ja swoje duszy nalazł zbawienie* 1 b.

§ **420**. I. sg. prasł. **mojejǫ*, p. *moją*, *twoją*, *swoją* (ściągnięte *mą*, *twą*, *swą*), *naszą*, *waszą*, *czyją* bez zmiany w zabytkach wszystkich czasów: *swoją nauką* Kśw. b r, *nie wzgardzaj prośbą moją* Fl. 54, 1, *s krasą twoją* 44, 5, *odzieni bądźcie sromotą swoją* 108, 28, *mą każnią* 1391 Leksz. I, nr. 1080, *czyją mocą* pocz. XV, R. XXIV, 72, *z twą bojaźnią* BZ. Tob. 3, 18.

§ **421**. L. sg. ma tęż samą końcówkę, co D. sg., prasł. **mojeji*, p. *mojej, twojej, swojej* (ściągnięte *mej, twej, swej*), *naszej, waszej, czyjej*: *w duszy mojej* Fl. 12, 2, *w bojaźni twojej* 5, 8, *w dobrej woli twej* 50, 19, *w jaskini swojej* 9, 30, *w pyszności swej* 58, 13, *w ziemi naszej* 84, 10.

Kazania Gn. mają tu końcówkę *-e* (jak w G. i D. sg.) *w twe woli* 14 b, *w swe młodości* 180 a, *w wierze wasze* 175 b; zrzadka formy takie trafiają się i w innych zabytkach: *na swe dziedzinie* 1412 AKH. III, 195, *w ziemi twee* BZ. Deut. 24, 4, *w ziemi twe* Deut. 24, 14, *w ziemi waszee* Lev. 22, 24.

Rzadkie też są formy na *-i* (jak w G. sg. p. wyżej) *w dobroci tw[o]ji* Fl. 118, 68, *w prawdzie twoji* 118, 75, *na swoji dzielnicy* 1400 SKJ. III, 188.

Liczba mnoga wszystkich rodzajów

§ **422**. N. pl. m. prasł. **moji*, p. *moji*, pisane *moi, twoi, swoi, naszy, waszy, czyi*. Zazwyczaj te formy ukazują się w stp. nietylko przy imionach osobowych, ale w ogólności przy rzeczownikach, postawionych we właściwej formie N. pl., np. *iżbychą sie nie poruszyli śladowie moi* Fl. 16, 6, *odjęty będą sądowie twoi* 9, 26, a oczywiście przedewszystkiem przy rzeczownikach osobowych: *oćcowie naszy* 21, 4, *oćcowie waszy* 94, 9. Zasadniczo więc w historji języka polskiego nie zaszła tu żadna zmiana z wyjątkiem tego, że formy *naszy, waszy* w ciągu w. XVII zaczęły być wypierane przez *nasi, wasi*. Poraz pierwszy te nowe formy ukazują się w r. 1609 u Petrycego: *potomkowie wasi* ks. I oda 2 (Przestrogi), *wasi synowie* I, 15, obok czego *naszy gotowi byli* III, 6. Odtąd te formy przez czas długi mieszają się z sobą: *psi waszy szczekają* Sim. 6, 73, *przodkowie naszy* 1618 Starowolski Pobudka 4, *waszy krolowie* 9, *bracia nasi* 1649 Mesgnien 119, *naszy przodkowie* 1663 Zimor. Siel. 2, 128, *nasi sąsiedzi* 15, 15, *nasi najmici* 15, 41, *pułkownicy wasi* 1674 Kochows. Liryki 8, *Polacy nasi* 35, *nasi ojcowie* 55, *rodzicy nasi* 55, *przodkowie waszy* 241, *bracia nasi* 1690 Woyna 116, *naszy zagrodnicy* W. Pot. Mor. I, 4, *naszy żołnierze* 1696 W. Pot. Poczet herbów 12, *przodkowie naszy* 27, *naszy pochlebnicy* 1697 W. Pot. Argenida 27, *nasi* 1702 Rozmowy Artaks. 69, *nasi* Farsalja 84, *nasi przyjaciele* 1732 Gościecki 93 i odtąd już tak stale. Proces więc wymiany form *naszy, waszy* na *nasi, wasi* trwał przez cały wiek XVII, por. też § 101 i 427.

Gdy N. pl. rzeczownika męskiego ma formę Ac. pl., zgadza się z nim też i zaimek, czasem tylko bywa inaczej, np. *sługi twoi jestesmy* obok *sługi twe bylismy* BZ. Neh. 9, 36.

N. pl. n. w XIV i XV w. ma końcówkę prawidłową *-a*, np. *moja, ma* i t. d.: *usta twoja opłwita była* Fl. 49, 20, *napełniona są usta nasza* 125, 2, *oblicza wasza nie będą zasromana* 33, 5, *słowa ma nie mogą się wypełnić* BZ. Judith 6, 5, ale już w XV stuleciu wchodzą w użycie zaimkowe formy żeńskie zam. nijakich: *przyidą smiłowania twoje* Wacł. 29 b, i to się stale utrzymuje od XVI wieku.

N. pl. f. ma formę Ac. pl. *moje, me, nasze* i t. d.: *zamęcony są kości moje* Fl. 6, 2, *strzały twoje ostre* 44, 7, *wysokości twe szły* 41, 10, *wargi nasze od nas są* 11, 4, *me kobyły nie wykopały rzepy* 1400 Piek. 27 i dalej niezmiennie.

V. pl. jak N. pl. *synowie moi, nie mieszkajcie* BZ. II Par. 29, 11, *wroćta się, dziewki moje* Ruth 1, 11, *niechajta, dziewki me* Ruth 1, 13.

§ **423**. Ac. pl. m. f. stsł. **moję, *našę*, p. *moje, twoje, swoje* (ściągnięte *me, twe, swe*), *nasze, wasze, czyje*: *gonić będę nieprzyjaciele moje* Fl. 17, 41, *czynisz angieły twoje duchy a sługi twe ogniem* 103, 5, *położy chody swe* 84, 14, *rozdzielili są ostatki swoje* 16, 16, *żalmy nasze będziem piać* Ez. 23, *nieprzyjaciele nasze rozwiejemy* 43, 7, *nad syny wasze* 113, 23, *złożył jeś wszytki przeciwniki me* BZ. Ex. 15, 7, *za swee grzechy* Lev. 26, 43; *dusze wasze* Kśw. c r, *przez wargi moje* Fl. 15, 4, *strzały swe uczynił jest* 7, 14, *odchyliłeś stdze nasze* 43, 20 i t. d. bez zmiany do dnia dzisiejszego.

Ac. pl. n. prasł. **moja, *naša*, p. *moja, twoja, swoja* (ściągnięte *ma, twa, swa*), *nasza, wasza, czyja*. Formy te utrzymują się stale do początku XV w.: *dziwna uczynił miłosierdzia twoja* Fl. 16, 8, *ostawią bogacstwa swoja* 48, 10, *znali są imiona swa* 48, 11, *położcie sierca wasza* 47, 12, *przed ma wrota* 1393 Leksz. l, nr. 1556, *wykupicie swoja miasta* Gn. 182 a, *pokląkszy na swa kolana* Żyw. Błaż. *nasza ciała ofierować* Żyw. Błaż. Około połowy XV w. są już formy mieszane: *swoja prawa* Sul. 100, obok *ciała swoje* Sul. 43, *czyńcie kazania ma* BZ. Lev. 25, 18, *rozmnożę twa poczęcia* Gen. 3, 16, *na swa oblicza* Judith 6, 14, *sierca nasza zrzesili* Deut. 1, 28, ale obok tego formy nowe: *miedzy ogniska twe* Ex. 8, 3, *słepce was i bydła wasze* Lev. 26, 22, także w zabytkach późniejszych: *strzec serca i ciała nasze* Wacł. 16, 6, *we świadectwa twoje* 23 b i t. d. w XVI wieku już tak stale.

§ 424. G. pl. na wszystkie rodzaje prasł. **mojixъ*, **našixъ*, p. *moich, twoich, swoich* (ściągnięte *mych, twych, swych*), *naszych, waszych, czyich* w zabytkach najdawniejszych tak samo, jak dzisiaj: *swoich grzechow* Kśw. c r, *wrogow naszych* c r, *sług twoich* Fl. 78, 11, *dniow mych* 101, 24, *świętych twych* 51, 9; *skrzydł twoich* 16, 10, *z stad twych* 49, 10; *potrzebizn moich* 24, 18, *warg twych* 16, 5, *swych ran* Gn. 181 a.

§ 425. D. pl. na wszystkie rodzaje prasł. **mojimъ*, **našimъ*, p. *moim, twoim, swoim* (ściągnięte *mym, twym, swym*), *naszym, waszym, czyim* do dziś bez zmiany: *sąsiadom moim* Fl. 30, 14, *angiełom twoim* 90, 11, *sąsiadom naszym* 43, 15, *mym towarzyszom* 1393 Leksz. I, nr. 1449, *świadeczstwom twoim* Fl. 118, 31, *ku czeluściam moim* 21, 16, *drogam twym* 50, 14, *swym duszam* Gn. 11 a.

W różnych czasach sporadycznie ukazuje się końcówka *-em*: *gardzielam mojem* Fl. 118, 103, *stdzam mojem* 118, 105 i podobnie w zabytkach późniejszych.

§ 426. I. pl. na wszystkie rodzaje prasł. **mojimi*, **našimi*, p. *moimi, twoimi, swoimi* (ściągnięte *mymi, twymi, swymi*), *naszymi, waszymi, czyimi*: *miedzy nieprzyjacioły moimi* Fl. 6, 7, *językmi swymi* 5, 11, *s otcy naszymi* 105, 6; *z ciały swoimi* Ath. 38, *usty swymi* 61, 4, *nad mołwami twoimi* 118, 162, *nad lichotami twymi* 102, 3, *z dziećmi naszymi* BZ. Ex. 10, 9. Od XVI w. zaczyna się mieszanie tych form z formami na *-emi*: *z przyrodzonymi swemi* Bls. 105 v, *z swemi rycerzmi* 359, *osadził swemi zakonniki* 360, *dary twemi niebieskimi* Sk. 30, *uczniami sie mojemi nie zowcie* 147. Zwłaszcza formy na *-emi* rozpowszechniają się w w. XVIII; Kopczyński zalecił formy na *-imi* tylko dla r. męskiego, o ile odpowiadają im właściwe formy mianownikowe, a więc: *źli — złymi, dobrzy — dobrymi*; natomiast gdy w mianowniku l. mn. jest forma na *-e*, wtedy I. pl. kończyć się ma na *-emi*: *złe* (konie, role, pola)—*złemi, dobre—dobremi*.

§ 427. L. pl. na wszystkie rodzaje prasł. **mojixъ*, **našixъ*, p. *moich, twoich, swoich* (ściągnięte *mych, twych, swych*), *naszych, waszych, czyich*, tak samo w w. XIV, jak i dzisiaj: *w ostatcech twoich* Fl. 20, 12, *w pagorkoch swych i w obrazoch swoich* 77, 64, *we wszech skutcech swych albo swoich* 103, 32; *w uściech swoich* 48, 13, *w swych uściech* 58, 8; *po drogach moich* 80, 12, *w wargach mych* 118, 13, *we czciach naszych* 43, 11.

Liczba podwójna we wszystkich rodzajach.

§ **428.** N. du. m. prasł. **moja, *naša,* p. *moja, twoja, swoja* (formy ściągnięte *ma, twa, swa*), *nasza, wasza, czyja*: *dwa syny twa moja będzieta* BZ. Gen. 48, 5.

N. du. f. prasł. **moji, *naši,* p. *moi, twoi, swoi, naszy, waszy, czyi*: *widziele oczy moi* Kśw. d v, *oczy twoi widzcie prawdę* Fl. 16, 3, *oczy moi weždy do gospodna* 24, 16, *będzieta oczy moi otworzony* BZ. II Par. 7, 15, *oczy twoi użrzyta* Tob. 5, 26, *ręce twoi uczynilesta mnię* Fl. 118, 73. Z* form ściągniętych zachowała się jedna: *oczy twy otworzony* BZ. Neh. 1, 6.

Ac. du. w prasł. i polskim jak N. du.: *zjaw oczy moi* Fl, 118, 18, *w ręce twoi* 30, 6, *w uszy moi* BZ. IV Reg. 19, 28, *w ręce twoi* Deut. 2, 30, *wzniosł oczy swoi* I Par. 21, 16, *napełniliście swoi ręce* II Par. 29, 31, *rozciągnąłem ręce moi* I Esdr. 9, 5, *w ręce swoi* 1456 R. XXV, 261.

W obu tych przypadkach przy rzeczowniku w liczbie podwójnej już w XV w. często się stawia zaimek w liczbie mnogiej.

§ **429.** G. du. prasł. **moju, *našu,* p. *moju, twoju, swoju* (ściągnięte *mu, twu, swu*), *naszu, waszu, czyju*: *świeca oczu moju* Fl. 37, 10, *podług czystoty ręku moju* 17, 27, *w działa ręku twoju* 91, 4, *w rozumiech ręku swoju* 77, 78, *z swu ręku* 1401 Hube Zb. 100, *z moju ręku wyszły* 1417 Czrs. 183, *z mu ręku przyjął* 1404 Piek. 231, *w głupości moju ręku* BZ. Gen. 20, 5, *przykrycie twoju oczu* Gen. 20, 16, *rąk* (!) *twoju* Deut. 30, 9, *w usilu ręku twu* Deut. 24, 19, *z plecu swoju* Gen. 24, 46.

§ **430.** D. du. prasł. **mojima, *našima,* p. *moima, twoima, swoima* (ściągnięte *myma, twyma, swyma*), *naszyma, waszyma, czyima*: *dam sen oczyma moima* Fl. 131, 4, *dam sen oczyma myma* Puł. 131, 4, *powiedział bratoma swyma* BZ. Gen. 9, 22, *rzekł swyma żonama* Gen. 4, 23, *obiema swyma panoma zapłaci* Sul. 109.

§ **431.** I. du. tak samo, jak D. du.: *szukał jeśm rękama moima* Fl. 76, 2, *plecoma swoima zasłoni* 90, 4, *przed oczyma myma* 25, 3, *przed oczyma twyma* 5, 5, *uszyma naszyma słyszeli jesmy* 43, 1, *swyma rękama dotknąć* Gn. 4 a, *przed waszyma oczyma* BZ. Gen. 50, 4, *z swyma dziewkama* Deut. 19, 30, *patrzyć moima oczyma* Naw. 116.

§ **432.** L. du. tak samo, jak G. du.: *w oczu naszu* Fl. 117, 22, *w moju ręku* 7, 3, *w ręku twoju* 30, 18, *w ręku swoju* 75, 5, *na swu ręku* Gn. 5 a, *brzmi w mu uszu* BZ. I Reg. 15, 14, *na swu*

plecu Jos. 4, 5, *w swu ręku* IV Reg. 11, 11, *w ręku waszu* IV Reg. 11, 8.

Trudno znaleźć przykłady liczby podw. tych zaimków w XVI w., gdyż wtedy w ogólności liczba podwójna wychodzi z użycia; ten proces rozpoczął się już w w. XIV, na co między innemi wskazuje wyrażenie *działo rąk naszych* Fl. 89, 19, widocznie zmodernizowane, skoro w Puł. (prawdopodobnie zgodnie z pierwowzorem) czytamy: *działo ręku naszu* 89, 19.

Zaimki z tematami na *-o*.

§ 433. Należą tu zaimki: *on, ów, sam* (prasł. **onъ, *ovъ, *samъ*). *wszytek* a. *wszystek* a. *wszyciek*, oraz prasł. *tъ*, który w N. sg. m, na gruncie języków słowiańskich przybrał sufiksalne *-nъ* lub *-tъ*, co w polszczyźnie dało formy: *ten* < **tęnъ*, *tet* < **tętъ*; w rodzaju nijakim *ono, owo, samo, wszytko* a. *wszystko* a. *wszyćko, to*, w rodzaju żeńskim *ona, owa, sama, wszytka* a. *wszystka*, a. *wszyćka, ta*, z końcowem *a* niepochylonem. Pierwotnie deklinacja tych zaimków rodzaju męskiego i nijakiego była podobna do deklinacji zaimka *kto* (p. § 373); z czasem uległa zmianie pod wpływem analogji do zaimków z tematami na *-jo*, wymieniając tematowe samogłoski *-o, -e* (z dawnego *ě*) na *-e, -i* (*-y*), przyczem poprzedzająca spółgłoska pozostała twardą, a nawet w szeregu przypadków, gdzie przed dawnem *ě* była zmiękczona, wymieniona została na twardą; tak więc np. *togo* wymieniono na *tego* pod wpływem analogji do *jego*, a I. sg. prap. **těmь* zamiast oczekiwanego **cim* (pod wpływem upodobnienia do *jim*) zostało zastąpione przez *tym*. Wyrównanie przeto nastąpiło tu w dwu kierunkach: samogłoski wyrównano według analogji do form przypadkowych od zaimków na *-jo*, spółgłoski zaś niegdyś miękkie (z wyjątkiem N. pl. m. *ci* i N. Ac. du. f. n. *cie*) wymieniono na twarde pod wpływem szeregu przypadków, w których spółgłoska od początku była twarda, np. I. sg. *tym* (zam. **ciem*) ma *-y* analogicznie do *-i* w *jim*, a *t* analogicznie do *ten, togo, tomu*.

Liczba pojedyncza rodzaju męskiego i nijakiego.

§ 434. N. sg. m. od najdawniejszych czasów ukazuje się prawie wyłącznie w formie *ten*: *ten mołwił* Fl. 54, 13. Forma *tet*, niewyraźnie zresztą napisana, w połączeniu z sufiksalnem *-to*, t. j. *tetto*, znajduje się dwukrotnie w Kśw.: *tetto* (krol) c r, *tetto krol i krolewic* d r. Z zabytków staroczeskich Gebauer notuje 11 razy formę

N. sg. *tet* z w. XIV. N. sg. n. *to*: *nieprzyjaciele to są djabli* Kśw. c r, *to jest pokolenie* Fl. 23, 6. Od XVIII wieku według analogji do deklinacji złożonej ukazuje się forma *te*, o ile stoi z rzeczownikiem, tępiona przez szkołę jako niepoprawna: *te słowo* N. Ateny I, 405, *te latanie* III, 246, *drzewko te* 384, *te same jajo* 508 (obok *to samo jajo* 508). *te błonie* Gesner 176, 224 i tak samo od innych zaimków: *oko same* N. Ateny III, 543, *w same południe* I, 211; III, 247, *owe wzruszenie* Luz. 44, *owe morze* 71, *one dziecię* 48. Tęż formę, i dziś unikaną, znajdujemy nawet u Mickiewicza: *te państwa niebo włoskie... jak zamarzła woda* P. Tad. III, 631. Inne zaimki: *by on raczył* Kśw. c r, *uon nie chciał* 1396 Leksz. II, nr. 1884. *sam przysiągł jeśm* Kśw. a v, *jął sie saam bić* Żyw. Błaż., *wszytek lud* Kśw. a r, *wszytek żwierz* Fl. 103, 12, *spowiadajcie sie lud wszystek* Fl. 66, 5, *wynidzi ty a wszyciek lud* BZ. Ex. 11, 8, z przekładnią spółgłosek: *szwytek lud* XV R. XXIV, 71, *toć się nam wszyćko ukazuje* Gn. gl. 101 b, *wszystko prześpieje* Fl. 1, 4, *wszytko napełniono będzie* 103, 24, *szwytko* — omnia XV R. XXIV, 74, *ono samo w sobie dziwne było* Gn. 3 a.

Dzisiejsza forma zaimkowa *żaden* nie znajduje się wcale w zabytkach do końca XV w.; mamy tam tylko formę deklinacji złożonej: *żadny człowiek umrzeć nie może* Gn. 184 a, *was żadny nie goni* BZ. Lev. 26, 17, *żadny prorok* kon. XV R. XXIV, 96, *żadny nieprzyjaciel* Naw. 185. W XVI w. formy się mieszają: obok *żadny* trafia się *żaden* Chw. I, 175, Rej Apok. 5 v i w innych miejscach (45 razy); w XVII w. niema już formy *żadny* u Knapjusza: *żaden człowiek ani pies tam nie był* Cn. Thesaurus 547. Na rodzaj nijaki i teraz niema formy **żadno*, lecz tylko *żadne*. Forma *każden* (zam. *każdy*) także jest nowa i w języku literackim tępiona jako niepoprawna; *któren* Luz. 11 i 226.

Ac. sg. jak N. sg.: *w ten boj będę pwać* Fl. 26, 6, *o ten koń* 1403 Piek. 172, *w on dzień* Fl. 145, 3, *pojadł owoc wszytek* 104, 34, *podbił jeś wszystek żwierz* 8, 7, *on wszyciek świat zgromadził* Gn. 4 b, *wszyściek świat ogarnęło* 2 b, *za szwystek dział* 1477 AGZ. XVIII, 143; *mowi to słowo* Kśw. b r, *świadeczstwo położył ono* Fl. 80, 5, *wszystko podbił jeś* 8, 7, *wszyćko bogactwo sprzedała* Gn. 182 a.

§ 435. G. sg. (także w funkcji Ac. sg.) prasł. **togo*, stp. *togo* potem *tego* (formy na *-ogo* zachowane tylko w Kśw.): *ot togo zbawiciela* Kśw. c r, *przez togo niemocnego* b r, *onogo bujnego krola nie naśladował* c r, *przes onogo* (*owogo*?) *paralityka* b r, *tego poniża*

a owego powysza Fl. 74, 7, *pamięcien będę sprawiedlności twojej samego* Fl. 70, 17. Rodzaj nijaki: *togo dla* Kśw. b r; c r, *togo nie chcesz pamiętać* c v, *nakłonił sie s tego w to* Fl. 74, 8, *z tego mie wszyćkiego wyprawił* 1395 Leksz. II, nr. 1733.

Późniejsze formy z końcówką *-ogo* spotykane czy to w zapiskach sądowych, czy u Suleda i w innych zabytkach, zawsze wyjątkowe, trzeba uznać za omyłki pisarza, np. *czso Jan wręczył, z togo ji wyprawili* 1406 Piek. 280.

§ **436.** D. sg. prasł. **tomu*, stp. *tomu* (tylko w Kśw.) potem *temu*: *tobie samemu zgrzeszył jeśm* Fl. 50, 5, *spowiadajcie sie onemu* 99, 4, *człowieku samemu* BZ. Gen. 2, 18. Rodzaj nijaki: *obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego* Kśw. b r, *rozumiejcie temu* Fl. 49, 23, *pokoleniu onemu* 94, 10, *po wszytkiemu krolewstwu* Gn. 1 a.

§ **437.** I. sg. prasł. **těmь*, prap. **ciem*, zastąpione wcześnie przez *tym*: *s tym jeśm nie jadł* Fl. 100, 7, *onymto kamieniem* BZ. Gen. 29, 3, *nade wszytkim światem* Gn. 3 a, *szwytkim światem* XV R. XXV, 218. Rodzaj nijaki: *tym skonanim* BZ. Num. 34, 6, *tym więcej* Lev. 25, 16, *siercem wszytkim* Tob. 1, 13, *karmić się będziesz wszystkim dobrym* Deut. 26, 11.

§ **438.** L. sg. prasł. **tomь*, prap. **tom* potem *tem* (która to forma już jest w Kśw.). Rodzaj męski: *w temcito okrędze* Gn. 5 a, *przy tem gwałcie* 1418 TPaw. VII, nr. 477, *w niem samem* Fl. 33, 3, *po wszytkiem okrędze* BZ. I Reg. 14, 47. Rodzaj nijaki: *ine krole, zmija w tem* Kśw. c v, *w teem wzwiesz* BZ. Ex. 7, 17, *siemię w sobie samem bądź* Gen. 1, 11.

Wcześnie zaczynają się mieszać końcówki *-ym* i *-em*; w najstarszych zabytkach *-ym* zam. *-em*: *przy tym był* 1393 Leksz. II, nr. 1530, *w tym pokazaniu* 1398 Hube Zb. 95, *w tym Piłat zgrzeszył* XV SKJ. I, 145, *w krolestwie onym* kor. XV R. XXIV, 96, *we wszystkim przykazaniu* kon. XV R. XXIV, 95. W czasach późniejszych takie samo mieszanie końcówek, jak w zaimkach z tematami miękkiemi (p. § 415).

Liczba pojedyncza rodzaju żeńskiego.

§ **439.** N. sg. prasł. **ta*, p. *ta*: *każń twoja ta mie nauczy* Fl. 17, 39, *takoć jest ona uboga była, iżeć ona żadnego pieniądza nie jestci ona była miała* Gn. 3 b, *s tako dobrymi, jako sama* 1427 Przyb. 20, *wszystka ziemia* Fl. 65, 3, *sobą wszyćka nie włodzę* Gn. gl. 71 a.

Ac. sg. prasł. **tǫ*, p. *tę, onę, wszystkę*. Formy na *-ę* utrzymują się stale aż do w. XVIII: *przywiodł onę do Adama* ok. 1520 Wypisy ze starego i nowego testamentu A 5, *onę przyjaźń* Lor. 53, *ową laskę* 58 v, *jednę samę dobrą cnotę ma* 110 v, *wszyćkę myśl obracają* 44 v, *na rzecz samę* Orz. 166, *wszystkę moc* 241, *przez onę posługę* Sk. 113, *wszytkę mądrość* 193, *przez gorę onę* Zim. 2, 117, *samę tylko opuściłaś* 3, 15, *na ową stronę* Kon. II, 49, *o siebie samę* Luz. 103, *onę* Gesner 230. Dopiero w XIX w. wszystkie te zaimki z wyjątkiem formy *tę* upodobniono do form deklinacji złożonej z końcówką *-ą* oraz do formy *ją*; powstały więc nowe formy: *oną, ową, samą, wszystką*, także *jedną*, a w wieku bieżącym coraz bardziej rozpowszechnia się w mowie (mniej w piśmie) forma Ac. sg. *tą*.

§ 440. G. sg. stsł. *toję*, czemu odpowiada prap. **tojě*, ściągnięte *te*; forma ta jednak zachowuje się tylko w niektórych dawnych zabytkach: *one* (ejus) *mowa słynęła jest* Gn. gl. 153 v, *s teto ziemie* 175 a, *s te dziedziny* 1396 Leksz. I, nr. 2171, *s te części* 1401 Piek. 71, *te czapki nie wziął* 1422 Przyb. 16; natomiast od najdawniejszych czasów rozpowszechniła się forma *tej*, będąca właściwie formą D. sg. (por. § 396, 418): *tej będę dobywać* Fl. 93, 15, *napoili się onej miłości* 1448 R. XXIV, 354, *do samej ziemie* BZ. Lev. 19, 9, *wszystkiej rodziny* Jos. 2, 18. Późniejsze końcówki *-i, -y*, np. *ze wszytki dusze* kon. XV Gn. ap. 4 a i t. d. są modyfikacją fonetyczną końcówki *-ej*, czyli raczej *-éj* (z *e* pochylonem przed *j*).

D. sg. prasł. **toji*, prap. **toj*, o ile się nie zachowało, zastąpione przez *tej* analogicznie do *jej*: *onej niewieście* Żyw. Błaż., *jenej wdowie* BZ. III Reg. 17, 9. W niektórych zabytkach są formy na *-e*, które pierwotnie były formami G. sg. *teto kaźni posłuszen* Gn. 3 a, *po one światłości w grob weźrzeli* 181 b.

I. sg. prasł. **tojǫ*, p. ściągnięte *tą*: *tąto światłością* Gn. 1 b, *tąż miarą* XV R. XXIV, 74, *tąą drogą* BZ. I Reg. 15, 20, *se wszyćką niebieską rzyszą* Gn 181 a.

L. sg. jak D. sg.: *na drodze tej* Fl. 31, 10, *w tejże ziemi* BZ. Ruth 1, 17, *przy samej ziemi* Lev. 33, 22. W kazaniach Gn. z końcówką *-e* jak w D. sg. *w teto ziemi* 176 a.

Niekiedy trafiają się wyjątkowe formy, np. G. sg. *teji* (pisane *tegy*) *ťąki nie przyjął* 1403 Piek. 169, L. sg. *na tejej części* 1400 Piek. 33.

Liczba mnoga wszystkich rodzajów.

§ **441**. N. pl. m. prasł. **ti*, p. *ci*, i podobnie *oni*, *wszytcy* i t. d. przy rzeczownikach użytych w formie właściwego N. pl. *ci, co znają* Fl. 9, 10, *ci działowie będą* BZ. I Par. 24, 1, *kląć będą oni* Fl. 108, 27, *sami nie możemy* Gn. 1 b, *wiesielić sie będą wszytcy* Fl. 5, 13, *wszystcy krajowie* 97, 5, *wszytcy rodzaje* XV R. XXV, 266, *wszyćcy apostoli* Naw. 44, *wszyćci* (!) *ci, ktorzy* Mącz. 106 v b, *szwyccy święci* XV R. XXV, 218.

N. pl. n. prasł. **ta*, p. *ta, ona, wszytka*: *ta ista słowa są zmowiona* Kśw. d v, *ta wrota* Fl. 117, 19, *była książęta ta* BZ. I Par. 24, 5, *napisana bądźcie ta* Puł. 101, 19, *błogosławcie panu wszyćka działa* Fl. 102, 22, *wszytka działa* 32, 15, *przyszli są wszystka książęta* BZ. Ex. 16, 22.

Już jednak w XV w. forma ta bywa zastępowana przez formę N. (a właściwie Ac.) pl. f.: *tyto są książęta* BZ. Num. 6, 4, *ony* (ipsi) *książęta* II Esdr. 8, 15, *tyto* (miasta) *wieczna będą i włostna* Num. 35, 29 i ten proces wypierania dawnych form szybko się dokonał, mamy więc w XVI w. powszechnie: *ony mieśćca* 1510 Aleks. 151, *ciała wszytki umarłe ukazać się mają* 1543 Kat. 39 v, *wszytki pisma* 49, *ty słowa* Sekl. Kat. 93 v.

N. pl. f. od czasów prasł. ma formę Ac. pl. f.: prasł. **ty*, **ony*, p. *ty, ony, wszytki*: *ony* (mowy) *są strzały* Fl. 54, 24, *samy czeluści pokarmy brały* XV JA. IV, 92, *błogosławcie panu wszyćki siły* Fl. 102, 21, *wszystki kości rzeką* 34, 11, *szwytki głębokości* 148, 7.

O formach na *-e* p. niżej § 443.

§ **442**. Ac. pl. m. prasł. **ty*, p. *ty, ony, wszystki*: *przez ty dary* Kśw. d r, *tyste* (= ty iste), *jiżto się chełpią, poniżasz* BZ. Judith 6, 15, *rozproszy ony gospodzin* Fl. 93, 23, *wziąwszy ony obrazy* Żyw. Błaż., *wszytki krole zmija* Kśw. c v, *przez szwytki dni* Fl. 144, 2. Tak samo w w. XVI: *wszytki ty kaptury* Orzech. 44, *ony rymy* J. Koch. II, 362, *wyroki wszytki stateczne* I, 31, *w jedny kęsy* I, 72.

Także w funkcji N. pl.: *tyto trzy krolewie opuścili* Gn. 2 b, *woły ty są moje* 1422 Czrs. 257. *lud jemu są ty* Puł. 143, 18 (Fl. *ci*), *tyćto są synowie Noego* BZ. Gen. 9, 19, *są wszytki kraje* Fl. 94, 5, *chwalcie gospodna szwytki ludzie* Fl. 148, 11.

Ac. pl. n. jak N. pl.: *zmowił ta wszytka* (słowa) Kśw. a v, *zgładzi wszytka usta* Fl. 11, 3, *tato słowa mowi* Gn. 1 a, *tato wszyćka znamiona czynił* 179 a. Obok tego jednak od najdawniejszych zna-

nych czasów używano też form żeńskich: *dobył ty rękojemstwa* 1399 Leksz. II, nr. 2392, *mszczę wszytki nalezienia* Fl. 98, 9, *trzymał ty uroczyska* 1404 Piek. 215, *ty słowa* pierwsza połowa XV R. XVI, 349, *potracił ty miasta* BZ. Gen. 19, 25, *wszyćki zioła polna zbił grad* Ex. 9, 25. To ustala się w w. XVI.

Ac. pl. f. jak N. pl.: *o ty kobyły* 1399 Hube Zb. 108, *przywiedźcie ty niewiasty* Żyw. Błaż., *tyto księgi napisał* Gn. 180 b, *przewyciężyć wszytki złości* Naw. 171 i podobnie w XVI w.: *niechaj wszytki piwnice winem zastawiają* J. Koch. I, 17, *obiedwie ty osoby* Lor. 114.

§ 443. Forma N. Ac. pl. *ty*, ustalona w XVI w. dla wszystkich trzech rodzajów, ulega wpływowi deklinacji złożonej, t. j. zaczyna być wypierana przez nową formę *te*. Wymiana ta zachodzi bardzo rzadko w zabytkach do połowy w. XVI, jakkolwiek zaczyna się już około połowy w. XV: *na one strony staną* BZ. Deut. 27, 13; mnożą się te formy w dodatkach do Kazań Gn. w końcu w. XV: *proście za one ludzie* 1 b, *za wszytkie ludzie* 1 b, *za one dusze* 2 a. U Orzechowskiego obok zwykłej formy *ty* ukazuje się niekiedy forma nowa: *przez te ludzi* 159, *abyś ty te odrobiny ręką dosiąc mogłeś* 177; u Bielskiego: *syny te pościnać kazali* Bpp. XXX, 14, *na wszytkie złości* 61; odwrotnie u Koszuckiego w przekładzie Lorichiusa; formy na *-y* spotyka się wyjątkowo, prawie zawsze zastąpione przez formy na *-e*: *pisać miał te księgi* 2 v, *olejki albo te iste maści* 19 v, *niechajże rozumie sobie być uprzejme przyjaciele, nie te, ktorzy wszyćko chwalą* 46 v, *one ustawy pełnił* 62, *we wszyćkie stany* 73 v, *te panny dwor opuściły* 74 v, *mądre te być rozumiej, nie te, ktorzy o rzeczach poważnych dołożnie mowią* 189 v. W Pieśniach Jana Kochanowskiego w wydaniu z r. 1580 znajdujemy: *po té lata* (Wydanie Jubileuszowe) I, 304, *té dwie rzeczy* I, 304, gdy wydanie z r. 1588 archaizuje: *po ty lata, ty dwie rzeczy*. Odwrotnie w wydaniach Kazań sejmowych Skargi, według spostrzeżenia J. Chrzanowskiego: w I zawsze *ty*, w II zaś *te*. W Kazaniach o siedmi sakramentach z r. 1600 mieszają się te formy: *wszytkie budzim i wołamy na wszytki* 192, ale przeważają formy na *-e, one pokazuje, one grzechy*. W wieku XVII ustalają się ostatecznie formy na *-e*, odtąd wyłącznie używane.

§ 444. G. pl. prasł. **tèχъ*, prap. **ciech*, nowa forma *tych, onych, wszystkich*, analogicznie do *jich*: *tych krolew czakał* Kśw. c v, *w miasto onych, jiż są zbici* BZ. III Reg. 20, 25, *wszystkich narodow*

Deut. 18, 9; na rodzaj nijaki: *szukać będzie tych* (ista) Fl. 43, 23; na rodzaj żeński: *tych głow płacić* 1398 Hube Zb. 72.

Także w funkcji Ac. pl.: *na tych wkładają, ktorzy* Lor. 113, *wszyćkich dobrych zwykli podsiadać* 113, *onych gardłem karał* 169 v.

§ **445.** D. pl. prasł. **těmъ*, stp. *ciem*, potem *tym*, analogicznie do *jim*: stara forma być może zachowała się w Fl. *prawda jego ciem* (*tczem*), *czso chowają ustawienie* 102, 17 (his, qui servant), por. *tczmy* = ćmy 103, 21; poza tem zawsze *tym*: *tym wszem mowi* Kśw. b r, *dobry Bog tym* Fl. 72, 1, *uczyni onym jako Madian* 82, 8, *wam samym* BZ. Deut. 29, 14, *wam wszytkim* Gn. 1 a; na rodzaj nijaki: *uczynisz wszystkim miastom* BZ. Deut. 20, 15; na rodzaj żeński: *ine rzeczy k tym podobne* BZ. Tob. 1, 8.

§ **446.** I. pl. prasł. **těmi*, prap. **ciemi*, nowa forma *tymi*, analogicznie do *jimi*. W Fl. raz: *cimi* (*cymy*) 119, 6, może tylko źle odczytane, albo omyłka pisarza, gdyż wątpić można, by proces wymiany form odbywał się w trzech etapach: *ciemi* > *cimi* > *tymi*. W zabytkach średniowiecznych forma *tymi*: *miedzy tymi, jiż wzywają imię jego* Fl. 98, 6, *przed onymi ludźmi* Gn. 181 b, *przede wszyćkimi siedzącymi* ok. 1420 R. XXIV, 81; na rodzaj nijaki: *tymi słowy* Kśw. b v, *tymi imiony* BZ. I Par. 8. 38; na rodzaj żeński: *tymito miedzami* BZ. Num. 34, 2, *wszystkimi siłami* 1444 R. XXIII, 308.

W w. XV zaczynają wchodzić w użycie formy na *-emi*, np. *s nami se wszytkiemi* R. XXIV, 373; te z czasem się mnożą, a stają się prawie wyłącznemi w w. XVIII. Kopczyński zalecał pisać *-emi* tam tylko, gdzie w N. pl. używa się końcowe *-e*: *te wszystkie kraje, wsi, miasta — temi wszystkiemi krajami* i t. d., natomiast *ci wszyscy ludzie — tymi wszystkimi ludźmi*.

L. pl. jak G. pl.: *w tych krolech* Kśw. c v, *na wszystkich ołtarzoch* BZ. Num. 23, 29, *w tych leciech* 1408 Piek. 369, *we wszyćkich rzeczach* XV PrFil. V, 35.

Liczba podwójna.

§ **447.** N. Ac. du. rodzaju męskiego prasł. **ta*, p. *ta*: *pręt twoj i dębiec twoj ta jesta mie ucieszyła* Fl. 22, 5, *dwa bracieńca tać są była bogatstwo sprzedała* Gn. 182 a, *Jozef z Maryją jesta ona była przyszła* Gn. 3 b, *ona dwa bracieńca sąć oni byli padli* 182 b, *onasta ją pokryła* BZ. Neh. 3, 6, *ona rzekłasta* III Reg. 21, 13,

sama dwa idzieta Gen. 22, 6, *sama dwa krola biłasta się* 1510 Aleks. 153.

Na rodzaj żeński i nijaki prasł. **tě*, p. *cie, onie*, **wszystce*: *wypuści światłość twoję i prawdę twoję, cie jesta mie przewiedle* Fl. 42, 3, *cie dwie sini ranie mam* 1406 TPaw. IV, nr. 2556, *przewyszyła cie dwie siestrze* 1448 R. XXIV, 353, *onie poczęlesta płakać* BZ. Ruth 1, 9, *za cie dwieście grzywien* XV R. LIII, 135.

G. L. du. prasł. **toju*, p. ściągnięte *tu, onu, wszystku*: *jest tu dwu bratu* 1407 Piek. 321, *nie postawił tu dwu wołu* 1398 Hube Zb. 95, *nie wypuścił tu dwu niwu* 1415 Czrs. 64, *w tu dwu niedzielu* 1406 TPaw. IV, nr. 2720.

D. I. du. prasł. **těma*, prap. **ciema*, nowa forma *tyma, onyma, wszystkima*, analogicznie do *jima*: *onyma dwiema bracieńcoma to był powiedział* Gn. 182 b, *k tyma dwiema częśćma* 1403 JA. VI, 209, *nad tyma dwiema jedynaczkoma* BZ. Tob. 8, 19.

Liczebnik *jeden*.

§ 448. Według zaimków z tematem na *-o* odmienia się liczebnik *jeden*, który w pewnych zabytkach XV i pierwszej połowy XVI w. przed końcówkową samogłoską obok nowego tematu *jedn-* tworzył formy także od tematu *jen-*. Są więc w w. XIV i następnych formy takież same, jak dzisiejsze: *do jednego* Fl. 13, 2, *jedna z nich nie będzie starta* 33, 20, *jednej prosił jeśm* 26, 7, *jedno jest bostwo* Ath. 6, *w pokoleni jednem* 108, 12, *seszli są sie w jedno* 47, 4, *jednym listem* 1391 Leksz. I, nr. 1021, *sześćdziesiąt grzywien przez jednej* 1391 Leksz I, nr. 1509, *przez jednego lata* Gn. 181 a, *jedne rany* 1415 AKH. III, 254, *w jednej koszuli* 1405 Piek. 277, *prze grzech jednego* Sul. 5, *po jednemu groszu* 108, *na jednem sędzi* 8, *jedno brzemię wyniosł* 95, *jedna wieś była* 107, *w jednej winie* 102.

Rodzaj nijaki w połączeniu z rzeczownikiem w XVIII w. przybiera formę *jedne*: *na jedne miejsce* N. Ateny I, 466, *jedne* corpus III, 213, por. § 434.

Zarazem jednakże nieraz w tychże zabytkach znajdują się formy bez *-d-*: *jenego znamienia i jenego imienia* 1408 Czrs. 338, *jenego chąziebnego* 1419 TPaw. VII, nr. 800, *pożyczył konia jenego* 1419 TPaw. VII, nr. 900, *weźmie jenego wieprza* Sul. 69, *słusza jenemu* 78, *jenym koniem* 59, *w jenem groszu* 42, *jeden ksiądz, jeno prawo i jena moneta ma być* 56, *za jenę ranę* 51, *z jénej wsi* 44, *o monecie jenej* 56; *od jenego miesiąca* BZ. Num. 3, 22, *w jenej cze-*

ladzi I Par. 23, 11, *jeno lato krolował* II Par. 22, 2, *jenymi usty* III Reg. 22, 13, *jena niewiasta* Judic. 9, 53, *do jenej jaskiniej* I Reg. 22, 1, *jenym dniem* Tob. 9, 4, *o jenem* 1460 JA. XVI, 605 i t. d.

U Suleda jest przytem wahanie *e* i *a* przed *n*: *od janego wiodlącego* 63, *janym wołem* 30, *w janem sędzi* 24, *oddalili jano bydlę* 22, *janym słowem* 36, *w janem krolewstwie jano prawo ma być* 72, *janę ćwierć zapłacić* 13, *z janej wsi* 14, *w janej dziedzinie* 12. Jest to właściwość mazowiecka.

W początkach XVI w. już formy bez *d* są bardzo rzadkie: *o jenejnaście godzinie* 1510 Aleks. 161 v.

W liczbie mnogiej również według wzoru zaimków z tematami twardemi, np. *działa jedny więtsze, drugie mniejsze* Tarn. 4 a, *jedny* (łanie) *zaprzedano* J. Koch. I, 309.

Inne typy zaimkowej deklinacji.

§ **449.** Od dawnego tematu na *-o* utworzył się według Meilleta zachowany w stsł. zaimek *vьsь*, który istnieje także w języku polskim, ale bez N. Ac. sg. m. i N. pl. m. i ma tę szczególną właściwość we wszystkich językach słowiańskich, że w przypadkach, w których twarde tematy zaimkowe wymieniają tematowe *o-* na *ě-*, odmienia się według tych tematów twardych, w innych zaś przypadkach — według tematów miękkich. A więc w języku polskim według deklinacji twardej I. sg. m. n. *wszem*, G. pl. *wszech*, D. pl. *wszem*, I. pl. *wszemi*, L. pl. *wszech* i te formy nie uległy wpływowi analogji, jak inne twarde tematy do form miękkich: *jich*, *jim* i t. d. Inne przypadki według typu miękkiego *wszego* jak *jego*, D. sg. f. *wszej* jak *jej*, Ac. pl. m. *wsze* jak *je*, N. Ac. pl. f. *wsze* jak *moje* i t. d., ale Ac. sg. f. *wszę*, inaczej niż *ją*.

A. Meillet w dziele Le slave commun (Paryż 1924) str. 384 wyprowadza ten zaimek z tematu **wiso*, por. lt. *vìsas*, skąd prasł. **vьχъ*, a wskutek spalatalizowania χ pod wpływem poprzedzającego ь potem **vьsь* w południowo-słowiańskich językach i w ruskich, natomiast **vьšь* — w zachodnio-słowiańskich. „Tak więc fleksja zaimka *vьsь* — pisze Meillet — jest fleksją tematu **vьs'e*, gdzie *s'* jest wynikiem zmiękczenia pod wpływem poprzedzającego ь, a nie tematu **vьsje*; to sprawia, że I. sg. m. n. ma formę *vьsěmь* a przypadki liczby mnogiej i podwójnej — *vьsěχъ*, *vьsěmъ*, *vьsěmi*, *vьsěma*“. Objaśnienie to budzi pewne wątpliwości, mianowicie ze względu,

że w deklinacji imion także zam. *ě* po spółgłoskach zmiękczonych przez poprzedzające *ь* ukazuje się *i*: L. sg. *otьci*, L. pl. *otьciχъ*.

§ **450**. Formy deklinacyjne tego zaimka w języku polskim są następujące: dla N. sg. m. f. brak form; N. Ac. sg. n. *wsze*: *wsze jeden Bog* ok. 1420 R. XXIV, 83, *wsze jeden gospodzin racz być se mną* 79, *we wsze pokolenie* Fl. 144, 13. Ac. sg. f. *nade wszę ziemię* Puł. 46, 2 (tu wyraźnie oznaczono *ę*), forma rzadko używana, przeto niewiadomo, od jak dawna wprowadzono formę *wszą*. G. sg. *se wszego zamętka* Fl. 53, 7, *nie zabierze wszego* 48, 18, *krol wszej ziemie* 46, 7. D. sg. *wszemu ciału* Fl. 135, 26, *po szwemu pogorzu* XV R. XXIV, 76, *przystał wszej drodze* Fl. 35, 4. I. sg. m. n, wcześnie ulega wpływowi analogji do tematów miękkich, przeto oprócz formy pierwotnej, która też i do dziś w języku się utrzymała, t. j. *wszem*, ukazuje się też dość często w w. XIV i XV forma *wszym*: *wszem sircem* Kśw. a v, *przede wszym* Fl. Ath. 1 (Puł. *wszem*), *przede wszem ludem* Puł. 115, 5, *se wszym prawem* 1405 Hube Zb. 105; w BZ. częściej ukazuje się forma *wszym*, niż *wszem*, np. *pode wszym niebem* Gen. 7, 19, *nad wszym ptastwem* Gen. 9, 2, *miedzy wszym stworzenim* Gen. 9, 17, *ze wszym nabytkiem* Gen. 13, 1; 14, 16, *ze wszym drzewim* Gen. 23, 17 i t. d., obok czego *miedzy wszem stworzenim* Gen. 3, 14, *ze wszem ludem swym* Num. 21, 33; *ze wszym zborem* 1471 MPKJ. V, 26, *ze wszym ciałem* 21. I. sg. f. *nade wszą ziemią* Fl. i Puł. 46, 2. L. sg. *we wszem siercu* Fl. 9, 1, *na szwem świecie* Gn. 4 a, *na wszem zastępie* BZ. Ex. 14, 17. Rodzaj żeński w w. XV miesza formy na *-ej* i na *-e*, podobnie jak inne zaimki wyżej omówione: *na wszej ziemi* Fl. 82, 17, *po wszej ziemi* BZ. Ex. 8, 16, *po wszeej ziemi* Lev. 25, 9 (z przyimkiem *po* mogą to być formy celownika), *we wsze duszy* Deut. 30, 10.

W liczbie mn. Ac. *przyjął je wsze* XV PrFil. V, 59, *za wsze pirworodzone* BZ. Num. 3, 12, *na wsze strony* Tob. 10, 7. G.: *nienawidział jeś wszech* Fl. 5, 6, *ze wszech zamętkow* 33, 4, *wszech kości* 33, 20, *wszech* (niewiast) *głowy pościnany* Żyw. Błaż. D.: *wszem nieprzyjacielom* Fl. 9, 26, *wszem obietam* 19, 3. I.: *miedzy wszemi nieprzyjacioły* Fl. 6, 7, *nade wszemi lichotami* 102, 3, *nade szwemi sąsiady* XV R. XXIV, 76. L.: *we wszech poganoch* Fl. 66, 2, *we wszech dzielech* 76, 12, *we wszech drogach* 144, 18, *we wszech dziwiech* BZ. Num. 14, 11, *we wszech mieściech* Neh. 8, 15.

Uchylenia od tych norm, wywołane wpływem analogji do deklinacji tematów na *-jo*, są bardzo nieliczne: *we wszych ziemiach*

BZ. Ex. 8, 24, *po wszych ziemiech* (l) Ex. 10, 14, *wszych radości* 1551 Nagrobek Barbary.

§ 451. W języku prasł. był zaimek **sь* — 'hic', któremu odpowiada lit. *šis*, co znów wskazuje na praae. **k'is*. Według Meilleta, Le slave commun, 383, dalsze przypadki tworzył on od tematu **sije-* lub *sje-*; to ostatnie powinno było przetworzyć się na **še-*, wobec form jednakże utworzonych od tematu *sije-* nastąpiło wyrównanie **še* na **se*, a stąd formy np. stsł.: *sego, semu* i t. d.

W języku polskim zostały tylko szczątki deklinacji tego zaimka, mówimy: *ni to, ni sio* zam. *sie* przez upodobnienie do *to*. Ac. sg. m. w zapisce sądowej: fidejusserunt centum sexagenas ad festum s. Johannis Baptiste affuturum, alias wlg. *nassy* (t. j. *na si święty Jan*) 1426 Ks. M. II, nr. 1901. Ac. sg. n.: *łoni zapłacił, a lato sie niczs* 1396 Leksz. I, nr. 2267; z tego powstał przysłówek **latosie* i potem *latoś*: *Budek sie latoś wwiązał* 1400 SKJ. III, 190; praesenti anno — *latoś* 1405 TPaw. IV, nr. 2499; zapewne tegoż pochodzenia jest *dziś* z **dьnь sь*, wcześniej jednak występuje forma *dzińsia* (pisane *dinsa*) Kśw. c r, *dzisia* Fl. 2, 7, *dziś* Gn. gl. 156 b i dalej w w. XV R. XXV, 220, BZ. Ex. 5, 9; 16, 25; 34, 11, Naw. 122 i t. d.; w Kazaniach Gn. znajdujemy *nothsza* 1 a, co czytać trzeba *notsia, nocsia* = 'tej nocy' (por. *więtszy* z *więcszy*). G. sg. *siego dnia i siego roku* Gn. 184 b; Słownik Warszawski podaje: *pić do siego roku*; *od siego do siego*; *to siego, to siemu*. Ac. pl. w zapisce sądowej: *jakom nie miał dać pieniędzy na ty gody, czso minęły, ale na sie gody, czso mają przyić* 1423 TPaw. VII, nr. 2872.

Prof. J. Otrębski formę *dzisia* omawia w związku z *tydzień* PrFil. X, 72—85: „Wspólną w nich częścią składową — czytamy tam — jest wyraz prasł., którego odbiciem jest pol. *dzień* i t. d.; to, co je przedewszystkiem różni, to występujące jako druga część składowa morfemy *-ś, -sia* i *ty-*, utworzone od zaimków wskazujących **sь* i **tъ*". Otóż obie te formy, t. j. *sia* i *ty* prof. Otrębski uważa za przysłówki, zaznaczając przytem, że nie potrzeba szerzej uzasadniać mniemania, iż przysłówki mogły występować w złożeniu z *dzień*, istnieje bowiem wyrażenie *tak rok*. Polskie *sia* „pozostaje zapewne w związku pokrewieństwa ze stsł. i str. *sě*; być może, że stosunek pol. *sia* do r. *sě* jest ten sam, co n. p. stosunek pol. *kromia* do r. *kromě*. Przysłówek **ty* w *tydzień* jest z pewnością ten sam, co w pol. *pó-ty...*, a pod względem morfologicznym stoi na równi z **ky* w pol. *pó-ki...* O pochodzeniu przysłówków **sě* (pol. *sia*) i **ty*

niewiele mogę powiedzieć. Gdyby postacią macierzystą naszego **ty* miało być **tū*, to to **tū* pozostawałoby w związku ścisłego pokrewieństwa z przysłówkiem pol. *tu*". Dalej autor przypuszcza, że wyraz **tydьnь* miał znaczenie dnia, który się w pewnym okresie czasu powtarzał, potem oznaczał dzień świąteczny chrześcijański: sobotę lub niedzielę. „Pod względem znaczeniowym postaci **dьnь-sě* i **tydьnь* były wyrazami, pozostającemi w ścisłym związku między sobą, wzajemnie się uzupełniającemi: to, co nie było **dьnь-sě*, mogło być pierwotnie **ty-dьnь* i odwrotnie. Na gruncie poszczególnych języków słowiańskich rozwój dwójek **dьnь-sě* : **dьnь-sъ*, **ty-dьnь* : **togo-dьne* wymaga wyjaśnienia w niejednym szczególe". Jest to najnowszy pogląd na pochodzenie tych form i dlatego zasługiwał na obszerniejsze streszczenie, wzbudza on jednak niemało wątpliwości, a zwłaszcza przysłówkowy charakter form *-sia* i *ty-* nie został uzasadniony.

§ **452**. Według deklinacji zaimków typu *moj, moje, moja* odmieniano też liczebniki przymiotnikowe *dwoj, troj, oboj,* na rodzaj nijaki *dwoje, troje, oboje*, na żeński *dwoja, troja, oboja*: *dał dwoj pokarm* BZ. Ex. 16, 29 i podobnie w XVI i XVII w.: *dwoj lud się rozdzieli* Leop. Gen. 25, 23, *troj pot idzie z czoła* Sim. 18, 38; *dwoje to słyszał jeśm* Fl. 61, 11, *wziąć dwoje skota* 1387 Leksz. I, nr. 172, *to dwoje chyż obaliło się* 1397 ib., nr. 2524, *dwoje rucho* 1407 Czrs. 7, *we dwoje* — in duplo 1436 R. XXIII, 277, *oboje poczęcie pospołu święcimy* Pat. 84 r, *ofiarował troje chleba* Bls. 157, *ruszyli sie, rozdzieliwszy sie na troje* 159, *rozne było to dwoje kapłaństwo* Sk. 71, *przeciwne sobie to oboje* W. Pot. Mor. III, 481; *poddany obojego stadła* = 'obu płci' Dział. 1, *pokoj trojego podniebienia* 1471 MPKJ. V, 8, *obojego* 1593 Wuj. N. Test. 195; *obojemu klasztorowi* = 'obu klasztorom' Chw. II, 27, *dwojemu* Bls. Zyw. 88; *miedzy dwoim murem* BZ. IV Reg. 25, 4, *trojem* Górnicki Dworzanin L. 1, *obojem* Miaskowski Zbiór rytmów I, 155, *obadwojem* (t. j. żelazem i złotem) *burzy* Żebr. Owidjusz 5, *w obojem członku* Sul. 102, *w tym oboim* Krom. 215, *o oboim* Wuj. Post. 83.

Według wzoru rzeczowników tylko wyjątkowo: *zajął... sto owiec przez troja* 1432 Przyb. 24 i *uczynimy oboju poczęciu dosyć* Pat. 84 r, obok czego czytamy też: *obojemu poczęciu*.

Na rodzaj żeński: *strona oboja* Sul. 47, *troja dziesięć* Groicki Porz. 98 b, *ta rzecz dwoja... jest moja* J. Koch. I, 101, *oboja ręka i noga* = 'obie ręce i nogi' P. Koch. 10, 66; *dwojęć rzecz macie*

rozumieć Gn. 179 a, *oboję tę czeladź rozdzielił* BZ. I Par. 24, 5, *dzieli na dwoję* 1471 MPKJ. V, 29, *rozdzieliwszy wojsko na troję* Bls. 339 v, *troję ośmnaście* Groicki Art. 31, *we dwoję ma więcej ludzi* The. 1, 71; *tej dwoje szkody* 1466 R. XXII, 16, *z obojej strony* Sul. 60, *z jeńcy obojej płci* Chw. I, 37, *z oboi strony* I, 147, *trojej* Miask. II, 55 (Kalina); *obojej stronie* Sul. 27, *chcąc oboi rzeczy dosyć uczynić* Chw. I, 153, *miedzy oboją stroną* Sul. 75, *dwoją rzeczą przenagabana* Chw. I, 121, *we dwojej* Kresc. 206.

§ **453.** W liczbie mnogiej: *ma ukazać dwoje pczoły* Sul. 96, *mędrcy dwoi byli* Bls. 121 v, *oboi* (głupi i mądrzy) *znają* Sk. 390, *te są troje gody nasze* 251, *oboje doktorowie* Rej Apok. 80 b, *oboje strony chciały pokoju* Kochows. 117, *rozdzielił wojsko na dwoje części* Chw. I, 153, *na dwoje gra idzie* Bls. 355, *przydali dwoje prawa na dwu tablicach* 119, *był cesarzem z synem, ktore oboje zabił Emilianus* 152 v; *troich drzwi nie wybił* 1400 Hube Zb. 99, *księstw oboich* Sul. 112; *oboim klasztorom* Chw. II, 27; *troimi* Bazylik 116 b, *na dwoich stajach* 1407 Hube Zb. 86, *w dwoich* Bk. Radz. 150 v, *Laban wszedł w stan Jakobow a w stan Lie... a w obojoch czeladź stała* BZ. Gen. 31, 33.

W liczbie podwójnej: *na oboi stronie* = 'na obie stronie' 1471 MPKJ. V, 81, *z oboju stron* Chw. II, 67.

Formy niezwykłe: *dwąć mękę cirpiał* Gn. 179 a, *obą ręką* Opal. 7, *trzem murem* = 'potrójnym' A. Koch. 169.

§ **454.** Natomiast według wzoru rzeczowników odmieniały się: *czwor, czworo, czwora* i t. p. *strawiła sześcioro świni* 1400 Hube Zb. 98, *nie wziął siedmioronaście skota* 1403 Hube Zb. 103, *zajął ośmioro koni* 1427 Przyb. 20, *udzielał oltarz pięć łokiet na czworo* (per quadrum) BZ. Ex. 38, 1, *czworo zaćmienie było: troje w miesiącu a jedno w słońcu* Bls. 192 v, *pięcioronaście wojewodztw* Orzech. 138; *stare budowanie w sześciorę zapalił* Bls. 145, *na czworę wojsko rozdzielili* 146 v, *wojska na czworę były zszykowane* 360 v; *sześcioranaście świni* 1396 Leksz. I, nr. 2860, *nie kazał wziąć siedmiora koni* 1404 Piek. 230, *nie kazał wyłączyć sześciora świni* 1408 Piek. 362, *pięciorem ksiąg dysputował* 1559 Akta zboru wileńskiego, schadzka 6.

Według zaimków: *w siedmiorym błogosławieństwie* XV w. R. XXII, 248, *w pięciorej winie* Sul. 102, *siedmierzy, siedmiory* — septemplices 1471 MPKJ. V, 81, *rozdzielili na dziesięciory księgi* Bls. 159 v, *pisał pięciory księgi* 161 v, *na pięciorych księgach* Orzech. 215.

§ **455.** Od tematu na *-g* liczebniki zbiorowe tworzą przypadki według dawnych rzeczownikowych tematów na *-o* rodzaju męskiego i nijakiego bez N. Ac. sg. i prawie tylko w liczbie pojedynczej: *nie przedała dwojga skota* 1410 Czrs. 28, *nie ręczył siedmiorga bydła* 1420 TPaw. VII, nr. 1895, *trojga tego nie uczynił* BZ. Ex. 21, 11, *ze dwojga tkania* Lev. 19, 19, *dziatki obojga rodzaja* Sul. 110, *syn obojga porodziciela zdrowa będąc* 45, *obieraj jedno z tego dwojga* Bls. 100 v, *obojga pogłowia* 121, *dwojganaście pokolenia* Rej Apok. 181, B. Radz. Ex. 24, 4, *z pięciorga kamieni* Orz. 215, *jedno ze dwojga* Kon. III, 138, *z obojga stanami*(!) III, 339, *dziesięciorgu* Wrobel 32, *obojgu* Leop. Ex. 22, *se dwojgiem kur* 1419 TPaw. VII, nr. 1145, *trojgiem dzieci* Bls. 187, *dziesięciorgiem* Leop. III Reg. 12, *w obo'gu* Krsc. 111, *o dziesięciorgu pokoleniu* Krom. 221, *kozy tam rodzą po trojgu a po pięciorgu kożląt* The. 1, 313. W liczbie mnogiej bardzo rzadko i późno: *zła rzecz była jednemu mieszkać, dwojgom dobra* Zim. Roksolanki, Dziewosłąb w. 320, *trudno obojgom* (dystynkcjom) *wydołać* Leszcz. 57. Niezwykła forma: *miedzy dwojgonaściem pokoleniem* Leop. Syrach. 44, 26, obok: *dwojenaście książąt imiona* Gen. 25, 15.

Tak więc formy na *-g* są nieco późniejszego pochodzenia od form *dwoj, dwojego* i t. p., używano jednych i drugich w tem samem znaczeniu, aż wreszcie w XVI i XVII w. owe formy z tematami na *-g* wyparły z użycia tamten typ wcześniejszy, z którego pozostały tylko formy N. Ac. sg. rodzaju nijakiego.

§ **456.** Nieokreślne liczebnikowe zaimki: *jele* a. *ile, kile, tyle* sprawiały naszym przodkom aż do XVIII w. wiele trudności. Były one nieodmienne, miały więc podobieństwo do przysłówków, wchodziły zaś w bezpośredni związek z rzeczownikami, stojącemi w G. pl.: *ile ludzi, tyle rozumów*. Tymczasem te dwuczłonowe wyrażenia znów wiązały się syntaktycznie z innemi członami zdania, przy których należało posługiwać się innemi przypadkami. Dziś rozwiązana jest ta sprawa w ten sposób, że owym zaimkom dajemy w tym razie końcówkę stałą *-u*, a rzeczownik stawiamy w przypadku, jaki nam jest potrzebny, np. *tylu ludziom, tylu ludźmi, o tylu ludziach*, analogicznie do *pięciu ludziom, pięciu ludźmi, o pięciu ludziach*. Podobnie też było i z takiemi przysłówkami jak *mało* i zwłaszcza *wiele*, oraz z jego synonimem *siła*, a wreszcie z nieokreślnym zaimkiem liczebnikowym *kilka*.

Przez kilkaset lat wyszukiwano różne sposoby rozwiązania

trudności, głównie zaś uciekano się albo do przypadkowania tych wszystkich przysłówków, albo też zachowywano ich formę nieodmienną, a natomiast stawiano rzeczownik w różnych przypadkach, wreszcie przypadkowano oba te człony wyrażenia. Ponieważ nie było, a przynajmniej nie można spostrzec jakiejś linji wytycznej rozwoju tych wyrażeń, przeto przedstawiamy tę rzecz według tego, w jakich funkcjach przypadkowych wyrażenia te spotykamy w zabytkach.

§ **457.** W funkcji mianownika: *ogarnęły mie cieląt wiele* Fl. 21, 12, *ogarnęły mie cielęta wiele* Puł. 21, 12, *obykli są wiela ludzi żyć w włostnych domiech* Sul. 53, *zebrali się wiele luda* BZ. II Par. 30, 13, *jest kilku, kilkunastu, kilkudziesiąt, ktorzy krzyczą* Kon. II, 124.

W funkcji biernika: *pobieli wiele Tatarow* Chw. II, 129, *przez tylo namiastkow* Krom. 291, *kilka stryjow zabito* Orz. 120.

W funkcji dopełniacza: *z wod wiela* Fl. 17, 19, *wiele grzechow się jest dopuściła* Gn. 14 b, *od wiela narodow* BZ. Judith 5, 22, *o naśladowaniu wiele bogow* Judith 5, 8, *kiela tysiącow* (bona mille dierum) 1466 R. XXII, 14, *dla wiele przyczyn* Bls. 104 v, *z inych wiele wywodow* 1543 Kat. 73 a, *na czynieniu wiela cudow* Krom. 201, *od kilka set lat* 207, *od wiela rzeczy* Lor. 12, *u wiela panow* 125 v, *celem tyla ambicyj* Luz. 201; *do wielu lat* Górn. J. 2, *wielu rzeczy* X 2 b, *obrali kilku* P 5, *bez kilanaście pachołkow* Sk. 324, *od kilkudziesiąt lat i kilku* Paszkowski, przekład Gwagnina, r. 1611, str. 403; *siłu zbrodni* Opal. 5, *i siłu i dobrych* (multi bonique) W. Pot. Mor. I, 145. *mału ludzi sprawy do wszystkich się ściągają* Kon. I, 149, *paru słów* W. Pot. Poczet herbów 148.

W funkcji celownika: *dziw uczynion jeśm wielu* Fl. 70, 8, *wielu narodom* BZ. Deut. 28, 12, *wiele ludziem* 1543 Kat. 63, *kilkiem Polakow* Bls. 112, *kilkiem młodzieńcom* 140, *kilkiem osob przystoi* Krom. 385, *nie szukając tego, co mnie pożyteczno jest, ale co wielem* 412, *przed kilka set lat* Orz. 82, *niewielom* Lor. 187, *abysmy nie jednemu, ale wieląm ich pomocni byli* 115, *kilkiem siadać kazał* J. Koch. II, 455, *wiela ludziam* Bazylik w tłumaczeniu Modrzewskiego 44 b, *wielom z ludzi* Leop. Luc. 2, 34, *wielom młodzieńcom* Sk. 137, *wielom miar* 302, *prawa nie kilom, ale całej Rzpltej mają służyć* Petrycy, Polityka 235, *niewielom się przytrafiło* Kochows. 301, *krzywdę tylom panom czyniemy* Kon. I, 52, *wielom perłom* II, 27, *wielom poczciwym* I, 8, *kilkom znacznym szlachcie* III, 63.

W funkcji narzędnika: *miedzy wielmi* (*wielim*?) *bywał se mną* Fl. 54, 20, *miedzy wielim bywał se mną* Puł. 54, 20, *miedzy wielimi* Sul. 23, *wielim policzkow policzkował* 102, *przed wielim lat* 54, *z inszymi wielim wiernymi* 106, *z wielim pieniędzy* BZ. Tob. 11, 8, *miedzy inszymi wiele rzeczami* 1544 PrFil. V, 373, *z wielą rycerzow* Chw. II, 129, *z wielim biskupow* Krom. 299, *ktorzy się wielem plugawią* Lor. 4, *miedzy wielą tysiącami* Rej Postylla S 5 b, *przed kilkiem lat* Mącz. 249 v b, *tenby się kilką złotych, drugi kiląnaście wspomogł* Sk. 346, *miasto z kilkumdziesiąt tysięcy dusz zginie* Zim. 16, 170, *ilą* Potocki, Poczet herbów 79, *między wielą ziemi* Kon. III, 249, *kilką lat* III, 260, *kilkunastą posłami* I, 121, *wielą racjami* I, 140, *kilko słupami* 1779 Krasicki, Pan Podstoli II, 19, *miedzy wielą nieszczęściami* Krasicki, Dzieła (wyd. 1803) IV, 207, *kilkoma ściegami* Linde (z Perzyny) r. 1792.

W funkcji miejscownika: *w wielich rzeczach* Sul. 32, *w wielu wsiach* 50, *przy inych wiele czestnikoch* 102, *na wielu miejsc* Bls. 157 v, *po kilku bitwach* Rej, Zwierzyniec 25, *w kilku lat* J. Koch. II, 45, *na wielu miejsc* Biblja Radziwiłłowska A 4, *na wielu miejsc* Sk. 26, *po kilu dniu wyjeżdżać miał* 1611 Skarga, Na moskiewskie zwycięstwo 3, *na kilka set oracjach* Kon. II, 145, *w tych kilka paragrafach* II, 165.

Złożona deklinacja przymiotników i zaimków.

§ 458. Deklinacja złożona przymiotników, liczebników porządkowych, imiesłowów i niektórych zaimków wytworzyła się w języku polskim według tegoż typu, co w języku starosłowiańskim (p. Gr. stsł. § 142 i n.) i w innych językach słowiańskich, t. j. zasadniczo wskutek połączenia w jeden wyraz form przypadkowych przymiotnikowych deklinacji imiennej z odpowiedniemi formami zaimka **ji*, **ja*, **je*, np. N. sg. f. **dobra-ja* > *dobrå*, N. Ac. sg. n. **dobro-je* > *dobré*, I. pl. m. n. **dobry-jimi* > *dobrymi*, N. pl. m. **dobri-ji* > *dobrzy* i t. d. Niektórych jednak form przypadkowych tej deklinacji nie można wywieść z takich zrostów, i to powtarza się we wszystkich językach słowiańskich, por. np. stsł. I. sg. m. n. **dobry-jimь* > *dobrym* zam. **dobromь-jimь*, tak samo też mamy w polszczyźnie: *dobrym* < **dobry-jimь*. Zapewne działał tu wpływ analogji do takich form jak G. sg. N. Ac. pl. f. **bosy-jě*, I. pl. m. n. *bosy-jimi*. W polskim i innych językach zachodnio słowiańskich

są tylko pewne właściwości odrębne w niektórych przypadkach, np. ściągnięcie w N. sg. m. *ъji* > *y*, *ьji* > *i*: **dobrъji* > *dobry*, **tanьji* > *tani*; dalej w G. sg. m. n. końcowe *-ajego* powinnyby dać ściągnięte *-ågo*, por. *wołajemy* > *wołåmy*, tu jednak według przypuszczenia Gebauera (Hist. mluvnice $^3/_1$ 1534) wpłynęła analogja do *jego*, *mojego* i t. p., wskutek czego powstało *dobrego*. W ogólności wszystkie formy deklinacji złożonej w czasach historycznych upodobniły się do deklinacji zaimków z wyjątkiem N. Ac. sg. m.; we wszystkich innych przypadkach odmieniają się tematy twarde, np. *dobry* jak *ten*, miękkie, np. *tani* jak *jen*. Różnica polegała tylko na tem, że samogłoska końcówki w przymiotniku była długa, potem pochylona, w zaimku zaś krótka, otwarta; ale i to się z czasem wyrównało.

Deklinacja złożona ustaliła się wcześnie, to też od najdawniejszych znanych czasów zaszły w niej tylko niewielkie zmiany, wspólne ze zmianami, które zanotowaliśmy w deklinacji zaimków.

Liczba pojedyncza.

§ **459**. N. Ac. V. sg. m.: *angieł boży* Kśw. a r, *bogobojny* d v, *Bog wszemogący* a v, *trojaki skutek* c v, *krol miłościwiejszy, szczedrzejszy* c v, *kłodnik skowany* b v, *taki* d v, *lud głupi* Fl. 73, 19, *wiekui ociec* Ath. 10. *w żywot wiekui* Ath. 39, *jaki ociec, taki syn* Ath. 7, *ktory jest krol* 23, 8, *ten isty* 23, 5, *wszeliki święty* 31, 7, *jest iny* Ann. 3, *na każdy dzień* 67, 21, *żadny czas nie jest bezpieczny* Rej Zwrc. 151 v, *Benedykt dwanasty* Bls. 186, *kilkanasty sejm zrywamy* Kon. I, 178.

N. Ac. V. sg. n.: *śmierne narodzenie* Kśw. c r, *na będące dobro* b r, *na ktore* (świadectwo) c r, *w lepsze* b v, *w kakie wrzemię* c r, *kie jest błogosławieństwo* XV w. R. XXII, 273, *kie jest czekanie* Puł. 38, 11. N. sg. m. *ki* (np. *ki djabeł*) odpowiada stsł. *kyji*, n. *kie* < **koje* przez ściągnięcie samogłosek.

N. V. sg. f.: *święta Katerzyna* Kśw. b r, *każdą duszę zbożną* b r, *prawą nogę* a r, *sławę bożą* Fl. 18, 1, *na wielką noc* Bls. 150 v, obok czego także *na wielkę noc* Bls. 147.

§ **460**. G. sg. m. n. (m. także w funkcji Ac. sg.): *widziech angieła mocnego* Kśw. a r, *krola żydowskiego* a r, *urażonego* b r, *ogarnionego* c r, *położonego* c r, *leżącego* b r, *skutka dwojakiego* b v, *każdego skutka* b r, *trzeciego dnia* Fl. Ath. 36, *oddalił jeś bliźniego* Fl. 87, 18; *kiegoż djabła* Górn. T. 2, *do piątegonastego dnia* Mącz.

167 r a, *trzeciegonastego dnia* Bls. 138, *wiecznego krolewania* Kśw. a v, *s tajnego sierca* c r, *dobra wiekujego* b r, *do miasta murowanego* Fl. 59, 10. Forma *kiego* z dawniejszej **kojego* przez ściągnięcie samogłosek.

G. sg. f.: *ot wieczne śmierci* Kśw. c r, *nijedne piecze* b r, *z rękt nieprzyjacielskie* Fl. 106, 2, *od dusze rozumne* Ath. 30, *czas dobrej wolej boże* 68, 16, *od malutkiej gory* 41, 8, *mocy gospodarskie* Sul. 93, *z ziemie egipskie* BZ. Lev. 26, 13, *od potwarzy ludski* Fl. 118, 129, *ode wszelki złej drogi* 118, 97. Pierwotne są formy na *-e* (p. § 396); formy na *-ej* są upodobnione do form D. L. sg. f. W Fl. i innych zabytkach, prócz Gn., w olbrzymiej ilości przeważają formy na *-ej*, natomiast w Gn. są wyłącznie formy na *-e*, np. *matki boże* 26, które w XV w. spotykają się coraz rzadziej i w w. XVI już ich niema w zabytkach. Natomiast ukazują się formy na *-i, -y*, np. *w ciele każdej żywy rzeczy* Lor. 73, będące modyfikacją fonetyczną form na *-ej*. Podobne formy w psalmie 118 psałterza Fl. wyżej przytoczone może raczej powstały przez analogję do deklinacji niezłożonej.

D. sg. m. n. *k dobremu* Kśw. b r, *sędzi, sirocie i cichemu* Fl. 9, 41, *utoka ubogiemu* 9, 9, *ku Bogu nawyszszemu* 56, 3, *wrocisz każdemu* 61, 11, *ogrodzeniu wypędzonemu* 61, 3, *pokoleniu wszelikiemu* 70, 20.

D. sg. f. *ku studnicy żywej* Fl. 41, 2, *służbie ludskiej* 103, 15, *prawdzie bożej* 18, 9. W Gn. formy na *-e*, gdyż tam ustalił się typ dopełniacza przeniesiony na celownik: *ku wiekuje światłości* 1 b.

§ **461.** I. sg. m. n.: *skutkiem miłosirdym* Kśw. d r, *świętym ońcem* d v, *nabożnym modlenim* c v. *s świętym święt będziesz* Fl. 17, 28, *duchem przednim* 50, 13, *zwiędłym mie uczyniła* 118, 139, *ciężkim siercem* 4, 3, *ktorymkolwie imieniem* Naw. 87, *przed miastem krakowskim* Bls. 360, *z niemałym ludem* 360 v, *hardym i wspaniłem człowiekiem* Orz. 234, *szczyrym więzieniem* Sk. 398. Zrzadka tylko trafia się końcówka *-em*, ze względu jednak na to, że obie te końcówki *-ym, -im* z jednej strony i *-em* z drugiej mieszały się z sobą w w. XVIII, Kopczyński zalecił tu używać pierwszej w rodzaju męskim, a drugiej w nijakim.

I. sg. f.: *trudną niemocą* Kśw. b r, *czcią wieliką* Fl. 67, 12, *wszelką karmią* 106, 18.

§ **462.** L. sg. m. n.: *we zborze asyrskiem to je pogańskiem* Kśw. a r, *na wysokiem stolcy* d v, *w błędnem stadle* b r, *w świętem*

pisani b r, *w wrzemiennem dobrze* b r, *w ludu ciężkiem* Fl. 34, 21, *w gniewie ziemskiem* 34, 23, *w pokoju w tem istem* 4, 9, *w zakonie bożem* 1, 2, *we wszelkiem czasu* 118, 20, *na szyrokiem mieście* 30, 10, *w kościele wielikim* Puł. 21, 27, *na stolcu świętym* 46, 8, *o mężu statecznym* 127 arg., *w miernym jedzeniu* Sekl. Kat. F 2 r, *na drugim miejscu* Bls. 359, *w trzecim wojsku... na dobrym polu* 360 v, *w szostymdziesiątym lecie* J. Koch. II. 469, *na innym miejscu* Sk. 396. Wskutek mieszania końcówek *-ym* lub *-im* z *-em* Kopczyński zalecił pisownię, jak w I. sg.

L. sg. f.: *w miłości bożej* b r, *w trojakiej rzeczy znamienitej* c v, *w glinie głębokiej* 68, 2, *w drodze wiekujej* 138, 23, *we wszelikiej ziemi* 8, 1, *w pamięci wiekuje* 111, 6, *na puszczy idumejskie* Puł. 62 arg., *w robocie ludskie* 72, 5, *o mocy boże* Moys. arg., *w ziemi straszne* Deut. 13. Są to formy upodobnione do pierwotnych dopełniaczów; toż w Gn. stale: *we wtore niedzieli, w trzecie niedzieli* 2 a.

Liczba mnoga.

§ **463.** N. V. pl. m.: *nadęci* Kśw. a r, *siedzący, leżący, umarli* b r, *tacy są* b r, *wszytcy pisani będą* Fl. 138, 15, *synowie ludscy* 35, 8, *bliźni moi* 37, 11, *ktorzy są mołwili* 11, 4, *kacy uczynkowie przeklęci* XV R. XXV, 266, *precz ode mnie źli!* J. Koch. I, 203, *wierni! Pana miłujcie* I, 50, *Pana wspomieńcie, cnotliwi!* I, 51. Comparativa oraz przymiotniki na *-szy* w odniesieniu do rzeczowników męskich osobowych mają formę na *-szy* do połowy w. XVII: *ludzie nasposobniejszy są* 1609 Petr. I, 2, *przychylniejszy byli* II, 15; *nielepszy synowie* 1614 Sim. 3, 43, *gorszy wnukowie* 3, 44, *teraźniejszy* Starowolski, Lament 20, *wszyscy inszy* 26, *inszy zowią* 1659 Theatrum świata I, 132, *my inszy* I, 158, *sposobniejszy są* I, 161. Dopiero w Sielankach Zimorowica z r. 1663 mamy mieszane formy: na *-szy* i na *-si*: *insi* 1, 92; 5, 15; 15, 269; 15, 297, *znaczniejszy rycerze* 10, 5, *bojaźliwsi* 14, 196, *starszy nie słychali nasi* 15, 38, *ludzie okrutniejszy* 15, 149, *zjadlejszy nad jaszczorki* 15, 150, *ciekawsi* 15, 302. *goście wczorajsi* 16, 5. *przedniejsi, celniejsi męże* 16, 75, *rokują starszy... młodszy* 16, 242-3. *inszy szyją przypłacili* 16, 295, *rzemieślnicy najprzedniejszy* 1674 Kochow. Liryki 42, *starsi nad ludem* 110, *możniejszy zabierają* 1688 W. Pot. Mor. I, 144, *godniejszy honoraci* I, 149, *książęta możniejszy* 1696 W. Pot. Poczet herbów 24, *inszy* 33, *drudzy młodszy* 38, *największy prorocy* 39, *najprzedniejszy poetowie* 41, *starszy Laszy* 140, *starsi* 38, *zbojcy wczo-*

rajsi 1697 W. Pot. Argenida 33, *najnieszczęśliwsi* 61, *insi* 84, 126, *możniejsi* 91, 107, *dzisiejsi* 97, *dalsi* 122, *insi* 1694 Rozmowy Artaksesa 191, *najmężniejsi* 540, *najlepsi* 550, *mniejsi* 500, 535, *nieszczęśliwsi* 503, *cięższi* 529; w Farsalji *sposobniejsi* 5, *pewniejsi* 21, *godniejsi* 23. Stale *-si* w w. XVIII: *pierwsi* 1732 Gościecki 93, *insi* 138, *najsławniejsi olbrzymi* 1743 Nowe Ateny I, 97, *autorowie świeżsi* I, 141, *teraźniejsi Włosi* I, 187, *więksi książęta* I, 379. Podobnie wahają się formy na *-ży* i *-zi*: *nieduży hetmanowie* Orz. 92, *świeżi występują* Mącz. 44 v b, *święci boży* Sk. 46, *słudzy boży* Zimor. Siel. 11, 310, *trzeci chyży zbiegają* 1674 Kochows. Liryki 41, *Szwicerowie duzi* 67, a więc już od XVI wieku. Por. § 101 i 422.

Ac. pl m.: *w zastępy pogańskie* Kśw. a r, *ine krole* c v, *cedry libańskie* Fl. 36, 37, także w funkcji N. pl. *chwalcie gospodna wszelkie skoty* 148, 10, *kozionogie satyrowie* Petr. II, 19 (str. 110).

N. Ac. pl. n.: *słowa znamienita* Kśw. b r, *gdzie są miłosierdzia stara* Fl. 88, 48, *wszelka żwierzęta leśnaa* 103, 21, *wrota nakrassza otworzona są* Naw. 42. Forma nijaka została zastąpiona przez żeńską raz w Fl. *oniemiałe dziąsła*. Obie te formy mieszają się w XV w.: *takie drzewa albo im rowna* Sul. 80, *drugie drzewa droga* 80, *wielga dowinienia... wielgię dowinienia* 28. W XVI w. już tylko formy na *-e*: *złe powietrza* 1543 Kat. 10.

N. Ac. pl. f.: *widzcie wielikie przyjaźni* Kśw. c r, *we złe chustki* c r, *głębokie myśli* Fl. 91, 5.

§ **464**. G. pl.: *ludzi grzesznych* Kśw. a v, *wielikich grzechow* c r, *wrogow widomych i niewidomych* c r, *pieluszek dobrych* c r; *jakiś szelest jakichsi ludzi* N. Ateny III, 248.

D. pl.: *ku synom izraelskim* Kśw. a v, *cztwiorakim ludziem* b r, *mowi siedzącym, śpiącym, leżącym, umarłym* b r, *godom niniejszym* d r; bardzo rzadko trafia się końcówka *-em*: *czestnikom, którem służe* Sul. 96.

§ **465**. I. pl.: *tajnymi grzechy* Kśw. c r, *złymi uczyn[ki]* c r, *ktorymi grzechy* c r, *miedzy martwymi* Fl. 87, 4, *strzały gorającymi uczynił* 7, 14, *w radach, ktorymi myślą* Puł. 9, 22; w XVI w. mieszają się końcówki: *-ymi, -imi* z *-emi*: *świętościami ustanowionymi* Sekl. Kat. b 12, *dobremi ludźmi, temi słowy* a 3 v, *synmi bożemi* g 4 v, *z Prusy pierwszemi* Bls. 359, *wdzięcznymi i milszemi* Sk. 8, *sstają się czystymi i powściągliwemi* 33, *miedzy żywemi i umarłymi* 84, *z niewiernemi* 399, *kopytami końskimi* 400, *głupimi czyni... inemi*

gardzić... z takimi grzechami 420. W XVII, a zwłaszcza w XVIII w. ustala się *-emi*, Kopczyński jednak zalecił pisać *-emi* tylko wtedy, kiedy N. pl. kończy się na *-e*: *szybkiemi końmi*.

L. pl.: *we złych skutcech* Kśw. b r, *w krolech pogańskich* c v, *we księgach sądskich* a v, i t. d. stale z końcówką *-ych, -ich*; wyjątkowe uchylenia np. *na świeżech koniech* Lor. 155.

Liczba podwójna.

§ **466**. N. Ac. du. m. w zabytkach staropolskich nie różni się od tegoż przypadku deklinacji niezłożonej, gdyż tu i tam ukazuje się końcówka *-a*, różniąca się tylko w obu deklinacjach iloczasem, którego nie oznaczano w piśmie. Ze względów syntaktycznych w wyrażeniach: *byłasta oba naga* BZ. Gen. 2, 25, *bosta była oba stara* Gen. 18, 11, uznajemy formy przymiotnikowe za należące do deklinacji niezłożonej, natomiast forma złożona jest w wyrażeniu *dwa młoda pachołki pojmie z sobą* BZ. Gen. 22, 3, podobnie: *dwa jazy rybna* AGZ. XVIII, 124.

N. Ac. du. n. f.: odpowiednio do stsł. *dobrěji, pěšiji* po ściągnięciu dwu ostatnich zgłosek powinnibyśmy mieć *dobrzy, pieszy*; odpowiadają temu dwa przykłady staropolskie: *uczynił dwie świecy wielicy* (z **velicě-ji*) BZ. Gen. 1, 16 i *swoi święci ręce* XV Mac. Dod. 105; jeszcze jeden przykład niepewny: *oczy gospodnowi* Fl. 33, 15 (można też czytać jako N. pl. *gospodnowy*).

G. du.: *dział ręku ludsku* Fl. 113, 12, *ze dwu klejnotu obcu* Sul. 103, także w funkcji Ac. du. m. przy rzeczownikach osobowych: *trzeciu dwu pospolite świadki ma wieść* (*świadki* zam. *świadku*) Sul. 71.

D. du.: *ku uszyma Faraonowyma* BZ. Gen. 50, 4.

I. du.: *przed oczyma gospodnowyma* Fl. 108, 13, *przed oczyma angielskima* 137, 2, *dwiema świadkoma lepszyma albo znamienitszyma swą szlachtę doświadczy* Sul. 103, *skorkama koziełkowyma oszyła* BZ. Gen. 27, 15, *oczyma ględającyma* XV rp. Jag. nr. 2151, *poklęknął nagima kolanoma* XV Mac. Dod. 105, *rekama kapłańskima* Naw. 98, *oczyma nie choryma albo ślepyma ale zdrowyma* Krom. 333, *czarném oczéma* J. Koch. I, 329, podobna też forma w zabytku XV w.: *roznema wołoma* PrFil. III, 290.

L. du.: *na dwu mału miastku* Gn. 4 b, *na skrzydłu orłowu* BZ. Ex. 19, 4.

§ **467.** Formy deklinacji niezłożonej i złożonej mieszały się z sobą. Stosunkowo rzadko się zdarzało, by formy niezłożonej użyto zamiast złożonej; wyraziliśmy przypuszczenie, że G. sg. f. w Fl.: *ludski, wszelki* powstały pod wpływem analogji do form takich, jak: *ońcowy, macierzyny*; może również ta przyczyna wywołała formy w Kazaniach Gn. *u swe miły matuchny* 180 a, *we dwojaki rzeczy* 179 a, natomiast w późniejszych zabytkach końcowe *-i, -y* należy uznać za odbicie końcówki *-éj*, np. *do dzisiejszy godziny* koniec XV Gn. ap. 2 a, *żony umarły* 1551 rp. Gn. 1 A, Gen. 23, *o ktory rzeczy* Lor. 190, *zaszkodzi mojej dobry powieści* Mącz. 114 r b, *na przedniejszy części* 212 v b, *w żołnierski służbie* 286 r a, *trudny rzeczy się podjął* 328 r a, *jakiś jest u mnie wagi* 338 r a, *jakiżkolwiek wagi* 338 r b, *z pośrzedni linijej* 350 r b, *jakiś nadzieje* 350 v a, *trzeci godziny* 400 r b, *ku żołnierski służbie* 461 v b, *dobry myśli jest* Leop. Jacob. 5, *w niniejszy prawdzie... takowy wielmożny chwały* II Pètr. 1, *na latosi niwie* Zim. 2, 179, *smakowity jagody* 4, 19, *jutrzenki rany* 5, 40, *od szable pogański* 9, 23, *po puszczy głęboki* 12, 75, *w płci niewieści* W. Pot. Mor. III, 354, *koło kury suchy* 588, *łani postrzelony* (D. sg.) Ben. J 3 v. Zdarzają się też formy na *-yj*, np. *wirzchnij mocy* ok. 1413 JA. XIV, 503, *o żadnyjem sprawiedliwości nie wiedział* Lor. 165 v, *przeciw morskij srogości* J. Koch. I, 183, *z ktoryjeś strony widziała* Sim. 12, 6, *piękniej ci u roboty, w tyjeś przodek miała* 13, 127.

Analogicznie do deklinacji rzeczownikowej utworzono formy V. sg. f.: *o nieszczęsno wygrano!... o cnoto mniej łaskawo!* w tragedji Zairy i Orozmana, tłum. z Woltera, Wilno 1753.

§ **468.** W przeciwieństwie do nowotworu *żaden* (p. § 434) inne zaimki niekiedy ulegały wpływowi analogji do form złożonych, np. *na samy wirzch* BZ. Ex. 19, 20, *to same* 1471 MPKJ. V, 130, *w ony wiekuji żywot* pocz. XV Wisł. nr. 1681, *jedne gnieść, abyś drugie wystawiał* Lor. 115 v, *żony winne są w pokorze zachować* Sk. 180, *na słowo jedne* Ben. D 6.

§ **469.** Dawne przymiotniki niezłożone żeńskie na *-a*, które z czasem przeniesiono do kategorji rzeczowników, mimo to nie wszystkie odmieniają się według niezłożonej deklinacji; często nazwy miejscowości mają nieustalone formy, np. *w Częstochowie* albo *w Częstochowej* (np. u Reja Apok. B b 2); nazwy żon na *-owa* przybierały formy deklinacji złożonej, np. *krolową* Lor. 166 v, *na prośbę swe krolewe* Gn. 11 a, *krolowej* Chw. I, 39, *zabił królową żonę swoję*

Bls. 128 v, *słucha krolowej spowiedzi* J. Koch. II, 133, *na krolową łowi* II, 137, *wojewodzinej, starościnej* Wróbel, Psałterz A 2 b, *na podstolinej* Krasicki, Pan Podstoli II, 72, podobnie *rządczynej, burgrabinej, starościnej* 1553 Bpp. XXVIII, 2, *z Wielkiej Polskiej* 3; dziś *królowej* ale *starościny*.

§ **470.** Rzeczowniki męskie na *-a* z poprzedzającą spółgłoską miękką, np. *sędzia, burgrabia, hrabia* obok zwykłej imiennej deklinacji przybierały też formy deklinacji przymiotnikowej złożonej, czego przykłady znajdujemy już w zabytkach XV w., np. *do sędziego* Sul. 55, *od szurzego* Bls. 179 v, *szurzemu* 322 od *szurza* — 'szwagier'.

Takież rzeczowniki, kończące się niegdyś w N. sg. na *-e*, np. *podstole, podczasze* (p. § 157), także wcześnie zaczęły się odmieniać według przymiotników złożonych, np. *podstolego* 1397 Leksz. II, nr. 607, *podkomorzemu* 1407 Hube Zb. 88, *panu łowczemu* 1401 Piek. 39; przybrały też końcówkę *-y, -i* w N. sg., np. *podczaszy, podkomorzy, podskarbi* 1532 Bartłomiej z Bydgoszczy.

Zapożyczone imiona chrzestne, które w łacinie kończyły się na *-ius*, w języku polskim przyjęły w N. sg. końcówkę przymiotnikową *-i, -y*, wskutek czego i dalsza ich odmiana ukształtowała się na sposób przymiotników, np. *Aleksy* pocz. XV R. XIX, 103, *Aleksego* 106, *Aleksemu* 103. *Cieszęta ręczył Austacemu* (Eustachius) 1402 JA. VI, 206, *Więcieńcemu* (Vincentius) *nie zastawiono sołtystwo* 1407 Hube Zb. 88. Tak samo i później odmieniano, jak i teraz odmieniamy nazwiska cudzoziemskie na *-i, -e*, np. *Alfieri, Andrée*.

Forma N. Ac. sg. n. deklinacji złożonej używana też była jako przysłówek analogicznie do formy na *-o* deklinacji niezłożonej, np. częste w zabytkach stp. *nikakie*, a także: *męskie poczynali* Lor. 126, *towarzyskie mowi* 138, *ludzkie* 138 v.

Konjugacja.

§ **471.** Do konjugacji należą w pierwszym rzędzie formy czasownikowe we właściwem znaczeniu tego słowa, t. j. odmieniające się według osób, oraz formy czasownikowo-imienne: imiesłowy i bezokolicznik, mimo, że nie wyrażają ani osoby, ani czasu, ani trybu.

Imiesłowy i bezokolicznik zaliczono do systemu konjugacyjnego, gdyż tworzą się one regularnie od każdego czasownika, oraz wchodzą w skład form właściwych czasownikowych takich, jak np. formy osobowe czasu przyszłego lub przeszłego.

Bezokolicznik do tego stopnia w naszej świadomości przybrał charakter czasownikowy, że w nowoczesnych słownikach jako najcharakterystyczniejszy typ czasownikowy wystawia się na pierwszem miejscu właśnie bezokolicznik. Z tego głównie względu niektórzy gramatycy polscy system konjugacyjny w pierwszym rzędzie oparli na formie bezokolicznika.

Bądź co bądź jednak istotną formą czasownikową jest ta, która różni się zasadniczemi cechami od formy imiennej lub zaimkowej, a mianowicie tem, że ma swą własną fleksję, odmieniając się według osób, czasów, trybów, stron, a przeto najracjonalniej podział na konjugacje przeprowadzić według form czasu teraźniejszego trybu oznajmującego strony czynnej.

Tej głównej zasady trzyma się znaczna większość nowszych gramatyków polskich, co jednak nie przeszkadza, że w szczegółach prawie każdy z nich różni się od innych, prawie każdy tworzy swój własny system. Chcąc oprzeć obraz rozwoju konjugacyj polskich na podstawie historyczno-porównawczej i wychodząc z języka prasłowiańskiego, musimy się liczyć z tem, jaki system okazał się najdogodniejszym do przedstawienia konjugacji prasłowiańskiej. Jest nim niewątpliwie najbardziej w nauce spopularyzowany system Leskiena, zastosowany wprawdzie do jednego z języków już wyodrębnionych z prasłowiańszczyzny, ale najstarożytniejszego w piśmie ze wszystkich języków słowiańskich, a przeto jeszcze niewiele się różniącego od prajęzyka Słowian. Jest to system konjugacji starosłowiańskiej (starobułgarskiej, starocerkiewnej), wyłożony w Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache (Heidelberg 1909), por. Gr. stsł. § 157.

Jakkolwiek konjugacja polska ma niektóre swoiste cechy morfologiczne, które nie mogą się zgodzić we wszystkich szczegółach z systemem Leskiena, to jednak główna podstawa podziału odmian czasownika polskiego może tu pozostać taż sama, i dlatego przyjmiemy tutaj ów system, wprowadzając do niego tylko pewne szczegółowe zmiany konieczne.

Z punktu widzenia dzisiejszego pociągnie to za sobą pewne niedogodności, zwłaszcza z powodu znacznie zatartej dziś różnicy

między konjugacją (według Leskiena klasą) pierwszą a drugą; mimo to jednak ze względu na wyżej wymienioną przyczynę, wbrew temu, co zostało wprowadzone do zbiorowej Gramatyki polskiej, wydanej przez Polską Akademję Umiejętności (Fleksja § 64), zachowujemy tu bez zmiany podział na głównych pięć konjugacyj (klas) Leskiena.

Końcówki osobowe.

§ **472.** Jak system deklinacyjny, tak samo i konjugacyjny opiera się na różnicach końcówek różnych szeregów fleksyjnych. Najważniejszą z nich jest różnica między końcówkami słów tematycznych i atematycznych, sięgająca okresu praarjoeuropejskiego, ze względu jednak na ogromną ilość i późniejsze zróżniczkowanie formy czasowników tematycznych ta podstawa nie jest wystarczającą dla okresu prasłowiańskiego, w nim bowiem zaszedł proces morfologicznej absorbcji, dzięki któremu w miejsce jednego szeregu końcówek pierwotnych utworzyły się różne szeregi końcówek rozszerzonych, i stan ten odbija się dotychczas w języku polskim. Tak np. kontynuacją pierwotnej końcówki słów tematycznych 2 os. l. p. jest w języku polskim spółgłoska *sz* (*š*), dziś jednak tak samo, jak to już było w okresie prasł., gdy zestawiamy z sobą formy 2 os. l. p. *bierzesz*, *robisz*, wyodrębniamy w swej świadomości końcówki (w porównaniu z pierwotną końcówką) rozszerzone *-esz*, *-isz*, do których składu weszła samogłoska, niegdyś należąca do tematu. W dalszej konsekwencji to nas skłania do uważania czasowników z temi rozszerzonemi końcówkami za należące do dwu różnych konjugacyj, jakkolwiek pierwotnie tworzyły one konjugację jedną.

§ **473.** Na gruncie prasłowiańskim, a potem i polskim w zakresie pierwotnych końcówek konjugacyjnych zaszły pewne zmiany, których najświeższe wyjaśnienie znajduje się w książce A. Meilleta, Le slave commun (Paryż 1924) str. 261—278.

W pierwotnej konjugacji praarjoeuropejskiej były dwa szeregi końcówek osobowych: jeden charakteryzował czasy główne, drugi czasy historyczne. Pierwszy z nich zawierał dwie końcówki dla 1 os. l. p.: *-mi* dla czasowników atematycznych, *-ō* dla tematycznych. Kontynuacją praae. *-mi* jest prasł. *-mь*, polskie *-m*, np. praae. **es-mi*, prasł. **jes-mь*, stp. *jeś-m*. Natomiast prasł. końcówka 1 os. l. p. słów tematycznych *-ǫ*, której odpowiada polska *-ę*, nie jest kontynuacją praae. *-ō*, i jej pochodzenie jest niejasne.

§ **474.** Praae. końcówka 2 os. l. p. *-si* w językach słowiańskich wskutek przyczyn fonetycznych rozszczepiła się na *-šь* i *-sь*, polskie *-sz* i *-ś*: w typie czasowników takich, jak **vozī-si* końcówkowe *s* (po *ī*) wymieniło się na *χ*, które przed *i* przeszło na *š*, stąd **vozišь* i tę końcówkę przeniesiono potem na inne tematy samogłoskowe, przeto np. **beresь* zam. **beresь*; ponieważ zaś rdzeń słów atematycznych kończy się na spółgłoskę zębową, przeto tu wymiana *s* na *χ* nie nastąpiła i stąd formy — **jesь* < **jes-sь*, **dasь* < **dad-sь*, **věsь* < **věd-sь*, **jasь* < **jad-sь*. W polszczyźnie zachowała się tylko pierwsza z tych form: stp. *jeś*, gdy inne upodobniły się do tematycznych: *dasz, wiesz, jesz*. Wszystkie języki słowiańskie w 2 os. l. p. różnią się od starosłowiańskiego, który tu ma końcówki *-ši, -si* niejasnego pochodzenia. Przypuszczeniu, że stsł. forma jest ogólna prasłowiańska i że w innych językach słowiańskich końcowe *i* znikło, przeczy to, że zniknięcie końcowego *i* na gruncie słowiańskim jest zjawiskiem późnem, wskutek czego w pisanych zabytkach językowych zachowały się jeszcze szczątkowe formy bezokoliczników i rozkaźników z końcowem *-i*, gdy tymczasem wyłączność i powszechność końcówki *-šь, -sь* wskazuje na jej wielką starożytność; drobne wyjątki, wynotowane przez A. Meilleta (str. 269) nie rozstrzygają wątpliwości.

§ **475.** Jeszcze mniej jasne są stosunki w zakresie końcówek 3 os. l. p.; kontynuacją praae. *-ti* jest słowiańskie *-tь*, które ukazuje się tylko w konjugacji staroruskiej oraz w stp. *jeść*; natomiast w stsł. mamy końcówkę *-tъ*, której też odpowiada jedyna forma polska *jest*; nadto w ogromnej większości języków słowiańskich 3 os. l. p. nie ma żadnej końcówki, co zdawałoby się wskazywać na praae. końcówkę czasów historycznych *-t*. Przeczy temu według A. Meilleta (str. 271) to, że w dialektach serbskich forma 3 sg. praesentis ma końcową samogłoskę długą, np. *nesē* w przeciwieństwie do tejże osoby aorystu *nese* z dawnego **nese-t*, coby wskazywało, że w czasie teraźniejszym znikło coś więcej, niż samo końcowe *t*. Przypuszczenie jednak o zniknięciu końcowego *-tь* lub *-tъ* nie może być poparte dziś znanemi w nauce warunkami fonetycznemi i musiałoby być wywołane przez jakiś czynnik szczególny, którego odgadnąć nie możemy. Nadto pozostaje niewyjaśniony stosunek między słowiańskiemi końcówkami *-tь* i *-tъ*. Kontynuacje wszystkich tych końcówek zachowały się na gruncie polskim jedynie w trzech obocznych formach: *jest*, które występuje od naj-

dawniejszych czasów w zabytkach, w stp. *jeść* oraz w stp. i gwarowem *je*; poza tem mamy w 3 sg. tylko bezkońcówkowe formy.

§ **476**. Os. 1 l. mn. na gruncie słowiańskim ma końcówki: *-mъ, -my, -mo, -me,* których wzajemny stosunek jest niejasny; język polski zgadza się ze stsł., gdyż najzwyklejsza forma starosłowiańska na *-mъ* zachowuje się w języku polskim w tych czasownikach, które kończą 1 sg. na *-ę*, np. *bierzem, piszem, wozim*, jakkolwiek te formy są mniej rozpowszechnione od form na *-my*: *bierzemy, piszemy, wozimy*, które znowu w stsł. ograniczają się prawie wyłącznie do kodeksu supraslskiego. Można sądzić, że końcówka *-my* powstała na miejscu dawniejszej *-mъ* pod wpływem zaimka osobowego *my*: *my robim* > *my robimy*.

Końcówki polskie gwarowe *-ma* i *-me* są też nowotworami; pierwsza, właściwa gwarom zachodnim, zapewne powstała przez analogję do końcówki liczby podwójnej *-wa*; druga cechuje gwary południowe od Śląska cieszyńskiego ku wschodowi na Podhalu do Sanu i Kaszubszczyznę; śląskie *-me* mogłoby być objaśnione wpływem czeskim, który jednakże nie sięgał nigdy na wschód aż tak daleko, a tem bardziej na Kaszubszczyznę, przeto raczej polskie formy na *-me* zostały wywołane dążeniem do wyrównania formy 1 pl. z formą 2 pl. na *-cie*. Prasł. *-mъ* mogłoby być kontynuacją praae. *-mon* lub (co mniej pewne) *-mos*.

§ **477**. Os. 2 l. mn. ma końcówkę *-te*, która odpowiada praae. *-te* (np. gr. φέρετε) i w pols. wymieniła się na *-cie*: *bierzecie*.

§ **478**. Os. 3 l. mn. miała końcówkę praae. *-nti*, która w słowiańskich formach tematycznych na gruncie słowiańskim powinna dać *-ǫtь* (gdzie *ǫ* z tematowego *-o-*+*n* przed spółgłoską **bheronti* > **berǫtь*, **pisjonti* > **pišǫtь*); po spółgłosce zaś końcówkowe *n* (między dwiema spółgłoskami) brzmiało jako zgłoskotwórcze *n̥* i w rezultacie dało *ę*: **věd-n̥tь* lub **věd-ьntь* > *vědętь*. Formy na *-tь* są tylko w str., natomiast w stsł. mamy formy na *-tъ*, w polskim i innych słowiańskich na samogłoskę nosową. Powtarzają się więc tutaj stosunki podobne do tych, które zaznaczyliśmy dla 3 sg. I znowu tu różne języki słowiańskie, a między nimi i polski, wskazują na długość końcowej samogłoski nosowej, co według A. Meilleta (str. 273) ma być dowodem, że nosówka niegdyś nie była głoską końcową. W języku polskim mamy więc niekonsekwencję: w 3 pl. wzdłużenie końcowej samogłoski (*ę*>*ą*), w 3 sg. zachowaną jej krótkość, ale

i w 2 sg., np. *bijesz* mamy *e* otwarte (dawniej krótkie) mimo zniknięcia końcowego *-ъ*.

§ 479. Końcówki liczby podwójnej w języku polskim są następujące: 1 *-wa*, 2 i 3 *-ta*; z nich tylko os. 2 pokrywa się zupełnie z formami stsł., np. stp. *jesta*, stsł. *jesta*; natomiast w os. 1 czasowniki stsł. mają końcówkę *-vě*, a w 3 *-te*. Stosunek ich do praae. nie jest jasny.

§ 480. Dla czasów historycznych pierwotnie charakterystycznemi były końcówki liczby pojedynczej i 3 os. l. mn.: *-m*, *-s*, *-t* i *-nt*. Stosownie do praw fonetycznych utworzono formy stsł. aorystu asygmatycznego sg. 1: *nesъ* < **neso-m*, 2 *nese* < **nese-s*, 3 *nese* < **nese-t*, 3 pl. *nesą* < **neso-nt*; prawidłową jest też forma 1 pl. *nesomъ* < **neso-mon*, 2 pl. *nesete* < **nese-te*. W aoryście sygmatycznym, który szczątkowo zachował się w języku stp., zaszły już niektóre zmiany swoiste na gruncie prasł.: 1 sg. stsł. *něsъ* A. Meillet (str. 56 i 275) wyprowadza z **nēs-m* i w związku z tem objaśnia przejście form 1 pl. i 1 du. do typu tematycznego: *něs-o-mъ*, *něs-o-vě*. Ten stan rzeczy odbija się też w formach staropolskich, np. 1 sg. aorystu *bych* < **byχъ* < *bhūs-m*; 2 sg. *by* < **bys-s* < **bhūs-s*, 3 sg. *by* < **bys-t* < **bhūt-t*, 1 pl. *bychom* < **byχ-o-mъ*.

§ 481. Z dwu końcówek 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego *-mъ* i *-my*, pierwsza zdaje się pierwotniejszą, natomiast druga jest tak rozpowszechniona, że użycie pierwszej możemy uważać tylko za przygodne, częstsze nieco jedynie u niektórych pisarzy, zwłaszcza XVI—XVIII wieku. W Kśw. mamy jedną tylko formę na *-my*: *nałazimy* d v; w Fl. i Puł. obie formy się mieszają, n. p. w obu psałterzach *będziem* 19, 5 (2 razy), 20, 13; 43, 10 (2 razy), 64, 5, 65, 5; 79, 19; 89, 12; *będziemy* 45, 2; natomiast Fl. *będziem* 79, 4; 79, 8, gdy w Puł. *będziemy* i odwrotnie Fl. *będziemy* 79, 20 a w Puł. *będziem*; w Fl. *wzowiemy* 19, 8, *wzowiem* 19, 10; w Fl. *odchodzimy* 79, 19, w Puł. *idziem* i t. d. W zapiskach sądowych poznańskich z początku XV w. mieszają się formy: *świadczymy* i *świadczym*; w BZ: *nie pojdziemy po rolach, ale podziem po drodze* Num. 20, 17. Z pisarzy XVI w. J. Kochanowski używał dość często form na *-m*, np. *ujźrzem* I, 59; 207, *cierpiem* 76, *przecz się boim* 90, *zamilczem* 134, *musiem* 198, *siedziem* 278, *dzierżem* 283, *widziem* II, 188, *zwodzim* 260, *postanowiem* 261. Skarga chętnie się też niemi posługuje: *prosiem* 12, *wychodzim* 15, *przychodzim*, *otworzym*, *dowiedziem*,

będziem 26, *bierzmujem się* obok *gdy się bierzmujemy* 28; *bierzem* (2 razy), *wychodzim* (2 razy), *piszem*, *rodzim się*, *przychodzim dostajem* 31, *wątpiem* 33, *musiem* 36, *bojem sie*, *mowim* 134, *wysławiem* 193, *bojem się*, *przywodziem* 230, *na inszy czas się upomniem* 353, *pieścim*, *uczyniem*, *musiem* 421.

Jeżeli jednak 1 os. l. p. kończy się na *-m*, to 1 os. l. mn. zawsze ma końcówkę *-my*. Tak więc w ps. Fl. i Puł. zawsze jest *jesmy* (raz tylko w Fl. znajduje się forma 1 pl. *jesm*, ale według objaśnienia wydawcy zachodzi to w końcu wiersza wskutek braku miejsca na ostatnią literę). W ostatnich kilkudziesięciu latach formy na *-m* w pewnych działach piśmiennictwa, np. w literaturze naukowej, wychodzą zupełnie z użycia, nabrały bowiem afektacyjnego charakteru.

System konjugacyjny.

§ 482. Na pierwszy rzut oka mogłoby się zdawać, że sama zasada naszego podziału na konjugacje różni się od zasady Leskiena, ten bowiem swój podział na klasy oparł na właściwościach tematowych, my zaś opieramy go na różnicy końcówek. Jest to jednak niezgodność tylko pozorna, gdyż Leskien nie brał pod uwagę działania morfologicznej absorbcji i zaliczał do tematu te głoski, które dziś uważamy za składowe części końcówek; cała więc różnica polega u nas na pewnem przesunięciu linji granicznej między tematem a końcówką.

Odpowiednio przeto do systemu Leskiena dzielimy czasowniki polskie na 5 klas czyli konjugacyj według następujących końcówek:

Konjugacja I *-ę, -'esz*[1]): stp. *grzebę, grzebiesz*; *piekę, pieczesz*; *mogę, możesz*; *plotę, pleciesz*; *wiodę, wiedziesz*; *niosę, niesiesz*; *wiozę, wieziesz*; *klnę, klniesz*; *dmę, dmiesz*; *mrę, mrzesz*; *zowę, zowiesz*; *biorę, bierzesz.*

Stosownie do formy bezokolicznika konjugacja ta dzieli się na dwie grupy:

A. Bezokolicznik z końcówką *-ć* < *-ti* lub jej modyfikacją fonetyczną: *grześć* zam. **grzeć*, por. stsł. *greti* < **grepti* < **grebti*; *piec* < **pekti*; *móc* < **mokti* < **mogti*; *pleść* < **pletti*; *wieść* <

[1]) Apostrof tu oznacza, że samogłoska następuje po spółgłosce miękkiej, lub takiej, która niegdyś była miękką.

**vetti* < **vedti*; *nieść* < **nesti*; *wieźć*, fonetycznie *wieść* < **vesti* < **vezti*; *kląć* < **klьnti*; *dąć* < **dьmti*; *mrzeć* < **merti*.

B. Bezokolicznik z końcówką *-ać*: *zwać* < **zvati*; *brać* < **bьrati*.

Konjugacja II *-nę, -niesz*: *dźwignę, dźwigniesz*; *minę, miniesz*; *w-stanę, w-staniesz*.

A. Bezokolicznik z końcówką *-nąć*: *dźwignąć* < **dvignǫti*; *minąć* < **minǫti*.

B. Bezokolicznik z końcówką *-ć*: *w-stać* < **vъs-stati*.

Konjugacja III *-'ę, -'esz* po spółgłosce, *-ję, jesz* po samogłosce. Leśkien należące tu czasowniki dzieli na pierwotne i pochodne.

1. Czasowniki pierwotne: *mielę* < **meljǫ*, *mielesz* < **melješь*; *porzę* < **porjǫ*, *porzesz* < **porješь*; *kolę* < **koljǫ*, *kolesz* < **kolješь*; *czeszę* < **česjǫ*, *czeszesz* < **česješь*; *wiążę* < **vęzjǫ*, *wiążesz* < **vęzješь*; należą tu nadto niektóre pochodne odimienne, np. *trzepiecę* < **trepetjǫ*, *trzepiecesz* < **trepetješь*; stp. *znaję, znajesz*; *gniję, gnijesz*; *szyję, szyjesz*; *ob-uję, ob-ujesz*; *łaję, łajesz*; *wieję, wiejesz*, stp. *umieję, umiejesz*.

A. Bezokolicznik z końcówką *-ć*: *mleć* < **melti*; *prać* < **porti*; *kłać* < **kolti*; *znać, gnić, szyć, ob-uć*.

B. Bezokolicznik z końcówką *-ać*: *czesać, wiązać, trzepiotać, łajać, wiać* < **wiejać*.

2. Czasowniki pochodne od niejednozgłoskowych tematów na samogłoskę *-a*: stp. *wołaję, wołajesz*; na samogłoskę *-e* < *-ě*: stp. *umieję, umiejesz*; lub na *-u*: *mianuję, mianujesz*.

A. Bezokoliczniki z końcówką *-ć*: wszystkie tematy na *-a* i *-e*: *wołać, umieć*.

B. Bezokoliczniki z końcówką *-ać*: wszystkie tematy na *-u* z prasł. dyftongu *ou̯*, który przed samogłoską wymienił się na *ov*: *mianować*.

Konjugacja IV *-'ę* (<*-jǫ* gdzie tematowe *i* wymieniło się przed samogłoską na *-j*), *-isz*: *noszę* < **nosjǫ, nosisz*; *wożę* < **vozjǫ, wozisz*; *chodzę* < **χodjǫ, chodzisz*; *wrócę* < **vortjǫ, wrócisz*; *widzę* < **vidjǫ, widzisz*; *słyszę* < **slyχjǫ, słyszysz*.

A. Bezokolicznik z końcówką *-ić*: *nosić, wozić, chodzić, wrócić*.

B. Bezokolicznik z końcówką *-eć*: *widzieć, słyszeć*.

Nadto jeszcze od czasownika *śpię, śpisz* bezokolicznik wyjątkowo tworzy się z końcówką *-ać*: *spać*, prasł. **sъpati*.

Konjugacja V, do której pierwotnie należały atematyczne czasowniki z końcówką 1 os. l. p. *-m* < *-mь*: *jeśm, dam, wiem, jem.* W ich odmianie zaszły z czasem znaczne zmiany a nadto wskutek nowego wyrównywania form przybyły liczne czasowniki z 1 os. l. p. na *-m,* które dawniej do III konjugacji należały.

Z tego pobieżnego przeglądu form widać, że różne typy bezokolicznika mieszają się w różnych konjugacjach; to też według konjugacyj wyżej wyliczonych będziemy rozpatrywać tylko formy czasu teraźniejszego trybu oznajmującego strony czynnej; pochodne od nich formy imiesłowu teraźniejszego i rozkaźnika są tak ujednostajnione, że niema potrzeby rozkładać je na oddzielne konjugacje.

Czas teraźniejszy trybu oznajmującego strony czynnej.

Konjugacja I.

§ 483. Ogólny typ nie uległ zmianie od czasów najdawniejszych: sg. 1 *biorę,* 2 *bierzesz,* 3 *bierze,* pl. 1 *bierzemy,* 2 *bierzecie,* 3 *biorą,* du. 1 *bierzewa,* 2 *bierzeta,* 3 *bierzeta.*

Spółgłoska rdzenna we wszystkich formach z wyjątkiem 1 sg. i 3 pl., gdzie jest twardą, ulega zmiękczeniu, gdyż pierwotnie samogłoska tematowa ukazywała się jako twarde *o* w 1 sg., 1 pl., 1 du. i 3 pl., a jako miękkie *e* w innych osobach. Na gruncie prasł. uległo to zmianie; wskutek dążenia do wyrównania form zastąpiono tematowe *o* przez *e* wszędzie tam, gdzie *o* nie stało się samogłoską nosową, a więc wszędzie poza os. 1 liczby poj. i 3 liczby mn.: *bierzemy* zam. **bieromy, bierzewa* zam. **bierowa,* analogicznie do *bierzesz, bierze, bierzecie.*

Jako dalszy krok do wyrównania form objawia się wpływ analogji tematów, w których końcowa spółgłoska była zmiękczona, na tematy 1 os. l. p. i 3 os. l. mn. z twardą spółgłoską tematową: według *bierzesz, bierze...* tworzono formy: *bierzę, bierzą,* jako też i ptcp. praes. *bierząc, bierzący.* Wpływ ten objawiał się w tym i w innych tematach na *r, rz* tylko niekiedy np. *bierzę* 1394 Leksz. II, nr. 1638; 1405 Hube Zb. 112, *bierzą* Sul. 46, *zbierzę* BZ. Neh. 1, 9, *'zbierzą* Jos. 7, 9, *w usta bierzą* Sekl. Kat. E 1 v, *stąd się bierzą złości* Lor. 73, *majętności nie bierzą* 16, *bierzę to na się* Mącz. 126 r a, *bierzą* J. Koch. II, 44, *pierzę* vel *piorę* Cn., tamże *dzierzę* (w II wydaniu błędnie wydrukowane *dzier-żę* z dawniejszego

dziorę) = 'drę'. Podobnie powstała forma *czcię* u J. Kochanowskiego *ja czcię twój zakon święty* I, 200, co wydawca objaśnia jako 'czczę', ale to raczej zam. *cztę*, według *czciesz, czcie*, gdyż temu odpowiada w tekscie łac. testimonia tua exquisivi.

§ 484. Natomiast rozpowszechniły się wyrównane w tenże sam sposób formy od tematów na spółgłoskę wargową; tak więc w starszych zabytkach mamy *zowę* BZ. Num. 22, 20, *wzowę* Puł 55, 10, także w XVI w. *zową* Orz. 31 i 41, ale Skarga pisze *zowią* 17, także 357, a Troc notuje formy *zowię, jak to zowią*; dalej *rozsypę* Puł. 88, 33, *nasypą* Sk. 391, natomiast *sypię* Cn.; podobnie *pogrzebę* BZ. Gen. 23, 13, *grzebą* Rej Wiz. 42, co potem wymieniono na *grzebię* Cn.; *skubę* u Reja stale, *skubię* Cn. Największej zmianie uległo stp. *żywę*, które już w XV w. według analogji do *żywiesz, żywie* przybrało formę *żywię*, np. w psałterzu Puł. *żywą* Ez. 19, *żywący* Ez. 22, *żywących* 26, 19, obok czego *żywiący* 142, 2, *żywiących* Ez. 11; w XVI w. *żywią* Orz. 56 i t. d.; potem ukazuje się forma *żyję*, np. *ja inaczej nie piszę, jeno jako żyję; pijane moje rymy, bo i sam rad piję* J. Koch. II, 409; tutaj *żyję* dorobiono do *żyć*, jak *piję* do *pić*, ale forma *żywię* z miękką spółgłoską prawdopodobnie ułatwiła powstanie nowotworu *żyję*, który się rozpowszechniał w drugiej połowie XVI w., np. *człowiek żyje* J. Koch. I, 59, *Bóg na niebie żyje* II, 205, *użyją* I, 62, ale jeszcze w XVII w. mieszają się z formami na *ú*: *żywiemy* Sim. 3, 32, *żyją* Zim. 17, 358 i tak samo u niektórych pisarzy XVIII w., np. u Benisławskiej: *żywię* E 2 v, obok *żyję* E 3 v, gdzie formy z *ú* są już niewątpliwie archaizmami.

W języku stsł. było *plěvǫ, plěveši*, inf. *plěti*, czemu odpowiada polskie *plewę, plewiesz, pleć*, zachowane w gwarze około Sanoka (K. Nitsch, Monografje polskich cech gwarowych. Nr. 3 prasł. *ľ* str. 31); w inuych gwarach małopolskich są już formy: *plewię, plewiesz*, co można objaśnić jako wyrównanie podobne do *żywię* zam. *żywę*, według *żywiesz*. W języku stp. było *plewę*, por. *wyplewę* 1471 MPKJ. V, 114 i tak samo jeszcze u Leopolity Jer. 12, 17. Obok formy *plewę* powstała forma *pielę*, urobiona do inf. *pleć* na podobieństwo *mielę, mleć*; *wypiel* 1471 MPKJ. V, 97 (evellas), *wypielemy* u Lindego cytat z Postylli Grzegorza z Żarnowca. Przypuszczenie o pochodzeniu form *pielę, pielesz* uzasadnia fakt, że w dzisiejszym języku literackim i w gwarach całej Polski, z wyjątkiem Małopolski, jest we wszystkich formach konjugacyjnych wyrównanie czasowników

pielę i *mielę*, np. *pełł* — *mełł*, *pielony* — *mielony*, *pełty* — *mełty* i t. d. Obok *pielę* pod wpływem *pełł* utworzyły się też formy *pelę*, *pelesz*. Natomiast formy konj. IV: *plewię*, *plewisz*, *plewić* mają początek niejasny i mogą być wprawdzie nowotworem według *plewię*, ale może też są to oboczności odwieczne jak *kroję* — *kroisz*, *kroić* obok *kraję*, *krajesz*, *krajać*. Przeciwko odwiecznemu pochodzeniu tych oboczności przemawia to, że formy *plewisz*, *plewić* są poświadczone zabytkami dopiero od końca XVI w. *wyplewimy kąkol* Wujek, Postylla większa r. 1584, str. 89.

§ 485. Odwrotny kierunek wpływu osoby 1 sg. i 3 pl. na inne objawia się w gwarach polskich, o czem pisał K. Nitsch w Języku Polskim I, 229: „Os. 1 l. mn. ter. *mogemy, chodzemy*“, ale wpływ ten się tu ogranicza do tej jednej tylko formy 1 pl., por. *przydemy* Ciszewski, Krakowiacy 283, *pójdemy* tamże 135, Wisła VIII, 64, Kolberg, Krak. IV, 301. Wobec tego ograniczenia, nie można wpływem 1 sg. objaśnić staropolskich form, gdzie twarda spółgłoska ukazuje się przed *e* w 2 lub 3 os. sg. Stp. *żrze* Lor., *ożrze się* Rej Wiz. 66 wymieniono na *żre*, *ożre się* lub *żre* nie pod wpływem 1 sg. *żrę*, ale drogą czysto fonetyczną, podobnie jak *żrzebię* wymieniło się na *źrebię*, a *srzoda* na *środa*.

§ 486. Jak *biorę*, *bierzesz*, odmieniało się niegdyś **dziorę*, *dzierzesz* zachowane w XV i XVI w.: *zdzierzesz* Puł. Hab. 15, *dzierzesz* Ezop 225, *dzierze* 181; inf. miał formę *drać* i od niego tworzono imiesłów na *-ł*: *drał* 1396 TPaw. IV, nr. 5297 i t. p.; pod wpływem niejasnych przyczyn czasownik ten upodobniono do typu *trę* — *trzeć* i utworzono formy *drę* — *drzeć* dość wcześnie, gdyż na to wskazują formy: *silvam non darł* 1395 TPaw. III, nr. 3666, *nie darł chmielu* 1399 TPaw. IV, nr. 3090, *darty jedwab* 1394 MMAe. XV, 186, quando *się łyka drą*, tunc ea *drzy* pocz. XV, R. XXIV, 62. Zamiast tych form *drę*, *drzesz* możnaby raczej oczekiwać nowotworów według analogji do inf. *drać*, jak to bywa w dzisiejszym języku dzieci, mówiących *bram*, *brasz* zam. *biorę*, *bierzesz*; tej ostatniej analogji uległ jedyny czasownik, który musiał istnieć w języku stp. **siorę*, **sierzesz* (*sierząc* Ezop 52). Ślad odmiany *bram*, *brasz* zachował się w wyrażeniu, zapisanem w słowniku Mączyńskiego: avidi in proelium ruunt — *ochotnie sie do bitwy brą albo sypą* 361 v a (oczekiwalibyśmy tu jednak **brają*), bo od czasownika, odpowiadającego stsł. *borjǫ sę* — pugno, 3 pl. w języku polskim brzmiałaby *borzą się*, a zresztą nie odpowiadałoby tu i zna-

czenie, gdy tymczasem stp. *brać się* znaczyło 'wychodzić': *bierz się ku Labanowi* BZ. Gen. 27, 43 (fuge), *brałasta się społu do miasta* Num. 22, 39 (perrexerunt), *brali się po poloch* Judith 6, 8 (profecti sunt), *bierze się, idzie* — vadens 1471 MPKJ. V, 69, a także w znaczeniu 'opierać się', 'odpierać': *przesilnie się brali* BZ. Jos. 8, 20 — restitissent.

Według formy inf. zmieniono formy *wzowę, wzowiesz,* będące w wyłącznem użyciu do końca XV w. na *wezwę, wezwiesz* (analogicznie do *wezwać*); *wezwiesz* pisze Seklucjan w Nowym Testamencie 163 b, a potem ta forma coraz bardziej się rozpowszechnia.

§ 487. Czasowniki z tematem na spółgłoskę zwartą tylno- lub przedniojęzykową obok form dawnych, utworzonych według typu I konjugacji, mają także późniejsze formy według konjugacji II, t. j. z nowym tematem na *-n*: prasłowiańskiemu **rekǫ* odpowiada stp. *rzekę,* zachowane i w późniejszych okresach, np. *coż na to rzeką monarchowie* Gość. 125, ale oddawna ukazują się nowsze formy: *panie Ubyszcze, rzeknęć to słowo* 1397 Hube Zb. 29, *rzekniesz* BZ. Ex. 19, 12; *rzekną* Krom. 206; *kamo od oblicza twego uciekę* Fl. 138, 6, BZ. I Reg. 27, 1, *ucieką* Fl. 103, 8 i podobnie w późniejszych zabytkach, np. *ucieką pulsy ożywiające* Tward. Paskw. 29; forma nowsza *ucieknę* 1520 JA. V, 138; *ledwie się stąd nie wściekę* Trembecki, Syn marnotr. akt III, sc. 2, dziś *wścieknę się*; *przysięgę* BZ. II Par. 21, 24, *odpust osięże* Bls. 160 v, *ciebie nie dosięże miecz* J. Koch. I, 154, *nieba dosięgą* Kochows. 274, obok czego już u Opecia *osięgną* 37, *posięgną ludzie* Kniaźnin, Balon pieśń IX, zwr. 15, dziś także *przysięgnę*; *wyrzygę* Fl. 144, 7, obok *wyrzygną wargi* Fl. 118, 171; *oblęgę* BZ. I Reg. 15, 6, *oblęże* (miasto) IV Reg. 19, 32, *oblężecie* IV Reg. 11, 8, *ulężesz* J. Koch. I, 153, *polęże* I, 154, dziś częściej *oblegnę, polegnę, ulegnę*; odosobnione: *żywi lęgną ofiarą wściekłości* Luz. 96.

Podobnie nowe formy konjugacji II utworzyły się obocznie przy dawnych formach konjugacji I od słów z tematami na przedniojęzykową spółgłoskę zwartą i wyparły je z użycia. Najdawniejsza taka wymiana form objęła konjugację słowa **padę,* por. stsł. *padǫ, padeši, padetъ,* polskie od najdawniejszych czasów *padnę, padnie* Fl. 9, 32; 44, 7; 139, 11, *padniecie* 81, 7, *padną* 17, 42; 21, 31, *upadną* 90, 7; podobnie **kradę,* stsł. *kradǫ,* stp. *kradnę*: *Łaszcz nie kradnie* 1400 TPaw. III, nr. 4905; natomiast *kładę* po-

zostało w użyciu i tylko niekiedy używano formy *kładnę* Bob. II, 469.

Stp. *rostę, rościesz* i t. d. zachowywano w użyciu aż do XVIII w.: *rostą* BZ. IV Reg. 19, 29, *roście* Sim. 13, 62, Krasicki, Doświadcz. 169, *włosy rostą* N. Ateny III, 479, obok czego występowały nowe formy: *rosną* Petr. III, 24, *urośnie* Sim. 12, 41, *rośnie* Rozm. Artaksesa 222, które w w. XIX są już w wyłącznem użyciu. W języku stp. była odmiana: *kwtę, kwciesz* i t. d., gdzie zbieg spółgłosek po zniknięciu ъ (**kvьtǫ*) sprawiał widocznie trudność w wymawianiu, gdyż wprowadzano tu różne zmiany: *zakwcie* Fl. 89, 6, *wezkwiecie* (zam. *wezkwcie*) *świątość moja* 131, 19, *kwiet otektćwie* 102, 14; w Puł. odpowiadają im formy *zakwcie* 89, 6; 102, 14, *wezkwcie* 131, 19; *zakwcie* BZ. Num. 17, 5, *klwtą* 1471 MPKJ. V, 33, *rozum kwcie* 1510 Aleksandr. 135 v, *rozum kwcie myślenim* 1588 Kato, Disticha, *kwiat nie kcie* P. Koch. Goffred p. 16, zwr. 15, wreszcie także *zak[w]tnie* obok *zakwitnie* 1471 MPKJ. V, 26; ostatecznie pozostały w użyciu tylko formy *kwitnę, kwitniesz* i t. d. Wyszły też z użycia formy *cztę, cześ*, np. *jakoż się czcie* Kśw. b r, *cztę* Legenda o św. Aleksym w. 9, *czcie* Leop. Mat. 24, 15, *co ćciesz, pamiętaj* 1588 Kato, Disticha, z końcem XVI w. formy te wychodzą z użycia.

§ 488. Była też szczątkowa forma konjugacyjna w XV w.: *słowie* — ‘nazywa się’, także ze zmienionem znaczeniem, odpowiadającem dzisiejszemu ‘to jest’: *zgromadziłem je k rzece, jeż słowie Tia* BZ. II Esdr. 8, 43, *to słowie błogość* R. XXII, 234, *wlazł na gorę słowie Tabor* 235, *niźli ją pojął słowie w stadło* Kałużn. 21, *od mego ołtarza odłączysz słowie wydasz ji* 21, *łajał abo słowie karał* Lor. 78 v.

Od niektórych czasowników albo nie tworzy się forma czasu teraźniejszego, np. od *wzdąć*, albo też takie formy trafiają się tylko wyjątkowo, np. *weszcznie tumult* Kon. III, 190 od *wszcząć*. Dzisiejsze *wezmę* brzmiało dawniej prawidłowo *weźmę* (< **vьzьmǫ*) Opal. 149; potem wymieniono to na *weznę* W. Potocki, Jovialitates 26, znane w dzisiejszych gwarach. Od *gnać* wyszło z użycia *żonę*: *rozżenie ich gniew boski* N. Ateny, III, 417.

Konjugacja II.

§ 489. W czasie teraźniejszym nie różni się od pierwszej i w czasach historycznych nie zaszła w niej żadna zmiana; w ję-

zyku stp były takież formy, jak dziś: *dźwignę, dźwigniesz, dźwignie, dźwigniemy, dźwigniecie, dźwigną; minę, miniesz, minie, miniemy, miniecie, miną.* O przeniesieniu jakiegoś czasownika z tej deklinacji do innej może być mowa tylko wtedy, gdy nie tworzy się już od niego bezokolicznik na *-nąć*, a to zaszło z czasownikiem *giąć* zam. **gnąć* < **gębnǫti*; dziś więc *gnę, gniesz* zaliczamy do konjugacji I, gdyż odmiana tego czasownika nie różni się całkowicie niczem od odmiany *klnę — kląć, tnę — ciąć* i t. d.

Czasownikowi stsł. *pomęnǫ, pomęneši* odpowiada stp. *wspomięnę*, por. *wspomięnął* Puł. 77, 44, lub *wspomionę* z zatratą nosowości samogłoski rdzennej przed sufiksalnem *n*: *sam siebie wspomienie* Kśw. c r, *acz nie spomienę* Fl. 136, 7, *wspomienę* Puł. 136, 7, *wspomioną* Fl. 21, 29, *wspomionę* J. Koch. I, 127, *pocieszyciel wspomienie wam wszystko* Budny, Jo. 14, 26; obok tego *wspomnię, wspomnisz* por. § 512.

Niektóre inne czasowniki tej konjugacji zostały też zapomniane np. *tarnę wszytek* J. Koch. I, 201, *ciało tarnie* I, 204, dziś tylko *cierpnę, cierpniesz.* Czasownik *oglądnę, oglądniesz*, uważany dziś za prowincjonalizm galicyjski, ukazuje się w piśmiennictwie polskiem od XV w. według K. Nitscha (JP. V, 101-108) u pisarzy, którzy ulegali ruskiemu wpływowi językowemu.

Konjugacja III.

§ 490 Za wzorem Leskiena dzielimy tę konjugację na grupy następujące (bez uwzględnienia formy bezokolicznika):

Grupa I. Czasowniki pierwotne z dawnemi tematami czasu teraźniejszego jednozgłoskowemi:

a) dawny temat czasu teraźniejszego kończy się na spółgłoskę, np. *mielę, kolę, porzę, wiążę, piszę*; należą tu także niektóre pochodne na *-cę*: *depcę, kłopocę, dygocę, chcę.*

b) dawny temat kończy się na samogłoskę, np. *baję, daję, kaję się, łaję*, (śnieg) *taje, kraję, staję*, stp. *znaję*, stp. *śmieję, śmieję się, wieje, dzieje się, chwieję się, leję, sieję*, stp. *śpieję, [po]dzieję, szyję, myję, kryję, biję, piję, [ob]uję, czuję, pluję, żuję, szczuję*; *pieję* ze stp. *poję*, a to właściwie należy do kl. I, gdyż *-oj* wchodzi do pierwiastka.

Grupa II. Czasowniki pochodne z więcej niż jednozgłoskowemi tematami:

a) tematy na *-a*, np. stp. *wołaję, wylewaję, powiadaję, graję* < **ъgraję*.

b) tematy na *-e*, np. stp. *umieję, marnieję, siwieję*.

c) tematy na *u*, np. *mianuję, ślubuję*.

Wszystkie dawne tematy czasownikowe przybrały w czasie teraźniejszym suf. *-je*, wskutek czego nowy temat w całej odmianie tegoż czasu ma jednakową spółgłoskę końcową, np. *porzę, porzesz*; *wiążę, wiążesz*; *piszę, piszesz*; *chcę, chcesz*; stp. *włodzę, włodzesz*; *kraję krajesz* i t. d.

Grupa I a.

§ **491.** Niektóre czasowniki upodobniły się w czasie teraźniejszym do innego typu na podstawie wspólności formy w bezokoliczniku. Taka zmiana zaszła w stp. czasownikach *kolę, porzę*, które miały formę inf. *kłóć, próć*; kiedy *ó* zaczęto wymawiać jak *u*, wtedy te formy kojarzono z bezokolicznikami takiemi jak: *pluć, snuć, truć, obuć, kuć*, a że od nich tworzono czas teraźniejszy *pluję, snuję* itd., przeto analogicznie do tego powstały formy *kłuję, pruję*. Innym wcześniejszym a podobnym do tych nowotworem był praes. *suję* (*kopce sując* 1400 Leksz. II, nr. 2710) urobiony od inf. *suć*, któremu odpowiadał praes. *sypę*, por. stsł. *szpǫ — suti*.

Wypisy z gramatyk i słowników od XVI do XIX w., dotyczące pisowni czasowników *kłóć, próć*, ogłoszono w Krakowie (b. r.) bezimiennie (przez L. Malinowskiego), p. t. „Jak pisano wyrazy *kłóć, kłół, kłóty, kłócie*; *próć, pról, próty, prócie*“. Okazuje się stamtąd, że formy *kolę, kolesz... porzę, porzesz* utrzymywały się aż do końca XIX w. i za jedynie poprawne były uważane, np. *kolę* Stojeński H 8 a, Mącz. 331 v, Cn. 289, Mesgnien 87 i t. d. i tamże stale inf. *kłóć*; wszystkie gramatyki aż do Małeckiego Gramatyki większej podają jako jedynie poprawną formę *kolę*, co też powtarza Małecki w Gr. hist. porówn. z r. 1879 (str. 303, 304). Pierwszy Stochel (Gram. historyczno-krytyczna jęz. pols. z r. 1854) zaznacza, że niektórzy piszą bezokoliczniki *kłuć, pruć* i tworzą czas teraźniejszy *kłuję, pruję*, a Fr. Malinowski w Gram. z r. 1869 notuje oboczne formy *kolę* || *kłuję, porzę* || *pruję*. Szybko potem nowe formy *kłuję, pruję* wzięły stanowczo górę w powszechnem użyciu nad *kolę, porzę* lub *porę*.

W przeciwieństwie do *kolę*, zamiast którego nigdy nie wymawiano **kołę*, występuje forma *porę* obok lub zam. *porzę* od początku

XVII w.; Knapjusz przytem rozróżnia znaczenie tych form: *porę* — dissuo, *porzę* — perstringo, t. j. 'kraję', 'rozcinam'; oboczność tych form zaznacza też Małecki w Gr. większej (r. 1863) str. 167 i w Gr. hist.-porówn. (r. 1879) I, 303. Oczywiście *porę, porzesz* utworzono analogicznie do *biorę, bierzesz*; podobnie przez analogję do czasowników I konjugacji utworzono formę *łamę, złamę* obok *łamię, złamię* i t. p.

§ **492.** Wspólność formy bezokolicznika na *-ać* dwu typów konjugacji III wywołała mieszanie form konjugacyjnych czasu teraźniejszego typu I a i II a, np. w Słowniku Knapjusza są podwójne formy: *kraczę — krakam, muszczę — muskam,* ale tylko *wiklę,* por. też *wikle* Luz. 125, dziś także *wtkłam*; mówią również *łuszczę* lub *łuskam* i t. d. W zabytkach polskich ukazuje się wcześniej to jedna, to znów druga forma. Widać z tego, że w jednych czasownikach zaszła zmiana pierwotnej formy typu I a na formę typu II a, w innych zaś odbył się proces tej zmiany w odwrotnym kierunku.

Od *zyskać* mamy w pieśni Bogurodzica rozkaźnik *zyszczy,* a więc 1 os. l. p. czasu teraźniejszego brzmiała *zyszczę*; formę *zyszcze* mamy zapisaną w XV w. Sul. 88, podobnie Tw. Leg. 200; dziś mówimy *zyskam.* Że zam. *ciosam, ciosasz,* mówiono niegdyś **cieszę,* **cieszesz,* tego dowodzi BZ.: *wyciesz sobie dwie cce* Ex. 34, 1, oraz *cieszą kamienie* Leop. I Par. 22, 15; *pląszę* z pocz. w. XV R. XXIV, 60, *pląsząc* 1447 R. XXIV, 352; 1455 JA. XIV, 495; BZ. IV Reg. 11, 12, dziś *pląsając, pląsam*; od *gnać* tworzył się czas teraźniejszy *żonę, żeniesz,* dziś *gnam,* nieznane Lindemu; *korzyszczę* w Rozmowie magistra ze śmiercią z XV w., ale u Knapjusza *korzystam*; *troszcze się* Mącz. 258 v a, Leop. I Cor. 7, 33, *troszcze mię* J. Koch. I, 289, dziś *troskam się,* lub według konjugacji IV *troszczę się, troszczysz się*; od *miotać* w stp. *miecę,* por. *mieccie* BZ. I Par. 24, 31, *miecą* Wujek Postylla mniejsza 471, Starowolski Reformacja 151; dopiero od XVIII w. *miota, miotają* (Linde); *sama sobą nie włodzę* Gn. 71 a, ale u Haura *władam, włada* (Linde); może też starsze jest *wikle się* 1436 R. XXIII, 277, niż *wikła się.*

Ta oboczność dwu typów bywa bardzo dawna; w języku stsł. już były oboczne formy *črьpajǫ* i *črьplję,* co odpowiada polskim *czerpam* i *czerpię*; ta ostatnia jest bardziej rozpowszechniona dzisiaj, tamta była zwyklejsza dawniej: *czerpaj* Sk. 23, *czerpam* Cn, *czerpasz* Nar. II, 26, *czerpa* Mick. Konrad Wallenrod (pieśń o Wilji).

Od *ględać* mamy w XV w. praes. *glądzę*: *oczy glądzą* w Żalach umierającego, ale w Kśw. *glądają* b r, a nadto *gląda* 1471 MPKJ. V, 63, *glądając* 85, por. stsł. *ględają, ględati* obok *glęždǫ, ględĕti*. W stsł. mamy *kapają* obok *kaplją*, taż sama oboczność w pols. *kapające* Fl. 71, 6, *kapiącymi* 1444 R. XXIII, 305, *kapie* BZ. II Par. 34, 21; 1471 MPKJ. V, 105. Oboczne są też formy *słusza* Fl. 32, 1, 64, 1; 92, 7, BZ. Num. 3, 36 i *słusze* BZ. Tob. 2, 21; 48, 18; 1466 R. XXII, 16; od *łkać* raz tylko trafia się forma *łcząc* w XV w. R. XXV, 222, poza tem *łka* 1437 Wisł. nr. 228, *łkajcie* BZ. Neh. 8, 9, *łkając* R. XXV, 208; 1466 R. XXII, 26; stsł. *orją, orješi*, p. *orzę, orzesz* obok *nie zorasz* Garcz. Anat. Ekscerpt I, karta 2 a.

Bywają przykłady, o których z pewnością można orzec, że formy na *-aję, -am* były starsze od form na *-ę*. Tak w stsł. było *kašljajǫ, kašljati* a więc pols. *kaszlam, kaszlać* przedstawia typ starszy niż *kaszlę, kasłać*. W zabytkach mamy tylko formy, które są kontynuacjami dawnego **kłamaję*: *kłamam* pocz. XV R. XXIV, 66, *kłamają* 1414 JA. XIV, 499; 1444 PrFil. V, 37, *kłama* BZ. Judith 5, 28, *kłamaję* (prtcp.) Gen. 19, 14, *kłamającego* 1466 R. XXII, 20, *kłamając* XV—XVI R. XXV, 227, *kłamam* Cn., natomiast *kłamię* od XVIII w. Podobnie starszemi wydają się: *kopasz* niż *kopiesz* Linde), *kopa lochy* Roks. 45, *w ziemi zakopa* N. Ateny III, 48; *drapaj* od *drapam* Orz. 197 obok *drapię* Cn., *złapa* u Kochowskiego 57 i niektóre inne.

Wspólność formy 1 sg. i 3 pl. praes. *troszczę się — piszczę — dotyczę — krzyczę* stała się niekiedy przyczyną mieszania III i IV konjugacji; o wymianie *troszcze się* na *troszczy się* p. wyżej; drugą taką wymianą było *tycze się* na *tyczy się*, o czem K. Nitsch w JP. IV, 122—125; przytoczone tam przykłady stwierdzają, że formy *tyczy się* użył dopiero Troc w słowniku z r. 1764; bezokolicznik kończył się na *-ać*, jak to stwierdza zapiska z r. 1405: *Sędziwoj* recepit pecuniam *swe prawe, jeż się nie tykały Dzierżkowa rękojemstwa* Piek. 260; od tegoż bezokolicznika tworzono też formę *tyka*: *los jego już mnie nic nie tyka* Trembecki, Syn marnotrawny akt I, scena 3.

§ **493.** Odpowiednio do stsł. *rъžǫ, rъžeši*, inf. *rzati* była forma stp. *rże* (dziś *rży*) Mącz. 270 v b i zapewne bezokolicznik **r-zać* (nie *rżeć*, jak to jest teraz), o czem można wnioskować z częstotliwego *poryzać*: *koń poryza* J. Koch. II, 228, *konie same poryzając*

łzy z oczu upuszczały Twardowski Wład. IV, str. 209, *on na niego poryza i fuka* W. Pot. Arg. 232 (Linde). Przejście tego czasownika do konj. IV dokonało się wskutek tych samych przyczyn, które wywołały wymianę form: *troszcze się* na *troszczy się*, *plewie* na *plewi*, *wspomienie* na *wspomni* i t. d. Ich podstawą była wspólność formy konj. III i IV w os. 1 l. poj. U Bielskiego jednak mamy też *koń zarża* 116.

§ **494.** W czasownikach z tematami na *-t*, np. *deptać*, *szeptać* tematowe *t* pod wpływem przyrostkowego *-j* wymieniło się w czasie teraźniejszym na *-c*: *depcę*, *szepcę* i t. d., np. *zdruzgoce* Tward. Paskw. 27, *kołaccie* 25. Z czasem jednakże ukazują się formy z *cz*: *depczę*, *szepczę*, a najwcześniejszy ich przykład u Skargi: *zdruzgoczesz* 202, potem według Kaliny w komedji Wacł. Rzewuskiego, Natręt, wydanej w r. 1759: *zabełkoczę* A 4, *wyszepczę* D 2 b, *wydepczę* D 2 b (Historja jęz. pols. 399). Tematy na *-st* prawidłowo mają tu *-szcz*, np. *świszczę*, *klaszczę*. Analogją do tych formacyj oraz do tematów na *-k*, np. *płaczę*, *skaczę* objaśniam i owe nowotwory: *depczę*, *kołaczę* (A. Kryński, Gram. jęz. pols. str. 262 i J. Łoś, Gram. jęz. pols. (zbiorowa) str. 270). W Sprawozdaniach Pols. Ak. Um. z czerwca 1924 r. K. Nitsch polskie *depczę*, *szepczę* i t. p. objaśnia wpływem jęz. biało- i małoruskiego, gdzie formy z *č* są normalne: *topʹču*, *ščebeʹču* (byłby tu więc proces podobny do wymiany form *krolewic*, *Zimorowic* na *królewicz*, *Zimorowicz*). Objaśnienie swoje popiera prof. Nitsch tem, że forma na *-czę* ukazuje się w wymowie kresów wschodnich i całej wschodniej części Polski, ale w Wielkopolsce do dziś panuje *depcę* i *szepcę*; widoczna więc, że wpływ ten szedł od wschodu, znalazłszy nadto w mazurzących Mazowszu i Małopolsce podporę w hiperpoprawnem dawaniu pierwszeństwa dźwiękom *š*, *ž*, *č*, gdzie tylko z jakiegoś powodu przyszło im współzawodniczyć z *s*, *z*, *c*. W typach takich, jak *młócę*, nie zaszła wymiana na **młóczę*, gdyż tylko dwie osoby (1 sg. i 3 pl.) mają *c*, inne zaś *ć*, niezwykła w polszczyźnie oboczność (*č* ‖ *ć*) wystąpiłaby tu więc — pisze K. Nitsch — w ciaśniejszym niż tam obrębie form czasu teraźniejszego; wreszcie oparło się temu wpływowi *chcę*, *chcesz*, gdyż przez brak *-o* było więcej oddalone od rus. *χoʹču*. Jako najstarszą formę z *č* Nitsch wykazuje *szczebięcząc* z r. 1616, napotkane w Prawie bartnem Skrodzkiego, pochodzącego z Kolna, a więc z pobliża białoruskiej granicy.

Od czasownika *chcieć* były też niegdyś tworzone formy stp.

z *-o*, ale w zabytkach zostały tylko drobne ich ślady: *chociał* Kśw. a v, *chocę* (prtcp. praes. m. sg.) 1399 TPaw. IV, nr. 570.

§ **495.** Pewna liczba czasowników tu należących wyszła z użycia, np. *chramie* XV Kałużn. 21, *kobyłki ogłodzą drzewie* BZ. Ex. 10, 5, *boć mi już słusze umrzeć* Tob. 3, 5; od tego czasownika tworzą się różne formy, np. u Suleda: *słusza* 61, 71, 78, 90, 94, 99, *słusze* 89, 91, 95, 96, 97, 104, 105, 107, a także *służa* 40, 59, 61, 69.

Grupa I b.

§ **496.** Prawie wszystkie czasowniki, należące do tej grupy, a wyliczone w § 490, zachowały dawną swą formę, przyczem samogłoska rdzenna nie uległa ściągnięciu z sufiksalnem *e*, np. *łaję, łajesz, łaje, sieję, siejesz, sieje* i t. d. Są tylko dwa wyjątki *znajesz, znaje* i *śmiejesz, śmieje*; tu nastąpiło ściągnięcie w formach z końcówkami, do których nie wchodzi samogłoska nosowa, więc: *znajesz* > *znåsz* i dalej: *znå, znåmy, znåcie, znåwa, znåta, śmiejesz* > *śmiész, śmié, śmiémy, śmiécie, śmiéwa, śmiéta*, ale 3 pl. *znają, śmieją*, ale od końca XVI w. powoli wchodzi w użycie forma *śmią*. Analogicznie do form: *dåm, dåsz, då* i *wiém, wiész, wié* utworzono formy 1 sg. *znåm* BZ. Deut. 33, 9, *śmiém* Naw. 116, *nie śmiem przysiąc* 1400 Przyb. 8. Formy nieściągnięte: *znaję, znajesz* zachowano w złożeniach prefiksalnych: *poznaję, wyznaję, doznaję, uznaję* i t. d., przyczem znów analogicznie do stosunku niedokonanego *daję* i dokonanego *dåm* utworzyły się pary czasowników niedokonanych: *poznaję, uznaję* i *poznam, uznam*. W języku stp. nie było tej różnicy, np. w Kśw. *uznaje, kiegdy zgrzeszył* w znaczeniu czasownika dokonanego *uzna*. W zabytkach forma 1 sg. na *-aję* i formy nieściągnięte wcześnie wychodzą z użycia: *znaje gospodzin drogę* Fl. 1, 7, *znaję* 1399 Leksz. I, nr. 2842, *znajemy* 1405 SKJ. III, 196, ostatni raz *znaję* Puł. 50, 4 zachowane w kopji z wcześniejszego wzoru; poza tem są już dzisiejsze formy, np. w BZ.: *znam* Jos. 2, 4, *znasz* Deut. 28, 33, *zna* Num. 24, 16, *znacie* Deut. 29, 16. Dla *śmieć* mamy dane dopiero z w. XV, przeważnie w dzisiejszej już postaci: *śmie* 1442 Stppp. II, nr. 3053, *śmiemy mowić* 1456 R. XXV, 263. Natomiast w dialektach ludowych dotychczas trafiają się formy stare: *znaje* Kolberg, Pozn. VI, 91; Zb. I, 6, *znajesz* Roger, nr. 285 i 286, *znaje* Zb. I, 6, kaszubs. *znajeme* Derdowski, O panu Czorlinscim 114, Tylko wyjątkowo *śmieje wyjąć* Sul. 31, *oczu podnieść nie śmieje* Ben.

C 5 v (archaizm lub raczej prowincjonalizm), ale w BZ. *śmie* Num. 24, 9, oczywiście także w 3 os. l. mn. *dopuszczać się śmieją* Sul. 31, jak i dziś powszechnie mówią, ale Szymonowic użył formy *śmią* 1593 Ślub opisany przez Simonidesa F 1 b, Siel. X, 44, co i dziś zdarza się słyszeć; natomiast stale *tleję* od czasów najdawniejszych do dnia dzisiejszego i tylko wyjątkowo spotykamy formy ściągnięte: *pokarm zetle w żołądku* 1535 Bpp. XXVIII, 108, *nie gasi, kiedy tle* Rej Zwrz. Bpp. XXX, 207, *tle* Zim. 6, 61 obok zwykłego *tleje* 6, 32.

§ **497**. Od *przeć, wyprzeć* — 'zepsuć się od ciepła i wilgoci' mamy najzwyklejsze formy *przeje, wyprzeje,* ale także z twardem *r*: *skiby preją* Haur 24, *w gumnie zapre i zapleśnieje* 6, *słońce piecze i od tego pre* 101, *pre pod obłokiem palącym* Leop. Iz. 25, 5, *wilgotność wypre* — 'wyparuje' Kresc. 75, zapewne wskutek pomieszania z *przeć, prę* — 'napieram', od którego także trafia się analogiczna forma *pre* (zam. *prze*) pod wpływem form: *prę, prą*.

§ **498**. Od pierwiastku **dě* tworzą się nieściągnięte formy czasu teraźniejszego, np. *język nowy rym dzieje* — 'tworzy' J. Koch. I, 176, ale od najdawniejszych czasów ukazuje się forma *dzie* — 'mówi', np. *jać, dzie, nie mogę być święt* Gn. 172 a, *gdy, dziewszytko uczynicie* R. XXII, 239, także w znaczeniu partykuły bez ściśle określonego znaczenia: *Dawid mowi: będę dzie nasycon* R. XXII, 240; odpowiada to stcz. formom czasu teraźniejszego: *diem, dieš, die, dieme, diete, diejú* — dico p. Gebauer, Hist. Mluvn. III, 2, 226, w stp. także w znaczeniu 'nazywać'; *mnie Jakob dzieją* BZ. Gen. 32, 23, *woda, co jej dzieją Roztoka* Długosz, Liber Benef. III, 354.

§ **499**. Inne czasowniki nie mają ściągnięcia zgłosek, n. p. *nie spieję* — 'nie zdążę' Cn.; stsł. *pěti, pojǫ* — 'śpiewam' miał w stp. odpowiednik *pieć, poję,* np. *wesele poją* 1534 B. Bydg., *zapoję* u Opecia, *poję* 1553 Bpp. II, 71 i jeszcze u Opalińskiego, natomiast Seklucjan używał formy *pieję* N. Test. B 2, *kur zapieje* Biblja gdańska Mat. 26, 34, *pieją koguci* W. Pot. Mor. III, 418. Nie ściągają się zgłoski *-ije, -yje, -uje* z jedynym wyjątkiem czasownika, którym posługiwano się bardzo często w 2 os. l. poj. *czujesz,* w wyrażeniu *to czujesz* ściągniętem na *to czusz* — 'to jest'. Najprawdopodobniej przejście od *čuješ* do *čúš* dokonało się w języku staroczeskim i stamtąd gotowa forma *czusz* przeszła do polszczyzny z zabytków XIV w. (później już cz. *čúš*). Znajdujemy ją w zabytkach

XV i XVI w.: *uczynił pokrywadło, to czusz modlitewnicę* BZ. Ex. 37, 6, *przez złodziejstwa, to czusz wyjąwszy złodziejstwo* Sul. 22, *sam czuż Antypater* (*czuż* zam. *czusz* przez nieporozumienie) ok. 1500 R. XL, 242, *umniejszyłeś go, czusz pana Chrystusa* Wrobel 16, *dziwne dzieje czusz starego i nowego Zakonu* ib.; *to czusz* — 'to jest' u Leopolity Act. 19, 4; Cor. 15, 37; Rom. 7, 4 tylko w I wydaniu, natomiast w III zastąpione przez *to jest*.

Grupa II a.

§ **500**. W języku stp. zachowały się najliczniej i najdłużej formy 1 os. l. poj. na *-aję*, np. *gdy podnaszaję rece moje* Fl. 27, 2, *wylewaję* (effundo) *modlitwę moję i zamęt moj powiedaję* (pronuntio) 141, 2, *trzymaję* 1402 Ks. Maz. I, nr. 252, *używaję* nr. 163, *pośpiewaję* pocz. XV R. XXIV, 68, *oskubaję, wywnętrzaję* 1422 PrFil. V, 28, *dożywaję* PrFil. V, 35, *wykładaję* 1437 Ks. Maz. III, nr. 2773, *domnimaję się* 1448 R. XXIV, 352, *rozdrapaję* I poł. XV R. XVI, 347, *wylewaję modlitwę moję i zamęt moj powiadaję* Puł. 141, 2, *wzdż[w]igaję ręce moje* 27, 2, *pożegnaję tobie* BZ. Ex. 20, 24, *przyznawaję się* Deut. 26, 3, *ja wam zaślubienia ścwirdzaję i przysiąg poćwirdzaję* Deut. 29, 14, *dawaję wiedzieć* Tob. 4, 21, *ścwirdzaję* 1471 MPKJ. V, 31, *przyrownaję* 118, *uciekaję się* Naw. 47, *kolana zgibaję i ręce składaję* 99, *sprzyjaję* 1527 Heyden 5.

Bardzo rzadkie są formy nieściągnięte z *-aje*, gdyż zgłoski te wcześnie uległy ściągnięciu: *okopaje* poł. XV R. XXIV, 65, *przywitaje* ok. 1510 PrFil. V, 391, *przyjaje* — 'sprzyja' Modlitewnik Konstancji SKJ. III, 115, *sprzyjaje* A. Koch. 373, *wygraje* 1702 Rozmowy Artaks. 550.

Formy te trafiają się dość często w gwarach ludowych, np. *wywijaje* Wisła VI, 233, *przyjeżdżaje, ugaszczaje* Kolberg, Maz. V, 209, *śrataje* — 'błogosławi' Kolberg, Lub. I, 188.

§ **501**. W najdawniejszych zabytkach ukazują się prawie wyłącznie formy ściągnięte: *pwacie* Kśw. a r, *wyprawia się* c r, *pobudza* b r, *ponęca* b r, *powabia* b r, *zna[mio]na* b r, *oświecasz* Fl. 17, 31, *odwracasz* 12, 1, *poddawasz* 17, 51, *odpędzasz* 87, 15, *paniasz* 88, 10, *otwarzasz, napełniasz* 144, 17, *pwa* 20, 7, *oprawia* 22, 1, *rozsypa* 32, 10, *obraca* 65, 5, *mija* 108, 22, *ogląda* 137, 7, *szukacie* 4, 3, *pwacie* 30, 31, *zapominacie* 49, 23 i t. d.; podobnie też *trwa* 1466 R. XXII, 17, *dba* Gn. 172 b, *dbasz* 1444 PrFil. V, 37 i in. Formy *zieję, ziejesz*, np. u J. Kochanowskiego *usta zieją* I, 204

są nowotworami wywołanemi analogją: *wieje* : *wiać, sieję* : *siać, zieję*: *ziać* zam. *ziaję*, por. stsł. *zijajǫ*.

§ **502.** Formy ściągnięte na *-asz, -a* i t. d. wywołały też ukazanie się powstałych pod wpływem analogji do *dam* form na *-am* w os. 1 l. p., co się dokonało w epoce przedpiśmiennej języka polskiego, jak na to wskazuje np. psałterz Fl. *pwam* 24, 1, *powiadam* 44, 1, *schowam* 88, 28, *wysłuszam* 90, 15. Liczba tych form z czasem się pomnażała przez nowe analogiczne twory w zakresie czasowników z bezokolicznikiem na *-ać*: *pocałowam* Op. 18, *okopam* 1556 N. Test. 99 b, *odwoławam się* 195, *kłamam* 211 b, *przypatrzam się* Lor. 97 b, *widam* Rej Wiz. 170 b, *oczekawam* Biblja Gdańska ps. 130, 5, *słycham* Gorn. Cc 7 b, *czerpam* Kras. Pan Podst. I, 85 i t. d. Przez analogję do częstotliwych np. *bywam, suszam wtorki* Rej Zwrz. 120 także *wierzam* : *wierzasz* 1510 Aleksand. 124, *bogatemu wierzają* Gaw. Siel. 153, również bezokolicznik *wierzać*; z innych nowotworów notujemy jeszcze *zoba*: *invidia go zoba* Farsalia 50 zam. stp. *zobie* — 'dziobie'.

Grupa II b.

§ **503.** W przeciwieństwie do poprzedniej grupy należące tu formy z pewnemi wyjątkami nie ulegają ściągnięciu, np. *boleję, siwiejesz, bieleje, starzejemy się,* także w starszym języku, np. *łaknieją* Modlitewnik Konstancji 72 (SKJ. III, 106), *wywietrzeje* (zam. dawniejszego *wywietszeje*) J. Koch. I, 61, *ciało twardzieje* Sk. 373, *pachnieją miody* Kniaźnin, Balon pieśń IV, zwr. 3.

Natomiast bardzo wcześnie uległy ściągnięciu formy z *-eje* od *umieć, rozumieć,* np. *umie* Fl. 88, 15, *rozumie* Fl. 40, 1, *nie rozumiemy* 1395 Leksz. I, nr. 2059, *rozumiemy* BZ. IV Reg. 18, 26 i t. d. podobnie jak od *śmieć* § 496. Tak samo też, jak *śmieje* Sul. 31, znajdujemy raz jeden u tegoż pisarza formę *rozumiejemy* Sul. 30, a nadto: *nie umieje* XV R. XXII, 244, *humiejesz* XV R. XXIV, 49, *rozumieje* 1510 Aleksand. 11 v. W os. 1 l. poj. *umiem* pod wpływem analogji do *jem, wiem* ukazuje się w zabytkach z końca w. XV, np. Gn. ap. 2 b. Niekiedy, ale tylko w najnowszych czasach, występują formy ściągnięte w 3 os. l. mn., zresztą rzadko np. *śmią, umią, rozumią,* co dotychczas jest jeszcze właściwością języka jednostek.

Również tylko zrzadka trafiają się w drukach formy ze ściągniętem *-eje* tej grupy czasowników, która ma w ogólnem użyciu

formy nieściągnięte, np. *prochnie* — tabescit XV R. XXIV, 48, *pomdle moc* Puł. 70, 10, zam. *pomdleje*, por. późniejsze: *mdlejesz*, *mdleje*; *twardnie* 1535 Bpp. XXVIII, 93, obok *twardnieje* tamże str. 77, *zgęstnie* Kresc. 33, *istnie* Stasz., Przestrogi II, 11, obok zwykłych form na *-eje*.

Grupa II c.

§ 504. W tej grupie nie zaszły żadne zmiany: stale formy czasu teraźniejszego się kończą na *-uję*, *-ujesz* i t. d., np. *miłuję*, *miłujesz*, *imuje się* 1536 Bpp. XXVIII, 83, *pokusa was niech się nie imuje* Leop. I Cor. 10, 13, *niechaj go owinują* Act. 25, 5 i t. d.

W nowszych czasach analogicznie do *wzywać* : *wzywasz*, *urywać* : *urywa* tworzą się nowe formy do bezokoliczników na *-ywać* (*-iwać*): *oszukiwasz*, *wykopywa* i t. d. Pierwszy ich ślad spotykamy u Gawińskiego w Trenach *opłakiwasz* B 3 b, także u Twardowskiego *oczekiwa* Paskw. 109; zaleca je również Fr. Malinowski, np. *oglądywam*, *oglądywasz* w Gramatyce II, 599, gdy powszechnie mówią *opłakujesz*, *wykopuje*, *oszukuje*. Tylko formy utworzone od tematów na *-n* częściej bywają tworzone z pomocą końcowego *-ywa* niż *-uje*: *wykonywasz*, *zjednywa*; rzadziej słyszymy *wykonuje*, a nikt nie mówi *zjednuje*.

Konjugacja IV.

§ 505. Czas teraźniejszy tworzy się z praae. sufiksem *-ī*, który na gruncie prasłowiańskim występuje jako *-j* przed końcówką os. 1 l. poj. oraz jako *-i* przed końcówkami spółgłoskowemi *-sz*, *-my*, *-cie*, a także w wygłosie os. 3 l. poj. W języku prasł. os. 3 l. mn. kończyła się na *-ętъ*, co objaśniają jako wpływ analogji słów atematycznych, np. **vědętъ* > **vědn̥tъ*, gdyż forma kl. IV **vidintъ*, jak twierdzą, wymieniłaby się na **viditъ*; ponieważ końcowemu prasł. *-ętъ* odpowiada polska *-ą*, przeto oczekiwalibyśmy form: **widzią*, **nosią*, **wozią* zam. *widzą*, *noszą*, *wożą*. Te ostatnie podległy wpływowi analogji do 1 os. l. poj. *widzę* < **vidją*, *noszę* < **nosją*, *wożę* < **vozją*. Tak więc prapolskie formy przypuszczalnie przedstawiały taką wymianę zmiękczonych spółgłosek rdzennych: *noszę*, *nosisz*, *nosi*, *nosimy*, *nosicie*, **nosią* i potem przez analogję do 1 os. l. poj. *noszą*, gdyż i w innych konjugacjach brzmienie spółgłoski tematowej w obu tych osobach jest jednakowe, np. *biorę* — *biorą*, *dźwignę* — *dźwigną*, w odróżnieniu od innych osób: *bierzesz*, *dźwigniesz*.

Ta zmienność spółgłoski tematowej utrzymała się dotychczas w zakresie spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych: *c* || *ć*, *ʒ* || *ʒ́*, *š* || *ś*, *ž* || *ź*: *mącę — mącisz, chodzę — chodzisz, noszę — nosisz, wożę — wozisz.* Nie było i niema jej, gdy jest rdzenną spółgłoska tylnojęzykowa, ponieważ ta jednakowo się zmiękczyła przez *j* oraz przez *i*, wskutek czego *k* wymieniło się na *č*, *g* na *ž*, *χ* na *š*: *leczę—leczysz, mnożę—mnożysz, prószę—prószysz.* Nieprawidłowo są utworzone formy *jednoczę, jednoczysz...* zam. **jednocę*, **jednocisz*; Linde ze Skargi przytacza: *niebiescy mieszkańce z ziemskiemi się jednoczą* Żyw. św. 1; (por. *unia albo zjednoczenie W. X. Litewskiego z Koroną* 1597 Linde z Bielskiego Kron. pols., także inne formacje z *č* zam. *c*: *depczę, roboczy, ochoczy, gorączka, świeczka*).

Ponieważ *χj*>*š* i *sj*>*š* a także *gj*>*ž* i *zj*>*ž*, przeto jednakowe formy 1 os. l. poj. *prószę, proszę*, a także *mnożę, wożę* mogły wywołać nieprawidłowość w innych osobach, np. mówimy *dusisz* zam. **duszysz* (por. *duch*); natomiast *zniżysz* zam. **znizisz* pod wpływem stopnia wyższego *niże* < **niz-je*, podobnie *podwyszysz*, potem *podwyszszysz, podwyższysz* przez analogję do *wysze, wyszszy* (*wyższy* pisane analogicznie do *niższy*); również *zbliżę, zbliżysz.*

Także kończące się w 1 os. l. poj. na *-szczę* < *-stjǫ*, *-skjǫ*, *żdżę* < *-zdjǫ*, *-zgjǫ* mają niejednakowo zmiękczone spółgłoski w formach innych osób w zależności od pochodzenia grupy spółgłoskowej, np. *puszczę—puścisz, wrzeszczę — wrzeszczysz, jeżdżę — jeździsz*, ale *miażdżę—miażdżysz* i stp. *brzeżdży* — 'dnieje' od rdzenia **brězg*, por. *w brzeżdżeniu* Fl. 118, 148. Forma *dżdży* ma nieusprawiedliwione etymologją drugie *dż*, ale utworzona została pod wpływem analogji do stp. *deżdż*<**dъzdjь*, *dżdża* czyli raczej *dżża.*

Rdzenne spółgłoski wargowe niegdyś inaczej się miękczyły przez *j*, a inaczej przez *i*, por. stsł. *ljubljǫ — ljubišь*, jednak w języku polskim to się wyrównało: *lubię—lubisz* (t. j. *l'ub'ę — l'ub'iš*), *łupię—łupisz, mówię—mówisz, tłumię — tłumisz.* To samo się odnosi do spółgłosek *l, ń, ř*: *palę—palisz, gonię — gonisz, darzę — darzysz*; w wymawianiu nie zmienia się też *j*, którego jednak nie piszemy przed *i*: *koję — koisz* (zam. *kojisz*).

§ **506.** Pod wpływem analogji do form z miękkiemi spółgłoskami przed suf. *-i*, powstały formy 1 os. l. p. i 3 os. l. mn. szczególnie częste w BZ., rzadsze w innych zabytkach XV i XVI wieku: *nie puścię* BZ. Gen. 32, 26, Ex. 8, 8, Ex. 9, 18, Ex. 16, 4; *przepuścię* Ex. 10, 10, *spuścię* Ex. 7, 4, *prosię* Gen. 23, 13, *oczyścię*

III Reg. 14, 10, *czcią* Puł. 101 arg., *ućcię* Pat. 14 v, *czyścię* Mącz. 120 r b, *dwie rzeczy człowieka szlachcią* J. Koch. II, 289, *czcię* Leop. Jo. 8, 49, *czcią* Jo. 5, 23, ale także w BZ. *położię* Lev. 20, 3, *paspiesię* Lev. 23, 15, mimo *położysz, pospieszysz.*

§ **507.** Przyrostkowe *-i* przed końcówką *-m, -my* wymienia się na *-e* już w w. XIV: *musiemy* Gn. 175 a, *ubaczem* pocz. XV R. XXIV, 69 i t. d., p. Gr. I, § 43, nieraz formy mieszane u tych samych pisarzy, np. u J. Koch. *cierpimy, siedzimy* I, 75, *czynimy, cierpimy* II, 508, obok *musiemy* I, 112, *trawiemy, mówiemy* I, 152, *pomniemy* II, 185, *siedziemy* II, 259, u Skargi *wierzymy i mowiemy* 139, *nie chwalem* Farsalja 16, *widziemy* 18, *złożemy, osądziemy* 27 i t. d. W wieku XVIII stale na *-em, -emy,* np. *wznosiem nasze prośby* Krasicki, Do Boga.

§ **508.** Na miejsce średniowiecznego *dzie* — inquit pod wpływem czeskim wprowadzono *pry,* czeskie *prý,* ściągnięte z *pravi* > **prai* > *prý,* np. *Herodesa pry mučil* Gebauer Hist. mluvn. I, 138 z r. 1517, u nas w XVI i XVII w., np. *ba, toć—pry—legat prawy* J. Koch. Fr. I, 69, *jam—pry—jest kozieł* Fr. II, 16, *spytajże, skąd apostoł?, Duch—pry — gdzie chce, dmucha* Zgoda, *jużem cię — prawi — o tem dobrze sprawił* P. Koch. Goffred pieśń I, zwr. 68, *widzę — pry — w tym złym niewiernym narodzie niezwykłą radość* I, 85.

§ **509.** W jęz. stp. było tylko *bieżę, bieżysz... bieżą, bieżący* i t. d. z oboczną formą *biegnę, biegniesz* (to samo znajdujemy też w stcz.) *bieżąc* Fl. Puł. 54, 7, *bieżące* BZ. Ex. 9, 23, *pobieżą* Deut. 28, 7; Jos. 7, 12, *pobiegniem* Jos. 8, 7, *pobiegniecie* Lev. 26, 17; później powstały formy *biegę, biegą* przy zachowaniu innych form pierwotnych: *bieżysz, bieżymy*: *uczynić biegą budkę* Kochows. 331, podobnie Minasowicz I, 106, *biegą zdroje* Ben. E 1 v; *pobieżysz* BZ. Deut. 28, 25, *po morzu bieżymy* A. Koch. 71, *W isła bieży* Kochows. 256.

§ **510.** Były też dwa różne czasowniki *przeć* — negare, *przę, przysz, przał,* i *przeć* — premere, *prę, przesz, parł*; oba z czasem zbliżyły się znaczeniowo: 1) zapierać się, odpierać czyjeś oskarżenie, prowadzić spór w sądzie, walczyć (na słowa), 2) napierać, naciskać, walczyć (z bronią w ręku), a więc oba te słowa przybrały znaczenie 'spierać się, walczyć' i wtedy też zaczęły się ich formy mieszać z sobą, a właściwie formy czasownika *przę, przysz* zastępowano formami czasownika *prę, przesz.* Pierwsze utrzymywały się

przez w. XIV i XV, ale już w w. XVI należą do rzadkości: *przał sie* 1398 Stppp. II, nr. 259, *przał* 1399 Leksz. I, nr. 2842, *nie przaał* 1402 JA. VI, 207, *przy* — negat R. XVI, 344, *nie przę się* (prtcp. praes.) 1418 TPaw. VII, nr. 129, agebat — *przał sie* 1424 Stppp. II, nr. 1990, agitat — *przy sie* 1443 AGZ. XI, 211, agito — *przę sie* XIV, 264, *przeciwna strona przy* Sul. 95, *przała Sara* BZ. Gen. 18, 15, *nie zaprzy* — non negabit Ex. 21, 10, *przysz* — negas ok. 1455 JA. XIV, 494; 1466 R. XXII, 15, *zaprzą się* Sekl. N. T. 44, *przę się* Rej Apok. 179, *Krystus się przy każdego* Zwrz. Bpp. XXX, 203, *ani sie przę* — nie zapieram się A. Koch. 36, *przę, przysz, przy, przymy, przycie, przą* Mącz., *darmo się przysz* Kochows. Lir. 167. Ale już od XV w. formy czasownika *przeć, parł* używają się zamiast tamtych: agitat — *prze sie* 1444 AGZ. XI, 245, toż samo 1448 AGZ. XIV, 264, jure agitantur — *prą się* 1455 AGZ. XIV, 450, im później, tem częściej: *że się z wami będę parł u prawa* Leop. I Reg. 12, 7, *prę się* Miask. I, 147, *nie prę ja* Kon. I, 140, *przeprę* Kras. Sat. 9.

§ 511. Stsł. czasownikom *gorěti, gorjǫ, goriši, vrěti, vrjǫ, vriši* powinny odpowiadać polskie formy: *gorzeć, *gorzę, *gorzysz, wrzeć, *wrzę, *wrzysz,* jednak zachowały się tylko bezokoliczniki, natomiast w czasie teraźniejszym mamy formy inne, których pochodzenie nie jest jasne: *dom gore, woda wre.* W stp. są formy: *gorzeć, wrzeć* i pochodne od tych bezokoliczników: *będzie gorzeć* 1397 Leksz. I, nr. 2489, *ogień będzie gorzeć* Puł. Deut. 32, *gorzał* I poł. XV R. XXV, 221, *gorzała* BZ. Neh. 10, 34, *przestało wrzeć* 1471 MPKJ. V, 57, *morze wrzało jest* Puł. 113, 3. Natomiast czas teraźniejszy jest już nowotworem: *gorzeje* 1466 R. XXII, 14, *wra* R. XXIII 206; I poł. XV R. XVI, 349 z dawniejszego **wraje.* Że były też formy: **goraję,* **gorajesz,* na to wskazują dawne imiesłowy: *strzały gorającymi uczynił* Fl. 7, 14, *gorający knot* 1444 R. XXIII. 305, *gorające rzeczy* BZ. Lev. 7, 29, *ofiar gorających* Num. 28, 24, *w gorających potrzebach* 1451 JA. XIV, 496, *gorając* 1471 MPKJ. V, 15, *z otchłani gorającej* Naw. 162, obok tego forma *gorący* może przez ściągnięcie z *gorający*: *z pieca gorącego* Gn. 174 b, *w gorący olej* (fervidus) 180 b, *piec gorący* 1437 Wisł. nr. 228, *ognia gorącego* (ardentis) BZ. Dan. 3, 6, *gorąco miłowała* Naw. 154, przyczem widoczna jest tu dążność do zróżniczkowania znaczenia: *gorający* — ardens, *gorący* — fervidus.

W XVI i XVII w. są jeszcze formy 3 os. l. mn. na *-ają*:

pola pożarem gorają Rej Zwrz. Bpp. XXX, 209, *zgorają* J. Koch. I, 34, *gorzałem... gorają* I, 50, *wnętrzności gorają* I, 63, *wsi gorają* II, 247, *wrają* Rej Wiz. 24 b, *potrawy wrają* Zwrz. Bpp. XXX, 271 obok *wreją potrawy* 277, *wrają* Twardowski Wojna z Kozaki 60; os. 1 l. p. z nową końcówką *-am*: *goram w ogniu* Gawiński, Sielanka a 3 b, *gorasz, zgorasz* Roks. 72.

Inne formy nowo urobione od bezokoliczników na *-eć* analogicznie do *boleć — bolejesz* powinny brzmieć **gorzejesz, *wrzeje*, tymczasem ukazują się z twardem *r*: *goreją* Arist. G, 3, Bpp. XXVIII, 73, *goreję* Minasowicz IV, 229, *uwreją* Arist. J 1 b Bpp. XXVIII, 93, *krupy wreją* Kochows. Epigr. 141, wreszcie jak gdyby ściągnięte: *zgore* Arist. H 5 b Bpp. XXVIII, 98, *gore* Rej Zwrz. Bpp. XXX, 207, *zgoresz* Orz. 47, *świątynia twoja gore* J. Koch. I, 123, *słoneczny gore krąg* I, 119, *goré* II, 18, *ogień się rozgore* Sk. 52, *gorę* Kniaźnin Liryków ks. I, oda 1, *gore* Kon. III, 4; podobnie *wre* Arist. H 3, obok czego *wrze* Gliczner H 1. U Knapjusza *gorę, goram, gorzeję, gorzę się* — 'srożę się', *wrę, wre w garcu*; *krew wre* N. Ateny III, 250, obok *wrejącego* 510, *warzyć aż zewry* 520. Dziś używa się jeszcze wyrażenia bezpodmiotowego *gore* i *woda wre* obok imiesłowu *wrzący*, ale w języku literackim coraz wyłączniej wchodzi w użycie *pali się* i *woda się gotuje*.

§ **512**. W języku stsł. obok czasownika *pomęnąti pomęną, pomęnąši* był inny: *pomьněti, pomьnjǫ, pomьniši*; pierwszemu z nich odpowiada stp. *spomienąć* (p. § 489), drugiemu — *pomnieć, pomnię pomnisz*, np. *pomnią* Fl. 102, 18 (memores sunt), *pomnisz* 8, 5, *nie zapomnię* BZ. Lev. 26, 45 (recordabor), *nie pomnią* Rej Wiz. 172, *wspomnią* Opal. 159; ale w XVII w. zaczęto odmieniać ten czasownik według konj. I: *wspomniesz* Kochows. 233, *przypomnie* Min. III, 146, a potem choć utrzymano formy na *-isz, -i*, ale w 1 os. l. p. i 3 os. l. mn. analogicznie do konjugacji I występuje w temacie spółgłoska twarda *zapomnę* Drużb. 117, *wspomnę* Boh. III, 39, *pomnę* Kon. I, 218, *zapomną* Luz. 50, co utrzymuje się dotychczas.

§ **513**. Wahania między III a IV konjugacją trafiają się i w innych czasownikach: stp. *łomię, łomisz* obok *łamię, łamiesz*, np. *złomię je* Puł. 17, 42 (Fl. *złamię*), *złomi gospodzin cedry* Puł. 28, 5 (Fl. *złamie*), *złomi* Puł. 45, 9 (Fl. *złamie*), ale w obu psałterzach jednakowo *złomił* 109, 6. Potem *złomić* wychodzi z użycia, widocznie z końcem XV w., gdyż Linde nie przytacza żadnego przy-

kładu i zna już tylko formy od *złamać, złamię*. Tak samo, jak *łupię, łupisz*, Rej tworzy formę *rozłupisz orzech*, ale dziś mówimy według konj. III *rozłupiesz, rozłupać* i podobnie *łupie mnie ząb* w odróżnieniu od *łupi z niego skórę*. Podwójne też formy są: *sapić, sapisz*, por. *sapi* Rej Wiz. 93 oraz *sapać, sapie*, jak to zwykle dziś mówimy.

Konjugacja V.

§ 514. Niezmienioną w tej konjugacji została tylko stp. odmiana słowa *jeśm, jeś, jest, jesmy, jeście, są, jeswa, jesta*. Wszystkie inne słowa atematyczne już w najdawniejszych czasach pod względem końcówek osobowych z wyjątkiem 1 sg. upodobniły się do słów tematycznych, czyli do innych konjugacyj. Pierwotne są tylko formy 1 os. l. poj. *dam* Kśw. a v, *jem, wiem* Gn. gl. 41 b, wreszcie *mam* 1398 Hube Kr. 4 lub *imam* 1402 SKJ. III, 194, także w 1 pl. *damy, jemy, wiemy* 1397 Stppp. VIII, nr. 6202, jak w prasł.

Inne formy są już w najdawniejszych zabytkach zmienione: *dasz* Fl. 20, 6; *jesz, wiesz* Fl. 68, 7 (zam. **daś*, **jeś*, **wieś*), *da* Fl. 1, 3, *je* Gn. 172 b, *wie* Fl. 34, 9 (zam. **dast*, **jest*, **wiest*), *damy, dacie, jecie* Fl. 126, 3, *wiecie* Gn. 1 a (zam. **daście*, **jeście*, **wieście*), *dadzą* Fl. 71, 15, *jedzą, wiedzą* 1397 Stppp. VIII, nr. 5855 (zam. **dadzią*, **jedzią*, **wiedzią*, por. stsł. *dadętъ, jadętъ, vědętъ*), na skutek analogji do takich słów, jak stp. *stradzą, włodzą* (III konj.), *widzą, siedzą* (IV konj.). Również nowemi są formy: *masz, ma, mają* lub *imasz, ima, imają*.

§ 515. Właściwością polską jest *niema, niemasz* — abest, pisane razem, dla odróżnienia od *nie ma, nie masz* — non habet, non habes, przyczem różnica jeszcze tutaj zachodzi ta, że w *niema, niemasz* jest *a* niepochylone, a w *nie ma, nie masz* jest *a* pochylone. Co się tyczy formy *niemasz*, to jedni uważają ją za pierwotną formę 2 os. l. p., inni sądzą, że jest tu tylko błędna pisownia zam. *niemaż*, t. j. *nie-ma-ż(e)*.

§ 516. W historji odmiany w czasie teraźniejszym słowa *jeśm* najstalszemi są formy 3 os. l. poj. i mn., mianowicie najpowszechniejsze *jest*, znacznie rzadsze, ale w paru zabytkach wyłącznie użyte *jeść* i wreszcie żyjące w dzisiejszych gwarach a rzadkie w zabytkach *je*; w liczbie mn. nie mające żadnych warjantów

są: *od wieka są* Fl. 24, 6, *w robocie nie są* 72, 5, *twoje są niebiosa* 88, 12 i t. d.

Pochodzenie tych form niezupełnie jest pewne: *jest* odpowiada stsł. *jestъ*; *jeść* ma odpowiednik w staroruskiem i dzisiejszem ruskiem *jest'*, jako też i w stsł. kodeksie Zografskim trafia się raz *(j)estъ*, częściej ta forma występuje w kodeksie Assemaniego i w Supraślskim (Kulbakin, Drevne-cerkovno-słovjanskij jazyk wyd. II, 1913, str. 169). Podobnie i polskiemu *je* odpowiada takaż forma stsł. zrzadka trafiająca się w różnych zabytkach (Kulbakin tamże). Można więc przypuścić, że wszystkie te trzy formy datują się z czasów prasłowiańskich.

Formę os. 3 l. mn. *są* zazwyczaj objaśniają, jako wyjątkowo w tej klasie tematową z praae. **s-o-nt-*; polskie *są* w stosunku do stsł. *sǫtъ*, starorus. *sutь* < **sǫtъ* przedstawia się tak samo, jak *je* w stosunku do *jest* i *jeść*.

§ 517. Formę *jeść* najwcześniej spotykamy w Kazaniach świętokrzyskich: *jeść jako kłodnik* b v, *jeść prawda* c r, *jeść mocniejszy* d r, *jeść taki* d v (natomiast niema tu ani razu wyraźnie napisanego *jest*), w Fl. wyjątkowo *jemuż nie jeść czysła* 103, 26, obok zwykłej formy *jest*; w fragmencie Łopacińskiego tak samo, jak w Kśw. wyłącznie *jeść* i to bardzo często w stosunku do małych rozmiarów dwustronnicowego ułamku, przytem w funkcji orzeczenia lub spójki, oraz jako składowa część czasu przeszłego złożonego: *uśmierzył jeść, obiniono jeść, druga rzecz jeść, to jeść, przyjęto jeść, jeść duchowne, to jeść, on jeść blask, naleziona jeść, on jeść ociec, on jeść spokojny, słodko jeść ciebie szukać* Zab. ², 232 i 233. W zapisce sądowej 1390 r. *czso jeść pczoły poruszył, to jeść na swem poruszył* Hube Zb. 62, w wierszu Słoty z pierwszych lat XV w. JA. XIV, 499 *w kiem jeść koli dobra dusza* wiersz 108 obok trzykrotnie napisanego *jest*. Potem forma ta zanika w zabytkach XV w., aby się znów po raz ostatni ukazać w tekstach pierwszej połowy w. XVI, zresztą jako zjawisko wyjątkowe: w modlitewniku Konstancji z r. 1527 *robota, jaż jeść prze cie* SKJ. III, 172 i w odpisie z r. 1544 Sprawy chędogiej *jeść szedł* R. XL, 274.

Zam. *jest* raz jeden spotykamy *jesta* w pieśni może pochodzącej z w. XIV, ale zapisanej w w. XV: *Chrystus zmartwych wstał jesta, ludu przykład dał jest*, co zapewne jest omyłką pisarza, gdyż zaraz po *jesta* następuje normalna forma *jest*, może w oryginale było: *zmartwywstał jest, a ludu przykład dał jest*.

§ 518. Wreszcie forma *je* ukazuje się w Kśw. wyłącznie w wyrażeniu *to je* a r, a v, d r, oraz w innych zabytkach: *je wszedł* Fl. 40, 6, *po ty miasty je me* 1416 Czrs. 152, *pożarła je Chore* BZ. Num. 26, 10, *nie był je w zwadzie* Num. 27, 3, *kamionowan je* XV w. SKJ. I, 64.

Także z przeczeniem: *czso Wawrzyniec narzek Borysława, by był potwarcą, tego nie je* 1404 Piek. 194, często oba te wyrazy zlewają się w jeden: *nie w uściech jego prawdy* Fl. 5, 10 i t. d., *nie krol* (= nie jest krolem) BZ. III Reg. 22, 33, *tam dalej chleba nie* Naw. 79, *nad cię boga inego nie* 155, *czasu nie* Bls. 108; *niedź* (= nieć) *go tu* pocz. XV R. XXIV, 72; *iż się mieni, czym niest* 1466 R. XXII, 15, *niest luba* 16, *niest wsparła* 16.

§ 519. Czasownik *jeśm* we wszystkich osobach i liczbach używa się w dwu funkcjach syntaktycznych: jako orzeczenie, na które pada akcent i jako spójka, która może być enklityką przy orzeczniku rzeczownikowym lub przymiotnikowym, a zawsze jest enklityką przy imiesłowie na *-ł*, z którym razem tworzy czas przeszły złożony.

Enklityczne formy osoby 3 l. poj. i mn. mogą ulegać elipsie, t. j. być zamilczane w mowie, opuszczane w piśmie, co stało się normą w dzisiejszych formach złożonego czasu przeszłego.

Takież formy os. 1 i 2 wszystkich liczb oraz os. 3 l. podw. od XIV wieku albo pozostają jak dawniej bez zmiany swego ustroju dźwiękowego, albo też podlegają skróceniu i uproszczeniu i stają się wskutek tego niejako osobową końcówką, co zwłaszcza się upowszechniło i ustaliło w złożonym czasie przeszłym.

§ 520. Spółgłoska rdzenna w tym czasowniku występuje jako twarda *-s* lub miękka *-ś*, przedewszystkiem w zależności od warunków fonetycznych, a więc w 1 os. l. poj. *jeśm* < *jeśm* < **jesmь*, *jeś* < **jesь*, *jeście* < **jeste*, więc przed miękką niegdyś samogłoską lub spółgłoską, odpowiednio do tego 3 os. l. p. *jest* < **jestъ*, *jeść* < **jestь*. Natomiast w formach *robiliśmy, robiliśwa, robiliśta* miękkie *ś* nie powstało drogą fonetyczną; w języku stp. było *jesmy, jeswa, jesta* i aż do schyłku w. XVI nie pisano tu *-ś*. Trudno orzec, odkąd ten zwyczaj ortograficzny nie zgadzał się z żywem wymawianiem, wiadomo tylko, że trwał jeszcze w XVII w., choć już w słowniku Mączyńskiego (1564) obok normalnej dawnej pisowni z *-s* pojawiają się formy z *-ś*, jako odbicie wymowy: *tosmy muśieli* 173 v b, *mowilismy przy tej mowie, ktorąśmy czynili* 334 v a, *wytrzę-*

ślismy... obraliśmy 339 r b, i podobnie potem u Szymonowica, gdzie obok mnóstwa form z *-s* znajdujemy: *dalekośwa zabrnęła* 17, 133.

§ 521. Formy *jeśm, jeś, jesmy, jeście, jeswa, jesta* ukazują się w zabytkach od czasów najdawniejszych aż do początków w. XVI, np. *bog twoj ja jeśm* Fl. 49, 8, *bog moj jeś ty* 117, 27, *dokąd długo jeśm* (fuero) 145, 1, *proch jesmy* 102, 14, *my swyzwoleni jesm* 123, 7, *bogowie jeście* 81, 6, *chodziła jeswa* 54, 15, *ręce twoi stworzyły jesta mię* 118, 73; *jeśm dziecię Batuelowo* BZ. Gen. 24, 47, *proch jeś* Gen. 3, 19, *ciało twe jesmy* I Par. 11, 1, *odkąd jeście?* Gen. 29, 4, *jeśm obnażona* Naw. 58, *jeś stworzon* 125, w modlitewniku Nawojki raz tylko *jeśm* (obok częstego *jestem*), natomiast około 30 razy *jeś* (obok *jesteś*); zrzadka także w Rozmyślaniu przemyskiem, np. *ty jeś stworzył, tyś ućwirdził jeś* 5, później już tylko bardzo rzadko: *ty jeś krol* 1510 Aleksand. 17, *w ktorej jesmy mieli* 121, *ty jeś* Opeć 113 v, 114 r, poczem te formy znikają.

Miejsce ich zastępują formy nowe, jak gdyby złożone, a istotnie analogiczne do form złożonego czasu przeszłego: gdy się rozpowszechniły formy: *byłem, byłeś, był, bylismy, byliście, byli*, wtedy zapatrywano się na nie jako na twory czysto czasownikowe: *był* i *byli* stały się w poczuciu ogółu formami osoby 3, którą uznano jako temat dla os. 1 i 2 z końcówkami *-em, -smy, -ście*: *byłem, bylismy, byliście*. Na podobieństwo tego w XV w. zaczęto mówić *jestem, jesteś*, biorąc także 3 osobę *jest* jako temat dla 1 i 2; w liczbie mnogiej oczekiwalibyśmy form *sąsmy, sąście* od *są*, jak tworzono *bylismy, byliście* od *byli*, tymczasem *sąsmy, sąście* ukazują się dopiero później, a w XV w. i w liczbie mn. brano jako temat *jest*, wskutek czego powstały formy *jestesmy, jesteście*. Raz użytą formę *jest jeś odbił* 1454 AGZ. XIV, 422 należy uznać za sztuczne naśladowanie formy *był jeś*.

Po raz pierwszy te nowotwory ukazują się w zabytkach z drugiej ćwierci w. XV: *przeniesieni jestmy* (gdzie do *jest* dodano końcówkę osobową 1 os. l. mn.) 1438 R. XXIV, 376, *jestem osiad* 1439 AGZ. XI, 157, *jestem rozburzył* 1446 R. XXII, 26, *nie jestem przelścion* BZ. Gen. 48, 11, *przychodzień jestem był* Ex. 18, 3, *jestesmy* Neh. 9, 36, *jesteście* Jos. 24, 22, *jesteś osądziła* Naw. 80, *jestem dostojna* 83, *jestem wielkiej nadzieje* 84, *jestem ci pomocnikiem* pocz. XVI PrFil. III, 180, *jestem zasmucon* 1510 Aleksand. 12 v, *jesteś dziecię* 40, *niesteś dostojna* 60, *jestesmy ogarnieni* 81 i t. d. W zabytkach zwłaszcza od połowy XV w. coraz rzadziej trafiają

się dawne pierwotne formy, a mnożą się nowe, które z końcem tego wieku, np. w Naw., już są nieledwie wyłączne, a po zniknięciu ostatnich resztek form *jeśm, jeś* w zaraniu wieku XVI niepodzielnie zajmują ich miejsce.

§ **522**. W temże stuleciu występują też formy 1 os. l. mn. *jestechmy* analogicznie do *bylichmy, bychmy* (ta ostatnia uległa wpływowi form na *-my* i zastąpiła dawniejsze *bychom*). Ukazuje się ona w r. 1541 w Księgach Jezusa syna Syrachowego Ekleziastykus C 4 b, także w Pamiętnikach Janczara Bpp. LXIII, 142, rozpowszechnia ją Rej i inni współcześni pisarze: *jestechmy* Rej Wiz. 157 b, Zwrc. 3, 11 v, 170, a trwa ona w użyciu aż po pierwsze lata XVII w., np. spotykamy ją w Wyprawie żydowskiej na wojnę A v z r. 1606.

§ **523**. Ze szczególnych form notujemy: *jestem powinni* Mącz. 78 v a, *jezdem* 1654 Opalińskiego Satyry 155, *jezdeś* Tward. Paskwalina 36, *jezdeśmy* 1751 Garczyńskiego Anatomia Rzeczypospolitej 251; udźwięcznienie spółgłosek jest wynikiem międzywyrazowej fonetyki zachodnio- i południowopolskiej, mianowicie udźwięcznia się tu ostatnia spółgłoska przed samogłoską następnego wyrazu; do tych form *jezdem, jezdeś* i t. d. przeniesiono normę fonetyki międzywyrazowej z czasu przeszłego, który istotnie powstał przez zrośnięcie się dwu wyrazów w jeden, a przeto był tutaj grunt do fonetyki międzywyrazowej.

§ **524**. Około połowy w. XVI liczba mnoga tworzy się w złożeniu z *są*: *sąście* 1558 w Psałterzu Lubelczyka O 3 b, Kochows. Epigr. 35, *sąsmy* 1564 Bpp. XI, 37, Sk. 25, P. Koch. Goffred, pieśń VIII, zwr. 29, obok czego *sąchmy* zwłaszcza częste u Skargi 193 (dwa razy), 239, 438, 440 i t. d. więc w XVI i XVII w., a nawet i później, np. u Benisławskiej z r. 1776 spotykamy: *sąśmy już z kości* 1 v, *sąście z ojca djabła* A 7.

§ **525**. Gdy już ustaliły się formy *jestem, jesteś...* dodawano też *jest, są* do form z enklitycznem *-(e)m, -(e)ś, -(e)smy, -(e)ście*. Wprawdzie raz spotykamy to w Fl.: *sprawiedlność i pokoj całowalesta sie są* 84, 11, ale jest to tylko przypadkowe wykolejenie, natomiast poczynając od Modlitewnika Nawojki powtarza się to często: *jenżeś jest* Naw. 75, *tom jest oglądała* 148, *wspamiętałem jest* 1510 Aleksand. 4 v, *jużechmy są przypuszczeni* 1543 Kat. 21 v, *jesliś jest bicz boży* 1567 Bpp. IV, 7, *ktorzyście są właśni* 11, *żesmy są* 64, *żechmy są* Rej Zwrc. 261 v, *zarażenismy są* Orz. 21, *dale-*

kosmy są 130, *cokolwiekśmy są* J. Koch. I, 112, *mychmy jego nędzne są stworzenie* 166, *gdyśmy wybawieni są* Sk. 24, *ktorzyśmy wezwani są* 108, *tyś jest* 115, *żeśmy są* 134, *żeście są uczniami memi* 350, *bom zmęczon jest* 433 i t. d., *żeśmy są pamiętni* Kochows. Liryki 339, *największych tytułów jest godnaś* 1776 Ben. F 6 v; niekiedy bez końcówki osobowej, gdy wymieniono zaimek osobowy: *ja nie jest* 1597 Komedja o Lizydzie B 2, czasem znów ta końcówka jest zbyteczna, np. *gdzieżeś jesteś się urodził* Opeć 38. Wyjątkowo *jest* zam. *są*: *iżesmy pod nim nie jest* Kromer Bpp. LXX, 130.

§ **526.** Z powyższego przeglądu widać, jak formy pierwotne *jeśm, jeś* i t. d. stopniowo ustępowały nowym *jestem, jesteś*. Najcharakterystyczniejszym jest pod tym względem obfitujący w różne typy Modlitewnik Konstancji z r. 1527 (SKJ. III), gdzie pozostały znikome ślady form starych a panują już nowe: *najdostojniejszy jeś* 53, *z ktorych jeś ty jedna* 90, *miła mi bądź robota, jaż jeść prze cię* 282, *żywem ja bog* 91, *iżeście moi zwolennicy* 99, *coście uczynili, toście uczynili* 99, *mękęś swoję powiedziałeś* 105, *jesteś ukazał* 111, *jestem uplwan, jestem osądzon, jestem ukrzyżowan* 88, *jesteś wzjawiła, jesteś dał* 126, *jestesmy powinni* 55, *jamci jest lew* 81, *ktoryżeś jest skarb* 113, *jenżeś jest znamię* 116, *skarby nic nie jsą* 192, *nic nie jsą świątości* 216, *w onej wdzięczności, ktorejsi jemu dziękował* 139.

O innych czasownikach z końcówką *-m* w 1 os. l. poj. p. § 492, 496, 502, 503.

Rozkaźnik.

§ **527.** O pochodzeniu prasł. rozkaźnika, p. Gr. stsł. § 167—169. Formy polskie zasadniczo są takież same, jak starosłowiańskie, niema jednak w polszczyźnie form, odpowiadających starosłowiańskim *svęžate, ištate*, które Meillet (Le slave commun 282) uważa za kontynuację praae. konjunktywów w rodzaju gr. φέρητε.

§ **528.** W języku polskim mamy formy jednakowe nietylko dla 1 i 2 os. l. poj., ale także w liczbie mnogiej i podwójnej dla obu tych osób formy są wspólne.

W konjugacji I i II niema śladów form 2 i 3 l. mn. na *-ěte* (jedyny wyjątek stanowi: *wrocicie się i otydziecie* BZ. Deut. 1, 40 — revertimini et abite, gdzie może formę *otydziecie* tłumacz rozumiał jako czas przyszły); od najdawniejszych czasów nastąpiło tu wyrównanie z liczbą pojedynczą: *pojdzi—pojdzicie, łakni—łaknicie*.

W bardzo licznych czasownikach, należących do czterech pierwszych klas Laskiena, końcowe *-i* w 2, 3 os. l. poj. zniknęło, a zarazem i w innych liczbach jednocześnie ukazały się formy na *-my, -cie, -wa, -ta,* np. *bądź—bądźcie, miń—mińcie, patrz—patrzmy, błogosław—błogosławcie, rusz—ruszwa, chwal—chwalta.*

§ **529.** Wobec wyrównania liczby mnogiej i podwójnej z pojedynczą pod względem brzmienia samogłoski tematowej *-i* lub jej zniknięcia w języku polskim wyrównały się typy rozkaźnika wszystkich konjugacyj z wyjątkiem V, w której nigdy form na *-i* nie było.

§ **530.** Mieszane formy z *-i* lub bez *-i* ukazują się już w najdawniejszym zabytku polskim, t. j. w Kazaniach świętokrzyskich, gdyż obok *pojdzi, dowiedzi Bog, pospieszycie się* znajdujemy *wstań, otbądź, bądźmy, widzcie.*

Zwraca tu uwagę okoliczność, że rozkaźniki bez *-i* z Kazań świkrz. stale powtarzają się nietylko w późniejszych zabytkach polskich, ale także i w najstarszych zabytkach czeskich i ruskich, por. stcz. *wstan, bud,* str. *wstań, bud'*. Jeżeli pozostawimy na stronie stp. *widz,* stcz. *viz* (Gebauer Hist. ml. III, 2, 295), str. *vižь* (Sobolewskij Lekcii po istorii rus. jaz., wyd, II, 224), co odpowiada formie stsł. *viždь*, to do tego typu należą formy stcz. *plač, sěd, bud, slyš, zahin, rozpomen se, min, vstan,* ruskie *bros', věr', dviń, syp', bud', slyš,* czyli te, które w 1 os. l. poj. czasu teraźniejszego mają akcent na zgłosce przedostatniej, por. Rozwadowski, Gram. zbior. 69—71.

Że tu jednak *-i* znikło nie na gruncie prasł. ale już w okresie osobnego życia języków słowiańskich, na to mamy dowód w formach stsł., np. w kodeksie Marjańskim: *bǫdi* Mat. 26, 42, *bǫděte* Mat. 24, 44, *vъstani* Marc. 2, 9, *vъstaněte* Mat. 17, 7.

Pozostaje nierozwiązanem pytanie, jak długo na zachowanie lub niezachowanie końcowego *-i* wpływał bezpośrednio pierwotny akcent, gdyż po jego wymianie na przycisk nowopolski, stale padający na przedostatnią zgłoskę, formy z zachowanem końcowem *-i* niegdyś akcentowanem mogły się jeszcze tak długo utrzymywać w użyciu, gdy szczególne warunki tego nie wymagały, jak długo podtrzymywała je tradycja wymawiania.

Do grupy z nieakcentowanem pierwotnie *-i* zaliczamy dość liczne słowa, których rozkaźniki bez *-i* znajdują się w ps. Fl. i Puł. a także oczywiście i w innych późniejszych zabytkach: *bądź* 19, 3; 30, 3, *bądźcie* 30, 21; 34, 6, *zginćie* 67, 2, *wspomień* 24, 6, *siądź*

109, 1 (*osiądź* Fl. 78, 12), *spraw* 89, 18, *sprawcie* 81, 3, *stań sie* 40, 14, *wstań* 3, 6, *wstańcie* 126, 3, *postaw* 9, 20, *ustawcie* 117, 26, *wyzwol* 68, 18, *wywolcie* 81, 4 (Puł. *wyzwolcie*), *zgłobcie sie* Fl. 104, 15, może także tu należy *ogarńcie* 47, 11, *padńmy* 94, 6, *padń* Puł. 139, 11; Mo. 18. Wyjątek stanowi słowo *słyszę*, r. *słyšu*, bo choć w rozkaźniku oba psałterze mają przeważną liczbę form bez *-i*, to jednak trafiają się też tam zrzadka formy z *-i*: *słysz* 80, 8, *słyszcie* 32, 2, *usłysz* 12, 3; 16, 2; 83, 8; 107, 6; 118, 145; 129, 1; 139, 7; 140, 1, a nadto Puł. 4, 2; 19, 10; 38. 16; 53, 2; 59, 5; 64, 2 i 6; 68, 17; 91, 11; 101, 1 i 3, obok czego w obu psałterzach *usłyszy* 26, 12, a nadto w Fl. *usłyszy* 91, 11, w Puł. 26, 11, *słyszycie* Fl. 65, 15, gdy w Puł. *słyszcie*. Przypuszczać można, że działała tu analogja innych form na *-i*.

§ **531**. Gdy temat słowa kończy się na *-j*, trudno rozstrzygnąć, czy w najstarszych zabytkach rozkaźnik się kończył na *-ji*, czy też na *-j*, gdyż ortografja nie daje nam pod tym względem pewnej wskazówki; w każdym razie i tutaj zgodność różnych języków słowiańskich przemawia za wczesnem zniknięciem *-i*, t. j. za wymianą pierwotnego *-ji* na *-j*: Kśw. *pośpiej się* b r; Fl. *nie boj sie* — ne timueris 48, 17, *boj sie* — timeat 32, 8, *bojcie sie* — timete 33, 9, *bojcie sie* — metuant 66, 6, *chciej* 36, 1, *schowaj* 15, 1, *nie otejmuj* 118, 43, *imiejcie* 4, 6, *omyj* 50, 3, *pojcie* 32, 3, *prześpiej* 140, 2, *rozumiej* 37, 23 i t. d.

Z tych przykładów widać, że rozkaźniki od słów z temi tematami tworzą się od tematów czasu teraźniejszego z wyjątkiem: *mam—miej, chcę—chciej*, gdzie rozkaźnik tworzy się od tematu bezokolicznika.

§ **532**. Wymiana form z *-i* na formy bez *-i* dokonywała się co najmniej od wieku XIV do XVI, kiedy już pozostały nieliczne formy na *-i*, które potem to *-i* utraciły.

Oba psałterze mają wspólne formy na *-i* (*-y*): *zbierzy* 105, 45, *przybliży* 118, 169, *nie odchodzi* 21, 10, *weźmi* 34, 2, *weźmicie* 80, 2, *karzy* 67, 33, *każy* 67, 31, *pokrzepi sie* 30, 31, *wskrzesi* 40, 11, *odkupi* 25, 11, *skusi* 25, 2, *wznowi* 50, 11, *opaszy sie* 44, 4, *odpłaci* 118, 17, *rozsypi* 67, 34, *pospieszy* 30, 2, *nawiedzi* (dirige) 26, 17, *zwięży* 34, 3, *wzowi* 49, 16, *ożywi* 118, 17, *gardzi* 137, 9, *każni* 6, 1, *kleszczycie* 46, 1, *oczyści* 18, 13, *odpuści* 18, 13, *poćwirdzi* 67, 31, *żebrzycie* 108, 9.

Formy mieszane: *uczyni* Fl. 82, 8 (Puł. *uczyń*), *uczyń* Fl. 6, 4,

czyńcie Fl. 67, 4, *gędzicie* Fl. 149, 3, *gędźcie* 104, 2, *pojdzi* Fl. 44, 5, *podźmy* 94, 1, *podzicie* 65, 15 (Puł. *pojdźcie*), *wnidzi* 78, 11, *wnidź* 36, 16, *wnidzicie* 95, 8 (Puł. *wnidźcie*), *najdzi* Fl. 20, 8 (Puł. *najdź*), *przydzi* 118, 41, *przydź* 54, 16, *przymi* 118, 116, *przymicie* 71, 3 (Puł. *przymcie*), *obłudzi* 16, 14 (Puł. *obłudź*), *mowicie* 69, 5, *mowcie* 34, 28, *wzniesi* 73, 4, *podnieście* 23, 7, *płaczymy* 94, 7 (Puł. *płaczmy*), *prosi* 36, 6, *prosicie* 121, 6 (Puł. *proście*), *poruszy sie* 95, 9, *porusz sie* 95, 11, *poruszcie sie* Puł. 32, 8, *zrzucimy* Fl. 2, 3 (Puł. *zrzućmy*), *sędzi* 7, 9, *sędzicie* 57, 1 (Puł. *sędźcie*), *sławicie sie* 31, 14 (Puł. *sławcie sie*), *służycie* 2, 11 (Puł. *służcie*), *odstępicie* 118, 115, *odstępcie* 6, 8, *oświeci* 118, 135 (Puł. *oświeć*), *trębicie* 80, 3 (Puł. *trębcie*), *nauczy* 24, 5, *naucz* 24, 4, *nauczcie sie* 2, 10, *nawiedzi* — visita 105, 4, *nawiedź* 79, 15, *otworzycie* 117, 19, *otworzcie* 95, 8, *wroci* 93, 2, *wroć* 27, 6, *obroćcie* 69, 3, *wypuści* 42, 3, *wypuść* 103, 31. Widać z tego, że często Fl. obok starszych ma także nowsze formy, a nadto w dość licznych miejscach starszym formom psałterza Fl. odpowiadają młodsze w Puł., gdzie w ogólności młodsze formy przeważają.

Bywa jednak i odwrotnie: w Fl. jest forma młodsza, której w Puł. odpowiada starsza, np. *wzbudź* Fl. 79, 3, *zbudzi* Puł., *chwal* Fl. 150, 5, *chwali* Puł., *pokaż* Fl. 79, 4, *pokaży* Puł., *przyłoż* Fl. 113, 23, *przyłoży* Puł., *rozmnoż* Fl. 64, 11, *rozmnoży* Puł., *nie milcz* Fl. 38, 17, *nie milczy* Puł.

Często oba psałterze mają nowszą formę: *zbaw* 21, 22, *błogosław* 102, 1, *błogosławcie* 65, 7, *rozdziel* 16, 15, *zgładź* 50, 2, *zjaw* 101, 24, *zjawcie* 95, 2, *nakłoń* 16, 7, *nakłońcie* 77, 1, *pokłońmy sie* 94, 7, *obłapcie* 47, 11, *ułap* 7, 5, *zamęćcie sie* 82, 16, *zapłońcie sie* 34, 29, *rozprosz* 58, 12, *złoż* 58, 12, *swarz* 6, 1, *stworz* 50, 11, *odprowadź* 85, 10, *wiesiel sie* 47, 10, *uzdrow* 6, 2, *umyśl* 58, 6.

§ **533.** Skłonność do tworzenia form rozkaźnika według nowszego typu była tak znaczna, że chwilowo ukazywały się formy bez *-i* w zakresie formacyj, które normalnie końcowe *-i* zachowywały, np. *wytargń* Fl. Puł. 16, 14, *wytargńcie* Fl. Puł. 81, 4, *padń* Puł. 139, 11, *padńmy* Puł. 94, 6, *padń, upadńmy, upadńcie* Rej Apok. Nie dziw przeto, że w ciągu XV i XVI w. dość szybko zmienia się stosunek liczebny form starszego typu, coraz rzadszych, do form typu nowego: w Żywocie Błażeja: *przymi, wynidzi, odpuścicież* obok: *mołw, idźcież, przywiedźcie, ostańcie, modlcie się*; w BZ. *sędzi* Lev. 19, 15, *patrzy* III Reg. 22, 5, *wspomoży* Judic. 9, 3,

wnidzi Ex. 8, 1, obok *modlmy się* Tob. 8, 4, *zgromadźcie się wody* Gen. 1, 9, *ukaż się* Gen. 1, 9, *wspłodź ziemia* Gen. 1, 11, *rozdzielcie* Gen. 1, 14, *wspłodźcie* Gen. 1, 20, *rośćcie a rozmnożcie się* Gen. 1, 22, *rozpłodź się* Gen. 1, 22, *wywiedź ziemia* Gen. 1, 24, *uczyńmy* Gen. 1, 26, *płodźcie się* Gen. 1, 28 i t. d. bardzo często.

W początku w. XVI jeszcze formy na *-i* trafiają się częściej, np. *patrzyż, przymiż, podniesi, pocieszy, wspomoży* obok *wspomoż, racz* PrFil. II, 471—2, *każycie* 1512 R. XL, 282, *raczy, idziż* 1522 Historja barzo miła A 4 b, *uleczy sie* Ezop 162, *nie kłopocy* 22; *nie wątpi* Bls. 125, *przydzi, strzeży sie, patrzy* Rej Apok.; *nie karzy* Orz. 77, *przydzi* 232, *ani się też ty na to kaszy* 177, *tym mię nie wikli* 175, *jeździ* 124; *nie gardzi* 1558 Lor. 80 v, *wynajdzi* 188 v; *każda się z was strzeży* 1569 Bpp. IV, 85; *wynajdzi* J. Koch. II, 184, *ani mię karzy* I, 43, *zdejmi* I, 66, *nie gardzi mną* I, 200 coraz rzadziej, im bliżej końca tego stulecia. Potem już tylko niekiedy się trafiają takie rozkaźniki, które i dziś miewają oboczne formy na *-ij*, np. *nie nagli* W. Pot. Mor. III, 326, *napełni mnie sobą* 1753 Tragedja Zairy i Orozmana.

§ **534**. W XVI w. formy nowego typu były w zwykłem użyciu; z tego czasu datuje się *weźm* 1558 Lor. 129 v, *weźmcie* Szarz. 22, również później *weźm* Kchws. 173, uproszczone potem na *weź* Ben. B 5 v, *weźcie*; wtedy też uproszczono *podźmy* na *pomy* Orz. 49, Rej Zwrc. 33, Mącz. 173 v a, także w liczbie podw. *powa* Klonowic Worek Judaszów, wyd. Turowskiego 108.

Miano jeszcze wtedy żywe poczucie miękkości końcowej spółgłoski po zniknięciu *-i*, skoro w XVI w. kreskowano spółgłoski wargowe, dziś wymawiane twardo, np. *ustęp* Bls. 110, *ustępmy* 109, *mówb* Orz. 73, *mówbmy* 135, *złąń* 197, *zastawbmy* 225, *objawb* J. Koch. I, 25, *stłuń* 25, *zastąp* 55, *pozbawb mię* 57, *uzdrówb* 69, *groń* 76, *wzówbże* 85, *pokroń* 87, *wyprawb* 91, *cierp* 97, *postawb* 99, *błogosławb* 111, *błogosławbcie* 111, *zaślep* 114, *sposób me serce* 143; *nie gub* 227, *przyprawb się* Sk. 32, *wybawb* 240 i t. d.

§ **535**. Rozkaźniki, w których *-i* zostało, nie uległy zmianie do w. XVII, np. *podźwignicie się* Fl. Puł. 23, 7, *przylni* 136, 7, *ściśni* 31, 12, *względni* 68, 20, *pocznimyż* Orzech. 38, *klnicie* 55. *roztrząśni* 193, *wydrzymy* Lor. 152 v, *wyciągni* Mącz. 351 r a, *ulży* J. Koch. I, 10, *ujmi* 60, *ześli* 87, *pragnimy* Sk. 257 i t. d. aż do Petrycego, który ma jeszcze te formy niezmienione: *zapomni* Bpp. LXVII, 33, *zaczni* 55, *zemści się* 73, *weźmi* 75.

W XVII w. u Szymonowica obok starych form na *-i*, ukazuje się nowa, i to nie na *-ij*, lecz na *-ej*. Tak więc tu mamy z jednej strony: *zajrzy* 13, 69, *śpicie* 14, 94, *przyjmi* 14, 146, *mści się* 15, 17, z drugiej zaś *wspomniejmy* 13, 19; podobnie w Roksolankach: *zakrzykni* 18, *przyjmiże* 36, obok *wyciągniej* 39. W Sielankach Zimorowica obok *rwicie* 8, 115, przeważają formy na *-ij*: *wyrwij* 3, 27, *wspomnij* 9, 117, *przyjmij* 17, 388, *nie lżyjcie* 11, 252, *wspomnijcie* 10, 119; Kochowski ma jeszcze rozkaźniki na *-i*: *zamkni* 74, *przyjmi* 80, 84, *pomni* 82, *wyrwi* 82, oraz nowe na *-ij*: *dźwignij* 89, *nie wątpij* 115, najczęściej jednak kończy je na *-ej*: *nie klnicj* 6, *wspomniej* 65, *zmocniej* 79, *dźwigniej* 82, 247, *uwolniej* 83, *spomniej* 83, *wyrwiej* 84, *wejrzej* 84, *przymiej* 222, *otrząśniej się* 245.

W XVIII w. formy na *-i* stają się coraz rzadsze, np. w N. Atenach *weźmi* III, 521, obok *weź* III, 458 i w wielu innych miejscach, oraz *weźmij* III, 458, także *utrzy* 522, *zwi się* 527, ale są też rozkaźniki na *-ej*, np. *utrzej* III, 459. Benisławska ma formy na *-i* lub *-ij*, pierwsze mniej liczne od drugich: *wściekni się* A 5, *pomni* B 8 v *pociągni* B 8 v, *wspomni* D 1 v; *psie, zrzyj się* A 5, *napełnij* B 5 v, *wezwij... spojrzyj* D 1 v, *rozerwij* K 3 v, *przyjmij* K 4 v, *wesprzyj* K 5, *zamknijcie* L 5. Końcówka *-ej* pisze się do końca w. XVIII, np. *umrzej* Hezjod w przekładzie J. Przybylskiego (r. 1790) 99, *wesprzej* Luz. 293, *zapomniej* Gesner 120, 190, *zwolniej* 138, *spojrzej* 173; wyjątkowo i później: *zadźwięczej kości we zbroi* Wyspiański Legion, scena III, *rozedrzej* Noc listop., *wejrzej* Skałka, *żrej* (= jedz) Reymont Chłopi I, 45.

Zazwyczaj formy na *-ij* są uznawane za analogiczne do takich, jak: *bij, kryj, myj* i t. d., które także niegdyś kończyły się na *-i*: **biji, *kryji, *myji*. Formy z XVII w. na *-ej* zapewne nie są pochodzenia fonetycznego, gdyż wtedy nawet pierwotne końcówki na *-ej* wymieniają się na *-i* (*-y*), np. *lepi, gorzy, wielki* < *wielkiej, dobry* < *dobrej*; być może, iż tu działała analogja do takich form, jak *chciej, miej*, wymawianych także: *chcij, mij*.

§ **536**. Ponieważ w konjugacji I końcówką rozkaźnika było *-i* z dawnego *-oi*, przeto spółgłoska rdzenna *k, g* wymieniła się na *c, ʒ*; jedynemi jednak śladami tego najdawniejszego stanu rzeczy są szczątkowe formy stp. w Fl. *rcy* (odpowiadające stsł. *rьci*) 123, 1 i 128, 1 oraz Puł. 34, 3, a także *tako nam pomodzy Bog* 1399 Leksz. II, nr. 2438 Poza tem są tylko formy z *č, ž* analogiczne do form czasu teraźniejszego: *rzeczesz, pomożesz*: *rzeczy* Fl. 34, 3,

rzeczcie Fl. 106, 2, *wspomoży* 43, 28, *strzeży* 16, 9, *strzeż* 120, 8 i t. d.

Szczątkowe jednak owe formy dawne zachowały się w późniejszych czasach i nawet żyją w języku dzisiejszym: w J. P. VII, 85 E. Klich przytacza z Rozmów Korczewskiego (r. 1553): *do mnie się uciec*; z języka dzisiejszego znajdujemy przykłady: *nie stłuc kieliszka* (z Krakowa), *piec* (z pod Poznania), *dopomódz mi*, *Boże nam pomódz* J. P. I, 15 i V, 159.

§ **537**. Prasł. czasowniki klasy V kończyły rozkaźnik w l. poj. na spółgłoskę rdzenną zmiękczoną przez *j*, a w liczbie mn. na *-ite*; polskie czasowniki i tutaj także przystosowały liczbę mnogą (i podwójną) do pojedynczej, np. *wiedz* Fl. 138, 22, *wiedzcie* (zam. **wiedzicie*) 4, 4; podobnie *jedz, jedzcie, jedzwa, jedzta*. Od czasownika *damь* już w stsł. obok formy starej *daždь* tworzono formę nową *daj* Mat. 5, 42 (w kodeksach najstarszych), również w najdawniejszem wyrażeniu polskiem z XIII w. *daj, aťja pobruszę* (księga Heinrichowska), *poddaj sie* Fl. 36, 6; zadziwia przeto forma: *pokolenia Levi nie liczy ani dadz sumy jich* BZ. Num. 1, 49, tembardziej, że i czeskie *po-dazь* znane jest tylko z fragmentów Kijowskich (starocerkiewnych), a r. *dažь* jak i polskie *dadz* tylko z imienia złożonego *Dažьbogъ, Dadzbog*. Wydaje się przeto, że w BZ. *ani dadz* jest może omyłką zam. *ani dasz* (w Wulgacie neque pones). Wszędzie indziej w BZ. są formy ogólno-polskie: *daj* Gen. 24, 43, *dajta* Jos. 2, 12 i t. d.

Obok formy *daj* ukazuje się też forma *da*: *da mi rozum* — da mihi intellectum Fl. 118, 34; 118, 169; *Maryja... da nam widzieć boże lice* R. XIX, 36, *Gospodnie, da mi to wiedzieć* ok. 1410 JA. XIV, 498; *da mowić a chleb jeść* R. XVI, 347. W legendzie wierszowanej o św. Aleksym obok formy *przydaj* R. IV, 320 są też inne bez *-j*: *odziewa, nie gniewa, chowa się* R. IV, 323, por. też stp. *niecha*, np. 1466 R. XXII, 11, obok *niechaj*, np. Naw. 181, albo *Wociech* obok *Wojciech*, co pozwala przypuszczać, że i formy *da* powstały z *daj*.

Od słowa *viděti*, należącego do kl. IV w jęz. stsł. tworzy się rozkaźnik *viždь* według wzoru kl. V, podobnie w stcz. *viz, vizte*, w str. *viž* (dziś zachowane jako partykuła *viš* — 'oto', 'patrz'); odpowiednio do tego czytamy i stp. *widz, widzcie* a nie *widź, widźcie*; formy te ukazują się dość często w najstarszych zabytkach: *widzcie* Kśw. c r, *widz* Fl. 9, 12; 24, 19; 44, 12; 58, 5 i t. d., *widzcie*

Fl. 16, 3; 33, 8; 45, 8 i t. d., *niewidzcie* Fl. 96, 11, gdy w Puł. *nienawidzcie*.

§ 538. W języku dzisiejszym poza formami odwiecznemi *wiedz, jedz,* mamy dwa nowe typy rozkaźników, będące rozszczepieniem dawnego jednego typu na *-i*; z tych nowych typów jeden utracił końcowe *-i* i obecnie kończy się na spółgłoskę (także na *-j* z dawnego *-ji*, np. *bij, pij, wij* z dawnych *biji, piji, wiji*), a drugi zachował końcowe *-i*, które w XVII w. wymieniać zaczęto na *-ij*, np. *ciągnij, wyrwij* przez analogję do *bij, pij*. Ta forma ogranicza się tylko do czasowników z tematem na grupę spółgłoskową, ale bynajmniej nie każda taka grupa pociąga za sobą konieczność końcowego *-ij*; powszechnie mówią, że tak działa tylko grupa trudna do wymówienia na końcu słowa, choć pojęcie trudności i łatwości wymawiania zbyt jest subjektywne, by mogło być miarodajnem.

§ 539. Rzecz istotnie jest bardzo trudna do praktycznego ujęcia i można tylko w przybliżeniu określić bliżej warunki pojawienia się końcowego *-ij*.

a) Rozkaźniki na *-ij* tworzą się wtedy, gdy znikła w nich samogłoska rdzenna, np. w konj. I: *utnij, zacznij, zegnij, przeklnij, zemnij, zapnij, zeżnij, wydmij, wyżmij, uwrzyj, poprzyj, rozpostrzyj, utrzyj, zawrzyj, zeżryj, poszlij, wyrwij, nazwij, zełżyj, wyssij*; w konj. II: *zamknij, ocknij się, utknij, urznij, uśnij, uszczknij, odetchnij, żgnij*; w konj. IV: *zabrzmij, zadrżyj, zagrzmij, zarżyj, ochrzcij, uśpij, uczcij, zaćmij, zadrwij, śnij, zelżyj, pomścij się, utkwij*.

Wyjątkiem jest *nie wątp*, jeżeli ten czasownik pochodzi od rdzenia **tъp*.

b) Gdy końcowa grupa składa się ze spółgłosek równobrzmiących, np. *uniewinnij, wywyższyj*.

c) Gdy na końcu mamy *-ń* z poprzedzającą spółgłoską, np. *uwiążnij, trząśnij, nie przelęknij się, umizgnij się, wglądnij, chwytnij, tupnij, bębnij, ziewnij, nie kradnij, legnij, padnij, rzeknij, rozpowszechnij, nie tęsknij, uskutecznij, ściśnij* i t. d. Tu jednak mamy wahania, zwłaszcza w języku starszym, gdzie było *przepadń* 1444 R. XXIII, 304, *ciśń się* 1543 Kat. 64, *ciśńmy* Rej SKJ. V, 64, *kradń* Rej Zwrc. 256 b, *objaśń* Leop. Joan. 12, 28; także i dziś mówimy *napełń—napełnij, nie drażń—nie drażnij*. Niekiedy w takich grupach końcowe *-ń* znika, np. *pochyć wiadro, ciąg żóraw* Wyspiański, Skałka, *ciś to* zam. *ciśń, caf* = *cofń(ij)*. W ten sam

sposób powstała forma *weź* z *weźm*, obok czego było też *weźmij* N. Ateny III, 458.

d) Gdy grupę końcową stanowi *-jm* albo *-jrz*, wtedy zachodzą wahania: *przyjm, zdejm, wyjm* lub formy na *-ij*, ale tylko na *-ij*: *ujmij, zajmij*; *oznajm* || *oznajmij, spójrz* || *spojrzyj*, ale tylko *wyjrzyj, przejrzyj, przyjrzyj się*.

e) Inne grupy spółgłoskowe nie przeszkadzały zniknięciu końcowego *-i*, np. *oczyść, jeźdź, niszcz, gwiźdź, dzierż, nie gorsz, zwilż, dostarcz, milcz, gwałć, karć, gardź, wyszczerb, cierp, chełp się, kończ, nakarm, żebrz, patrz, naostrz, nie przykrz się, myśl, módl się*, a więc zwłaszcza grupy: szczelinowa + zwartoszczelinowa, płynna + zwarta lub zwartoszczelinowa, zwarta + *rz, l*; nieraz także połączenie zwartych ze zwartemi lub zwartoszczelinowemi, np. *poświadcz, nie depcz, nie kopć, nie wątp* i inne grupy, np. *łechcz, krzywdź, wichrz*.

§ 540. Osoba 3 każdej liczby była takaż sama, jak os. 2 tejże liczby. W zabytkach wcześnie i często się trafia 3 os. l. poj., np. *Bogu posłuszna bądź dusza moja* Fl. 61, 5, *Bog smiłuj sie nad nami* 66, 1, *nie pogrążaj mie potop wodny* 68, 19, *chwała bądź Bogu* Gn. 1 a, *tako im Bog pomoży* 1410 SKJ. III, 196, *kmieć kilekole miej wołow, powinien dać cztyrzy kity konopi* (quotcunque boves habuerit) Sul. 4, *ona męża sobie weźmi* 52, *nie zwodzi was* (non vos seducat) *Ezechiasz* BZ. IV Reg. 18, 29, *nijeden kościami jego nie ruszaj* IV Reg. 23, 18, *stań mi sie to* Naw. 139 i t. d. przez cały wiek XVI, choć wtedy formy te są rzadsze, i dalej trafiają się niekiedy w w. XVII i XVIII, np. *kto zwyciężył nieprzyjacioł, stawiaj obeliszki* Kochows. 154, *jego wola stań się wszędzie* Ben. J 7 v, ale już tylko jako wyjątkowe archaizmy. W języku dzisiejszym formy te są już niezrozumiałe, jakkolwiek przez tradycję się zachowały, np. w Ojczenaszu: *święć się imię twoje, przyjdź królestwo twoje, bądź wola twoja* i w takich wyrażeniach, jak *Bóg pomóż, Bóg daj*, co zostało uproszczone na *bodaj* ze zmianą znaczenia.

Os. 3 l. mn. jest dość częsta, ale tylko w starszym języku, np. *oczy twoi widzcie* Fl. 16, 3 i w innych miejscach tegoż zabytku, *radujcie sie, jiż cie szukają* 69, 5, *zapłońcie sie i sromajcie sie, jiż sie wiesielą* 34, 29, *przeniesiony bądźcie synowie jego i żebrzycie* 108, 9, *obrońcie sie, jiż znali* 118, 79, *oni was wyzwolcie* BZ. Judic. 10, 14 i t. d. W XVI w. już tych form niema.

Dla 3 os. l. podw. mamy tylko jeden przykład: *otworzta się oczy twoi, a uszy twoi posłuchajta* BZ. II Par. 6, 40.

Natomiast os. 1 l. mn. stale się utrzymuje: *zrzucimy* Fl. 2, 3 (Puł. *zrzućmy*), *pokłońmy sie, podźmy, płaczymy* 94, 7; *poczekajmy* BZ. Judith 7, 23, *pokajmy się* Judith 8, 14 i t. d. Także 1 os. l. podw.: *wynidziwa* BZ. Gen. 4, 8, *miejwa* 1545 R. XXXVIII, 319, *weźrzyważ w to, przekładajwa* Orz. 34, *połóżwa, przestańwa* 37, *pódżważ* 38; *ruszwa* J. Koch. I, 95, *poczynajwa* A. Koch. 372, *mijajwa, trzymajwa, puszczajwa, zatykajwa* P. Koch.-Goffr. 15, 57, *róbwa* Sim. 13, 175; dziś jeszcze te formy są używane w gwarach. Wyjątkowa forma w BZ. *pójdziewie* (mówią dwie niewiasty) Ruth 1, 10 pod wpływem analogji do form imiennych: *dwie niewieście, poczęlesta* (= *poczęle jesta*) Ruth 1, 10.

W formach os. 2 l. podw. końcówka *-ta* bez względu na rodzaj rzeczownika: *dwiema mężoma rzecze Jozue: wnidźta w dom* BZ. Jos. 6, 22, *wróćta się, dziewki moje* Ruth 1, 11, *ściskajta się* Grochowski, Wiersze 342. Formy te w XVI w. już rzadkie, znikają zupełnie w zabytkach z początkiem w. XVII.

§ 541. Tożsamość formy 2 i 3 os. sprowadzała pewne niedogodności; gdy czytamy starsze zabytki, nieraz bez tekstu łacińskiego nie możemy rozstrzygnąć, czy w pewnem miejscu mamy 2 czy 3 osobę, gdyż i przy osobie 2 l. poj. stoi nieraz mianownik zam. wołacza, a w liczbie mn. i podw. oba te przypadki mają jednakową formę: *obroćcie sie synowie ludzscy* — convertimini Fl. 89, 3, *obrocicie sie bojący sie* — convertantur 99, 1, *pojcie Bogù wszelika ziemia* — jubilate 99, 1, *chwalcie ji niebo i ziemia* — laudent 68, 39, *błogosław dusza moja gospodna* — benedic 102, 1, *błogosław wszelkie ciało imieniu jego* — benedicat 144, 22. Przy tym stanie rzeczy grunt do nieporozumień istniał zawsze.

Z tej przyczyny zaczęto używać form opisowych, zastępujących osobę 3 rozkaźnika: użyto do tego partykuły *ać* z 3 osobą czasu teraźniejszego lub rozkaźnika od słowa *niechać*, również z 3 osobą czasu teraźniejszego [1]). W Fl. spotykamy słowo *niechać* tylko w znaczeniu łać. nolle: *niechajcie źle czynić* — nolite maleficere 74, 4, *niechajcie wznaszać rogu* — nolite exaltare cornu 74, 5, *niechajcie zaćwierdzać sierca wasza* — nolite obdurare corda vestra 94, 8, a więc we wszystkich tych miejscach dosłowny przekład

[1]) Raz spotykamy *niechaj* z imiesłowem czynnym przeszłym: *niechać to było* — esto XV R. XXXIII, 134, dziś powiedzielibyśmy: *niechajby to było, niechajby się to skończyło.*

z łaciny, gdy w Puł. mamy tutaj zwykłe rozkaźniki: *nie strojcie, nie wznaszajcie, nie zaćwirdzajcie.* Jak przełożono wyrażenie z Deut. 32, 38 surgant et opitulentur w Fl., niewiadomo gdyż w rp. brak tego miejsca; w Puł. czytamy: *niechaj wstaną a pomogą wam* Deut. 55.

§ **542.** Co było we wcześniejszem użyciu: *ać* czy *niechaj*, na to nie możemy odpowiedzieć z zupełną pewnością. W zabytkach wcześniej występuje *ać*, mianowicie w księdze fundacyjnej klasztoru z Heinrichau na Śląsku z XIII w. *daj, ať* (t. j. *ać*) *ja pobruszę*, mówi mąż do żony mielącej na żarnach. Rozkaźniki z *niechaj, niech* są w użyciu i w innych językach zachodniosłowiańskich, czeskim i górnołużyckim, a nadto także w serbskochorwackim, gdzie zam. *ch* ukazuje się *k*: *nekaj, neka*, a także jako czas teraźniejszy *nekajmo, nekajte* = 'niechajmy, niechajcie', np. *nekajte venuti* = 'nie więdnijcie', jakkolwiek *ch* występuje w staroserbskiem *hajati* — curare. Ale i *ać*, starsze *ať*, jest także znane innym językom zachodniosłowiańskim, a więc może być tak samo stare, jak i *niechaj*.

Forma *niechaj* rozkłada się na przeczenie i formę słowną: *nie-chaj* od słowa **chajać*, zachowanego właśnie w stsrb. *hajati* — curare. Znaczenie tego rozkaźnika było pierwotnie noli — 'nie chciej', potem sine, t. j. 'dopuść'.

Partykuła *ať* jest też skróceniem z *ati, aci* i znaczyła pierwotnie et tibi; znaczenie to można odnaleźć w polskich najdawniejszych wyrażeniach: *daj, ać ja pobruszę* = 'daj, a ja tobie trochę zmielę', *przepuści, aci wyrzucę* = 'pozwól, a ja tobie wyrzucę' (drzazgę z oka Mat 7, 4) R. XXIV, 74, gdzie się zachowało *aci*. Język stcz. ma *ati, ať* — et tibi, jak *asi, aš* — et sibi, ale i tam, jak w stp., zmieniło się wcześnie znaczenie na odpowiadające łacińskiemu ut: *aty se zpoviedajú l'udé* — ut confitentur, *at střehu* — ut custodiam (w najstarszych psałterzach). Podobnie w stp. *odpuścicież nam, ać je do wody doniesiemy* w Żyw. Błaż. PrFil. V, 321. Również w BZ. *ać* w znaczeniu łac. *et* lub *ut*, np. *ać będą* — et sint Ex. 8, 16, *ać pojdę* — ut vadam Gen. 24, 49, *ać powieta* — et dicant III Reg. 21, 10, *ać będzie ofierować* — ut sacrificet Ex. 8, 20. Użycie *ać* nie wykracza poza wiek XV.

§ **543.** Zamiast różnych słów, np. *daj, przepuść, odpuść*, zaczęto stale w tych wyrażeniach używać *niechaj*, przez co wytworzył się stały zwrot *niechaj ać*, poświadczony w stcz. *nechaj ať sě hořem vzteče*, np. Hradecki 125 b (z pierwszej poł. XIV w.), za-

pewne więc i w stp. było *niechaj ać wyrzucę*, i z czasem ściągano obie te formy [1]); formie *niecha* zapewne dały początek złożenia *niechać* < *niechaj ać*, *niechaż* < *niechajże*: *niechać się przed tobą spowieda* Gn. 174 b, *niechać skazują* 1400 Stppp. VIII, nr. 10425; późniejsze przykłady: *niecha opuści* 1466 R. XXII, 11, *niechaj omywą* Naw. 181, *niechaj stawa* BZ. I Reg. 16, 22, *niechaj idą* III Reg. 22, 50, *niechaj się ukoją* pierwsza poł. XV R. XVI, 347.

Formę *niech* spotykamy od połowy XVI w. *nieczystości żądze niech mię nie wzyjmują* 1541 Ekklezjastykus G 6, *niech się dzieje* 1551 Seklucjan Testament nowy 23, *niechże się zawstydają* 1558 Lubelczyka Psałterz H 2 b i t. d. Forma *niecha* nie wychodzi poza w. XVI: *niecha czyta* Rej Apok. 116, *niechaż będzie* Leop. Ex. 10, 10.

W ten sam sposób tworzy się też os. 1 l. poj. i podw., np. *niechaj mieszkam* J. Koch. II, 419, *niechaj ja zginę* 1558 Lor. 113, *niech ujrzę* 1609 Bpp. LXVII, 22, *niechaj nawiedzę* 87, *niechże zaginę* Zim. 5, 94, *niechże nie żyję* 17, 46, *niechaj służywa* J. Koch. II, 407.

§ **544.** Zbliżone znaczeniem do zwrotu z *niechaj*, *niech* są wyrażenia złożenia z *bodaj* = *Bog daj* i z imiesłowu czynnego przeszłego na *-ł*, który dawniej mógł ulegać elipsie: omnes sui inimici *bodaj wrychle kijem [byli] zbici* XV R. XXII, 59, *z mej strony bodaj wszystko dobre miała, kędy się kolwiek będziesz obracała* J. Koch. I, 274, dziś powiedzielibyśmy *bodajeś miała*; *cnotliwi bodaj dni dobrych używali* I, 68.

§ **545.** Za mającą znaczenie rozkaźnika uchodzi także partykuła *na*, *naści* < **na-ż(e)-ci*, ale może to być rozumiane także w znaczeniu 'oto masz': *nać to z ręku moich chłopiątko* Sim. 2, 73, *naści ten pierścioneczek* 8, 107; w gwarach dzisiejszych jest w użyciu nietylko w znaczeniu liczby poj. ale także mnogiej i wtedy dodaje się końcówka *-cie* lub *ta*: *nacie* albo *nata gruszkę* — 'bierzcie', 'oto macie'.

Imiesłów czynny czasu teraźniejszego [2]).

§ **546.** Dziś znany w dwu formach: nieodmiennej na *-ąc* i odmiennej (według przymiotnikowej deklinacji złożonej) na *-ący*,

[1]) Por. Zubatý w Sborník Filologický VII.

[2]) Wyczerpująco przedstawił jego historję W. Taszycki: Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły I. R. LX nr. 5, Kraków 1924.

-ąca, -ące, z tematem (nowym) takim samym, jaki ukazuje się w 3 os. l. mn. czasu teraźniejszego po odrzuceniu końcówki *-ą*, np. *biorą—biorąc, biorący*: *noszą—nosząc, noszący*; *jedzą—jedząc, jedzący*. Stąd też stp. *dadząc* BZ. Ex. 12, 39, Bls. 316, *ząc* Fl. Ath. 30, Gn. 169 a, 1417 Mac. Pam. II, 344, BZ. Deut. 24, 5, Tob. 11, 21, *zący* BZ. Lev. 22, 7. Obok *biorąc* występuje też forma *bierząc* 1511 Tomiciana I, 167, odpowiadająca wyrównanej formie 3 os. *bierzą* (§ 483). O imiesłowie (dziś przymiotniku) *gorący*, p. § 511, inne mniej zwykłe formy: *rżając* 1558 Lor. 156 (por. § 493), *ukarzając* Sk. 93, *szczęściąc* J. Koch. II, 30, *niosząc* 1597 Komedja o Lizydzie A 1, *topniący wosk* J. Koch. 109.

§ **547**. W języku stsł. N. sg. m. kończył się w kl. I, II i V na *-y*, w III i IV na *-ę*, ale i tam obok normalnych form na *-y* występują niekiedy formy na *-ę*, jak się zdaje, z zachowaniem poprzedniej spółgłoski twardej, np. *grędę*. W zabytkach staropolskich obu tym typom na *-y* i na *-ę* odpowiada typ jeden z końcówką na samogłoskę nosową, przed którą zachowuje się spółgłoska tematowa twarda lub miękka, np *biorǫ* stsł. *bery, minǫ* stsł. *miny, piszǫ* stsł. *pišę*; w kl. IV i V odpowiednio do formy 3 os. l. mn. czasu teraźn. zawsze po spółgłosce tematowej miękkiej lub stwardniałej, np. *gonią, noszą, jedzą, wiedzą*.

Starsze zabytki, mające jeden znak dla samogłosek nosowych, nie rozstrzygają, czy tu było końcowe *-ę*, czy też *-ą*; jak czytać stp. *są* (*dziad Stanisławow, są nie dzielen, zastawił tę dziedzinę* 1411 JA. VI, 212)? Na *-ę* wskazuje wyraźnie Puł. *zyskuję krwie, wspomienął jest* 9, 12 oraz Kazania Paterka *przystępuje* (= przystępuję) *Dawid rzekł* SKJ. I, 270, a także Legenda o św. Aleksym: *thv szą, w[e]szbral gyeko mogą, wszyathl na morze w koga* (= jako mogę... w kogę).

Formy te są zwykłe w zabytkach staropolskich: *Syn boży każdą duszę [ponęca], rzekę* Kśw. b 1, *Mojżesz przykaże, rzekę* BZ. Deut. 31, 25, *Mojżesz wszedł, niosę cki* Ex. 34, 4, *rozdarłem swe odzienie a rwę włosy* II Esdr. 8, 72, *strząsnę* 1470 MPKJ. V, 135, *Jezus przedłużył drzewa, ciągnę [z] sługą* Rozm. 127; także w zapiskach sądowych: *Andrzej, zajadę drogę i dał Michałowi dwie ranie* 1392 TPaw. IV, nr. 72, *zarzucił mię swym mieczem, wyjmę z pach* 1396 TPaw. III, nr. 3096. *Stach, będę Janowym opiekadlnikiem, dał ji na służbę* 1401 Hube Zb. 100. *Przydę kmieć, gwałt*

uczynił 1402 SKJ. III, 194, *Przydę Boguszko, wrzucił się w mą dziedzinę* 1409 TPaw. IV, nr. 1703.

Podobnie od tematów miękkich kl. III i IV, np. *mo[wi], pokazuję* Kśw. b 1, *[mowi] ludziem, pobudzaję je* b 1, *nie pamiętaję dobra, obiązał się tomu* b 1, często w Fl. *postawion jeśm, przepowiedaję* 2, 6, *uczynisz prześpiech, badaję sierca* 7, 10, *poznan będzie, czynię sądy* 9, 16, *swirzchował nogi, postawiaję mie* 17. 36, *angioł przymęczaję je* 34, 6, *czakaję, czakał jeśm* 39, 1, *położył cuda, otejmuję* 45, 8, *buduję, zbierze* 146, 2, *ubogaca, krzeszę z prochu ubogiego* An. 10. Także w zapiskach sądowych, np. *Jakub stoję z Mikołajem w rocech a rozoralt mu sześć kopcew* 1391 Leksz. I, nr. 1071, *to uczynił, bronię się* Hube, Kr. 7, *sługa, stoję na drodze, dał Pietrowu synu trzy rany* 1399 Hube Kr. 45, *Piotrek słał, żądaję miru* 1400 Piek. 14, *przyjął ku swej ręce, opuszczę Sędzisza* 1401 SKJ. III, 194.

Znaczny zasób tych form zebrał dr. W. Taszycki we wspomnianej już pracy (R. LXI, nr. 5), gdzie też zaznaczył, że inne zabytki wcale ich nie mają, np Kazania Gnieźnieńskie, Kazanie na wszech świętych, Rozmowa magistra ze śmiercią. Pod koniec w. XV z wyjątkiem Rozmyślania przemyskiego prawie zupełnie zanikają; ślady ich tylko spotykają się w początkach w. XVI: w kazaniach Paterka, w powieści o papieżu Urbanie, ostatni raz w Sprawie chędogiej z r. 1544: *opuszczaję jego* 24 b. *aby ja nie umieraję, śmierćby umarła* 42, R. LV. 228. JA. III, 36.

§ 548. Formy na *-ę* w tematach miękkich są niewątpliwie kontynuacją takichże form prasłowiańskich, natomiast imiesłowy na *-ę*, utworzone od tematów twardych. są najpewniej formami analogicznemi do tamtych, co jednak jeszcze nie przesądza tego, żeby w języku polskim miały być niegdyś formy twarde na *-y*, odpowiadające takimże formom słowiańskim.

Zamiast form na *-y*, jak stsł. *nesy, bery, reky*, w języku str., stcz. i stp. są formy na *-a* po spółgłosce twardej, np. w str. (XI do XV w.): *ida, reka, moga, živa, posterega, stana* (Sobolewskij Лекціи 146), stcz. *nesa, bera, počna* (Gebauer Hist. ml. 83), *huda* (123), *trzasa sie* (144), *hrzeba* (151), *rzka* (161), stp. *rzeka*, 5 razy tak napisane w Kazaniach świętokrzyskich.

Jeśliby nawet formy staroruskie i staroczeskie wywodzić z dawniejszych na *-ę* z poprzedzającą spółgłoską twardą, to tego objaśnienia nie można zastosować do stp. *rzeka*, tem bardziej, że

i graficznie to nie może być objaśnione jako *rzekǫ*, gdyż ta ostatnia, istotnie raz zapisana w tym zabytku forma ma oznaczoną wyraźnie nosówkę *rekǫ*, a nigdzie też tutaj nosówka nie oznacza się przez *a*. Tak więc obok raz napisanej formy *rzekę*, mamy pięciokrotnie powtórzoną formę na *-a*: *rzeka*, która też nie może być uznana za odbicie formy czeskiej, gdyż wtedy byłoby *rzka*.

Pozostaje przeto przypuszczenie, że formom starosłowiańskim (i może w ogólności południowosłowiańskim) na *-y* odpowiadała niegdyś w językach północnosłowiańskich forma imiesłowu teraźniejszego na *-a*. Jej pochodzenie objaśniał między innymi Zubatý JA. XV, 504, wywodząc *bery* < **bherōn*, a *bera* < **bherō*, formy obocznej wywołanej fonetyką międzywyrazową w zdaniu, oraz Van Wijk Ztschr. f. slav. Phil. I, 279, twierdząc, że końcówka prtcp. praes. *-onts* została wymieniona w południowej Słowiańszczyźnie na *-y*, a w północnej na *-a*.

§ **549**. Obie formy: na *-ę* i na *-a* były formami N. sg. m. i zachowywały przez czas długi swą funkcję; ale w Puł. raz prtcp. na *-ę* odnosi się do rzeczownika r. ż. *cerkiew napomina... nie przestawaję* 97 arg., podobnie też raz w Rozmyślaniu przemyskiem: *taka jej myśl przyszła, iże dotknę się podołka, nadzieję się* (= spodziewając się), *iże zbawiona będę* 222, wreszcie raz w funkcji biernika: *użrzała lud raduję się* BZ. IV Reg. 11, 14.

§ **550**. Zachował się także w języku stp. N. prtcp. praes. f. odpowiadający formom stsł. na *-ǫšti, -jǫšti, -ęšti*. Nie wiemy napewno, jak tu brzmiała samogłoska nosowa polska w w. XIV *ą* czy *ę* i czy tu nie było jakich różnic zależnych od miejsca akcentu; w Puł. mamy *pochwalający sie* An. 4, podobnie w większości zabytków XVI w., np. *rzucęcy się* 1544 Spr. chędoga 33, *bojęcy sie* 1550 Bielski 124 b, *czynięcy* 138, *szukający* 166, *sromający sie* 1538 Opeć Żywot 9 b, *płaczęcy* 99, *chwalęcy* Leopolita Iz. 35, 2, *morzęcy* J. Koch. I. 131 (Taszycki l. c. 14), w XVII w. na *-ący* analogicznie do form imiesłowu w deklinacji złożonej, np. *łkający* 1689 Morsztyn, Philomachia B 4 b, *ślący* 1696 Potocki Poczet 146, *muszczący* 1607 Pisma rokoszowe I, 285, *chcący* II, 469. Jeżeli te późne formy objaśnimy wpływem analogji do imiesłowów odmiennych, to przypuścić można, iż wcześniejsze formy z w. XIV, XV albo kończyły się na *-ęcy*, albo też że do tego typu zostały wcześnie sprowadzone.

Z zabytków znają te formy Żywot Błażeja: *mać płaczęcy po-*

żądała pomocy PrFil. V, 320, *przyszedwszy modliła się, rzekęcy* pocz. XV R. XXIV, 71, *wilkość żywięcy* (vitalem succum) 1436 R. XXIII, 278, hoc *rozkładającey* Maria doluit pocz. XV R. XXIV, 64, *nie rozpładzajcie mołwić wysokie rzeczy, pochwalający sie* Puł. An. 4, *odpowiedzieli rzekęcy* XV R. XXIV, 76, *dopiero będę rodzić, już będęcy babą* BZ. Gen. 18, 13, *Nikol uźrzała krola skaczęcy a igrający* I Par. 15, 29, zwłaszcza często w BZ. i w Rozmyślaniu przemyskiem. Już w XV w., jak widzimy z przytoczonych przykładów, imiesłów na *-ęcy* przestał być używany w wyłącznej funkcji N. sg. f. Podobnie w XVI w. trafia się użycie prawidłowe tej formy, np. *wyjechała, czyniący mu poczciwość* Bls. 319, *śmierć się wije po płotu, szukający kłopotu* 344, *śmierć nie prożnowała, jednako morzący okrutna wieki ludzkie i rodzaj bydlęcy* J. Koch. I, 131, ale nie brak też przykładów na jej użycie przysłówkowe (bez względu na rodzaj i liczbę rzeczownika), np. w Kancjonale Kórnickim: *osieł i z wołem klęczęcy, głowy nakłaniali* R. XIX, 280, *dziecię w stajni leżęcy barzo jest płakało* 286, *odpowiedział angieł boży rzekęcy* 301 (Taszycki l. c. 15). W XVII w. formy te kończą się na *-ący* i należą do wyjątkowych rzadkości.

Z form tych w dzisiejszym języku ogólnopolskim została jedna tylko: *niechcący*, używana bez względu na rodzaj rzeczownika, do którego się odnosi, lub osoby, która mówi, np. *zrobiłem* lub *zrobiłam to niechcący*. W gwarach mieszają się formy na *-ący* lub *-ęcy*, np. *podźwigałam się chodzący po wodę* Kolberg, Kal. l, 155, *zgubiła go, z góry słazyjęcy* I, 166, *ja* (dziewczyna) *sobie rozmyślący, zaleję się łzami* Maz. II, 74, *owce idą z upłazu zbyrczący* Zejszner, Pieśni Podhalan 138, *sokół leci, ślicnie wyłukujęcy* Kolberg, Lub. I, 266. Taszycki (l. c. 60-71) stwierdza, że w Małopolsce są formy na *-ący* lub *-ęcy*; w gwarach wielkopolskich występują albo obocznie te formy, albo też jedna z nich się upowszechniła, faktem jest jednak, że mamy je tu w żywem użyciu, choć już nietylko w pierwotnej funkcji mianownika l. poj. imiesłowu żeńskiego. U Wyspiańskiego spotykamy formy z *ą*: *Wiślano woda, płyń, faluj, do morza falą goniący; ty młoda, kochaj, całuj, młodego miłujący* Legenda.

§ **551.** Od najdawniejszych czasów najbardziej była rozpowszechniona forma pierwotnego Ac. sg. m. na *-ąc*, używana w tychże funkcjach syntaktycznych, jak dzisiaj, np. w Kazaniach świkrz.: *kając pospieszychą* a r, *wystąpając... usłyszeli* c r, *nie mieszkając... drogi są nie otłożyli*. W Fl. niekiedy mieszają się formy

na *-ę* i na *-ąc*: *psalm będę mołwić, wielikoczyniąc zbawienia... i czynię miłosierdzie* 17, 53-54. W miarę jak ginęły formy na *-ę* i *-ęcy*, zastępowały ich miejsce formy na *-ąc*. Używano ich oddawna także w takich funkcjach syntaktycznych, jakich już dziś unikamy (Taszycki 19—23 i 31).

§ 552. W deklinacji złożonej formy polskie odpowiadają starosłowiańskim z wyjątkiem N. sg. m., który w języku polskim jest właściwie biernikiem: stsł. *vedyi, trzpęi*, p. *wiodący, cierpiący*; natomiast N. sg. n. *wiodące, cierpiące* jest zgodne ze stsł. *vedąšteje, trzpęšteje* i podobnie N. sg. f. *wiodąca, cierpiąca*, stsł. *vedąštija, trzpęštija*; różnica polega tylko na tem, że końcówki form polskich są ściągnięte.

W innych formach przypadkowych są takie, jak w deklinacji złożonej przymiotników. Przykłady najstarsze zebrał W. Taszycki (l. c. 32—34): *człowiek nie słyszący* Fl. 37, 15, *woda ciekąca* 57, 7, *łoże dziewięć łokiet mające* BZ. Deut. 3, 11, *sło[wa] sy[na] bo[że]go wabiącego* Ksw. b r, *od strzały latającej* Fl. 90, 6, *ludu przybliżającemu sie* 148, 14, *podobny orlicy latającej* BZ. Deut. 38. 49 *usłysz mię tobie się modlącą* BZ. Judith 9, 17, *czynisz sługi twe ogniem zażegającym* Fl. 103, 4, *o ludu wychodzącem* Puł. 64 arg., *leżący są* Ksw. b r, *żony rodzące dziatki* BZ. Deut. 2, 25, *od przeciwomołwiących językow* Fl. 30, 26, *podług ciekących wod* 1, 3, *mo[wi] siedzącym* Ksw. b r, *sędzi wadzące mie* Fl. 34, 1, *uźrzycie dziewki idące* BZ. Judic. 21, 21, *s czyniącymi lichotę* Fl. 27, 3, *s palącymi rzeczami* BZ. Num. 28, 15, *nie chciej miłowan być we zło czyniących* Fl. 36, 1.

§ 553. Imiesłowy na *-ąc* i t. p. tworzono też od czasowników dokonanych, a wtedy miały znaczenie imiesłowów albo przyszłych, albo przeszłych, albo teraźniejszych, np. *pokolenie przydące* (ventura) Puł. 21, 34, *przeciwko kupiącemu* (ementem) Sul. 56, *będzie pomszczon niedadzący* (który nie da) *ciążej* 10, *ostanąc* (zostawszy) *po mężu imienie trzymała* 74, *wrzód przejedzący aż do kości* (który przejada) Mącz. 298 v a, *padnąca* (spadająca) *gwiazda* 414 r b, *idą janczarowie, nie dadząc* (dając) *sie z muru albo z baszty wychylić* Bls. 316, *padnąc* (zachodząc) *słońce gaśnie* J. Koch. II, 182, *nigdy grzeszyć, ludzie zwodząc i onym zajrząc* (zazdroszcząc) *i źle czyniąc nie przestają* Sk. 195, *okrętu rozbitego i do wyspy przyłądującego* Garcz. (1 v), *śpiew rozlejąc się popłynie* Norwid, Pisma A I, 29, *olbrzymie koła zakreśląc koliste* Wyspiański, Kazimierz

Wielki oktawa V, wiersz 6; od końca w. XVI już te formy niezmiernie rzadko się trafiają.

Imiesłów *rzekąc*, jakkolwiek utworzony od czasownika dokonanego, ma znaczenie czasu teraźniejszego: *mowiła a rzekąc* Gn. 4 b, *Krystus sie pokazał a rzkąc* Żyw. Błaż., *zawołał a rzkąc* BZ. Gen. 3, 9, *odpowiedział a rzkę* Gen. 27, 18, *mow k nim a rzkę* Ex. 16, 12, *będą mi się kłaniać a rzekąc* Ex. 11, 8, *śpiewali rzekąc* XV R. XXII, 243.

Od słowa *być* imiesłów *będący* ma znaczenie czasu przyszłego: *na będące* (które będzie) *dobro nie glądał* Kśw. b r, *poznała będącą rzecz, iże będą podani* BZ. Judith 10, 12, *potomkom naszym będącym* (przyszłym) Bls. 333, *na trzech rzeczach opatrzność swoję ma sadzić, to jest na przeszłej, niniejszej, będącej* 333 v; natomiast *będąc* w znaczeniu czasu teraźniejszego: *tamto będąc* (zam. stp. *sąc*) *napisał* Gn. 180 b, *będę rodzić, już będęcy babą* BZ. Gen. 18, 13, *przyzwani będąc, wrocili się* Ex. 34, 31. Zamiast *będąc* ze znaczeniem czasu teraźniejszego do drugiej połowy XV w. używano formy *sąc* od czasownika *jeśm*: *tu sąc, człowiek Boga może widzieć* XV R. XXII, 243, *zawiązała się przysięgą, sąc w domu* BZ. Num. 30, 4, *nie możemy dać, sąc zawiązani przysięgą* Judic. 21, 18. W Rozmyślaniu przemyskiem już formy *sąc* niema

§ **554**. Osobliwością imiesłowu teraźniejszego jest to, że miał on dość często znaczenie bierne, i że w tłumaczeniach odpowiadał łacińskiemu prtcp. perfecti passivi, albo gerundivum albo wreszcie przymiotnikom na *-bilis*: *słyszący* (auditam) *czyńcie głos* Fl. 65, 7, *są zawsze wiciężni a nieprzemogący* (invicti) Rozm. 93, *młynmi sprawionymi albo sprawiającymi* (constructis et construendis) PrFil. I, 481, *świadkom powiodącym* (producendis) Sul. 34. *żadający* (abominabilis) Fl. 13, 2, *świadeczstwa wierząca* (credibilia) 92, 7, *będą nieruszający* (immobiles) BZ. Ex. 15, 16, *imienie nieruszające* (immobilia) Sul 60, *ofiara paląca* (halocaustum) 1549 rp. Gnieźn. A 1, str. 111, *kładli Boga, sprawcę rzeczy widzących* (widomych), *a czarta— niewidzących* (niewidomych) Bls. 160 v.

Możnaby przypuścić, że początek temu dały formy, w których opuszczono zaimek zwrotny *się*, nadający czasownikowi znaczenie bierne, np. *świadkom powiodącym (się), będą nieruszający (się)*. Że istotnie zaimek opuszczano, mamy dowód w *slutujący* (propitius) Fl. 77, 42, zam. *slutujący się*, podobnie *zbuntujący* albo *spiknący sie* Mącz. 409 r a. Osobliwem też jest wyrażenie *we lgniące błoto* 1558

Lor. 139. bo błoto samo nie lgnie, lecz w niem lgną ludzie lub koła wozów. tu więc imiesłów ma znaczenie kauzatywne i tak samo *śpłąca niemoc* u Murmeliusa z r. 1526, PrFil. V, 445 — lethargus 'choroba wtrącająca w sen człowieka'.

Imiesłów bierny czasu teraźniejszego.

§ 555. W porównaniu z językiem stsł. (Gr. stsł. § 182) okazuje się, że w języku polskim mamy tylko nieliczne resztki tego imiesłowu, które wskutek tego wyłączone zostały z systemu konjugacyjnego, przez co uznajemy je za odsłowne przymiotniki. Tworzą się one zapomocą suf. *-m, -ma, -mo* w deklinacji niezłożonej, *-my, -ma, -me* w deklinacji złożonej. Temat czasownikowy w zakresie klasy I występuje w formie na *-o*, w IV zaś w formie na *-i*, ale z tych ostatnich formacyj zachował się tylko jeden dawny imiesłów *rodzimy*. Do kl. I należy *rzekomy*, ale dawniej ten typ widać był rozpowszechniony, skoro stał się wzorem do tworzenia takichże imiesłowów od czasowników kl. V: *wiadomy, świadomy*, stsł. *vědomъ*. Na gruncie polskim według tegoż wzoru tworzono imiesłowy w zakresie klas innych: *widomy, niewidomy, ruchomy, tesknomy* XV w. R. XXXIII, 134, *łakomy, znikomy, naśladoma słowa* — sequentia verba 1436 R. XXIII, 278. Dawniej po spółgłosce miękkiej używano suf. *-emy*: *źrzemo jest* — perspicuum est BBdg. 301; *znamy*, ściągnięte zapewne ze **znajemy*: *znamy uczynił drogi swoje Mojżeszowi* Fl. 102, 7; późniejsza jednak forma brzmi *znajomy* i podobnie *pokryjomu*.

Z czasem w tych imiesłowach zatarła się nietylko cecha czasu, ale i strony, to też te imiesłowy, czyli raczej przymiotniki, mają znaczenie bierne lub czynne, np. *wiadomy* — 'znany', ale także: *wiadomym* (= 'wiedzącym') *opowiadałbym* Garcz. 13, *niewidomy* (duch), *niewidomy* — 'niewidzący, ślepy', *łakomy* (kąsek), *łakomy* (człowiek).

Bezokolicznik.

§ 556. Dziś bezokolicznik kończy się na *-ć*, np. *bić, jąć, nieść*, lub na *-c*, np. *piec, strzec*. Typ pierwszy miał dawniej końcówkę *-ci* z prasł. *-ti*, gdzie końcowe *-i* zniknęło wskutek przyczyn fonetycznych (Gr. I, 12, Rozwadowski, Gram. zbior. 69—71); końcowe *-c* ukazuje się wtedy, gdy rdzeń czasownika kończy się na *-k* lub *-g* (Gr. I, 147), a więc *piec* < **pekti, strzec* < **sterkti* <

**stergti*; tego typu kontynuacji form na *-i*, np. według dzisiejszej pisowni **piecy*, **strzecy* niema śladu w polskich zabytkach. Ponieważ oddawna poczuwano pokrewieństwo między końcową spółgłoską bezokoliczników: *strzec*, *móc*, *strzyc*, *przysiąc*, *zaprząc*, *lec*, a występującą w innych farmach tychże czasowników spółgłoską *-g*, np. *strzegę*, *mógł*, która pod wpływem pewnych czynników fonetycznych wymienia się na *dz*, nie zaś na *c* (np. *noga* — *nodze*), przeto oddawna istniała skłonność pisania tych czasowników z końcowem *-dz*, np. tak stale pisze kopista Psałterza Florjańskiego: *strzedz* 11, 8; 38, 1 i t. d. nawet przed bezdźwięczną spółgłoską nagłosową następującego wyrazu, np. *będą li strzedz synowie* 131, 12, natomiast Puł. ma zawsze *-c* nawet przed spółgłoską dźwięczną, np. *strzec będziesz* 11, 8. Ta rozmaitość pisowni powtarza się w ciągu wieków następnych aż do dni dzisiejszych.

W zabytkach znajdujemy też szczególną pisownię bezokoliczników na *-dź* w tych czasownikach, których praes. kończy się na *-dę*. Najdawniej. bo już na zaraniu XV lub w końcu XIV w. zachodzi to w inf. *idź* (= *iść*) w Żywocie Błażeja a potem w BZ.: *wnidź* Deut. 1, 22, *przydź* Neh. 6, 10, podobnie w książeczce z r. 1642 (Wernulaeus, Utarczka albo sporka krasomowska, wydana w Krakowie): *przyśdź* 15, 26, *iśdź* 28, *osieśdź* 43, *bydź* 4, albo w Luzjadzie przełożonej przez Jacka Przybylskiego i wydanej r. 1790: *zwieźdź* 21, *dopaśdź* 27, *kładź* 89, *usiąśdź* 116, *bydź* 167, a nawet *naleśdź* 16 i 19 pod wpływem asocjacji z *najdę*. Uświęcił to swą powagą Kopczyński, a za nim poszedł Jan Śniadecki i niektórzy inni pisarze pierwszej ćwierci XIX wieku.

§ **557**. Bezokolicznik tworzył się w jęz. prasłowiańskim albo od rdzenia czasownikowego, np. **biti*, **sluti*, **jęti*, **nesti*, **pasti* (praes. **padǫ*) < **patti* < **padti*, albo od rdzenia z przyrostkiem *-a*, *-ě*, *-i*, *-nǫ*, np. **bьrati*, **sъpati*; **chotěti*, **slušati* < **sluchěti*, **viděti*; **nositi*; **dvignǫti*; ten ostatni typ formacji jest nowotworem prasłowiańskim. Nadto wytworzyły się przyrostki tematowe *-jać*, *-wać*, *-ywać*, *-owywać*.

Rozkład typowych form bezokolicznikowych nie zgadza się z rozkładem form czasu teraźniejszego, które posłużyły nam do podziału czasowników na konjugacje.

§ **558**. Bezokoliczniki z dawnym suf. *-ti*, dodanym bezpośrednio do rdzenia czasownikowego, są najczęstsze w zakresie konjugacji I, przyczem nieraz samogłoska rdzenna ulega wymianie,

np. *przędę — prząść* Lor. 78 < **prądti, kwtę* (por. *kwtąca* XV w. R. XXIV, 70) — *kwišć* Fl. 71, 16, prasł. **kvstǫ—*kvisti* < **kvitti, cztę — czyść* Puł. 26, 11, prasł. **čstǫ—*čisti* < **čitti,* niekiedy jednak języki słowiańskie pod tym względem niezupełnie się z sobą zgadzają, np. stsł. *tlъkǫ — tlěšti* r. *tołku — tołoč* są kontynuacją prasł. **tьlkǫ—*telkti,* gdy w polskiem mamy ujednostajnioną wokalizację: *tłukę — tłuc.*

Bezokoliczniki: *mrzeć, trzeć, o-przeć, za-wrzeć,* stsł. *mrěti, trěti, za-prěti, za-vrěti,* r. *meret', teret', zaperet',* a także stp. *żrzeć* — devorare (*pożrzeć* BZ. Num. 14, 9), dzisiejsze *żreć,* stsł. *žrěti, rozpostrzeć,* pochodzą z prasł. **merti, *terti, *perti, *verti, *žerti, *prosterti,* praes. **mьrǫ* i t. d.

Gdy w czasie teraźn. ukazuje się dawny infiks, bezokolicznik bez niego się tworzy: *siędę — sieść* (*zasieść* Ben. L 5), *po-lęgę, ob-lęgę — po-lec, ob-lec, będę — być*; ale i tu działa analogja do praes.: *siąść* 1790 Przybylski Luzjada 116, *kurczęta lądz* Mącz. 143 v b. Podobnie tak zwany determinant *-d* nie ukazuje się w bezokoliczniku: *idę* — stp. *ić, będę — być, jadę — jachać.* Jednakże przy *idę* analogicznie do *wiodę — wieść, kładę — kłaść* w XVI w. powstaje forma *iść* ok. 1540 rp. Gn. A, str. 171 i 268, *zyść* Lor. 6 *obeść* Lor. 11, *iść* Mącz. 44 r a i t. d. Później, bo dopiero w XVIII w., ukazuje się forma *wziąść* obok dawniejszej *wziąć* (ale niema form: **jąść, *przyjąść* i t. p.): *skąd wziąść, stąd wziąść* Garcz. 145. Inne z dawnem *-ьn, -ьm* w temacie czasu teraźniejszego mają *-ą* przed końcówką bezokolicznika *-ć*: *odpocznę — odpocząć* (stp. *odpoczynąć* przy praes. *odpoczynę*), *tnę — ciąć, żnę — żąć, klnę — kląć,* prasł. **čьnǫ, *tьnǫ, *žьnǫ, *klьnǫ — *čęti, *tęti, *žęti, *klęti*; podobnie *imę — jąć, dmę — dąć* < **dьmti.*

§ 559. Od nowych formacyj czasu teraźniejszego na *-nę,* przeniesionych w ten sposób do kl. II, tworzą się bezokoliczniki bez *-ną,* np. *polegnę — polec, lęgnie się — uląc się, przysiąc, kraść, paść* od *padnę*; z dawnych czasowników II konjugacji obok *zlęknąć się* Słownik warszawski notuje *zląc się* bez wymienienia autora; zapewne jest to forma nowa. Natomiast często bez *-ną* tworzą się imiesłowy przeszłe strony czynnej, i tu mamy — jak się zdaje — typ pierwotny (p. niżej).

Starosłowiańskiemu *stanǫti* i *stati* odpowiada polskie bezprefiksalne *stanąć,* także *przystanąć,* poza tem prefiksalne *-stać: dostać, wydostać, nastać, ostać się, zostać, pozostać, obstać, odstać się, przestać,*

poprzestać, zaprzestać, przystać, ustać, wstać, powstać, zastać. Trzeba jednak dodać, że w dawnych zabytkach niema inf. *stanąć* lecz tylko *stać*, prasł. **stati* (nie **stojati*): *omieszka stać* (= *stanąć*) *na roku* Sul. 32; Kalina formę *stanąć* przytacza ze statutu Łaskiego 1506 r. (str. 98).

§ 560. Z czasowników konj. III przybierają końcówkę *-ć* niektóre typy, należące do grupy I tej konjugacji: *mleć* < **melti*, stp. *proć* < **porti*, *kłoć* < **kolti*, *znać* < **zna-ti* (*-a* należy do rdzenia) oraz te, których dzisiejszy temat czasu teraźniejszego kończy się na *-ij, -yj*, np. *piję, biję, szyję, żyję* (por. stp. *żywę* według konjugacji I), *tyję*, a także *truję, czuję, ob-uję*; kontynuacjami form prasł. na *-ti* są bezokoliczniki: *pić, bić, szyć, żyć, tyć, truć, czuć obuć.*

W konj. V bezokoliczniki na *-ć*: *jeść, dać.*

§ 561. Bezokoliczniki na *-ać* tworzą się od słów konjugacji I: *biorę — brać* stsł. *bьrati, piorę — prać* stsł. *pьrati*, nadto od słów, mających w rdzeniu czasu teraźniejszego *-ь, -ъ*, lub *-ov*: stp. *żdę*, stp. *tkę* (por. *tkącego* Puł. Ez. 13), *rwę, ssę, zowę* — stp. **żdać* — exspectare (por. *żdał* Fl. 118, 166, Puł. 54, 8, BZ. Gen. 8, 12), *tkać, rwać, ssać, zwać*, stsł. *židǫ* a. *žьdǫ — žьdati, rvǫ — rvati, zovǫ — zvati.* W stp. były też formy *dziorę, dzierzesz — drać*, ale już w BZ. *drzeć* II Par. 29, 34, analogicznie do typu *mrzeć* < prasł. **merti*: *mrę — mrzeć* = *drę — drzeć.*

Nadto starą prasłowiańską formacją jest *jachać* i *żonę — gnać* stsł. *ženǫ — gnati*, poza tem zaś są jeszcze nowe bezokoliczniki na *-ać*, utworzone analogicznie do typu czasowników kl. III, kiedy i czas teraźniejszy zaczęto tworzyć według tej klasy po wyrównaniu tematu twardego 1 os. l. poj. i 3 os. l. mn. z tematami miękkiemi innych osób; tak stp. *skubę — skuść* wymieniono na *skubię* (analogicznie do *skubiesz*) — *skubać* (*podskuść* 1567 Bpp. IV, 36, dziś *podskubać*), stp. *grzebę* (*pogrzebę* BZ. Gen. 23, 4) — *grześć* (*pogrześć* Naw. 150), dziś *grzebię — grzebać*. Podobnie przy formie praes. **sypę* był bezokolicznik *suć*, por. stsł. *sъpą — suti*: *kopce suć* 1403 Piek. 163, *za granicą sutą* 1397 Stppp. VIII, nr. 5855, ale przy formie praes. *sypię* (*sypiąc popioł* BZ. Judith 7, 4), ukazuje się bezokolicznik *sypać*: *sypać granice* 1393 Hube Zb. 67, *sypali proch* BZ. Jos. 7, 6.

Przy czasie teraźniejszym *knuję, kuję, psuję, snuję* były formy bezokoliczników: *knować, kować, psować, snować*, a przy *kluję, pluję,*

szczuję, żuję bezokoliczniki *kłwać, plwać, szczwać, żwać* (por. *kowali* Fl. 128, 3, *kował* — cudebat 1471 MPKJ. V, 94, *snowała* 1451 R. XXII, 41, *snować* Nowe Ateny III, 595, *będzie kłwał* 1466 R. XXII, 24, *plwał* 1410 JA. VI, 210, *plwali* SKJ. I, 145, *plwać* 1553 Bpp. II, 84, *żwać* BZ. Num. 22, 4). W języku rosyjskim są tu częste bezokoliczniki na akcentowane *-at'*: *kolvat', snolvat', plelvat', želvat'*, w stsł. podwójne formy czasu teraźniejszego: *kovǫ* a. *kujǫ, trovǫ* a. *trujǫ, klъvǫ* a. *kljujǫ, žъvǫ* a. *žjujǫ*, ale przy *plъvati, blъvati* tylko *pljujǫ, bljujǫ* i naodwrót przy *snuti* tylko *snovǫ*. Widocznie tutaj na gruncie języków słowiańskich zaszło pomieszanie różnych typów konjugacyjnych. Dziś ustaliły się formy: *knuć, kuć, psuć, snuć, kłuć, pluć, szczuć, żuć*.

§ **562.** Czasowniki z rdzeniem na *-a*: *baję, kaję się, kraję, łaję, taję* tworzą bezokoliczniki na *-ać* z zachowaniem tematowego *-j*: *bajać* i t. d. Podobne są formy bezokoliczników od czasowników na *-eję*, ale tu mamy ściągnięcie samogłosek, choć jeszcze formy nieściągnięte trafiają się w stp. *chwieję* — *chwiejać* > *chwiać*; analogicznie do nich mamy także *grzać* zam. **grzeć* < **gręti* (tutaj pierwotny inf. na *-ěti*), *piać* zam. **pieć* < **pěti* (*ě* < *oi* przed spółgłoską); *ziać* < **zijati*. Formy stp. *chwiejali* Fl. 21. 7, *chwiali* Puł. 21, 7; 108, 24, *chwieli* Fl. 108, 24, *dziejało się* 1471 MPKJ. V, 49, *aby się dziejało* 1420 MMAe. XIII, 330, *co się działo* 1399 Stppp. VIII, nr. 8758, *grzać* PrFil. V, 28, *lać się* R. XXV, 220, *piać* Puł. 12, 6, *siać* PrFil. V, 27, BZ. Lev. 25, 3, *siał* 1398 Stppp. VIII, nr. 7477, *śmiać się* Fl. 54, 6, *śmieli się* R. XXV, 209, *wiać* BZ. Ex. 10, 19, *wiał* BZ. Ex. 15. 10.

Inne czasowniki, należące do tegoż działu, a mające w czasie teraźniejszym spółgłoskę tematową, zmiękczoną przez *-j*, tworzą bezokolicznik z tematową spółgłoską twardą: *czeszę* stp. *czosać, wiążę — wiązać, depcę — deptać,* stp. *włodzę — włodać, piszę — pisać* i t. d. Jedyny wyjątek stanowi *kaszlę — kaszlać* XV w. PrFil. V, 29, obok mniej rozpowszechnionego *kaszleć, kasłać*; wobec stsł. *kašljajǫ—kašljati* przypuszczamy, że w starszej polszczyźnie było w czasie teraźniejszym *kaszlaję, kaszlam*, a nowotworem jest *kaszlę*, do czego urobiono *kasłać* na podobieństwo *poszlę — posłać*.

§ **563.** Stanowiące grupę 2 klasy III czasowniki pochodne, mające w czasie teraźniejszym końcowe zgłoski stp. *-aję, -ajesz... -eję, -ejesz...* w nowej polszczyźnie *-am, -asz... -em, -esz...* lub *-eję, -ejesz...*, tworzą bezokolicznik na *-ć*, dodane bezpośrednio do tematu

na *-a, -e*: *wołaję, wołam — wołać, śmieję, śmiem — śmieć, boleję — boleć*, dziś jednak apercypujemy te końcówki jako *-ać, -eć*. Wyjątkowo istotna końcówka *-ać* ukazuje się w stp. *przyjajać* 1545 R. XXXVIII, 319, co odpowiada dzisiejszej formie *sprzyjać*.

Spółgłoska przed tematowem *-a* jest twarda z wyjątkiem wyżej wspomnianego *kaszlać* i czasowników wielokrotnych utworzonych od tematów kl. IV: *wyrażać* (*wyrazić*), *puszczać* (*puścić*), *ruszać* (*ruszyć*), *rzucać* (*rzucić*), *sadzać* (*sadzić*), *obwieszczać* (*obwieścić*), *wracać* (*wrócić*), stp. *ważać*: *żona konnymi woźniki ważana była* Sul. 75 (*wozić*) i t. d. a także: *hulać, kalać* (było także **kalić*, por. *niepokalona* Naw. 35), *macać, pieniać się, wyszarzać, obiecać, mijać, sprzyjać*.

Bezokoliczniki na *-ać* tworzą się od czasowników z tematowem *-u*, p. § 482: *mianuję — mianować* i t. d.

§ **564.** Skutkiem morfologicznej absorbcji w takich bezokolicznikach, jak *bij-ać, plw-ać, umyw-ać* > *bi-jać, pl-wać, umy-wać* utworzyły się nowe końcówki *-jać, -wać*, np. *dająć, dawać*; *stająć, stawać* i t. d. a także *-ywać* (po tylnojęzykowych *-iwać*): *umyw-ać*> *um-ywać, wyr-ywać, ukr-ywać, przeż-ywać, wz-ywać, zsz-ywać*, a na wzór tego: *wygrywać* (stp. *grawać*), *wykopywać* (dawniej *wykopawać*), *zasługiwać* (dawniej *zasługować* analogicznie do innych na *-ować*), *przykazywać* zam. *przykazować* BZ. Num. 15, 23 i t. d. Wreszcie końcówkę *-ywać* zaczęto dodawać do tematów na *-ow*, tworząc od czasowników dokonanych nowe częstotliwe: *zabudować — zabudowywać, przemalować — przemalowywać*, mamy więc już bezokoliczniki na *-owywać*.

§ **565.** Z czasowników konj. IV bezokoliczniki na *-ać* są trzy: *spać, bać się* stp. i gw. *bojać się, stać*, gw. *stojać*, gdzie *-a* po *-j* z pierwotnego *-ě* (Gr. stsł. 24).

§ **566.** Bezokoliczniki na *-eć* < *-ěti* tworzą dość liczne czasowniki konjugacji IV: *boleć, brzmieć* (stp. *brznieć*), *cierpieć, grzmieć* stp. *grzymieć*), *lecieć, po-mnieć, musieć* (stp. także *musić*). *myśleć* (stp. *myślić*), *patrzeć* (obok *patrzyć, patrzać*), *siedzieć, skomleć, skrzypieć, szumieć, śmierdzieć, widzieć, wisieć, woleć*, stp. *po-żrzeć, pojrzeć*, oraz analogiczne do nich prasł. na *-ati* z *-ěti* po spółgłoskach tylnojęzykowych wymienionych na dziąsłowe (Gr. stsł. 24): *beczeć, błyszczeć, brzęczeć, buczeć* stp. *bęczeć, burczeć, dźwięczeć, huczeć, jęczeć, krzyczeć, milczeć, mruczeć, piszczeć, ryczeć, skończeć zaczynał* Żywot Błażeja, *skowyczeć, skrzeczeć, sterczeć, syczeć, skwierczeć, ślęczeć, trzeszczeć,*

tyczeć się (dawniej należał ten czasownik do konj. III: *tyczę się, tyczesz się — tykać się* p. § 492), *warczeć, wrzeszczeć*; *bieżeć, drżeć, dzierżeć, leżeć*; *dyszeć, słyszeć*, wreszcie *rzeć*, który to czasownik należał do konjugacji III i ma tematowe *ż* < *zj*, p. § 493. Proces ten jest bardzo dawny, gdyż form na *-ać* w tej konjugacji po *ż, cz, sz* już w najdawniejszych zabytkach nie mamy.

Tenże typ bezokoliczników tworzą czasowniki: konj. I stp. *rzwieć* — rugire BBdg. 133 (ale w stsł. *rjuti* przy praes. *revǫ, reveši*); tu można też zaliczyć *wrzeć* (w XVIII w. także *wreć* Nowe Ateny III, 356 i 487), *gorzeć*, należące pierwotnie do kl. IV, por. stsł. *vrjǫ — vriši, gorjǫ — goriši*; z konj. II *pachnieć* obok *pachnąć*; z konj. III *chcieć* stsł. *χotěti*, ale formy stare i noworuskie *χotim, χotite, χotjat'* (Sobolewskij Lekcii po istorii rus. jaz. [2] 215) wskazują, że mógł to być pierwotnie czasownik kl. IV; z czasowników konj. V *wiedzieć* stsł. *věděti, mieć* stsł. *iměti*.

§ **567.** Bezokoliczniki na *-ić* stanowią właściwość konjugacji IV a mianowicie czasowników, które nie zostały wymienione wyżej, jako przybierające końcówkę *-eć*. Soerensen w swej Polnische Grammatik, Leipzig 1900 na str. 90—171 wylicza ich około 400, np. *bawić, bogacić, broić, budzić*, stp. *chycić, dławić* (stp. *dawić*, stp. *dłabić*), *mówić* (stp. *mołwić*), *starczyć* (stp. *statczyć*, por. gw. *świarczyć*= *świadczyć*), *tęsknić* (stp. *tesknić, cknić*) i t. d.

Niektóre spółgłoski przed końcówką *-ić* ukazują się w brzmieniu nieoczekiwanem ze względów na prawa fonetyczne: *bliżyć* zam. **blizić, grążyć* zam. **grązić*, por. *grzęznąć, przywłaszczyć* zam. **przywłościć*, por. *włość*, i praes. *przywłaści* Luz. 305 zam. **przywłości, jednoczyć, przeistoczyć* zam. **jednocić, przeistocić* od rzeczowników *jednota, istota*; *dziedziczyć* od *dziedzic*, gdzie końcowe *c* < *tj*; *dusić* zam. **duszyć*; *nadwerężyć* jest zapożyczeniem z ruskiego, przyczem nowość polską stanowi tu nosówka; po polsku brzmiałoby to **nadwrzedzić*.

W stp. formy *czciesz, czcie* — 'czytasz', 'czyta' mieszano z *czcisz, czci* od *czcić* i używano też bezokolicznika *czcić* w znaczeniu 'czytać', np. *czcić* w Rozmyślaniu przemyskiem 17, także z r. 1532 MMAe. VII, nr. 506, *doćcić się* Lor. 9 v, ale formy te z końcem w. XVI wyszły z użycia.

§ **568.** Bezokoliczniki na *-nąć* ograniczają się do czasowników konj. II, np. *dźwignąć* BZ. Lev. 26, 1, *minąć* Num. 24, 13, *wytargnąć* Puł. Deut. 57. Gdy w praes. obok form stp. konjugacji I

ukazały się formy konjugacji II, występują też wtedy i bezokoliczniki na *-nąć*, np. ob. *dosięgę — dosiąc* Sk. 435 ukazuje się *dosięgnę — dosięgnąć*, jednak niezawsze to zachodzi, np. przy *padnę, kradnę* mamy inf. *paść, kraść*, ale także *odpadnąć* Sul. 32; przy *rzeknę — rzec* bardzo rzadko na *-nąć*: *obrzeknąć* Sul. 18, *rzeknąć* Krom. 209; natomiast *kwitnąć* wyparło stp. formę *kwiść*, a *rosnąć* coraz bardziej wypiera formę *róść*. Rzadko trafiają się formacje na *-nąć* od czasowników, których tematowa spółgłoska *-n* należy do rdzenia: *żnąć* BZ. Lev. 25, 5, *klnąć* Krom. 299 zam. *żąć, kląć*; odwrotnie zaś oddawna *giąć* zam. **gnąć* < **gъbnǫti* por. *w trąbach giących* zam. **g(b)nących* Fl. 97, 7, tak samo Puł. 97, 7. O formach *stać, stanąć*, p. § 559.

Imiesłów czynny przeszły, zwany pierwszym.

§ **569**. Jest kontynuacją imiesłowu prasłowiańskiego, który się zachował w języku stsł, (Gr. stsł. 131), jednakże w języku polskim zaszły w nim pewne zmiany [1]).

Przedewszystkiem utracił on deklinację, mianowicie w całości deklinację złożoną (por. stsł. *bravyj, bravъšeje, bravъšaja*); raz tylko w tekście ewangelji Nikodema z r. 1512 trafia się I. sg. *umarwszym leżałeś w grobie* R. XL, 283, a dziś Polacy ze wschodnich rubieży, naśladując zwroty ruskie, używają takich form, jak np. *bywszego, bywszemu* i t. d. Z deklinacji niezłożonej zostały jako żywe stp. dwie formy: N. sg. m. i N. sg. f. odpowiadające stsł. *bravъ, bravъši*, np. w Kśw. *usłyszew* (zam. *usłyszaw*), *stąpiw, uznamionaw*; *potępiwszy, użrzewszy*. Z innych form przypadkowych spotykamy już tylko drobne szczątki: Ac. sg. m. (w funkcji N. pl. m.) dwukrotnie w tytulikach prawie jednobrzmiących u Suleda: *o tych, jiż złodziejstwa alibo jine krzywdy uczyniwsz, są zbiegli* 15, *o tych, jiż złodziejstwa, zbojstwa alibo jine krzywdy uczyniwsz, są zbiegli* 47 i również *uczyniwsz pokoj i zwrociła się* 1510 Aleks. 139 v, wszędzie w funkcji form przypadkowych innych, a zatem może wszędzie przez omyłkę nie dopisano *-i*; nadto spotykamy odosobnioną formę, która mogłaby być Ac. sg. f. *Mojżesz nalazł rozkwietłszą* (*rosquetlsyǫ*) *rozgę Aaronową, rozkwitającą się pąkowim, zjawiąć się kwiecie* BZ. Num. 17, 8, gdzie niedołężnie przetłumaczono tekst łaciński: invenit

---

[1]) Por. monografję W. Taszyckiego: Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły w języku polskim. R. LXI, nr. 5. Kraków 1924.

germinasse virgam et turgentibus gemmis eruperant flores, przyczem w *rosquetlsyǫ* wątpliwość wzbudza końcowe *-syǫ* zam. *-szǫ*. Raz także ukazuje się forma N. pl. m. *smietawsze* 1471 MPKJ. V, 32, co odpowiada w Wulgacie wyrażeniu: regem projecerunt, congesto super eum acervo lapidum Jos. 8, 29, t. j. króla obalili, rzuciwszy na niego stos kamieni.

§ **570.** Formy N. sg. m. i f. w języku prapolskim zasadniczo tworzyły się tak samo, jak w stsł., oczywiście z zachowaniem polskich norm fonetycznych, a poczęści także z niektóremi zmianami, wywołanemi przez wpływ analogji do form pokrewnych, lub przez inne czynniki. Z tych zmian najważniejsze są następujące:

1) W języku prasł. i stsł. czasowniki kl. IV, 1 mogły tworzyć ten imiesłów dwojako: z końcowem *-ivъ* albo też z *-ъ* < *-jъ* < *-i̯-us nosivъ* lub *nošъ*, *udavivъ* lub *udavlъ*, *světivъ* lub *světъ*, *udarivъ* lub *udar'ъ* i t. p., natomiast imiesłowy staropolskie tej grupy czasowników kończą się zawsze na *-iw* z jedynym wyjątkiem formy *uderz*: *jegożto uderz za rogi i weźmie ji* BZ. Gen. 22, 13.

2) Czasowniki kl. II w języku polskim tworzyły i tworzą ten imiesłów znacznie częściej bez *-nǫ*, aniżeli bezokoliczniki, np. dziś *ukląkłszy* przy *uklęknąć*, *zgasłszy* przy *zgasnąć*, *zwiądłszy* przy *zwiędnąć* i t. d.

3) W czasownikach kl. IV 2, mających bezokoliczniki na *-eć* < *-ěti* zam. oczekiwanego *-ew*, *-ewszy*, mamy dziś bezwyjątkowo wymianę *-e* na *-a* pod wpływem form imiesłowu II, gdzie *ě* > *'a* pod wpływem następującej spółgłoski przedniojęzykowej, np. *widział*, *ujrzał*.

Formy z *-e* spotykamy tylko w najstarszych zabytkach polskich: *usłyszew idziechą* Kśw. a r, *usłyszew* Żywot Błażeja 2 razy, *usłyszewszy* tamże, analogicznie do *usłyszeć*, jak również zachowała się forma pierwotna *ujrzew* Żywot Błażeja, *ujrzewszy* Kśw. c v, Żywot Błażeja, gdyż i bezokolicznik brzmiał *ujrzeć*. Wcześnie jednak wywarł tu wpływ imiesłów na *-ł*: *przybieżaw* 1399 Hube Krak. nr. 55 i tak samo we wszystkich późniejszych zabytkach nietylko *usłyszaw*, ale także *ujrzaw*, *zapomniaw*, *ujrzawszy*, *zapomniawszy* i t. d. Najpierw więc dokonało się wyrównanie bezokoliczników w kl. IV 2, potem imiesłowów I do bezokoliczników, a wreszcie imiesłowów I do imiesłowów II.

Zgodnie z prasł. i stsł. imiesłowy polskie mają szczególną wokalizację rdzenną w czasownikach: *mrzeć*, *trzeć*, *przeć*, *za-wrzeć*,

żrzeć, rozpostrzeć: *u-marszy, wy-tarszy, od-parszy, za-warszy, żarszy, rozpostarszy*, stsł. *umeršju* < (*umьršju*) w Codex Marianus, *umrьša* w Savina Kniga, w prasł. z wokalizacją *-ŗ*.

§ **571**. N. sg. m. w języku prapolskim kończył się na *-ъ* po spółgłosce i na *-vъ* po samogłosce tematowej, zgodnie z językiem stsł., a po zniknięciu końcowego *-ъ* imiesłowy polskie miały w wygłosie spółgłoskę lub *-w*. Według W. Taszyckiego formy na spółgłoskę szczątkowo zachowały się w BZ. *oblek* Gen. 3, 21 oraz w Rozm. *przyszed* 30, *ląk sie* 54, wreszcie u Paterka *rzek* SKJ. I, 195. Nie są to jednak formy zupełnie pewne, gdyż polskiemu *a oblek je i rzekł* odpowiada w Wulgacie et induit eos et ait, a więc może to być zam. *oblekł*; dla zabytków późniejszych przypuszczenie to jest jeszcze prawdopodobniejsze; wyrażenia są tam takie: *Jozef... był posłuszen, a przyszed do Jeruzalem i wszedł w kościoł* Rozm. 30, *zumiawszy sie on i ląk sie nasilnie i pocznie sie dziwować* Rozm. 54, *tedy syn boży poruszył się miłosierdziem, rzek w bostwie swym: oćcze już mię raczy zesłać* Paterek 34 r (SKJ. I, 195); nie wszędzie tu domniemana forma imiesłowu byłaby na miejscu, a nadto w Rozm. imiesłowy od tematów na spółgłoskę kończą się na *-szy, -wszy*, np. *siadwszy rzekł* 111, *przyszedszy dał chwałę* 220, a u Paterka poza tym rzekomym imiesłowem *rzek* niema wogóle ani jednej formy dawnego N. sg. rodzaju męskiego, są zaś tylko formy na *szy*: *przyszedszy, rozniemogszy się, przywiodszy, przyniosszy, padszy* PrFil. V, 573, por. też § 576.

§ **572**. Od najdawniejszych czasów formy na spółgłoskę uległy wpływowi analogji do kończących się na *-w* (po samogłosce), np. *przyszedw* 1399 Hube Kr. nr. 71, *wyszedw* Fl. 40, 7, *wszedw* Puł. 18 arg., *przemogw* Puł. 92 arg., *rzekw* BZ. III Reg. 22, 14, *układw* Num. 23, 14, *nalazw* III Reg. 20, 36, *wzniosw* Num. 24, 2, *rozpostarw się* I Reg. 28, 20, raz pod wpływem formy prtcp. II *wyszedłw* Ex. 10, 33.

Imiesłowy te z tematami samogłoskowemi są częstsze, np. *stąpiw* Kśw. 1 a, *obrociw się* Fl. 84, 6, *począw* 1399 TPaw. IV, nr. 2140 (stsł. *počьnъ*), *zuw się* — 'zzuwszy się' 1398 JA. IV, 187, zwłaszcza często w BZ. i w innych zabytkach XV w. aż do Rozmyślania przemyskiego, poczem te formy znikają z tekstów polskich.

– W konj. II te imiesłowy tworzą się bez suf. *-ną* nietylko wtedy kiedy i bezokolicznik tego sufiksu niema, np. *wstaw* Puł. 24 arg., BZ. Gen. 19, 27, ale także mimo bezokolicznika na *-nąć*, np.

klasw rękama BZ. Num. 24, 10, *poczyrpw krwie* Lev. 8, 15, albo też suf. *-ną* występuje i tutaj, np. *wspomionąw* w Kazaniu na wszech św. R. XII, 238, *ściągnąw* BZ. Gen. 48, 14, *minąw* Deut. 30, 18, *lęknąw się* II Par. 26, 20, *względnąw* Judith 9, 13, natomiast *staw* (nie *stanąw*): *staw na trzecim roku* Sul. 10.

Od *jachać* tworzy się też imiesłów dwojako: z suf. *-cha*, np. *jechaw* 1398 Hube Kr. nr. 24; 1400 SKJ. III, 190, albo też bez tego suf., np. *wyjaw na pole* BZ. I Reg. 19, 8, *wzjaw do ziemie* III Reg. 15, 17.

§ **573.** N. sg. f. kończył się na *-szy*, stsł. *-zši* po spółgłosce lub *-wszy* stsł. *-vši* po samogłosce. W tym drugim typie nie było zmian żadnych, np. *wziąwszy* (stsł. *vzęmъši*) 1398 Hube Kr. nr. 29, *jąwszy ji wiązał* 1394 TPaw. III, nr. 3470 i t. d. *uźrzawszy kazał* Gn. 180 b [1]), *wyjawszy* 1401 Stppp. II, nr. 728, *przyjawszy* BZ. I Reg. 30, 1. Kontynuację pierwotnej formy na *-szy* po spółgłosce w zabytkach polskich spotyka się często, np. *pokląkszy* Żyw. Błażeja, *wszedszy* Puł. 117, 19, BZ. Tob. 6, 18, *pogrzebszy* Gen. 50, 14, *sniosszy* III Par. 31, 6, *zmarszy* Judith 7, 16, *rozpostarszy się* Judith 10, 1, *przeparszy* 1464 AGZ. XII, 393, *przyszedszy* Rozm. 220, *przeczedszy* Orz. 40, *upadszy* J. Koch. I, 118, *wkradszy się* II, 416, *obszedszy* II, 499, *dorosszy* Sk. 7, *wszedszy* 19, *padszy* 89, *jadszy* 221, *nalaższy* 218, *podnioższy* 236, *rzekszy* Zim. 6, 121, *oblókszy* 7, 116, *zmarszy* 9, 24 i t. d. aż do schyłku XVIII wieku.

Wcześnie jednakże pod wpływem końcowego *-wszy* po samogłosce, także tutaj, jeżeli może nie w wymowie, to przynajmniej w pisaniu, między spółgłoskę tematową a końcowe *-szy* wtrącano *-w*, np. *szedwszy* Gn. 5 a, *wyszedwszy* 1401 SKJ. III, 193, *snioswszy* BZ. Gen. 24, 46, *przyszedwszy* Ex. 19, 7, *przebredwszy* Jos. 2, 23, *nalazwszy* Sul. 41, *obżarwszy się* Dzik. 65, *zbiegwszy* 304, *siadwszy* Rozm. 111, *ląkwszy sie* 166, *oblekwszy sie* 660, co zanika stopniowo w początku XVII wieku [2]). Spółgłoski *z*, *s* przed końcowem *-szy* niekiedy nie były pisane, np. *podniowszy* Rozm. 301, *nalawszy* (= nalazwszy) Rozm. 353 i t. d. dość często u różnych pisarzy,

---

[1]) Te dwa ostatnie przykłady wskazują, że imiesłowy na *-szy* już w XIV w. miały funkcję nietylko N. sg. f, ale także przysłówkową, jaką mają dzisiaj, gdy tymczasem imiesłowy na *-w* używano tylko w funkcji N., czasem Ac. sg. m.

[2]) W. Taszycki l. c. 46.

głównie XVI wieku, ale także i później aż do Wacława Potockiego.

§ 574. Od XV w. zaczyna tu działać także wpływ imiesłowu II, wskutek czego ukazuje się po spółgłosce tematowej jeszcze *ł*, przyczem zachowywano i *w*, ale te formy są bardzo rzadkie, np. *wszedłwszy* 1476 Stppp. II, nr. 4177, *wyrzekłwszy* Historja o Spierze J 4 a; z dodaniem *ł* a pominięciem *w* imiesłowy te ukazują się najpierw w r. 1528 w Historji o Poncjanie, pierwszej książce polskiej, która według Brücknera [1]) stale używała imiesłowów na *-łszy*, np. *przeszedłszy* PrFil. VI, 175, *oblokłszy* 176, *rzekłszy* 177, *wsiadłszy* 183; to samo znajduje się w innych książkach XVI w. według wykazu W. Taszyckiego aż do przekładu Kroniki Kromera przez Błażowskiego z r. 1611, poczem następuje przerwa około lat 50, kiedy te formy z *-ł* znikają. „Dopiero — pisze W. Taszycki — w drugim dziesiątku drugiej połowy XVII wieku znowu poczynają się pojawiać — zrazu w bardzo szczupłej ilości — formy z *-ł*. Pierwszy przykład formy z *-ł* w tym okresie mamy w Kochowskiego Niepróżnującem próżnowaniu z r. 1674: *zszedłszy* 301. W Philomachii... Morsztyna z r. 1689 raz tylko *rozszedłszy się* K 4 b, obok wielu form na *-szy*. Toż samo w Potockiego Poczcie herbów... z r. 1696: *poszedłszy* 23, *postrzegłszy* 159, *dosiadłszy* 182, *zaszedłszy* 375, obok czego przygniatająca je wprost liczba form na *-szy*. Trafiają się wówczas dość jeszcze często książki, które form z *-ł* wogóle nie znają, np. Twardowskiego Nadobna Pasqualina z r. 1701, Morsztyna Psyche i Cyd z r. 1752 i t. d. Ale formy z *-ł* powoli się rozszerzają, znaczniejszy ich przyrost widać w II połowie XVIII wieku. Walkę między formami staremi i nowemi przedstawia dokładnie R. Pilat [2]). W ostatnim dziesiątku XVIII wieku walka ta kończy się bezwzględnem zwycięstwem form nowych, mimo, że nie tak dawno jeszcze, bo w r. 1787, wychodzą Poezje Kniaźnina, które znają tylko formy stare".

Imiesłów czynny przeszły na *ł* zwany drugim.

§ 575. Tworzy się od tematów tych samych, co imiesłów I, przybierając suf. *-ł, -ła, -ło* według trzech rodzajów. Pierwotnie

[1]) A. Brückner, Dawne powieści ludowe PrFil. VI, 165-186.

[2]) R. Pilat, Ueber das polnische part. praet. act. auf *-szy* JA. III (1879) str. 70.

zapewne się odmieniał według przypadków (deklinacji niezłożonej), ale w żadnym języku słowiańskim ta deklinacja się nie zachowała z wyjątkiem mianownika na trzy rodzaje i trzy liczby. Imiesłów ten służy wyłącznie do tworzenia czasów złożonych.

Natomiast mamy pełną deklinację złożoną tegoż imiesłowu; ponieważ jednak formy te tworzą się tylko od pewnych, zresztą dość licznych czasowników, ale bynajmniej nie od wszystkich, przeto wyszły poza zakres konjugacji i za przymiotniki są poczytywane. Zazwyczaj tworzą się one od czasowników, wyrażających stan, a przeto mają znaczenie bierne, np. *umarłym* — mortuis Kśw. b r, *zginęłych* — interemtorum Fl. 101, 21, *co zginęłego* Lor. 175 v, *zastanęła* — astricta (aqua) R. XVI, 361, *przeminęły* — 'miniony' R. XXV, 263, *przeszłych rzeczy albo minęłych* Bls. 333 v, *zesnęłych* — mortuorum 1540 rp. Gnieźn. Lev. 11, 11, *sztuka mięsa przerastała* — 'przerośnięta tłuszczem' Kras. Pan Podstoli cz. II, ks. I; tak samo od czasowników czynnych, np. *rzecz ukradłą* — 'ukradzioną' Sul. 58, *zabiłego* (zabitego) *człowieka* BZ. I Reg. 21, 14, *na zasadzie zwyczaju dawnego zachowałego* XVII w. Łoziński, Prawem i lewem 190; wyjątkowo tylko w znaczeniu czynnem: *przez stronę otezwałą* — 'apelującą, która apelowała' Sul. 55; por. też dzisiejsze: *zwiędły, zmarzły, udały* — 'udany', *wyschły, były, stały, trwały, oziębły* i t. d. oraz utworzone od nich przysłówki: *stale, trwale, ozięble.*

§ 576. Stosownie do głównych typów bezokolicznika i imiesłowu czynnego przeszłego I, również i tutaj ukazuje się kilka typów, zgodnych zasadniczo z imiesłowem I. Przedewszystkiem typ, gdzie końcowe *-ł* następuje po spółgłosce rdzennej w konjugacji I: *pogrzebł* Fl. 78, 3, BZ. Gen. 23, 19, *pożgła* 1441 Stppp. II, nr. 2963, *przysiągł* Fl. 88, 35, *dosiągł* J. Koch. I, 122, *oblekł się* Fl. 92, 1, *oblokł* 1510 PrFil. V, 362, *kwitła* I poł. XV R. XVI, 345, *zakwitło* Puł. 27, 10, *kwtło* Puł. 27 arg., *przęcztli* BZ. II Esdr. 8, 68, *doczli* Lor. 18 v, *czetł* 1510 PrFil. V, 362, *przeczetł* J. Koch. I, 50, *przeczedł* Leop. Act. 23, 34; gdy obok *czyść* tworzono inf. *czcić,* zmieniono też i formę imiesłowu na *czcił, czcili* kon. XVI Czubek, Pisma polityczne 93; od *idę* niema imiesłowów przeszłych, które zastąpiły formy *szedszy, szedł* [1]): *szli* Fl. 65, 11, *wszczedł* (= wszedł) Fl.

[1]) W gwarach jednak powstały formy: *znajdł* i t. p. zapisane w Słowniku gwar polskich Karłowicza VI, 403.

17, 10; 1417 rp. Jag. nr. 2151, *weszczdła* Fl. 84, 12; 96, 12. Niekiedy *t, d* przed *ł* ginie: *wszeł* ob. *wszedł* 1510 PrFil. V, 361, *ręce otpale* BZ. Neh. 6, 9. Częściej ginie końcowe *-ł*: *umar* BZ. IV Reg. 12, 21, *rzek* I Par. 14, 14, *uciek* 1510 PrFil. V 361, *przyszed* 361, *wyrzek* 363, *wsiad* Bls. 319, *kiedy usiad* 330 v, (p. też § 571), jak i dziś, zwłaszcza w mowie ludowej.

§ 577. Po spółgłosce też następuje *-ł* w konjugacji II, gdzie jednak upowszechniły się formy z *-ną* przedewszystkiem po samogłosce rdzennej czasownika: *wspomionął* Fl. 118, 14 aż do XVII w., np. w Białobrzeskiego Postylli 61; *minęła* 1408 Piek. 359, *odpoczynęła* Gn. 3 b, *odpoczynęło* Gn. 3 b, *zastanęły* I poł. XV R. XVI, 349, *przeminęłe rzeczy* Rej Zwrc. 209 a, *chmury linęły deszcz* J. Koch. I, 127, także po rdzennej spółgłosce czasownika: *wyrzygnęło* Fl. 44, 1, *wyschnęło* poł. XV R. XXV, 153, *rozciągnął* Puł. 54, 22, *rozciągnęli* 139, 6, *wtchnął* BZ. Gen. 2, 7, *władnął* I Par. 12, 14, *przeschnęły* Judith 7, 11, *posięgnęła, uwiąznęła* Ezop 141, *poklęknął* pocz. XVI PrFil. I, 72, *zamknęli* Bls. 12, *ucichnęli* 329 v, *zakwitnęła* 345, *rozkwitnęły się* 320, *zgasnął* Orz. 85, *rozczosnęło* Lor. 120 v, *kwitnęła* 1642 Utarczka 2.

Ale także często bez *-ną* i wtedy *-ł* następuje bezpośrednio po rdzennej spółgłosce: *przytargł* Fl. 118, 129, *krzykł* I poł. XV SKJ. I, 298, *zacisła, urzasła się* I poł. XV R. XVI, 349, *obykł* BZ. Num. 22, 4, *urzasł się* I Reg. 28, 20, *przebredł* Gen. 32, 10, *przecichło* Num. 16, 50, *rozcięgła* Puł. 79, 12, *rozciągli* Puł. 124, 3, *zamkli* 1466 R. XXII, 25, *pościgła* 1471 MPKJ. V, 17, *rozplazło* (*rozpłazło?*) 16, *pośliźły* 102, *rozpękły się* 51, *ściągł* 8, *uwiązł* Ezop 142, *dotkła się* 1520 JA. VII, 296, *zwierzęta wlepły* — 'ulgnęły w lepkiej masie' N. Ateny III, 343, *wstrząsło* Luz. 129. Jak widać z tych przykładów, w jednym zabytku od tychże czasowników są obie formy, np. *rozciągnął, rozciągnęli* obok *rozcięgła, rozciągli* Puł. Od rdzenia *-sta* mamy formy bez *-ną* podobne do dzisiejszych, np. *wstał* 1391 Leksz. I, nr. 1005, *ostał* Hube Krak. 12; w w. XIV—XV niema formy *stanął*, lecz tylko *stał*, np. *przybliżyli są sie i stali są* (steterunt) Fl. 37, 11, *jiż są podle mnie byli, obdal stali* (steterunt) 37, 12, *anioł wnidzie i stał* (transiens stetit) BZ. Num. 22, 26 z prasł. **stalъ* a nie **stojalъ*, por. § 559, gdzie zaznaczono brak stp. inf. *stanąć*.

Samogłoski rdzenne *-y, -i* przed *-ł* w wymowie dzisiejszej gwarowej wymieniają się na *-e* lub *-u*, np. *mówieł, robieł* lub *mó-*

wiuł, robiuł. Najstarszy ślad takiej wymiany zachował się w *buł posłem* 1397 Leksz. I, nr. 2039, a formy na *-eł* są częste, zwłaszcza w XVI i XVII wieku (Gr. I, 18).

§ **578.** Przy bezokolicznikach na *-ąć* mamy formy imiesłowu na *-ął, -ęła*: *poklęli* Kśw. c v, co Brückner objaśnia, jako błąd zam. *poklękli* albo też jako formę imiesłowu od **pokląć* pokrewną z *po-kłon*; *wziął* 1396 Leksz. I nr. 2166. *wjął* 1393 nr. 1449 i r. 1397 nr. 2399, *wjęła* 1393 nr. 1480, *zżął* Lor. 130 v. Osobliwa formacja *wedmął* 1471 MPKJ. V, 45 i podobnie gwarowe *wyjmuł* R. IX, 307; natomiast *giął* zam. **g(b)nął* analogicznie do *piął* i t. p. W gwarach rozkłada się samogłoska nosowa na *-on, -en* i końcowe *-ł* ginie, np. *wzion, wziena*; formy te spotykamy w Farsalji *wzieni* 38, *wzieny* 79, częstsze w zabytkach XVIII w. są formy bez nazalizacji, np. w N. Atenach: *wzioł, wzieła, zaczoł, zaczeła.*

§ **579.** Od najdawniejszych czasów znane są formy *brał, prał* i pierwotna też forma *drał* 1396 TPaw. IV, nr. 5297, *wydrał* 1396 nr. 5293, *rozdrał* 1424 Ks. Maz. II, nr. 215, *zadrały się* BZ. Deut. 29, 5, ale także *darł* 1395 TPaw. III, nr. 3666; r. 1399 TPaw. IV, nr. 2090, *rozdarł* Fl. 77, 16; 77, 18; 104, 40.

Przy bezokoliczniku *jachać, jechać* prtcp. *jachał, jechał,* np. *jachał* 1389 Leksz. I, nr. 517; 1410 Piek. 401, *przyjechał* BZ. II Par. 22, 7, *przyjechali* I Par. 13, 9, *przyjechał* Sul. 63, ale także *jał, jała, jeli* (zam. *jali,* analogicznie do takich jak *widzieli*): *jał* 1391 Leksz. I, nr. 1044; 1393 nr. 1556; 1442 Stppp. II, nr 3082, *przyjał* 1387 Leksz. I, nr. 144, BZ. IV Reg. 24, 1; 1471 MPKJ. V, 89, *przyjała* BZ. II Par. 25, 10, *wyjał* 1395 Leksz II, nr. 1739; 1400 Piek. 34, *jało dwadzieście człowiekow* 1393 Leksz. I, nr. 1366, *jeli* Żyw. Błażeja, *przyjeli* 1395 Leksz. I, nr. 2051, BZ. Gen. 24, 32, *wyjeli* 1396 Leksz. I, nr. 2270; 1444 Stppp. II, nr. 3215, BZ. III Reg. 20, 27, słowem często w w. XIV i XV aż do Biernata z Lublina, u którego też spotykamy formę *jał* Ezop 73, 245, 327; potem wychodzi ona z użycia.

§ **580.** Przy bezokolicznikach na *-ać* zawsze prtcp. mamy na *-ał*, a więc *zepsował* Sekl. Kat. 2 v, *psowali* Sk. 370, *kłwał* 1466 R. XXII, 24, *kłwały* Sim. 18, 190, *chwiejali głową* Fl. 21, 7, *dziejały się* 1512 R. XL, 285, *wwięzował się* 1389 Leksz. I, nr. 527, *nie wykupowała* 1400 SKJ. III, 187, *przykazował* XV SKJ. V, 306, *ręce ukazowale* BZ. Gen. 27, 23, *obwoływał* Rej SKJ. V, 55, *skończywał* tamże, *jeździwała* N. Ateny III, 275, *nie przestajał* Żywot

Błażeja, *nie dajał* 1398 Hube Krak. 23, *sprzał* — 'sprzyjał' Bls. 156 v, *znaszał* Lor. 139, *ocucał* — 'budził się' 23 v, *wyczyściał* 141 v, *poduszczawali* 178.

§ 581. Gdy bezokolicznik kończy się na *-eć* < *-ěti*, prtcp. ma końcówkę *-ał, -ała, -eli*, np. *rozprostrzał* Fl. 105, 26, *rozpostrzeli* 118, 126; 139, 6, *rzwiał* Puł. 37, 8, *przeprzał* 1405 Piek. 271, *przeprzała* 1453 AGZ. XII, 393, *zaprzeli się* J. Koch. I, 113, *mierziało go błogosławieństwo* I, 187, *omięniał* I, 112, *wspomniał* Sk. 211, *nienawidział* 363, *nienawidzieli* 360, *mniemiał* 207. Gdy w inf. *-eć* < *-ejać*, wtedy prtcp. kończy się na *-ał, -ali*, np. *siał, siali, śmiali się* i t. d. ale wcześnie i tutaj zaznaczył się wpływ analogji do grupy poprzedniej, np. *śmieli się* ok. 1420 R. XXV, 229.

Od czasowników *mleć, pleć* mamy tylko późne przykłady *mełł, pełł, mełli, pełli*, ale także u Mickiewicza *mleł* P. Tad. V, 684, *mlełło* VII, 504. O formach gwarowych, p. Nitsch Monografje polskich cech gwarowych Nr. 3, Kraków, 1916.

§ 582. Wreszcie przy bezokolicznikach na *-ić* mamy imiesłowy na *-ił*, np. w starszych zabytkach stale *myślił* Rozm. Artaks. 505, *zjednoczył* Bls. 184, *poniżył* J. Koch. I, 215, *rąbił* 1409 Piek. 386, *wstążył* XV R. XXII, 245, *musił* Gn. 56 (dziś *musiał*), *musiło* pocz. XVI R. XL, 248, ale przy *patrzyć* (dziś także *patrzeć*) *patrzali* J. Koch. I, 63.

Imiesłów bierny przeszły [1]).

§ 583. Tworzy się w języku polskim tak samo, jak w innych słowiańskich, od jednych czasowników z dawnym suf. *-to*, od innych z *-no* po samogłosce tematowej lub z *-eno* po spółgłosce. Temat tutaj występuje taki sam, jak w przeszłym imiesłowie czynnym: *niósł — niesion* (**nes-lъ*—**nes-enъ*), *star-ł — star-t, kłó-ł — kłó-t, pisa-ł — pisa-n, zwa-ł — zwa-n, nosi-ł — nosz-on* (**nosi-lъ* — **nosj-enъ*).

Formy deklinacji złożonej na *-ty, -ta, -te*; *-ny, -na, -ne*; *-'ony, -'ona, -'one* są w powszechnem użyciu od czasowników przechodnich (niekiedy także od innych); formy deklinacji niezłożonej na *-t, -ta, -to*; *-n, -na, -no*; *-'on, -'ona, -'ono*, dość obficie zachowane w star-

[1]) Por. wyczerpującą monografję Henryka Oesterreichera, Imiesłów bierny w języku polskim. Rozpr. Wydz. filolog. P. Akad. Um. LXI, nr. 6. Kraków 1926.

szych zabytkach, wyszły z czasem z użycia (p. §§ 306—319) z wyjątkiem form nijakich na *-to, -no, -'ono,* które tworzą się nietylko od czasowników przechodnich, ale też i od wielu nieprzechodnich, oznaczających stany lub czynności ludzkie, i mają znaczenie czynne nieosobowe, np. *przejdziono* Mącz. 289 v b, *zaśnięto, spano, chodzono.* Forma *możono* była też dość częsta: *iż ich w błocie nie możono należć* Bls. 152 v, *sądy możono trzymać* Mącz. 88 r b, *wojny zacząć nie możono* Sk. 297.

§ **584.** Imiesłów na *-t* mają czasowniki:

1) Konjugacji I z bezokolicznikiem na *-ąć,* np. *spiętych* Fl. 78, 11, *zaklęci* 118, 21, *począt* Puł. 50, 6, *odjęto* Ez. 12, *ścięta* BZ. Judith 9, 12, *dęte* IV Reg. 17, 16, a także analogicznie do nich *nagięte* 1471 MPKJ. V, 106 odpowiednio do inf. *giąć* zam. **g(b)nąć.* Formacja ta jest prasłowiańska, na co wskazuje zgodność innych języków słowiańskich, np. stsł. *raspętъ, klętъ, načętъ,* stcz. *najat, přijet, počat,* r. *raspjat, prokljatyj* i t. d.

2) Należące do tejże konjugacji czasowniki typu *trę — trzeć*: *starta* Fl. 36, 18, *start* BZ. Deut. 28, 24, *pożarta* Ex. 10, 15, *zawarto* Jos. 6, 1; obok czego *żagle rozpostrzone* A. Koch. 147, por. stsł. *žьrenъ* obok *žrьtъ.*

3) Czasowniki konjugacji III z rdzeniami na *-i, -y, -u,* np. *zabit* 1398 Leksz. I, nr. 2663, *skryto* Fl. 37, 9, *pokryci* 72, 6, *rozsuty* 140, 9, *dobyto* BZ. IV Reg. 18, 10, *za granicą sutą* 1397 Stppp. VIII, nr. 5855, podobnie *okuty, wysnuty, opluty* i t. d., ale niektóre w innych językach słowiańskich a także w starszej polszczyźnie tworzą też imiesłów z suf. *-n* (p. § 585).

4) Czasowniki *kolę, porzę* mają dawny imiesłów *kłoty, proty*: *wkłoty* Fl. 37, 2, *przekłot* BZ. Judith 6, 4, *wyproto* Mącz. pod wyrazem caeso, ale także *kolono* u Stojeńskiego K 3 b.

5) Czasowniki *mielę, pielę* mogą też tworzyć formy: *mełty, pełty,* stp. *smełt* poł. XV R. XXIV, 375, *wypełto* 1471 MPKJ. V, 61, które zachowują się też w dzisiejszych gwarach [1]), obok czego mamy też formy *mielony, pielony.*

6) Od rdzenia **šьd-* imiesłów rodzaju nijakiego w znaczeniu czynnej formy nieosobowej: **šьd-to* > **šьs-to* > **sto,* pod wpływem jednak innych form z *š-* (*szedł, szła, szli*) nastąpiło wyrównanie na

[1]) K. Nitsch, Monografje cech gwarowych Nr. 3. Prasłowiańskie *ł'* Kraków 1916.

szto — 'chodzono, udano się': *nie szto* 1410 Hube Zb. 51, *nie szto* 1410 TPaw. IV, nr. 1940, *szto* Dzik. 179, *przyszto* Bls. 319 v, *odeszto* Lor. 45 v, *doszto* ok. 1570 Bppp. LXXVIII, 27, J. Koch. II, 271, Sk. 18, *przyszto* Bpp. LXXVIII, 40, *podeszto go* 1624 Bpp. XLVII, 56, *doszto* 166. Po XVII w. forma ta wychodzi z użycia. Takież formy imiesłowu odmiennego ze znaczeniem biernem daje dwukrotnie W. Potocki w Moraljach: *koza Jowisza odesztego karmiła*—'ktorego „odeszto", porzuconego' r. 1688 Bpp. LXIX, 77 [1]), *w troki odeszte od człeka* — 'od których człowiek odszedł. pozostawione przez człowieka' Bpp. LXXII, 414. Tak późna i niezwykła forma nasuwa przypuszczenie, że jest to nowotwór Potockiego, który w każdym razie musiał znać formę *szto*.

§ 585. Imiesłów na *-n* tworzy się wtedy, gdy temat bezokolicznika ma wygłosowe *-a* lub *-e* < *-ě*, które przed twardem *n* wymienia się na *-'a*. Imiesłów ten występuje więc w zakresie czasowników kl. I, np. *brany, zwany*, III np. *pisany, wołany, zrozumiany, mianowany*, kl. V *wiedziany, dany*. Tak samo w stp., np. *dani* Kśw. a v, *skalano* c r, *winy dany, przepisane i zapieczętany* 1395 Leksz. I, nr. 2059, *zapisowano* 1400 SKJ. III, 189, *odzieni* Puł. 108, 28, *mniano* 43, 24, *zastana* 1436 R. XXIII, 276, *zastanego* 1444 AGZ. XIV, 149, od domniemanego **jać* (stcz. *jeti*) — 'jechać'; *nie wyjano* 1396 Leksz. I, nr. 2194; 1401 Piek. 64. Także obok bezokoliczników *kować, pławać* i innych podobnych na *-ać* tworzono imiesłowy na *-n*: *skowany* Kśw. b v, *rozźwany* (chleb) pocz. XV R. XXIV, 62, *zeplwano* Rozm. 833, *snowany, szczwany*; przy bezokoliczniku *drać* był imiesłów *dran*: *zdrano* Rozm. 822, *odraną* pocz. XVI Bpp. I, 17, *w zedranej sukni* 20, *odrana* Rej Wiz. 82; także *zaprzany* 1556 N. Test. 66 i 97 (Kalina).

W formie męskoosobowej N. pl. imiesłowy na *-'an* niejednakowo brzmiały w zależności od tego, czy *-'a* pochodziło z *-ě*, czy też z *-ěja, -ija* lub *-ja*: *zapomnieni, obejrzeni* ale *roześmiani, rozlani zziajani, skalani*; formy na *-ani* w nowszym języku się rozpowszechniły, np. *cierpiani, widziani, zasiedziani, odziani* BZ. I Par. 21, 16, ale w Puł. *odzieni* 108, 28.

§ 586. Imiesłowy na *-'on, -en* mają czasowniki kl. I, tworzące bezokolicznik przez dodanie *-ć(i)* do rdzenia czasownikowego z końcową spółgłoską, jako też czasowniki z bezokolicznikiem na *-c*,

[1]) Z powodu błędnej kopji wydrukowano *odeszłego*.

np. *konie pokradziony* 1388 Leksz. I, nr. 396, *pogrzebion* BZ. Gen. 15, 15 (*pogrzebiony* jeszcze w Sielankach Gesnera 1800 r. str. 188), *konie nie wiedziony* 1391 Leksz. I, nr. 1000, *gęś oskubiona* Rej Zwrc. 157, *posiędziony djabłem* 1471 MPKJ. V, 100, gdzie *-ę* pod wpływem czasu teraźniejszego. Również według tematu czasu teraźniejszego *czcion* BZ. Neh. 8, 8 (inf. *czyść*); z osobną wokalizacją *zażżona* Fl. 79, 17 (*żegę, żec*). Od *żrę, żrzeć*, stsł. *žrěti* < **žerti* są też formy na *-'on*: *pożrzon* 1466 R. XXII, 14, *pożron* 12 obok *pożarci* Fl. 140, 7.

W ten sam sposób w kl. V tworzy się imiesłów stp. *jedzion*: *jedziono* BZ. Ex. 21, 28, *śniedziono* Ex. 22, 13 obok *jedzon* Ex. 12, 15, *śniedzono* Ex. 10, 5, dziś także *jedzony*. Tutaj wymiana *dź* na *dz* mogła być wywołana przez to, że w całej tej konjugacji prócz imiesłowu biernego nie było form z *dź*, a natomiast były formy z *-dz* praes.: *jedzą* i imprtv. *jedz*, stsł. *jaždь*; nastąpiło więc wyrównanie.

Wymiana tematowego *dź* na *dz* i *ć* na *c* nastąpiła też w N. pl. form męskoosobowych w zakresie imiesłowów na *-'an* i *-'on*, gdzie nastąpiło pewnego rodzaju odpodobnienie *ć, dź* — *ń* na *c, dz* — *ń*: *widziany* ale *widzeni* Bls. Żywoty filozofów 54, *zapowiedzeni* obok *zapowiedziani*, *wywiedzeni* BZ. Ex. 17, 32, potem to *dz, c* przeniesiono do innych przypadków: *posiedzono* Sul. 104, *nakładzono* 1535 Glaber E 7 (poprawiono na *nakładziono* Bpp. XXVIII, 56), *przebodzony*. Oesterreicher przypuszcza, że wymiana rdzennego *dź, ć* na *dz, c* mogła też być wywołana przez wpływ bardzo licznych imiesłowów kl. IV z bezokolicznikiem na *-ić*, np. *urodzony, pędzony, znudzony, sadzony, zasmucony, rzucony, płacony* i t. d., tem bardziej, że i w zakresie niektórych innych spółgłosek istnieje podobieństwo w klasie I i IV, np. *pieczony — uczony, zmożony — zmrożony* i t. d.

§ 587. Imiesłowy z dawnym suf. *-eno* tworzą się także od czasowników kl. IV, mających bezokolicznik na *-ić*: ich tematem jest temat czasu teraźniejszego na *-i*, które przed samogłoską wymieniło się na *-j* i znikło po odpowiedniem zmiękczeniu końcowej spółgłoski czasownikowego rdzenia, lub pozostało po samogłosce rdzennej, np. *uspokojony, zagojony, ukojeni, upojeni*. W języku stp. są też same formy, co dziś, dość często jednak ukazuje się *-'en* zam. *-'on*: *nasycena* Fl. 103, 14 obok *nasycona* 103, 18, *otkarmieno* 130, 4, *ranien* BZ. III Reg. 22, 34, niekiedy też odwrotnie: *-'oń* zam. *-'eń*, np. *wyswieconi* BZ. Num. 35, 32, *zatraconismy* Num 17, 12,

błogosławłoni R. XXII, 237 (to samo zachodzi w imiesłowach kl. I). Inne przykłady: *skuszono, oczyszczono* Fl. 11, 7, *otworzony* 5, 11 [1]), *odrzucon* 83, 11, *noszony listy* 1391 Leksz. I, nr. 1013, *ociążon* BZ. Deut. 28, 29, *porażeni* Ex. 20, 18, *obmiękczon* II Par. 24, 17, *przynędzon* Lev. 25, 39, *nawiedzona* Ruth 1, 12, *uchwaconego* Lev. 22, 8, *nawrocon* Num. 35, 25, *rozniecon* Deut. 19, 6, *opuszczona* Deut. 28, 39, *sproszczon* Gen. 27, 40, *proszun* Kałużn. 26, *niepokalona* Naw. 35, *osoczony* — 'oskarżony' BBydg., *zgwałcona* Rej Zwrc. 29, *utwirdzeni* 36, *uważonego* 6 i t. d.

§ 588. Niekiedy spółgłoski ukazują się tu tak zmiękczone, jak przed samogłoską miękką, co może być wyjaśnione wpływem bezokolicznika i form czasu teraźniejszego (*oczyścić, oczyścisz*), np. *przelścion* BZ. Gen. 48, 11, ale przykłady z BZ. nie są pewne, gdyż obok *przelszczyon* i podobnych mamy także takie, jak *polyczyoni* Ex. 38, 21, t. j. *policzony*; natomiast późniejsze są niewątpliwe, np. *gościu, jesteś czcion* 1542 PrFil. V, 489, *oszlachcionego* Rej Zwrc. 20, *wyczyściona* 86, *uiścion* 150 b, *mierzione* W. Potocki Bpp. LXIX, 151, dziś jednak mówimy: *czczony, oczyszczony, uiszczony*.

Czasowniki odimienne na *-zić, -sić* dziś tworzą imiesłów bierny na *-ziony, -siony*, zam. na *-żony, -szony*: *więziony, rozgałęziony, opapuziony* (pow. być *ż*, bezokolicznik *opapużyć*; Kaczkowski pisał *zapapużona* Sł. Warsz.), *wyłysionych* u Klonowica Worek Judaszów H IV b, *owłosiony, zalesiony*.

W swej monografji o imiesłowie biernym H. Oesterreicher zaznacza, że od czasowników IV konjugacji z tematową spółgłoską *-n* w XIX w. zaczęto tworzyć imiesłowy na *-nięty*, oczywiście pod wpływem będących w użyciu form obocznych konj. II w rodzaju *pominiony* || *pominięty, dotkniony* || *dotknięty*. Form IV konj. na *nięty* używali Michał Wiszniewski (1794 — 1865) Kraszewski, Jordan (Juljan Wieniawski), Orzeszkowa, Sienkiewicz, Kryński, głównie od *-słonić*: *przysłonięty, zasłonięty* (także u Porębowicza w przekładzie Boskiej komedji, Piekło XXI, 89); poza tem takie formy szerzą się w dzisiejszych dziennikach i w żywej rozmowie, np. *spóźnięty pociąg, wyłonięty, poronięty* i choć są mało rozpowszechnione, ale świadczą o pewnej skłonności do upodobnienia pewnych szeregów

[1]) Imiesłów *otwarty* od *otewrzeć*, które wyszło z użycia, dziś więc ten imiesłów stawiamy w związku z inf. *otworzyć*.

morfologicznych, co może pozostawić trwały ślad w języku, albo też z czasem zamrzeć, jak to było z formami *oszlachciony* lub *uiścion*.

§ **589.** Imiesłowy na *-'on* < *-eno* w zakresie czasowników klasy II, utworzone wprost od rdzenia czasownikowego bez suf. *-no, -ne*, charakteryzującego czas teraźniejszy, zachowały się w zabytkach tylko szczątkowo: od *zamknąć — zamczony*: *brony zamczony* BZ. Neh. 7, 3, *człowiek zamczony* Puł. 118 arg. 10, in domo clausa, *zamczonem* poł. XV SKJ. V, 260; od *obyknąć*: *płaca obyczona jest* — solutio consueuerat Sul. 38, od *natknąć* (w znaczeniu dzisiejszego 'natkać'): mortali peccato occupati — *natczeni* (*nathczeny*) przed r. 1477 SKJ. II, 325, por. też *tczon* — ordirer Fl. Ez. 13 (w Puł. *tkan*), co według Oesterreichera (l. c. 13) powstało przez pomieszanie formy *tkan* od *tkać* z formą *tczon* od *tknąć* (por. podobne pomieszanie form stp. *vzyść* i *czcić*) a według Kaliny (Hist. jęz. pols. 385) *tczon* jest prawidłowym imiesłowem od *tknąć* w znaczeniu 'tkać', co wzbudza wątpliwości. Formę *tczon* zam. *tkan* można jednak objaśnić inaczej, mianowicie jako utworzoną pod wpływem czasu teraźniejszego *tkę, tczesz* podobnie jak *pozowion* Sul. 29 (obok *pozwan* 68) według *pozowę, pozowiesz*.

Formy imiesłowu kl. II na *-'on*, utworzone bezpośrednio od rdzenia czasownikowego, uważamy za pierwotne, gdyż znajdujemy je i w innych językach słowiańskich, np. stsł. *vъzdvignǫti—vъzdviženъ, otъtrъgnǫti—otъtrъženъ*, stcz. *nadchnúti—nadšen, wetčen, tržen, tišten*, a trudnoby je objaśnić, jako analogiczne do form kl. I. Słusznie też H. Oesterreicher przy ich omawianiu powołuje się na stare rzeczowniki, pochodne od tych imiesłowów, jak np. *podźwiżenie* Fl. 140, 2 (por. r. *vozdviženije* — 'podniesienie'), jako na świadectwo pośrednie ich starożytności.

§ **590.** Wcześnie jednak suf. *-no* z czasu teraźniejszego w różnych językach słowiańskich przenoszono do imiesłowu przeszłego, a czyniono to w różny sposób, np. w stsł. powstały formy *dvignovenъ, neprikosnovenъ, drъznovenъ*, r. *obyknovennyj, pokinutyj, zamknutyj*, stcz. *vdechnutý, dotknutý, vytisknutý* i t. d. W języku polskim ukazały się formy na *-niony*: *ogarnionego* Kśw. c r, *ogarniona* Fl. 44, 11, *wspomieniono* 82, 4, *wytargnion* 17, 32; *popadnion* BZ. Deut. 24, 7, *popchnion* Puł. 117, 13, *uchwatnionego, pochwatnion* poł. XV SKJ. I, 68, *rozciągnioną* 1436 R. XXIII, 276, *w winie wyrzeknionej* Sul. 40, *kradnionego* 1466 R. XXII, 15, mimo braku

inf. **kradnąć*, i te formy przez długie wieki wyłącznie panowały, jak na to wskazują bardzo liczne przykłady. Jeszcze w przekładzie Sielanek Gesnera (w Krakowie 1800) przewagę mają formy na *-niony*: *rozkwitniony, uschniony, wstrząśniony, uśmiechniony, napastniony* — 'napadnięty' (od *napastnąć* czy *napastnić?*), *wyzioniony, rozciągniony, rozwiniony, rozpłyniony, porośniony, przelękniony*, obok: *dotknięty, rozkwitnięty, uschnięty, rznięty, przyciśnięty*; w Panu Tadeuszu znajdujemy dziś już niezwykłą formę: *lipa rozrośniona* IV, 33.

Do końca w. XVI, z wyjątkiem wyżej wymienionych form archaicznych na *-ony*, panowały wyłącznie w języku formy na *-niony*, a i dziś jeszcze, zwłaszcza w języku literackim, od pewnych czasowników tworzą się one wyłącznie, np. *natchniony, ściśniony, miniony, roztargniony, zapłoniony*, a od wielu innych czasowników używamy formy starszej na *-niony* obok nowszej na *-nięty*, np. *ściśniony* || *ściśnięty, niecofniony* || *niecofnięty, podźwigniony* || *podźwignięty* i t. d. niekiedy z różnicą znaczenia, np. *niecofniony* — 'którego cofnąć nie można', *nie cofnięty* — 'którego nie cofnięto'; formy na *-niony* są już raczej przymiotnikami.

§ 591. Formy na *-nięty*, jak wykazał Oesterreicher, ukazują się dopiero w początku w. XVII; najdawniejszą z nich jest *wytknięto* w Przeważnej legacji S. Twardowskiego, drukowanej r. 1633, punkt III, wiersz 820; poza tem 27 imiesłowów na *-niony*. U Opalińskiego w Satyrach r. 1650 i u Potockiego w Moraljach (t. I) r. 1688 tylko *urznięty* i *zamknięty* a prócz tego Potocki ma *zepchnięty*; w wieku XVIII jeszcze imiesłowy na *-nięty* są rzadkością. Wyżej zaznaczyliśmy, że w tłumaczeniu Sielanek Gessnera z roku 1800 jeszcze przeważają imiesłowy na *-niony* i dopiero w późniejszych latach w. XIX zaczynają się mnożyć formy nowe nietylko w języku literackim, ale silniej jeszcze może w gwarach i w mowie codziennej; liczne tego przykłady przytacza Oesterreicher.

O przyczynie powstania tych form nowych czytamy u niego na str. 15, że imiesłowy na *-nięty* zostały urobione pod niezaprzeczonym wpływem czasowników kl. I z tematami na spółgłoskę nosową, np. *spięty, zaczęty*. Bardzo dawnym dowodem mieszania się tych dwu typów czasownikowych w języku polskim jest nowotwór *giąć, gnę* (na wzór *piąć, pnę*), któremu wszystkie inne słowiańskie zgodnie przeciwstawiają kontynuację form **gsnǫ, *gsnǫti*, a przytem zachodzi też w nowszych czasach odwrotne przejście z kl. II do I,

np. *odpocząć* zam. dawnego *odpoczynąć*, albo wcześniejsze *znąć* BZ, Lev. 25, 5, obok pierwotnego *żąć*, także *klnąć* Krom. 299 (§ 568). Jako jeden z czynników zbliżenia dwu typów Oesterreicher przypomina podobieństwo dźwiękowe i pokrewieństwo znaczeniowe czasowników *żąć* i *rznąć*: „skoro *żąć, żnę* daje *żęty*, to *rznąć, rznę* daje *rznięty*. Coprawda zupełnie analogiczna forma brzmiałaby chyba *rznęty*, nie wolno jednak pominąć wpływu dawniejszej formy *rzniony*, czyli że *rznięty* — to wynik kontaminacji *żęty* + *rzniony* i stąd owo palatalne *ń*“.

§ 592. Co się tyczy znaczenia imiesłowu biernego, to ten, jako jedyny, który pozostał w stronie biernej, nie wyraża czasu w zakresie czasowników niedokonanych (*mówiony* — w chwili teraźniejszej, przeszłej lub przyszłej), w zakresie zaś dokonanych oznacza stan jakiś, który przynajmniej rozpoczął się w przeszłości, np. *wezwany* — ‘ten, kogo ktoś wezwał’, *posadzony* — ‘kogo ktoś posadził i teraz siedzi’. To samo się odnosi do imiesłowów czynnych niedokonanych i dokonanych: *wołam, wołałem, będę wołał, wzywając pomocy*, ale *wezwawszy* oznacza czynność, która poprzedza inną, wyrażoną w słowie osobowem. Tym sposobem pojęcie czasu w imiesłowach zostało zastąpione przez pojęcie aspektu.

Widzieliśmy, że imiesłów czynny miewał znaczenie bierne (§ 554), a imiesłów teraźniejszy bierny używa się też w znaczeniu czynnem (§ 555); tę samą właściwość ma również bierny imiesłów przeszły. U Suleda czytamy: *sądem przekonanego alibo wolnie wyznanego* — ‘który dobrowolnie wyznał’ 63, *nie przekonanych, ani w sądzie nie wyznanych* (t. j. którzy nie wyznali winy), *nie śmiał ciądzać* 31; wprawdzie to może jest niewolniczym przekładem łacińskiego „confessus“, ale w Rozm. Artaks. 545, 546, *niespodziany* znaczy ‘nie spodziewający się’, a i dziś mówią: *jestem wygrany* lub *przegrany* (= ‘wygrałem’, ‘przegrałem’, zwłaszcza w karty, na wyścigach i t. d.), *spragniony* Luz. 86, albo o kimś, że jest *usłuchany*, gdyż chętnie słucha rozkazów (przykład z pism Skarbka podany w Słown. Warsz. przytacza Oesterreicher).

Pozatem imiesłowy tworzą się też od czasowników nieprzechodnich, zwrotnych lub zaimkowych, mają też niekiedy znaczenie możliwości, zdolności lub konieczności, na co liczne przykłady przytacza H. Oesterreicher w cytowanej rozprawie, zaznaczając, że przez to zbliżają się bardzo do przymiotników, i to tak dalece, że nawet niektóre się stopniują np. *najukochańszy*.

Aoryst. Imperfekt.

§ 593. Aoryst był czasem przeszłym, dokonanym czy raczej momentalnym, który w okresie prasł. tworzył się od każdego czasownika i to w formie dwojakiej: asygmatycznej i sygmatycznej. Pierwszy składał się z rdzenia i końcówek tak zw. wtórnych, np. **rekъ* < **reko-m*, **reče* < **reke-s*, **reče* < **reke-t*, **rekomъ*, **rečete*, **rekǫ* < **reko-nt*. Ten wcześnie zaczął zanikać i w czasach historycznych pozostały z niego szczątki. Aoryst sygmatyczny ukazuje się z cechą charakterystyczną -χ < -*s*; pozostało *s* niezmienione tylko bezpośrednio po spółgłosce zębowej lub przed nią, np. stsł. *věsъ* < **vēd-s-*, dla 2 i 3 os. l. p. brak form, 1 pl. *věsomъ*, *věste*, *věsę*, obok czego stsł. 1 sg. *byχъ* < **bhū-s-*, 2 *by* < **bhū-s-s*, 3 *by* < **bhū-s-t*, pl. *byχomъ*, *byste* < **bhū-s-te*, *byšę* < **byχę* < **bhū-s-nt* (tu *n* nie przeszkodziło do wymiany *s* na χ, gdyż przedtem wymieniło się na samogłoskę nosową). Przy takich formach 1 osoby l. p., jak **věsъ*, **rěχъ* < **rēk-s-*, 2 i 3 os. miała formę aorystu asygmatycznego **vede*, **reče*. Meillet, Le slave commun 216, te formy na *-e* uważa za punkt wyjścia dla nowych w zachodniej Słowiańszczyźnie form na *-eχъ*, a to na podstawie wyrównania: **nosi* — **nosiχъ*=**vede*—**vedeχъ*, por. stp. 3 pl. *idziechą*.

W zabytkach stp. znajdujemy formy aorystu [1]): sg. 1 *bych*, 2 *by*, 3 *by*, pl. 1 *bychom*, 2 *byście*, 3 *bychą* zam. **byszę* przez wyrównanie z 3 pl. imperfektu **běchą*; du. 1 **bychowa*, 2 **bysta*, 3 **bysta*. Od rdzeni na spółgłoskę zachowały się tylko resztki aorystu sygmatycznego, który można odtworzyć w sposób następujący: sg. 1 **idziech*, 2 **idzie*, 3 **idzie*, pl. 1 **idziechom*, 2 **idzieście*, 3 **idziechą*.

§ 594. Imperfekt w językach zachodnio-słowiańskich, a zwłaszcza stcz. i stp., od tematów na samogłoskę tworzył się przez przybranie w l. p. końcowego *-χъ* a dla 2 i 3 os. *-še*, np. **dělaχъ*, **dělaše*, **dělaše*, 3 pl. **dělaχą*; tematy na spółgłoskę przybierały *-ě* przed *-χъ*, np. **iděχъ*, **iděše*, **iděše*, 3 pl. **iděχǫ* i tak samo tworzył się imperfekt od **byti*: **běχъ* < **bǔěχъ*, **běše*, **běše*, 3 pl. **běχǫ*. W stp. było: **idziech*, **idziesze*, **idziesze*, 3 pl. **idziechǫ*; **biech*, **biesze*, **biesze*, 3 pl. **biechǫ*.

Czasowniki kl. IV z bezokolicznikiem na *-ić* zachowywały

---

[1]) Te formy niezawsze mają znaczenie aorystu; częściej wchodzą w skład form, oznaczających tryb warunkowy.

temat na *-i*, a więc od *mołwi-ć* tworzył się imperfekt **mołwiach* < **mołwjach* < **mołwj-ě-ch* (*ě* z praae. *ē* po *j* wymieniło się na *a*); 2 i 3 sg. **mołwiasze*, 3 pl. **mołwiachą*, 1 i 2 pl. prawdopodobnie **mołwiachom*, **mołwiaście*. Aoryst **mołwich*, **mołwi*, **mołwi*, **mołwichom*, **mołwiście*, **mołwichą*, obok czego jest forma *chwalechą* analogiczna do *idziechą* i innych z tematem czasownikowym na spółgłoskę.

§ 595. Tym sposobem poza czasownikiem *być* i poza czasownikami kl. IV na gruncie polskim nastąpiło upodobnienie aorystu i imperfektu we wszystkich formach z wyjątkiem 2 i 3 os. l. p.: aoryst **idzie*, imperfekt **idziesze*. Co więcej i różnica ich znaczenia wcześnie się zatarła: w Fl. aoryst *mołwich* 119, 6 jest tłumaczeniem łac. loquebar, i tak samo imprf. *mołwiach* 121, 8, odpowiada łacińskiemu loquebar; jeżeli przeto w Kśw. *pospieszychą się* ma znaczenie czasu przeszłego dokonanego, pochodzi to stąd, że czasownik *pospieszyć się* oznacza dokonany rodzaj czynności.

Poza formami od słowa *być* i poza 2 i 3 osobą l. poj. wyjątkowo tylko możemy o jakiejś formie orzec, czy jest aorystyczną, czy też imperfektywną, np. *chwalechą* Fl. 101, 9 jest aorystem, gdyż imperfekt byłby **chwalachą*.

Formy aorystu i imperfektu w języku polskim zachowały się tylko szczątkowo; stosunkowo najwięcej ich jest w Kazaniach świętokrzyskich, bo na 25 niewątpliwych aorystów i imperfektów, zachowanych do 1401 roku, znajdujemy aż 8 w tym małym fragmencie, mianowicie na stronie a r *widziech*, *pospieszychą się*, *poczęchą*, *idziechą*; na a v *zapłakachą*, *wzdachą*; na b r *siedziesze*; na d v *biesze*. Tak obszerny zabytek jak Fl. ma ich 13: *błogosławiachą*, *poklinachą* 61, 4, *biechą* 77, 34, *szukachą* 77, 38, *łuczachą*, *potępiachą* 93, 21, *mołwiasze* 98, 7, *chwalechą*, *przysięgachą* 101, 9, *biesze* 104, 37, *mołwich* 119, 6, *mołwiach* 121, 8, *mijachą* 128, 7; nadto jest tu jedna forma zepsuta: *roznemosǫ se* 106, 12 (infirmati sunt), gdzie może *s* w *roznemosǫ* zam. *g* pod wpływem następnego *s* w *se*, czytalibyśmy w takim razie *rozniemogą sie*, jako 3 pl. asygmatycznego aorystu; ponieważ jednak Puł. ma tutaj *rozniemogli sie*, przeto Kalina i w Fl. czytał *rozniemo[gli] są sie*.

Poza tem mamy jeszcze w jednej zapisce sądowej z r. 1401 dwie formy aor.: *wynidziechą*, *ukradziechą* Hube Zb. 48, a również dwie formy, skopjowane ze znacznie starszego wzoru przechował Psałterz puławski: *mołwiasze*, *wychadzasze* 40, 7. Zapiska z r. 1401

dowodzi, że w tym czasie jeszcze niezupełnie zapomniane zostały formy aorystów—imperfektów w żywym języku, choć niewątpliwie były one już wtedy tylko przeżytkiem.

§ 596. Pomiędzy wyżej wyliczonemi formami aorystycznemi nie podaliśmy oznaczających czas przeszły form 3 os. l. poj., jako nie różniących się od 3 os. l. poj. czasu teraźniejszego: w Kśw. *postawi* a r (posuit Apoc. 10, 2), *stąpi* a v (ascendit Judic. 2, 1), w Fl. *język, jegoż nie zna* (noverat), *usłyszał* 80, 5, w Puł. *nie znał*. Mogą to być aorysty lub praesentia historica. A. A. Kryński w PrFil. II, 265—275, przytoczywszy szereg takich domniemanych aorystów w 3 os. l. poj. z najstarszych zabytków polskich, dowodził, że właśnie te aorystyczne formy, identyczne z os. 3 l. poj. czasu teraźniejszego, dały początek używaniu form czasu teraźniejszego w znaczeniu czasu przeszłego najpierw w 3 os. l. poj., co z czasem przeniesiono i na inne osoby. Temu jednak przypuszczeniu sprzeciwia się fakt, że i w innych językach słowiańskich, np. w ruskich, używa się praesens historicum od czasowników niedokonanych lub dokonanych (Miklosich, Syntax 778, Vondrák, Vgl. Gr. II, 273), chociaż tam forma 3 os. l. poj. aorystu i czasu teraźniejszego nie jest identyczna.

Trafiają się domniemane aorysty w polszczyźnie, np. w Fl. czytamy *zginǫ niemiłościwy* — periit impius 9, 5, ale Nehring zaznaczył, że prawdopodobnie jest to błąd zam. *zginął*, gdyż temu miejscu w Puł. odpowiada *zginął*.

Takież formy znajdujemy i w zapiskach sądowych, przyczem niekiedy istotnie bywa to wynikiem błędu, np. *co jest skot zajǫ, to jest zajął* 1390 Hube Zb. 62 (*jest zajǫ* byłaby forma niemożliwa). Jednakże formy podobne do aorystów a różne od czasu teraźniejszego zbyt często się trafiają, aby mogły być uznane za proste omyłki pióra: *Mala wszen Betka i zastawił g[ej] dziedzinę* 1389 Leksz. I, nr. 544, co czytamy: *Małą wzię Bietkę* i istotnie teoretycznie bardziej tu uzasadnione *-ę* końcowe niż *-ą*, wskutek czego i w Fl. możnaby czytać *zginę niemiłościwy* 9, 5; dalej: *Mścigniewowym zaję owce* 1397 Leksz. I, nr. 2300; pratum tenui et ibi *skot zaję* 1389 TPaw. III, nr. 1311, testis — *utknę się* 1393 TPaw. IV, nr. 164, *ożałowa* 1400 Leksz. II, nr. 2708, *Jagnieszka nie żałowa sama* 1430 Przyb. 22 (w 2 zapiskach bezpośrednio następujących po sobie), *pobi* XV w. JA. IV, 269, *zstąpił ogień z niebios i zabi ji* BZ. IV Reg. 1, 12 i wreszcie *wysłuchawa*: *wzywali są gospodna i on*

wysłuchawa je Fl. 98, 7, w Puł. *wysłuchał* — exaudiebat. Trudno przypuścić, żeby aż w tylu wypadkach pióro różnych pisarzy zatrzymało się przed napisaniem końcowego *-ł* lub *-ła*.

W Biblji Zofji takich domniemanych form aorystycznych identycznych z 3 os. l. poj. czasu teraźniejszego jest bardzo wiele, i te za istotne praesentia uważamy, gdyż mamy dowód, że wówczas aorysty i imperfekty, o ile się wyjątkowo nie zachowały przez tradycję, już nie były rozumiane. Tłumacz nie zrozumiał stczeskiej formy imperfektu *noszieše se* a. *nošieše se* i bez sensu podyktował pisarzowi: *duch boszy naszweczye nad wodamy* Gen. 1, 2; powinno być właściwie po polsku: *noszasze się* lub *naszasze się*; natomiast dobrze oddana została forma aorystyczna: *Sem a Jafet włożysta płaszcz* Gen. 9, 23 (w praesens historicum byłoby *włożyta*).

W BZ. trafia się także forma *by* nie dla oznaczenia trybu warunkowego, lecz w znaczeniu czasu przeszłego, czyli zam. dzisiejszego 'był', 'była': *wtchnął w oblicze jego, a by uczynion człowiek* — et factus est homo Gen. 2, 7, *gdyż by się stało za jutra* — mane autem facto Num. 22, 41, *cożkoli zaślubiła by, albo ślubiła jest, napełnį* — quidquid voverat atque promiserat Num. 30, 15. Natomiast dziwnym błędem jest użycie zwrotu *iżeby nie by*: *a pakli jest mniejsze czysło liczby, iżeby nie by ich dosyć ku jedzeniu baranka* — ut sufficere possit Ex. 12, 4. Habent sua aenigmata libelli. A znowu fakta sprawiły, że dotąd nie znaleźliśmy ani jednej formy 2 os l. poj. takiego domniemanego aorystu, gdyż to ostatecznie rozstrzygnęłoby kwestję właściwego charakteru form wyżej wymienionych. Bez tego pozostaje jednak wielkie prawdopodobieństwo, że formy aorystyczne przeżytkowo utrzymały się do połowy w. XV, bo o późniejszych czasach tego już nie można powiedzieć. W mammotrepcie z r. 1471 już jest tylko forma czeska *poklaskowachu* — applauebant MPKJ. V, 98, a wyrażenie *darowasta się dwa towarzysza* ok. 1500 Mac. HPr. Słow. VI, 59 (podobne do wyrażenia w BZ. *włożysta* Gen. 9, 23) już za błąd zam. *darowałasta się* poczytać trzeba.

§ 597. W języku polskim głównie dwie przyczyny się złożyły na zanik aorystów i imperfektów. Pierwszą było niedostateczne i niejasne rozgraniczenie form obu tych czasów i coraz większe ich wyrównywanie: takie np. formy, jak *idziech, idziechom, idziechą, wołach, wołachom, wołachą*, od mnóstwa czasowników mogły być rozumiane jako aorysty lub imperfekty; za tem poszło pomie-

szanie funkcyj nawet form, dźwiękowo różniących się między sobą; wyżej zaznaczyliśmy, że w XIV w. łac. loquebar tłumaczono przez *mołwiach* lub *mołwich*, gdyż już wtedy zamiast różnicy w znaczeniu czasów, w świadomości mówiących wysunęła się na plan pierwszy różnica w znaczeniu czasowników niedokonanych lub dokonanych. Wobec tego różnice formalne między dawnym aorystem a dawnym imperfektem, np. *idzie* lub *idziesze*, stały się niezrozumiałemi a przez to niedogodnemi tem bardziej, że 2 osoba sg. formalnie nie różniła się od trzeciej. Jednocześnie zaś z tem wszystkiem nowszy sposób wyrażania przeszłości przez czas przeszły złożony w zakresie czasowników niedokonanych lub dokonanych miał tę wyższość nad dawnemi imperfektami i aorystami, że budowa jego zawsze była jednakowa: imiesłów na *-ł* i słowo posiłkowe.

Jak długo trwał okres walki pomiędzy obiema sposobami wyrażania przeszłości? Czas przeszły złożony powstał zapewne w ostatniej fazie życia języka prasłowiańskiego. W zabytkach starosłowiańskich, które się pojawiły na schyłku wieku IX jeszcze ogromnie przeważają imperfekty i aorysty nad formami czasu przeszłego złożonego i zapewne to samo było na gruncie przedhistorycznym polskim. W Kazaniach świętokrzyskich jest już wielka przewaga form czasu przeszłego złożonego i w ciągu w. XIV liczba aorystów-imperfektów szybko maleje, aby w XV w. zniknąć w zupełności, ustępując miejsca wyłącznie już panującym wtedy formom czasu przeszłego złożonego.

Czas przeszły złożony.

§ 598. Czas przeszły złożony nosi zwykle w gramatykach nazwę perfectum, choć tworzy się zarówno od dokonanych, jako też i od niedokonanych czasowników. Składa się on z imiesłowu na *-ł* i z form czasu teraźniejszego czasownika „posiłkowego“ (verbum substantivum) *jeśm*, jako formy enklitycznej (p. § 509).

Ponieważ znają go wszystkie języki słowiańskie, nie wyłączając starosłowiańskiego, przeto jego początki do okresu prasłowiańskiego odnieść należy. Początkowa jego forma, zachowana w zabytkach staropolskich była następująca: sg. 1 *był*, (*była*, *było*) *jeśm*, 2 *był jeś*, 3 *był jest* (*jeść*, *je*), pl. 1 *byli* (*były*, *była*), *jesmy*, 2 *byli jeście*, 3 *byli są*, du. 1 *była* (*byle*) *jeswa*, 2 i 3 *była* (*byle*) *jesta*.

W życiu językowem polskiem ogólnem dążeniem jest przechodzenie od dwuczłonowości do jednoczłonowości, t. j. gdy jakieś

pojęcie oznacza grupa dwu wyrazów i gdy takie wyrażenie powtarza się w mowie bardzo często, to oba te wyrazy niejako zrastają się z sobą w jeden wyraz, przyczem w pozycji enklitycznej najczęściej następują różne dźwiękowe uproszczenia, albo też wyraz enklityczny ulega elipsie, t. j. przestaje być wymawianym.

To właśnie się stało ze złożoną formą czasu przeszłego, gdzie wyraz drugi, t. j. słowo posiłkowe, albo przestał być wymawianym, albo stał się końcówką: *miał jeśm* zmieniono na *miałeśm* i wreszcie z większem uproszczeniem końcowej grupy spółgłosek — *miałem, miał jeś* > *miałeś, mieli jesmy* > *mielismy*[1]), *mieli jeście* > *mieliście, miała jeswa* > *miałaswa, miała jesta* > *miałasta*. W 3 os. l. poj. i mn. formy *jest* i *są* ulegały elipsie.

Tym sposobem powstał szereg form z nowemi końcówkami osobowemi, a dawne imiesłowy na *-ł* w liczbie pojedynczej, mnogiej i podwójnej utraciły znaczenie imiesłowów i stały się formami czasownikowemi osoby trzeciej, t. j. formy *wołał, wołali* otrzymały znaczenie w czasie przeszłym zupełnie takie samo, jakie mają w czasie teraźniejszym formy *woła, wołają*.

Jednakże w tych nowych formach czasownikowych zachowały się ślady dawnego ich stanu: 1) temat ich jest zmienny odpowiednio do rodzaju i liczby osoby: *robił-em, robiła-m, robiło-m, robili-smy, robiły-ście*; 2) akcentowanie prawie na całym obszarze językowym polskim pozostało takie, jakie byłoby bez tych końcówek z wyjątkiem 1 os. l. poj. w odniesieniu do podmiotu męskiego *roˈbił-em*; w innych razach: *roˈbiła-m, roˈbili-smy, roˈbiły-ście*, a więc tak samo jak *roˈbili, roˈbiły*, gdy tymczasem ogólna zasada akcentowania polskiego wymagałaby przeniesienia akcentu na *-li, -ły*: *robiˈlismy, robiˈliście*; 3) ta nowa końcówka osobowa jest ruchoma, t. j. może być dodawana nie do dawnej formy imiesłowowej, lecz do każdego innego członu zdania: *jam to zrobił, toś ty zrobił, dzisiajeśmy to zrobili, do lasuśmy poszły*; 4) stosuje się tu między tematem a końcówką fonetykę międzywyrazową a więc w jednej połaci Polski *niózem* (= niosłem), w innej *wiósem* (= wiozłem).

§ 599. Chronologja. W Kazaniach świętokrzyskich prócz osoby 3 znajdujemy formy następujące: *przysiągł jeśm* a v, *jeście nie uczynili* a v, *jeście wzdawali* a v, wszystkie przeto jeszcze dwuwyrazowe. Natomiast osoba 3 częściej już bywa bez słowa posił-

[1]) O wymianie *-smy* na *-śmy*, p. § 520.

kowego niż z niem; w sg. *j[eść] stała* b r, *j. otwodziła* b r, *j. krolewał* c r, *j. powabił* c v, *j. zesłał* d v, na 30 form bez słowa posiłkowego, np. *usłuszał* a r, *zmowił* a v i t. d. W pl. dwie formy z *są*: *są usłyszeli* c r, *są nie otłożyli* c v, na 10 form bez *są*: *odzirżeli* a r, *padjęli* a r i t. d. W du. dwukrotnie *widziele oczy* d v. Z tegoby wynikało, że w 3 os. opuszczano słowo posiłkowe, zanim jeszcze słowo to w innych osobach zaczęło mieć znaczenie końcówki.

Natomiast w końcu w. XIV zarówno w Psałterzu Florjańskim, jak i w zapiskach sądowych widzimy obraz inny: nietylko słowo posiłkowe już tu ukazuje się w formie końcówki na równi z formami dwuwyrazowemi, ale już w 1 os. l. poj. końcowe *-śm* upraszcza się na *-m*, np. *oniemiał jeśm i uśmierzon jeśm i milczałeśm* Fl. 38, 3, *jeśm rzekł: owom przyszedł* 39, 10, *odkupił jeś... na jejżeś przebywał* 73, 3, *my wstali jesmy i wskłonilismy sie* 19, 9, *gory, wiesieliłyście sie* 113, 6, podobnie w 3 os. du. *ręce uczynilesta i stworzyły jesta mie* 118, 73, *miłosierdzie a prawda pośrzatła jesta jemu, sprawiedlność a pokoj całowalesta sie są* (!) 84, 11, gdzie mamy pomieszanie typu starego z nowym, gdyż powinno być *całowalesta sie;* albo *całowale sie są* (raczej *całowale sie jesta*); *chodziła jeswa* 54, 15.

Nowe formy są już wyłącznie używane w najdawniejszych zapiskach sądowych, np. *jakośm przy tem był* 1386 Hube Zb. 1, *jakom nie wegnał* 1387 Hube Zb. 2, *czsom na Elżce dobył* 1389 Hube Zb. 7, *jakosmy przy tem byli* 1391 Hube Zb. 17, *jakosm przy tem byli* 1387 Hube Zb. 2, *trzymałam spokojnie* 1393 Hube Zb. 19, *kiedym kazała* 21, *jakoswa była, jakoswa widziała* 1399 Hube Krak. 10, 11, przyczem widzimy, że owe niby końcówki *-m, -ś, -smy* itd. bywają dodawane zwykle do tego wyrazu, który stoi na początku zdania.

Co się tyczy 3 os. sg. i pl., to w Fl. znajdujemy stan rzeczy podobny do tego, jaki panuje w Kśw., np. *jest nie szedł, nie stał jest, nie siedział jest* 1, 1, *była* 1, 1, *skrżytało* 2, 1, *rzekł* 2, 7, *wysłuszał* 3, 4, *ludzie myślili są* 2, 1, *przystajali są, seszli są sie* 2, 2, *są sie rozpłodzili* 3, 1, *sławili sie są, jiż cie nienawidzieli* 73, 5, *położyli są a nie poznali są* 73, 6, *wyrąbili, srzucili* 73, 7 i t. d. W zapiskach sądowych są formy nowe, np. w poznańskich z r. 1386: *umowił sie, miał, szedł* Hube Zb. 1, z r. 1387: *przyjał, puścił,*

kazał, nie chciał, nie ukradł, ręczył, nie zapłacił, zabił, odpowiadał, krad[ł], zastała, była Hube Zb. 2.

W Gn. 3 osoba nigdy bez *jest* lub *są*: *jest się narodził* 1 a, *jest była* 180 b, zresztą bardzo to są formy rzadkie, gdyż prawie zawsze pisarz posługuje się tu · czasem zaprzeszłym. Natomiast w innych osobach wyjątkowo tylko trafia się forma ze słowem posiłkowem w pierwotnej formie *jeśm ja stracił* 172 a, poza tem same formy nowsze: *jakocieśm ja umarł* 176 b, *iżesmy stracili* 172 a, *iżeście stracili* 182 a, *coście wy spachali, iżeście wy stracili, należliście* 182 b. W Żywocie Błażeja: *powiedzieli, posłał, sie pokazał, przyjeli, przywitał je, dobrzeście przyszli, nie zapomniał, nie przestajał, czynił, czemuście nie chowali, zdradziłyście, wmiotałyście, dobrzeście poczęły, czsoś począł, jenżeś wywiodł, wwiodłeś, czsożeś kazał,* same formy nowe.

W BZ. pomieszane formy archaiczne i nowe, np. w odmianie słowa *dać*: *dał jeśm* Gen. 24, 47, *dałem* Jos. 24, 4, *dał jeś* Num. 16, 14, *dałeś* Tob. 8, 8, *dał jest* Gen. 24, 35, *dał* Tob. 9, 8, *dała* II Par. 9, 9, *daliście* Judic. 21, 22, *dali są* Ex. 35, 22, *dali* I Par. 6, 64, *dałasta* (3 du.) Tob. 8, 16, w jednym wersecie *zgrzeszyłeśm, nie wiedziałem* Num. 22, 34. W Puł. *nalazł jeśm* 114, 4, *nalazłeśm* 88, 20, *mogłem* 39, 16, u Suleda *cośm mowił, łgałem* 16, *cośm mowił, zełgałeśm* 49, *Fałka w raniesmy usądzili być skazanego* 45. W kodeksie Działyńskich z r. 1460 *przysądzilismy* 22, *przetosmy skazali* 35, *jeśm mowił, łgałem* 40; tak samo w kodeksie Dzikowskim: *co jeśm mowił, łgałem* 106, ale u Stradomskiego *co[m] mowił, łgałem.* Zrzadka dwuwyrazowe formy w Rozmyślaniu przemyskiem, np. *ty jeś stworzył* 5, *tyś ućwirdził jeś* 5, wyjątkowo w Historji Aleksandra z r. 1510: *w ktorej jesmy mieli* 121. Natomiast formy złożone z *jestem, jesteś, jest* i t. d. nie należą do rzadkości w pocz. XVI w., na co przytaczamy przykłady niżej w § 601.

§ **600.** W nowych formach, jak to widać z przytoczonych wyżej przykładów, 1 sg. ma końcowe *-śm* lub *-m*: w XIV w. obie te końcówki występują współrzędnie; w ciągu w. XV *-śm* ukazuje się zrzadka w BZ. i u Suleda, natomiast Mammotrept z r. 1471 ma już tylko formy na *-m*, np. *wysłuchałem, pielgrzymowałem* MPKJ. V, 10.

W 1 pl. zamiast końcowego *-smy* niekiedy pojawia się *-sme, -sm* lub *-m*: *iżesme byli* 1410 SKJ. III, 196, *przydalisme* 1448 AGZ.

XI, 327, *pobilisme* BZ. Deut. 29, 7, *przyszlism* Deut. 2, 8, *jakom przy tem byli* 1391 Leksz. I, nr. 985, *czsom uczynić mieli, tegom nie uczynili* XV wiek R. XXII, 239, *tamom siedzieli, gdym wspominali* 238.

§ **601.** Pod wpływem form aorystycznych *bych* i *bychmy* < *bychom* czas przeszły w końcu w. XV i w XVI tworzono też z końcówką *-ch, -chmy,* np. *tamoch nie mogła nic zostawić* Naw. 89, *dałech* pocz. XVI rp. Akad., nr. 1588, str. 152, a Hegendorphinus w opracowaniu gramatyki Donata r. 1527 niewiadomo na jakiej podstawie odróżnia praeteritum plusquamperfectum *miłowałech, uczyłech, czciłech* (legeram), *słyszałech* od praeteritum perfectum *miłowałem, uczyłem, czciłem, słyszałem* (o formach na *-chmy* nie mówi); być może, iż w końcówce *-ch* upatrywał śladu formy *bych,* a końcówkę *-m* uważał za szczątkowe *jesm.* Formy na *-ch* w początkach w. XVI są jeszcze rzadkie, natomiast później stały się modnemi i znalazły szczególną łaskę u Reja, także u Orzechowskiego i Bielskiego, ale stają się rzadkiemi u J. Kochanowskiego i Skargi: *iżech oczy chowała, a imech pozwalała* ok. 1530 R. XXVIII, 6 obok *iżem słuchała,* ale znacznie częściej tu się powtarza *iżech* niż *iżem*; w Apokalipsie Reja *jakochmy sie stali, słyszelichmy, cochmy słyszeli, mychmy dzwonili, nasłuchalichmy sie* i t. d. SKJ. V, 69, *jużechmy wyniszczyli* Orzech. 21, *żechmy nie chcieli* 76, *iżechmy sie porodzili* 77, *którąchmy stracili* 229, *cochmy poczęli* 264, *anichmy stop omoczyli* J. Koch. I, 107, *szlichmy* I, 108, *musielichmy* II, 120, *jużechmy sie natroskali* Sk. 202, *odpuszczone mam grzechy, bylech sobie sam nie przeszkodził* 7, *mnie to barzo boli, żech ledwie żyw* 1597 Komedja o Lizydzie C 4, *jach też ucieszniejszy* E 3, *cochmy mowili* B 2, *gdyżechmy sie nażywały* C 2 v; podobnie w 1 du. *o tymechwa z księdzem gadała* Orzech. 186, *jużechwa sie zgodziła* 34, *przyszłachwa* 1567 Bielski Satyry Bpp. IV, 23 obok *przyszłaswa* 24. Tak samo wreszcie *jestechmy* Rej Zwrc. 9 i w innych miejscach często.

Gdy powstały formy *jestem, jesteś* i t. d. używano ich też do tworzenia czasu przeszłego w XV i początkach XVI w., np. *jestem rozburzył* 1446 R. XXII, 26, *jesteś napełnił* BZ. Gen. 32, 10, *jesteś rozmiotał* 1477 AGZ. XVI, 487, *jestem ji uranił* pocz. XVI Arch. KPr. VIII, 12, *jesteś prorokowała* 1510 Aleks. 60, *jesteście raczeli* 1511 Tomiciana I, 167 i t. d., również z przeniesieniem końcówki do innego wyrazu, np. *coś jest rozkazał* Rej SKJ. V, 67 (por. § 525);

w pocz. XVI w. także jeszcze są w użyciu formy 3 os. z *jest*, np. *jest ostradał* 1510 Aleks. 21 v, *jest raczył, jest zeszło* Tomiciana I, 166 i t. d.

§ **602**. W pewnych warunkach czas przeszły 1 i 2 osoby nie miewa końcówki osobowej, mianowicie:

1) Gdy następuje po wyraźnie zaznaczonej formie osobowej, i gdzie bez końcówki dostatecznie wiadomo, w której osobie czasownik jest użyty, np. *siedzieli jesmy i płakali, gdy wspominali* Fl. 136, 1, *działalismy mur i spoili wszytek* BZ. Neh. 4, 6, *pożądałem tego i wziął* Jos. 7, 21, *oświeciłeś i oświęcił i posilił* Naw. 127, *zgrzeszyłam też, zgrzeszyła* 164, *rozpuściłeś i podniosł morze* Sk. 198. W innem połączeniu: *azaliś nalazł nieprzyjaciela? On rzekł: nalazł* BZ. III Reg. 21, 20.

2) Gdy się wymienia zaimek osobowy, czasownik bardzo często nie przybiera kańcówki osobowej; spotykamy to w wielu zabytkach wszystkich czasów: *ja nie brał* 1407 Ks. Maz. I, nr. 993, *ja przy tem był* 1409 Czrs. 24, *ja sprawił* 1437 Ks. Maz. III, nr. 279, *ja porodził* Puł. 2, 7, *ja słyszał* BZ. Num. 14, 28, *ja sam stał* 1510 Aleks. 122 v, *ja kupił* 1527 SKJ. III, 106, *ja jest żywot* 1543 Katech. 78 a, *ja odstąpił* Orzech. 57, *z ktorej sie ty śmiała* Szarzyński Bpp. LXVI, 65, *ja nie jest dostojen* Leop. Act. 13, 25, *ja postąpił* Zimorowic Roksolanki, Dziewosłąb w. 217, *ja sobie powiedział* Krasicki Dzieła (wyd. r. 1803) IV, 221.

§ **603**. Wspomnieliśmy w § 583, że funkcję czasu przeszłego czynnego spełnia forma imiesłowu przeszłego biernego rodzaju nijakiego deklinacji niezłożonej w znaczeniu orzeczenia bezpodmiotowego w zakresie stanów lub czynności ludzkich. Dziś w tej funkcji używamy samego tylko imiesłowu bez żadnych dodatków, np. *rozpuszczono pogłoskę*; dawniej przy imiesłowie używano formy czasownikowej *jest, było* lub *bywało*, np. *jest przeproszono Błęda* 1406 TPaw. IV, nr. 2657, *bo je jest już położono* Sul. 71, *milczano bywało* 99, *ssąd złoty wyłączono jest* BZ. Ex. 35, 22, *ktoremu było oczy wyłupiono* Bls. 346, *płaczu było poprzestano* 1558 Lor. 180 v, *Scypiona było porażono* Rej Zwrc. 149 v, *sfukano było Stańczyka* 1624 Bpp. XLVII, 93.

Gdy w znaczeniu czasu przeszłego używa się czas teraźniejszy, dla większego uwydatnienia przeszłości dodaje się *było*, np. *gdyż jej było wody niedostanie* BZ. Gen. 21, 15.

O nowym czasie przeszłym, złożonym z czasu teraźniejszego

słowa *mieć* i imiesłowu biernego, np. gw. *on ma to miejsce sprzedane* — 'sprzedał miejsce', ogólno-polskie *bieliznę już mam naprawioną, czy masz już pokoje posprzątane?* pisze K. Nitsch w Języku Polskim I, 102—106.

Czas zaprzeszły.

§ **604.** W języku stp. zapewne wyrażał się tak, jak w stsł., tj. przez imiesłów na *-ł* i aoryst lub imprf. słowa *być*, por. stsł. *bě*, *prišьlъ*, *běaxǫ prišьli* (Gr. stsł. 134). Jednakże z rozpowszechnieniem się czasu przeszłego złożonego ten typ czasu zaprzeszłego wcześnie wyszedł z użycia i jedynym śladem jego istnienia jest zapiska sądowa z r. 1398: *gdy by tego nie uczynił, tedy Jakusz trzy grzywny Michałkowi ostał* Hube Kr. nr. 12. Nie stoi tu w zdaniu czasowem tryb warunkowy, bo byłby on użyty i w głównem, należy to więc uważać za równoznaczne do: *gdy był tego nie uczynił, tedy Jakusz trzy grzywny Michałkowi ostał.*

Według jedynie rozpowszechnionego typu we wszystkich okresach historji języka polskiego, czas zaprzeszły tworzy się z imiesłowu na *-ł* z dodaniem *był jeśm* lub *byłeśm, byłem* i t. d., a w 3 os. *jest* lub *są* oddawna mogły były ulec elipsie. Formy tego czasu poza Kazaniami gnieźnieńskiemi, gdzie prawie zupełnie wyparły czas przeszły złożony, i poza BZ. trafia się w zabytkach rzadko, np. *jako nas Pawlik posadził był na sądzie, a Jasiek tedy nie patrzył prawa* 1394 Hube Zb. 69; w Gn.: *iżemci ja był widział* 182 b, *ty jeś mi był to odmawiał* 176 b, *jest cirpiał był* 176 b, *iżeć się jest było widziało* 1 a, *są byli pożądali* 2 a, *dwa bracieńca są była wszyćko sprzedała* 182 a; w BZ.: *ktoryżeśm był ustawił* Gen. 9, 17, *do ktorejżeś był posłał nas* Num. 13, 28, *zatwardził sie był* Ex. 13, 15, *czas, w niemżesmy byli chodzili* Deut. 2, 14, *bosta się byle zamroczyle oczy jego* III Reg. 14, 4.

Tryb warunkowy.

§ **605.** W języku polskim niema wcale śladów formowania trybu warunkowego zapomocą form zachowanych w języku stsł. *bimь*, *bi* i t. d. Tu od najdawniejszych znanych czasów występuje połączenie imiesłowu na *-ł* z formami aorystu *bych, by* i t. d., co również ukazuje się i w zabytkach stsł. oraz jest wspólną cechą innych języków słowiańskich.

Formy aorystyczne w w. XIV są jeszcze niezmienione mor-

fologicznie, z czasem jednak ulegają wyrównywającemu wpływowi form złożonego czasu przeszłego, przyczem ten wpływ objawia się niejednakowo w różnych osobach i dlatego historję każdej z nich należy przedstawić oddzielnie.

§ **606.** Osoba 1 l. poj. *bych* jest w wyłącznem użyciu aż do początku w. XVI, np. *dostojno jest, bych spadł* Fl. 7, 4, *bych nie zgrzeszył* 38, 1 i t. d., ale pod wpływem takich form, jak *byłem*, powstaje *bym*, które znajdujemy w Ezopie Biernata z Lublina, np. *radbym wiedział, jakobych to uczynić miał* 2, także w r. 1527 u Heydena Puerilium colloquiorum formulae *wolałbym inszego* 46 obok *radbych umiał* 24.

Tak więc od początku w. XVI obie te formy żyją obok siebie i to przeciąga się aż do połowy w. XVII w ten sposób, że stopniowo zmniejsza się liczba form *bych* na korzyść formy *bym*, przyczem w w. XVI jedni pisarze dają przewagę formom z *bych*, inni, zwłaszcza z II połowy tego stulecia, idą raczej za nowym zwyczajem. Seklucjan w Katechiźmie, Marcin Bielski w Kronice świata, Murzynowski w Historji o Spierze, Koszucki w tłumaczeniu Lorichiusa z r. 1558, a przedewszystkiem Rej, mają albo wyłącznie albo przeważnie formy na *-ch*, natomiast formy na *-m* mnożą się u Orzechowskiego: *bym był arcybiskupem, rozkazałbym* 39, *wziąłbym* 73, *bym mowił, tobym uczynił* 174, *obym nie zapómniał* 269, także u J. Kochanowskiego, np. *bym nabarziej chciała, wolałabym* I, 344, *radabym* II, 358 i t. d., choć nie brak też u niego form na *-ch*: *ty nie daj, abych był kiedy zawstydzony* I, 48, *paliłbych ofiary* I, 88, *jeslibych tak rzekł, wzgardziłbych, Panie, wiernym ludem twoim* I, 121, *płakałbych miała* I, 348, niekiedy obie formy stoją bezpośrednio obok siebie: *abych inaczej doznać miał (uchowaj Panie), umarłbym raczej* I, 277, jak się zdaje, już wtedy jednak formy na *-ch* są raczej archaizmami, tak samo, jak u Skargi, który wprawdzie bardzo często obie te formy mieszał z sobą, np. *abych zostawał, radbym posilił* 57, dość obficie używając form starych, np. *abych sie tak zgotował* 55, *abych żył* 61, *abych zażył* 92, *kupiłbych ją sobie, bych pieniądze miał* 107, a zwłaszcza w miejscach patetycznych: *bych był Izajaszem, chodziłbych boso...* 325. Potem forma *bych* prawie wychodzi z użycia, ale przypomina ją jeszcze Knapjusz w swym Thesaurus z r. 1643: *kiedybych miał, dałbych* 273.

§ **607.** Osoba 2 l. poj. *by* używa się wyłącznie aż do początku XVI w., często tylko dla odróżnienia od osoby 3 dodawano jeszcze

zaimek *ty*, np. w Kśw.: *iżby ty nie styskował* c r, *iżby ty nie bujał... iżby nie naśladował* c r, *iżby ty krolewał* c v, *by ty nie bujał* c v. Najczęściej jednak czytelnik z ogólnego sensu zdania musiał się domyślać, że w danym razie chodzi o osobę 2 a nie 3, n. p.: *zwirzchował jeś chwałę, aby skaził nieprzyjaciela* Fl. 8, 3, *chowaj sie, aby grzechowi nigdy nie pozwolił* BZ. Tob. 4, 6, *proszę ciebie, aby, miły Jezu, sierce moje poruszył* Naw. 105, *jestliby ty przyszedł* 1510 Aleks. 137 v, *co masz działać, by tak działał, iżby potym nie żałował* Ezop 83, *toć radzę, aby s nimi przyjaźni nie miał* 1522 Historja bardzo miła A 3, *proszę twej miłości, aby raczył* 1527 SKJ. III, 157, *Jezu, żądam, iżeby mi użyczył* Amandus SKJ. III, 223, *córko, już czas, iżeby postępowała* 314 i t. d. u autorów z pierwszej połowy wieku XVI prawie stale.

Formę *byś*, analogiczną do *byłeś*, znalazł prof. Brückner w rękopisie petersburskim Łac. F. I, nr. 223 z r. 1444: *uciążon, abyś* (*abis*) *wyzwolił* — ligatus es, ut solveres R. XXIII, 305. Jest to jedyny wypadek w XV wieku, gdyż potem ukazuje się ona dopiero w początkach w. XVI: *byś ty mnie żałować nie miała* Opeć 49, *iżbyś nie był* 1527 Heyden 16, *zniszczałbyś* 46, *abyś mi nie dał* 1527 PrFil. VI, 431, *iżebyś go odwiodła* 1527 SKJ. III, 176, *iżebyś nie odstąpiła* 177; początkowo te formy ukazują się rzadko przy zwykłem użyciu przez tychże pisarzy formy *by*; z czasem jednak nowa forma się coraz bardziej rozpowszechnia, choć jeszcze przez czas długi miesza się ze starą, np. *byś ty był ten skarb nie tak łakomie chował, miasto by zachował i obronił* Bls. 268, *tak męże przekładaj, jakoby wiedział, iż to tobie ma być przypisano* Lor. 189, a obok tego *abyś rozebrał, abyś prożnował* 189 już z przewagą form na *-ś*; podobnie u Orzechowskiego: *ażażby ty to chwalił?* 63, *by ty zdrów* 154, obok *byś ty spytał* 69, *cożbyś rzekł, gdybyś widział* 78, także u J. Kochanowskiego: *chciej być śmiałym, jakoby się wrócił całym* I, 349, *abyś chował* I, 349, *abyś okazał, żeś człowiekiem prawym, musiałby go żałować* I, 358, *radził bych, żebyś płakał, ażby go zasię wyjął srogiej śmierci z mocy* I, 361; u Skargi: *byś tego chciał, i zdrowie to ofiarował bych tobie, gdyby mi to rozkazał* 265. Przechodzi to i do początków w. XVII: *czytelniku, chciałby sie obyć* 1612 Peregr. dziadowska A 1, ale już wtedy stara forma *by* trafia się tylko wyjątkowo.

§ 608. W osobie 1 l. mn. nastąpiły takie zmiany: *bychom* > *bychmy* > *bysmy* > *byśmy*.

Od najdawniejszych czasów używano wyłącznie formy *bychom*, która w XV w. zaczęła być wypierana przez nowsze *bychmy*, ale przetrwała aż do połowy w. XVI: *iżbychom czynili* Kśw. c v, *iżbychom się my dopuścili* Gn. 14 b, *ktorą drogą moglibychom wnić* BZ. Deut. 1, 22, *abychom wspominali* Naw. 105, *iżebychom uciekali* 1510 Aleks. 76, *aby oddalilichom* zam. *oddalilibychom* 81, *bychom nie stracili* Opeć 101, *chcielibychom* 1544 JA. III, 35 w odpisie Sprawy chędogiej z wcześniejszego wzoru.

Jednakże pod wpływem mnóstwa form czasownikowych na *-my*, tę niezwykłą formę *bychom* zastąpiono przez *bychmy*, które spotykamy w r. 1438 R. XXIV, 376, potem w BZ. i innych zabytkach od połowy w. XV i forma ta przechodzi do zabytków w. XVI, kiedy to razem z takiemi formami, jak *bylichmy, jestechmy* znajduje szerokie zastosowanie u wielu ówczesnych autorów i ślady jej trzymają się aż do początku w. XVII, n. p. *bylibychmy obronieni* w modlitewniku Konstancji 1527 SKJ. III, 120 i wielu innych z XVI w., *bychmy... abyśmy* w Wyprawie żydowskiej r. 1606.

Otóż w w. XVI obok *bychmy* zaczyna wchodzić w użycie bardziej upodobniona do *bylismy* forma *bysmy*, np. *bysmy sie polepszyli* Opeć 14, *abysmy śpiewali* w modlitewniku Konstancji 1527 SKJ. III, 157, *abysmy się starali* Seklucjan Katech. 1 v, *bylibysmy* Biels. 13 v i t. d.

Liczni pisarze mieszają obie formy: *nie żebychmy mieli wątpić, ale żebysmy sobie nie ufali* Murzynowski w Historji o Spierze G 4 b, *abychmy przykłady brali, ktoremi bysmy się sprawowali* Orzech. 133, *byciechmy wiedzieli... skończyli bysmy* 170.

U Mączyńskiego w Słowniku obok form na *-smy* ukazują się formy na *-śmy* i odtąd mieszają się te trzy sposoby pisania: *abychmy, abysmy, abyśmy*, np. *abysmy... abyśmy* Mącz. 179 r a, *abychmy przydali* J. Koch. II, 108, *abychmy poznali* I, 109, *bychmy trwali* I, 311, *tak byśmy usłyszeli* I, 364, *abyśmy uszły* II, 198, *jakobychmy byli* Sk. 310, *ani bysmy czynili, małobysmy zrobili* 422, *żadnej bysmy nędze nie uczuli, a brać bychmy ją na się pragnęli* 441, aż do początku XVII w. *ktore bychmy... abyśmy* 1606 Wyprawa żydowska na wojnę A 2.

Chronologja więc tych form przedstawia się tak: *bychom* od czasów najdawniejszych do I połowy XVI w. (ostatni raz w 1544 r.); *bychmy* od pierwszej połowy w. XV (1438) do początku wieku XVII; *bysmy* od początku w. XVI do terminu, którego ściślej nie

można określić, gdyż formy z *-s* drukują się tradycyjnie przez cały wiek XVII a nawet sięgają do w. XVIII; *byśmy* od drugiej połowy w. XVI (Mączyński).

§ **609.** Forma osoby 3 l. mn. *bychą* już dogorywa w końcu w. XIV i jedyny Psałterz Florjański poza nią nie zna innej: *bychą nie mołwiła usta* 16, 5, *iż bychą sie nie poruszyli śladowie* 16, 6, *nie słyszeli bychą* 18, 3, *bychą jedli* 26, 3, *wargi bychą nie mołwiły* 33, 13, *bychą nie nadwiesielili sie* 37, 17, *bychą zbawieni byli* 59, 5, *bychą zbawieni mili twoi* 107, 5. Z innych zabytków formę tę znają Kazania gnieźnieńskie *kakoć bychą uczynić byli mieli* 176 a, przejął ją też ze starego wzoru Psałterz puławski *bychą nie wiesielili sie* 37, 17, *bychą uczyli* Deut. 41 i nawet ją wprowadził do argumentów: *abychą nie pwali, abychą nadzieję imieli* 145, poza tem zwykłe wówczas *by*, np. *by nie mołwiły usta* 16, 5, *eżby sie nie poruszyli śladowie* 16, 6 i t. d.

Z faktu, że Fl. nie zna innej formy prócz *bychą*, możnaby sądzić, że forma ta w owym czasie była jedynie używana i potem nagle wyszła z użycia; wniosek ten jednak byłby błędny nietylko dlatego, że w ówczesnych zapiskach sądowych jest już w wyłącznem użyciu *by*, np. *by pieniądze brali* 1395 Leksz. II, nr. 1773, *by mieli* 1399 nr. 1376, ale co więcej, już w Kazaniach świętokrzyskich czytamy *aby domieścili* d v. Tak więc widać z tego, że forma *by* od najdawniejszych czasów aż do dnia dzisiejszego używa się stale, natomiast *bychą* już dla w. XIV za archaizm poczytać należy.

§ **610.** Inne formy osobowe tego trybu mają krótszą historję, gdyż albo nie ulegały zmianom, albo wcześnie wyszły z użycia.

Osoba 3 sg. zawsze miała formę *by*, która nawet w Kśw. ma sama przez się jak gdyby znaczenie trybu warunkowego słowa *być*, co dziś wyrażamy przez *byłoby*: *niczsby [nam] nie mieszkać, ale by pożądać* c v; *nie jest we śmierci, jenże by ciebie pomniał* Fl. 6, 5 i t. d.

Osoba 2 pl. brzmiała zawsze *byście*, np. *iżbyście ku ich bogom [nie chodzili]* Kśw. a v, niekiedy ze zbytecznem dodaniem *by*, np. *aby zgotowalibyście* 1510 Aleks. 83 v, *iżeby dopomoglibyście* 104 obok zwykłego *abyście je przysłali* 83 v.

Osoba 1 du. *bychowa* zachowana w XV w.: *gdzie chcesz, abychowa odpoczynęła?* BZ. Tob. 6, 10, *abychowa oba się sstarzała* Tob.

8, 10, ale zapewne jednocześnie ze zmianą 1 pl. *bychom, bychmy, bysmy, byśmy* nastąpiła też wymiana *bychowa, bychwa, byswa, byśwa*, z powodu jednak rzadkości przykładów nie można tego porządku chronologicznego poprzeć przykładami: przypuszczalnie wcześniejszą formę *bychwa* znajdujemy u J. Kochanowskiego *bychwa mogła* lub w Peregr. dziadowskiej z r. 1612; natomiast późniejsza forma *byswa* ukazuje się już w r. 1522 w Historji barzo uciesznej B 1 b. Dziś w gwarach ludowych rozpowszechniona jest forma *byśwa*.

Osoba 2 i 3 du. brzmiały jednakowo *bysta*: *dziewki moje, nie domnimajta się, bysta se mnie mogle męże mieć* BZ. Ruth. 1, 11; *otewroci oczy moi, bysta nie widzieli* (zam. *widziele*) Fl. 118, 37, *dwa człowieki ruszyłastaby żałobę* Sul. 88. W dzisiejszych gwarach forma ta używa się tylko jako 2 osoba liczby mnogiej i zam. *-sta* ma końcówkę *-śta*: *żebyśta wiedzieli*. Wcześnie też w 3 os. l. podw. używano formy *by*: *acz by wadziła się męża dwa* BZ. Ex. 21, 22.

W języku współczesnym, mianowicie w gwarach południowych (Podhale, Śląsk) oraz północnych (Warmja, Ostródzkie), ze starych form utrzymało się *bych*, np. *robił bych, zjad bych* jako 1 os. l. p. Znajdujemy ją też w „Chłopach“ Reymonta, ale w zastosowaniu także do innych osób, np. *bych mogli, na śmierćby się przebodli* III, 110, *bych ino gorsze nie przyszło* III, 121. E. Klich w JP. VII, 83—7 zwrócił uwagę na trzykrotne wyjątkowe użycie 1 os. l. p. *bych* w znaczeniu 1 lub 3 os. l. mn. w Rozmowach polskich Wita Korczewskiego z r. 1553, Bpp. II: *daj to Kryste, synu boży, abych wszytcy byli dobrzy* 18, *bych* (grzeszni) *w ciemnościach nie zginęli* 20, trzeci raz w znaczeniu 1 os. l. mn. *daj to Boże, bych w tem trwali, abychom się miłowali* 25. Na podstawie tych trzech miejsc Klich przypuszcza, że *bych* używano wtenczas, choćby tylko wyjątkowo, w funkcji 1 jako też 3 os. l. mn. W dodanej do tego notatce J. Rozwadowski zaznacza, że we wszystkich trzech miejscach *-ch* stoi przed *w*, a raczej *f* (ponieważ *w* ubezdźwięczniło się przed *sz* (*wszyscy*), *ć* (*w ciemnościach*) i *t* (*w tem*); „zatem owo *bych* Korczewskiego ma polegać na odwrotnej, niby poprawnej pisowni wymawianych: *aby fšytcy, by f ćemnośćaχ, by f tem*“. Przypuszczenie jednak to nie da się poprzeć właściwościami pisowni Korczewskiego, gdyż mamy tam: *kiedy w kościoł* (nie *kiedych*), *parochiany* (nie *parochfiany*), *przechwala się* (nie *przefala*), z drugiej strony *fararz* (nie *chfararz*), a wreszcie objaśnienie Rozwadowskiego nie usuwa faktu, że w trzecim cytacie *bych* (czy też *by*) występuje

w funkcji 1 os. l. mn. zamiast *bychom*. Przypomina się też wykolejenie (może omyłka) w Modlitewniku Nawojki *bychom* (zam. *bych*) *posłużyła* 56.

§ **611**. Wszystkie te formy trybu warunkowego są bezczasowe, gdy zaś chciano zaznaczyć, że warunkowość dotyczyła czynności przeszłej, to do zwykłego zwrotu dodawano jeszcze *był, była, było,* co odpowiada łacińskiemu plusquamperfectum, np. *by był chciał ofiarę, dałbych był* Fl. 50, 17, podobnie 54, 12 i 13; 80, 12 i 63; nie mają tego specjalnego znaczenia zwroty takie same w Gn., gdyż tam zarówno w trybie warunkowym, jak w oznajmującym prawie stale jest w użyciu forma tak zw. czasu zaprzeszłego, to też ciągle tam spotykamy wyrażenia w rodzaju następujących: *cożbyć komorę była najęła* 3 b, *iżby się ona była dotknęła* 4 a, *abyć on to był powiedział* 182 b i t. d. W innych zabytkach: *kiedy by mu trzeba ich, tedy by mu je byli mieli dać* 1398 Leksz. II, nr. 1122, *a by ten mołwił, skrył bych sie był* (abscondissem) Puł. 54, 13, *by ty był rozum miał, w studnią by był nie wstępował* Ezop 107, *bych się był nie nauczył* Seklucjan Katech. F 3 r, *bych był jednym z was był, wżdy bych ci też był i z wami trwał* Murzynowski Historja o Spierze O 4 r, *do tegom był myśl swą skłonił, abych sie był zawżdy chronił* J. Koch. I, 64, *byłby się był wstydał* Luz. 128, *nie byłby był kierował* 141. Podobnie w wyrażeniach nieosobowych: *aby było posłuchano głosu* BZ. I Reg. 15, 22, *nie chciał, aby go było w oczy chwalono* Lor. 174 v, *pojmanoby cię było* 1624 Bpp. XLVII, 69.

Czas przyszły.

§ **612**. Początkowo zapewne tworzył się z bezokolicznika i słowa *będę*; w Kśw. jeden tylko przykład *będzie darować* d r (gdzie *darować* w znaczeniu słowa niedokonanego) w Fl. formy te są częste, np. *będę badać* 118, 69, *piać będę* 7, 18, *nie będziesz sie kochać* 50, 17, *strzec będziesz nas* 11, 8, *będzie szukać* 60, 7, *panować będzie* 9, 32, *będziemy sie bać* 45, 2, *spowiadać sie będziem* 43, 10, *będziecie mołwić* Is. 4, *spać będziecie* 67, 14, *będą słyszeć* 134, 17, *służyć będą* 71, 11, tak samo, jak w języku dzisiejszym.

Inną formę czasu przyszłego stanowi imiesłów na *-ł* ze słowem *będę* użyty raz tylko w Fl., *nie będą mogli stać* 17, 42, zapewne dla uniknięcia dwu bezpośrednio po sobie następujących bezokoliczników; rzadko również w Gn. *nie będzie mieszkał* 2 a, *będzielić mowił* 175 a i w innych wcześniejszych zabytkach: *będę*

mowił R. XXIV, 73, *będzie nienażrzał* 75, *będę budował* 76, od połowy w. XV częściej; w Puł. *nie będę sie bał* 3, 6, *nie będą mogli stać* 17, 42, *będę szukał* 26, 13, *będę piał* 137, 2, *będzie panował* 9, 27, *będzie mieszkał* 14, 1, *będzie sądził* 9, 8, *będzie wyznawał* 6, 5, *nie będzie szukał* 9, 25 i 36 (we wszystkich tych miejscach z wyjątkiem 17, 42 w Fl. *będę* z bezokolicznikiem).

Oddawna więc oba te typy mieszają się z sobą, nieraz następując bezpośrednio po sobie, np. *będą wam łajali ludzie i będą się wam przeciwiać* ok. 1418 JA. XIV, 512, *kto ciebie będzie wyznawał i kajać sie tobie?* Puł. 6, 5, *ty nas będziesz żywił, a my wzywać cię będziemy* J. Koch. I, 136.

Widzieliśmy, że gdy *będę* łączy się z bezokolicznikiem, to kolejność tych części składowych jest dowolna, natomiast imiesłów na *-ł* stoi na drugiem miejscu; w starszych zabytkach i dziełach literatury bardzo rzadko spotkać można odwrotny porządek, np. *mięszkała będzie* Sul. 105, *rozmnażał będę* Rej Zwrc. 192 a. Dopiero w ostatnich czasach, zwłaszcza w czasopismach, zaczyna się szerzyć ta kolejność członów, wprowadzona, jak się zdaje, przez pisarzy małopolskich.

W języku polskim czas przyszły złożony tworzy się tylko od czasowników niedokonanych. Wyjątek stanowi BZ., gdzie znajdujemy takie formy od słowa *posłuchać* — obedire, servire: *nie będziesz mnie posłuchać* Lev. 26, 14 i podobnie 26, 18, *będziesz li posłuchać* Ex. 19, 5, *będziesz posłuchać* Deut. 30, 2, *będziem posłuchać* Jos. 1, 17. Forma ta różni się od tak zw. futurum exactum, znanego w innych językach słowiańskich, gdyż składa się z *będę* i bezokolicznika, a nie imiesłowu na *-ł*, jak to np. było w języku czeskim (Gebauer Hist. ml. III, 2, str. 428).

Takie futurum exactum, przejęte z języka ruskiego, wprowadził tłumacz Statutu litewskiego do tekstu polskiego z r. 1529 (Zbiór praw litewskich, wyd. Działyńskiego, Poznań 1841). Pisze o tem K. Nitsch w Sprawozdaniach Polsk. Ak. Um. za czerwiec 1924 r., przytaczając tam kilkanaście przykładów z tego przekładu, np. *będzie zakupił*, *będą dali*, także *będzie był*, przyczem zaznacza, że niekiedy takie futurum exactum jest w tekście polskim, a niema go w ruskim, np. *będą byli* (r. byli), *co będzie przerobił* (r. prorobił).

Zapewne z tego wcześniejszego przekładu niektóre te formy przeniesiono do przekładu późniejszego z r. 1566 (wydał Pieko-

siński Arch. KPr. VII), gdzie znajdujemy zgodnie z pierwszym przekładem: *ile będzie ułowieł* Rozdz. X, art. 1 (w przekładzie pierwszym *będzie połowił* IX, 1), *ile bobrow będzie ubieł* X, 9 (w przekładzie z r. 1525 *będzie pobił* IX, 9).

§ **613.** Rzadko czas przyszły złożony tworzył się z pomocą słowa *chcieć*; pewne przykłady tego mamy tylko w BZ.: *Bog chce zatracić to miasto* (delebit) Gen. 19, 14, *czso chcesz ode mnie wziąć* (accipias) Gen. 29, 15, *aby widział skutek, jenże chcę uczynić* (quod facturus sum) Ex. 34, 10, *nie chcę nic złego uczynić tobie* (nequaquam malefaciam) I Reg. 26, 21, *chcę cirzpieć* (feram) IV Reg. 18, 14, *iże go chce poddać* (tradat) Judith 11, 8, *ślubują, iże chcą rozruszyć twą święć* Judith 9, 11.

Strona bierna.

§ **614.** Od najdawniejszych czasów używano dwu sposobów wyrażania strony biernej: przez czynną z zaimkiem *się* lub przez imiesłów bierny ze słowem posiłkowem.

Na pierwszy z tych sposobów znajdujemy dwa przykłady w Kśw. *jakoż się czcie w jej żywocie* (legitur) b r, *się narodził* (natus est) c r; w Psałterzu Florjańskim przykłady są obfite: *zażega sie ubogi* (incenditur) 9, 22, *modlitwa moja w łono moje obroci sie* (convertetur) 34, 16, *ogień zażegł sie jest, węgle rozżgło sie jest od niego* (ignis exarsit, carbones succensi sunt ab eo), 17, 9, *rozmnożyły sie są niemocy* (multiplicatae sunt), 15, 3, *zamęciło sie oko* (turbatus est) 6, 7, *podźwignicie sie wrota* (elevamini) 23, 7, *sławić się będą* (gloriabuntur) 5, 14, *dziedzinnym prawem przeda się* (vendetur) BZ. Lev. 25, 31, *to nam przez cne kapellany oznajmiło się i objawiano jest* (irezalt und geoffenbart ward) 1533 MMAe VII, nr. 306.

Wacław Potocki często opuszczał *się*, gdy mu wadziło przy wierszowaniu, np. *ludzie upijali (się)* Moralia I, 1, *nie domyślając (się)* 25, *rodził (się)* 26 i t. d. Niekiedy jednak znajdujemy tam słowa, które i dziś bywają używane niekiedy bez zaimka zwrotnego, np. *doktorom kłania* 8, albo takie, które bez *się* spotykamy i u innych pisarzy, np. *chce pachołek z pany równać* 1; J. Przybylski w przekładzie Luzjady bez *się* używa słów *rownać* i *zbliżać*, np. *stroje... szarfie tęczy niebieskiej rownały* 63, *wzrost tak był wydźwigniony, iż równał rodyjskiemu kolosowi* 155, *dnie nocom są zrownywające* 220, *Maury w łodziach zbliżają* 65, *nieprzyjaciel zbliżał,*

szerząc pustoszenie 242, *dwóch starców w leniwym doń zbliżali kroku* 131, *aby zbliżyć ku prawej wojownika chwale, trzeba...* 302.

Dziś także używamy niektórych słów z zaimkiem *się*, lub bez niego w jednakowem znaczeniu: *pytać — pytać się, prosić — prosić się, dotknąć — dotknąć się, patrzyć — patrzyć się, wrócić — wrócić się*. Niektóre oddawna wykazują takie wahania, np. *pytać*: *powieki jego pytają synow ludzkich* Fl. 10, 5, ale *tedy go się pytati* 1395 Leksz. I, nr. 2059 i potem także te formy się mieszają; podobnie *wrócić* w znaczeniu reddere, np. *wroć żonę mężu* BZ. Gen. 20, 7 i także w znaczeniu *reverti*: *syn ich k nima nie wrocił* BZ. Tob. 10, 3.

§ **615**. Imiesłów bierny czasowników dokonanych z *jeśm* oznacza zwykle w języku staropolskim łacińskie perfectum, co dziś oddajemy przez imiesłów ze słowem *być* lub *zostać*, np. w Kśw. *angieli dani są* a v, *słowa są zmo[wiona]* d v; tak samo w Fl. od czasowników niedokonanych najczęściej, np. *drzewo szczepiono jest* (plantatum est) 1, 3, *znamionana jest* (signatum est), wyjątkowo tylko odpowiada to łacińskiemu praesens *błogosławion jest* (benedicitur) 9, 23; natomiast takiż zwrot od słów dokonanych zawsze tam odpowiada łacińskiemu perfectum: *postawion jeśm krol* (constitutus sum) 2, 6, *zamęcony są kości* (conturbata sunt) 6, 2, *powyszono jest wielmnożstwo* (elevata est) 8, 2, *pogrążeni są ludzie* (infixae sunt gentes) 9, 14, *połapion jest* (comprehensus est) 9, 16, *jest zostawion* (derelictus est) 9, 37, *skażeni są* (corrupti sunt) 13, 2, *nie naleziona jest we mnie lichota* (non inventa est) 16, 4.

Niekiedy z dodaniem *był*: *był jeśm biczowan* — fui flagellatus Fl. 72, 14, *jeśm była urodzona* 1444 R. XXIII, 39, natomiast stale w Gn.: *jest ono było napełniono* 1 a, *jest ci poznan był* 1 b, *sąć były przyniesiony* 2 a, *są były powiedziany* 2 a, *są byli napełnieni* 2 b, *jest był uczynion* 3 b i t. d.

§ **616**. W języku dzisiejszym czas przyszły strony biernej tworzy się w zakresie czasowników niedokonanych z imiesłowu biernego oraz form osobowych czasownika posiłkowego *będę*, np. *ta sztuka będzie niebawem grana*; w zakresie zaś czasowników dokonanych forma czasu przyszłego strony biernej składa się z imiesłowu biernego i z form osobowych czasownika *będę* lub *zostanę*, np. *ta sztuka będzie lub zostanie wykonana*.

W języku starszym czas przyszły strony biernej, utworzony od czasowników czy to niedokonanych, czy też dokonanych, naj-

częściej wyraża łacińskie futurum simplex, np. w Fl.: *sądzoni będą ludzie* (judicentur) 9, 19, *szukan będzie grzech* (quaeretur) 9, 38, *pastwion będziesz* (pasceris) 36, 3; od czasowników dokonanych: *poznan będzie* (cognoscetur) 9, 16, *nie nalezion będzie* (non invenietur) 9, 38, *nie poruszon będę* (non movebor) 9, 27, *oblicza nie będą zasromana* (non confundentur) 33, 5, *nie będzie poruszon* (non movebitur) 14, 7, ale także w znaczeniu łacińskiego futurum exactum *poruszon będę* (motus fuero) 12, 5. W glosach z XV w. wyrażenia te mają znaczenie czasu teraźniejszego: *dano będzie* — donatur, *trzyman będzie* — observatur, *będzie pożegnana* — benedicitur, *będą nasyceni* — satiantur SKJ. V, 305.

W podobny sposób tworzy się rozkaźnik strony biernej: *zamęceni bądźcie* (conturbentur) 6, 10, *powyszon bądź* (exaltare) 7, 6, *nie postrobion bądź* (non confortetur) 9, 19, *powyszona bądź ręka* (exaltetur) 9, 34, *obroceni bądźcie opak* (avertantur) 34, 5.

§ **617.** Inne formacje bierne miały w języku dawniejszym niektóre szczególne właściwości.

Tryb warunkowy dwojako się wyraża: przez imiesłów bierny z aorystyczną formą *bych*, albo też jeszcze do tego dodaje się *był*. Oba te sposoby zachowały się w zabytkach, np. *abych nie skruszon* (et non compungar) Fl. 29, 15, *by sprawion* (ut justificeris) 50, 5, *by chwalon* (ut lauderis) 105, 5, *aby naleziona łeż jego* Puł. 35, 2, *aby prawda nie uciśniona* Sul. 35. Formy te już w XV w. stają się coraz rzadsze, ale trafiają się nawet w późnych latach stulecia XVI: *gdzieby wina dana* 1566 Arch. KPr. VII, 244, obok czego zwykłe już wtedy *gdzieby wina beła dana* tamże.

Formy z dodaniem *był* nie różnią się znaczeniem od poprzednich: *bych nie poruszon był* (ne commovear) Fl. 15, 8, *bychą zbawieni byli* (ut liberentur) 59, 5, *jenżeby nie był oświecon* Gn. 1 b. Te formy od w. XVI pozostały w wyłącznem użyciu.

Bezokolicznik strony biernej wyraża się przez *być* z imiesłowem biernym: *wybrał jeśm odrzucon być* Fl. 83, 11, *chce być oświecon* Gn. 1 b, i tak samo później: *być wrzucony* Wujek Biblja Mat. 18, 9, *być ukrzyżowan* 26, 2; imiesłów stał także niekiedy w celowniku: *być ubranu* Sul. 6, w nowszych czasach w narzędniku: *być powołanym*.

Imiesłów bierny łączy się też z imiesłowem czynnym nieodmiennym *sąc* lub *będąc* dla wyrażenia funkcji przysłówkowej, np. *będziesz cirpieć biadę, ociążon sąc* BZ. Deut. 28, 29, *wzjidzie na*

czoło wojski, ogarnion sąc pomocą Jos. 8, 10, *nie możemy dać, sąc zawiązani przysięgą* Judic. 21, 18, *przyzwani będąc, wrocili sie* Ex. 34, 31.

Łączono go też niekiedy z imiesłowem czynnym odmiennym, np. *tedy sący oczyszczon* (tunc mundatus) *jeść będzie poświęcone* BZ. Lev. 22, 7.

Inne formy złożone.

§ **618.** Dość często zamiast osobowej formy czynnej spotykamy w zabytkach imiesłów teraźniejszy czynny ze słowem *jeśm, być*:

Praesens: *ty jeś powyszaję* (es exaltans) Fl. 3, 3, *Krystus jest posilający* Puł. 6 arg., *są będący* (sunt constituti) *w stronach dalekich* Sul. 29, *jako gość będący jeś* (futurus es) BZ. Jer. 14, 8, *są czujący* (sint et excubent) Num. 18, 4.

Praeteritum: *stojące były nogi nasze* (stantes erant) Fl. 121, 2, *szemrzący był jest* (rebellis fuit) BZ. Num. 15, 30, *byli strzegący ssędow* (erant super exedras) I Par. 9, 26, *pastyrze byli czujący a strzegąc strożej* kon. XV R. XXIV, 96, *Saulus był przyzwalający* (erat consentiens) Leop. Act. 7, 60.

Conditionalis: *potrzebuje śmiałość, abychom nie byli dosyć mający* (ut non sumus contenti) Sul. 6.

Futurum: *slutujący będzie* (propitius fiet) *grzechom ich* Fl. 77 42, *idący a przebywający będziecie* (intraturi estis et habitaturi) BZ. Lev. 20, 22, *będziecie ludzie łowiący* (homines eris capiens) 1556 Luc. 5, 10.

Imperativus: *modlący bądź* (deprecabilis esto) Fl. 89, 15, *bądźcie uszy twoje słuszające* (fiant intendentes) Fl. 129, 2, *nie bądźmy modłę dawający* (ne efficiamini idolatriae) ok. 1465 SKJ. I, 104, *znamionujące bądźcie* (animadvertite) MPKJ. V, 45.

Bardzo często więc jest to dosłowne tłumaczenie podobnych zwrotów łacińskich.

§ **619.** Jako słowo posiłkowe ukazuje się też *mieć* i w połączeniu z imiesłowem biernym nadaje całemu zwrotowi znaczenie słowa czynnego: *podeźrzany imacie* (suspicamini) Fl. 67, 16, co Wujek tłumaczy: *co się przypatrujecie*; *ani chciał zatracono mieć* (nec voluit disperdere) BZ. I Reg. 15, 9; *miej mie wymowioną u Krysta, bo sie barzo jego gniewu boję* Naw. 176 = ‘wymów|mię’.

W znaczeniu łac. debere to słowo z bezokolicznikiem *być* oraz

imiesłowem biernym tworzy formę konjunktywu biernego: *iżeś nas opuścił, jiżsmy mieli zbawieni być* (quoniam derelicti sumus, qui salvaremur) I Esdr. 9, 15, *rozkazał, coby jej miano dano być* (quid daretur) Judith 12, 1, także odpowiada łacińskiej conjugatio periphrastica z imiesłowem przyszłym lub z gerundivum, np. *miały być kładziony na ogień* (arsuris) 1466 R. XXII, 19, *bieg rzeki za granice ma imian być* (pro limitibus est reputandus) Sul. 21, *modlitwa ma być mowiona* (dicenda est) Naw. 94.

Tym zwrotom niekiedy odpowiadają inne, do których może wchodzić *mieć* albo *móc*: mianowicie stawiano te słowa w stronie biernej a drugi czasownik w bezokoliczniku, znaczenie zaś całości było to samo, które mają zwroty wyżej przytoczone, np. *popisać było miano* (= miało być popisano) Gn. 176 a, *dań dać była miana* (= miała być dana) Gn. 3 a, a obok tego: *nie możon jest słomić był* (= nie mógł być złomionym) Gn. gl. 41 a, *człowiek nie możon wybawion być* (= nie mógł być wybawion) ok. 1500 PrFil. V, 382, ale tu już i główny czasownik stoi w stronie biernej.

§ **620.** Rozkaźniki od *niechać* i *nie chcieć* z bezokolicznikiem zamiast zaprzeczonego bezokolicznika w tłumaczeniu zwrotów łacińskich z nolle: *niechajcie źle czynić, nie chciejcie wznosić rogu* (nolite inique agere, nolite exaltare cornu) Fl. 74, 5, *nie chciej miłowan być* 36, 1.

Słowa *niechać* lub *dać* nadają innym czasownikom znaczenie kauzatywne: *zabił Wałdowskiego przeto, iż mu dał brata obiesić* (fecit fratrem suspendere) 1404 Piek. 230, *dał je sjimać* Żyw. Błażeja, *tobie dawam wiedzieć* 1444 PrFil. V, 37, *nic jeśm nie dał wiedzieć* (nihil indicaveram) BZ. Neh. 2, 16, *racz mi dać do swej chwały przyć* kon. XV Kałużn. 27; *niecha wykapać* (faciet distillare) BZ. Lev. 5, 9; także *uczynić* jako niewolnicze tłumaczenie łac. facere: *błędzić je uczynił* (errare fecit) Fl. 106, 40.

WYKAZ FORM RZADSZYCH.

Abraham (nieodmienne) 5.
ać 259.
akt G. pl. 49.
album 5.
Aleksy, Aleksego 6.
Ambroży, Ambrożego 6.
Archodojus 6.
Arystotelisza 6.
baba: babie N. du. 3.
bania: bani Ac. pl. 109.
baraniec, barańca 17.
bieżeć: bieżę, bieżysz, bieżą, biegę, biegą 241.
błazno 14.
błogosławiachą 291.
bodaj 260.
Bog: w Bog Ac. sg. 16.
bogat 12.
bor: w boru L. sg. 32.
bożyk: bożycze V. sg. 15.
brać: biorę prtcp. 83, bierzę 1 sg. 225.
bram: bramu G. sg. 21.
brat: braty N. pl. 38, 39.
broć się(?): brą się 3 pl. 227.
Bronisz: Bronisze G. sg. 23.
brzeżdżenie 240.
brzucho 31.
Brzykczy, Brzykczego 6.
burgrabia 217.
być: będziewa 3, będzieta, obojeswa była, gdybychwa była, gdysta była, byłasta, obadwasta była 4, biesze, biechą 291, by 3 sg. aor. 293, było porażono, było niedostanie 299, bych, bym 301, by, byś 302, bychom, bychmy, byśmy, byśmy 303, bychą, by; bychowa 304, bychwa, byswa 305, bych 3 sg., 3 pl. 305, bychom 1 sg. 306, abych nie skruszon, by sprawion 310.
bywać: milczano bywało. 299.
celniejsi 213.
Cham nieodmienne 5.
chcieć: chocę, chociał 235; chce zatracić (delebit) 308, nie chciejcie wznosić 312.
Chodkiewicz: Chodkiewicze V. sg. 15.
chodzić: 1 pl. chodzemy 227.
chorąże: chorążowie 75, chorąża N. pl. 75, chorąże Ac. pl. 75, przy chorążach 81.
chramać: chramie 3 sg. 235.
chrzepta G. sg. 18.
chwalić: chwalem 1 pl. 241, chwalechą 291.
ciało: o ciału L. sg. 73.
cień: cienia N. pl. 43.
cieść: ćciu, ćciewi D. sg. 25.
ciężar: o ciężaru L. sg. 33.
ciosać: cieszesz 2 sg. 232.
coś za 169.
cudo: o cudu L. sg. 73; cuda N. Ac. pl. 74.
czart: czartów Ac. pl. 48.

czcić: czcię 1 sg., czcią 3 pl. 241.
czeladzin: czeladzinow G. pl. 7.
czerpać: czerpam 1 sg. 232, 238.
Czestko 13.
człowiek: na człowiecze L. sg. 32.
cztyry, cztyrze, cztyrzy 132.
czusz 236.
czwor 207.
czworga 208.
czyścić: czyścię 1 sg. 241
czyść 269, cztę 229, czeł, czedł, czcił 279, czcić 273, czcion 285.
czytać: czytawa, czytata 3.
dać: imprtv. da 255, dadz 255, dajwa 4; dał obiesić 312.
dalszy: dalsi 214.
dar: o daru L. sg. 33.
Darius 6.
darować: darowasta się 3 du. 293.
dob' Ac. sg. 119.
dobro: na dobrze 72.
doł: doła G. sg. 18.
dom: domie V. sg. 15, doma G. sg. 18, w domie L. sg. 33.
domnimać się: domnimaję się 1 sg. 237.
dopomóc: dopomódz 2 sg. imprt. 255.
dożywać: dożywaję 1 sg. 237.
drać 227, dzierzę 1 sg. 225, drał 281. dran 284.
drapiestwo: w drapiestwu L. sg. 73.
drewce: drwiec G. pl. 75.
drob: o drobie L. sg. 29.
drapać: drapam 1 sg. 233.
drzwi 121, 123.
duch Ac. sg. 16, o dusze L. sg. 14.
dwanasty 211.
dwa: dwą Ac. 207.
dwoj 206.
dwojga 208.
dworzanin: dworzaninow G. pl. 7.
dziadzio 14.
dzie 236.
dziecko: dziecka N. Ac. pl. 74.
dzieje: dziej G. pl. 49.
dzieło: dziełowi D. sg. 70.
dzień: we dnie L. sg. 29, we dniech L. pl. 58.
dziecię: dziecięci D. sg. 86.
dziesięcioro 207, dziesięciorga 208.
dziewięcioro 207, dziewięciorga 208.
dziewka: dziewkie Ac. pl. 108.
dzisiejszy: dzisiejsi N. pl. 214.
dziś 205, dzisiem I. sg. 5.
dźwirze 122, 123.
Epaminondas: Epaminondy G. sg. 6.
Farao, Faraona 6.
figa: fidze Ac. du. 3.
figiel: figlu G. sg. 21.
Francuz: Francuz G. pl. 49.
Fredro: Fredra G. sg. 23.
gaj: w gaji L. sg. 29.
garniec: na garncy L. sg. 29.
glądać: glądzę 1 sg. 233.
głaz: głaze Ac. pl. 47.
gody: god G. pl. 48.
Goljat (nieodmienne) 5.
gorzeć: goreję, goreją, goram 242, gore 242.
gospodnow 12, gospodnowy 24.
gospodza: gospodze N. V. sg. 94.
gospodzin (deklinacja) 6, 7, gospodnie V. sg 16.
gotow 12.
gozd: na goździe L. sg. 30.
grześć 270, grzebę 226.
Grzymko 13.
hrabia 217.
humiejesz 238.
ić: idziechą 291.
ile 208.
imieć, patrz mieć.
imię: imieniowi D. sg. 86, imienia N. ac. pl. 87, imieńmi I. pl. 88, po imienioch L. pl. 89, imiono 67, imionowi D. sg. 86.
imować się: imuje się 3 sg. 239.
inszy: insi N. Ac. pl. 214.
istnieć: istnie 3 sg. 239.
izba: izdeb G. pl. 109.
Izrael (nieodmienne) 5.
jabłko: jabłce N. du. 3.

jachać, jechać: jachał, jechał; jał, jeli 281.
Jagiełło: Jagiełła G. sg. 23, Jagiełłona 6.
jaje: jai N. du. 3.
jakubow 12.
Jaśko 13.
ja: jaz 159, me 162.
jeden: jena, jeno, jenego 202.
jele 208.
jeleń: jelon G. pl. 49.
jen: jej Ac. sg. m. 186.
Jeremias: Jeremie G. sg. 6.
Jerozolim:Jerozolimu G. sg. 22.
jes-: jeśm, jeść, je 244, 245, 246, jesta 3 sg. 245, jesmy 247, jestem, jestesmy 247, jestem 1 pl. 248, jezdem, jezdeś, jezdeśmy 248, sąsmy, sąchmy, sąście 248, iżesmy nie jest 249, nie jsą 249, nie = 'nie jest', niest 246, iżesme byli 297, przydalisme 297, jestem rozburzył 298, jesteś prorokowała 298, jest przeproszono 299, jeśm powyszaję, będący jeś 311.
Jetro: Jetrona G. sg. 6.
jeździec: w jeźdźcech 58.
kaki: kacy N. pl. 213.
kamień: kamion G. pl. 49.
kapać: kapające 233.
kaszlać, kaszleć, kasłać 271, kaszlam 233.
kądziel: kądzieli N. du. 3.
ki, kiego 211.
kiele 209.
kile 208.
kilka 209.
kilkanasty 211.
klnąć 274, 289.
kłamać: kłamam 233, 238.
kłoć: kolę 231.
kmieć: kmiot G. pl. 8, 49, kmieć Ac. pl. 16, kmieciewi 26, kmieci Ac. pl. 48.
kmieciow: kmieciowem I. sg. m. 29.
knafel: knaflu G. sg. 21.
kobieta: kobiecie N. du. 3.
kochać: kochata 2 du. 4.
kołatać: kołaccie 234.
koncyljum: koncylij G. pl. 78.
koniec: końca N. du. 3.
koń: koń Ac. sg. 16, konie G. sg. 23, koni Ac. pl. 48, na koniech 58.
kontusz: po kontusie 29.
kopać: kopasz 233.
korona: koronie Ac. du. 3.
korzystać: korzyszczę 232.
kraść: kradnę 228.
kraina: krainie Ac. pl. 108.
kroć 49.
krolewic: krolewicze V. sg. 15, 16.
Kryst, Krysta, Krystowi 6.
Krystus, Krystusowi 6.
krześcijan N. sg., krześcijanem, krześcijani N. pl., krześcijany Ac. pl. 7.
ksiądz: księże V. sg. 15, księża N. pl. 91, 92.
książę: książęcia, księcia 85.
księga: księdze N. du. 3.
któren 196.
ktoś: ktosia G. sg. 5.
Kuchary 46.
kupiec: kupcewi 26.
Kupido: Kupidyna 6.
kus: kusu G. sg. 21.
kwiść 269, kwtę 229.
kwadrans: kwadranse N. sg. 43, na kwadransy 47.
lec: lęgną 3 pl. 228
liczba: po liczbas L. pl. 115.
Lot (nieodmienne) 5.
lub, luby 12.
ludzkie (przysłówek) 217.
lutnia: lutnio, lutni V. sg. 95, lucień G. pl. 110.
łani 93.
łokieć (odmiana) 8, łoktu L. sg. 31, łokiet, łoktow G. pl. 49.
łkać: łcząc 233.
łomić, łomię, łomisz 243.
łotryni 93.

łowcze 69, łowczemu 217.
łuczać: łuczachą 291.
Mazowsze: do Mazowsz, do Mazosz 77.
mąż: mężewi 26, męży G. pl. 51.
Melchizedech (nieodmienne) 5.
męskie (przysłówek) 217.
mieć: mawa 4, ma sprzedane 300, podeźrzany imacie, zatracono mieć, miej wymowioną 311, mieli zbawieni być 312.
miejsce: miejscowi D. sg. 70.
mieszczanin (odmiana) 7.
Mieszko: Mieszkona G. sg. 6.
mijać: mijajwa 4.
Mikołaj: Mikołaje G. sg. 23.
mila: mili N. Ac. du. 3.
miłosierdzie: miłosierdzia N. Ac. pl. 74.
miłościw 12.
miłować: miłujewa 3.
miotać: miecę 232.
mleć: mełty 283.
młod 12.
młodzieniec: o młodzieńce L. sg. 29.
mniejszy: mniejsi N. pl. 214.
mnich: mniszy, mnisi N. pl. 42.
móc: mogemy 227, nie możon słomić był 312.
mocen 12.
modlitwa: modlitew G. pl. 109.
mołwić: mołwiach, mołwich, mołwiasze 291; mówiemy 241, taksta mowiła 3 du. 4.
morze: morzowi D. sg. 70.
murzyn: murzynowie, murzynow 7.
musić: musiemy 241, musita 2 du. 4.
na, nacie 260.
najukochańszy 289.
nalezienie: w nalezienich 81.
narcyz: narcyzy, narcyze N. pl. 43.
nasiono 67.
nędza: nądz G. pl. 110.
nic: nica G. sg. 5.
nicpoń 177.
nie patrz jeśm.
niebo: niebie N. du. 3.
niechać: niecha wykapać, niechajcie czynić 312, niechaj 259, niechaj ać, niechać 260.
niedźwiedź Ac. sg. 17.
niema, niemasz 244.
Niemcy: w Niemcech, w Niemczech 60.
Niemkini 93.
niepokalan 12.
nieprzyjaciel (odmiana) 8, nieprzyjacieli G. pl. 51.
nikakie (przysłówek) 217.
nikt: nikomemu D. sg. 167.
noc: nocy N. du. 3.
nocsia 205.
nogieć (odmiana) 8.
nosić: noszę prtcp. 83, noszasze się 293.
nozdrze Ac. pl. 108, nozdrza N. Ac. pl. 74, nozdrz G. pl. 109, nozdrzema 83.
oba: obą I. f. 207.
obierża: obierży G. pl. 110.
objigracz: objigraczewi D. sg. 26.
oboj, oboja, oboje 206.
obow 119.
obrzeknąć 274.
obyczaj: w obyczajech 58.
ociec: oćcewi 26, oćcowi 26, 27, w ojcze L. sg. 29, ojcy Ac. pl. 48.
oczekawam 238.
oczy G. pl. 128, ócz G. pl. 129.
oczyścić: oczyścię 240.
odcień: odcienia N. Ac. pl. 43.
odpadnąć 274.
odrać: odrany prtcp. pass. 284.
odwoławam 238.
odzieniec: odzieńcowi D. sg. 26.
oglądnę 230.
ogłodać: ogłodzą 235.
okno: oknie N. du. 3.
okoł: po okole 30.
okopać: okopam 238, okopaje 3 sg. 237.
onyks: onykse N. pl. 44.
opiek: opieku G. sg. 22.

opłakiwać: opłakiwasz 239.
opłwit 12.
ordynans: ordynanse N. pl. 43, w ordynanse 47.
oręże: oręża N. pl. 43.
osądzić: osądziemy 241.
oskubać: oskubają 237.
oskuść: oskubiony 285.
osn 12.
ościen, -osna, osnu 13.
ośmioro 207, ośmiorga 208.
otrok: otroku D. sg. 25.
otrzedź 119.
owca: owcew G. pl. 111.
Owczary 46.
owinować: owinują 239.
ożałować: ożałowa 3 sg. 292.
pachnieją 238.
palma: palmie N. du. 3.
pamięcien 12.
pan: w panie 33.
pani: panio V. sg. 95.
panic: panice V. sg. 15, przy panice 29.
panię: panięciom D. pl. 88, o panięciech 89.
panow (przymiotnik) 12.
para: parze Ac. du 3.
Parysz: Parysza G. sg. 6.
paść: padnę 228.
paznogieć (odmiana) 8.
pchła: płech G. pl. 109.
piać: pieję, poję 235.
piątynasty: piątegonastego 211.
piec: piec 2 imprt. 255.
pieniądz: pieniędzy Ac. pl. 48, pieniądzmi 55, pieniędzy I. pl. 54.
Pietrko 13.
pięcioro 207, pięciorga 208.
Piotrasz Ac. sg. 16.
pisać: piszę prtcp. 83.
pisarz: pisarzewi 26.
Pitagoras: Pitagory G. sg. 6.
pląsać: pląszę 232.
plece: pleca N. pl. 74, na plecowu L. du. 83.
pleć: plewę 226, pełty 283.
płacież: płacieżu G. sg. 21.
pocałować: pocałowam 238.
pocisk: pociska N. pl. 43.
począć: poczęlesta 3 du. poczęłasta 3 du. 4, poczęchą 291.
poczynać: poczynajwa 4.
poćwirdzać: poćwirdzaję 237.
podczasze 68, podczasze, podczaszy 217, podczasza N. Ac. pl. 75, podczaszem D. pl. 78.
podczaszyni 93.
podkomorze 68, podkomorzy, podkomorzemu 217, podkomorza N. Ac. pl. 75, podkomorze Ac. pl. 75, podkomorzem D. pl. 78, przy podkomorzach 81.
podkonie 68.
podłowcze 68, 69.
podnaszać: podnaszaję 237.
podobien 12.
podskarbi 217, podskarbiowie 75.
podstole 68, 217, podstolego 217.
pogan: pogani N. pl. 7, 35, poganowie 7.
pogrodzianin 7.
pogrześć: pogrzebion 285.
pojć: podźwa 4, pojdemy 227, pojdziewa 3, pojdziewie 3, pomy, powa 253.
poklęli 281.
poklinać: poklinachą 291.
pokojen 12.
pokolenie: pokoleni G. pl. 76, w pokolenich 81.
Polszczanin: Polszczanom 7.
połgrosz: w połgroszech 58.
położyć: położię 241.
południe: południowi D. sg. 70.
pomdleć: pomdle 3 sg. 239.
pomnieć: pomniemy 241, pomnię, pomnią 243.
pomóc: pomodzy 2, 3 sg. imprt. 254, pomodz 2 sg. imprt. 255.
pomocen 12.
pop: popu G. sg. 22.
poryzać: poryza 233.
posełkini 93.

pośpieszyć: pośpiesię 241, pośpieszychą się 291.
pośpiewać: pośpiewaję 237.
potępiać: potępiachą 291.
powiedać: powiedaję 237.
pożegnać: pożegnaję 237.
pożrzeć: pożrzon 285.
prać: pierzę 225.
pragnąć: pragniewa 4.
prochnieć: prochnie 239.
próć: porzę 231, porę 232.
prosić: prosię 1 sg. 240.
Prusy: w Prusiech 60.
pry 241.
przebywacz: przebywaczy Ac. pl. 48.
przeć: pre 3 sg., preją 3 pl. 236.
przeć: przę, przysz 241.
przedmieszczanin: przedmieszczeninow 7.
przedmieście: przedmieściowi D. sg. 70.
przedniejszy: przedniejsi N. pl. 213.
przepuszczać: przepuszczajwa 4.
przepuścić: przepuścię 240.
przespać się: prześpiwa się 4.
Przybko 13.
przyciśnion, przyciśniony 12.
przyć: przydemy 227.
przyjaciel (odmiana) 8, przyjacielewi 26, przyjacieli G. pl. 51.
przyjajać 272, przyjaje 3 sg. 237.
przymować: przymowała jesta 3 du. 4.
przypatrzać się: przypatrzam się 238.
przyrownać: przyrownaję 237.
przysłowie: przysłów, przysłowi 77.
przyszed-: przyszłasta 3 du. 4.
przywitać: przywitaje 3 sg. 237.
przyznawać się: przyznawaję się 237.
Psary 46.
ptak Ac. sg. 17.
pust 12.
pusz: puszu G. sg. 21.
puszczać: puszczajwa 4.
puścić: puścię 1 sg. 240.
pytel: pytl G. pl. 49.
raz G. pl. 48, razy G. sg. 106, razą I. sg. 106, razy G. pl. 51.
rąb G. pl. 48.
robić: róbwa 4.
romans: romanse N. pl. 43.
róść: rostę, rosnę 229.
rowien 12.
rozdrapać: rozdrapaję 1 sg. 237.
rozdrzaz: rozdrzazu G. sg. 21.
rozkwietłszą 274.
rozłupić: rozłupisz 244.
rozumieć: rozumieje, rozumiejemy, rozumią 238.
rumak Ac. sg. 17.
Rusin: Rusinów G. pl. 7.
rycerz: przy rycerzech 58.
rzec: rzeczewa 3, rcy 254, rzeka, rzekę prtcp. 83, rzeknę 1 sg. 228, rzeknąć 274.
rzecz Ac. pl. 124.
rzeka: rzece N. du. 3.
rznąć: rzniony, rznięty 289.
sapić: sapi 244.
Sasin 7.
sąpierz: sąprzowi 26,
sąsiad G. pl. 49.
sążeń: sążon G. pl. 49.
serwis: serwise N. pl. 44.
sędzia: sędziego 217, sędziej G. pl. 111.
si D. sg. 164.
siedmioro 207, siedmiorga 206.
siedzieć: siedziemy 241, siedziwa 3, w jednejsta kodze siedzieli 4, siedziesze 291.
siego 205.
skępiec: o skępcze L. sg. 29.
Skirgiełło: Skirgiellona 6.
składać: składaję 237.
skot G. pl. 49.
skuść 270, skubę 226.
słuć: słowie 3 sg. 229.
słuszeć: słusze 233, słusze, słusza 235, służa 235.
służyć: służyle jesta 3 du. 4.
słychać: słycham 238.
smęcien 12.
sprzyjać: sprzyjaje 237.
spuścić: spuścię 240.

srać: sierząc 227.
stajanie: stajan G. pl., stajeni G. pl. 76.
stan: stana G. sg. 18, w stanu 29.
starosta: starości N. pl., starostowie 109.
starszy: starsi N. pl. 213.
Stasio 14.
statut G. pl. 49, statuta N. pl. 43.
stłuc 2 sg. imprt. 255.
sto: we ście 72, we stoch 80.
stolec: na stolcy, na stolce L. sg. 29.
strumień: strumieni, Ac. pl. 48.
suć 270, suję 231 suty 283.
suszać: suszam 238.
syn: synu V. sg. 14, synie V. sg. 16, w synie 33, syny N. pl. 44.
sypę 226.
szałas: w szałasu 33.
szczęście: szczęścia N. Ac. pl. 74.
sześcioro 207, sześciorga 208.
szlachcić: szlachcią 3 pl. 241.
szto 283, 284.
szukać: szukachą 291.
szurza: szurze N. sg. 23.
ściskać się: ściskajta się 4.
ścwirdzać: ścwirdzaję 237.
ślachcic: ślachcicewi 26.
śledź Ac. sg. 17.
Ślężanin 7.
śmieć: śmieje 235, śmią 238.
śmietawsze 275.
święt 12.
Świętopołko 14.
Świniary 46.
talant G. pl. 49.
Tarło: Tarła G. sg. 23.
tarnąć: tarnę 230.
tato 14, 23, tata, taty G. sg. 23.
teraźniejszy: teraźniejsi N. pl. 214.
tetto 195.
tkać: tczon 287.
tleć: tle 3 sg. 236.
Tomasz: Tomasze G. sg. 23.
towarzyskie adv. 217.
trawić: trawiemy 241.
troj 206, trojga 208.
troskać się: troszcze się 3 sg. 232.
trze, trzy 122, trzy G. 124, trzem I. sg. 207.
trzem: w trzemich 58.
trzos: trzose Ac. pl. 47.
trzymać: trzymaję 237, trzymajwa 4.
twardnieć: twardnie 239.
twardzieć: twardzieje 238.
Tyburcy 6.
tydzień 205, w tegodni 29.
tykać: tykajwa 4, tycze się 233.
tyle 208.
tysiąc G. pl. 49.
ubaczyć: ubaczem 1 pl. 241.
uszy G. pl. 129, nad uchami 80.
uciec: ucieknę 228, uciec się 2 sg. impt. 255.
uciekać się: uciekaję się 237.
ucieszyć: jesta ucieszyła 3 du. 4.
uczynić: uczyniwsz 274, błądzić uczynił 312.
ućcic: ućcię 241.
uderzyć: uderz prtcp. 275.
ukraść: ukradziechą 291.
ulica: ulicy N. du. 3.
umieć: umiejesz, umią 238.
umrzeć: umrzeta 3 du. 4.
upoić: upoiwa 3.
utknąć się: utknę się 3 sg. 292.
używać: używaję 237.
wakans: wakanse N. pl. 43.
wczorajszy: wczorajsi N. pl. 213.
wezwać: wezwę, wzowę 228.
widać: widam 238.
widzieć: widziech 291, widziele 296.
wiece: wieca N. pl. 74.
wiele 209, wielim I. sg. 72.
wierzać, wierzasz 238.
wieża: wieżema I. du. 117.
więcierz: więciormi 8.
większy: więksi N. pl. 214.
wikłać się: wikle się 3 sg. 232.
wirch, wirzch: wirchu, wirzcha G. sg. 93.
wiśnia, wiśń N. sg. 93, 100.
wjąć: wjął, wjęła 281.

Włoch: Włoszy, Włosi N. pl. 42, do Włoszech 60.
włodać: włodzę 1 sg. 232.
włodarz: włodarzewi 26.
włodyka: włodycy N. pl. 109.
włos G. pl. 49.
włożyć: włożysta 3 du. 293.
wodze: wodza N. Ac. pl. 74.
Wojciech: Wojciesze V. sg. 14.
wojsko: o wojsce, w wojszcze 73.
wół: woła G. sg. 22, w wole 30, woły N. pl. 38, 40, wołów Ac. pl. 47, wołowu G. du. 64.
wołać: wołajwa 4.
woz G. pl. 49.
wrzeć: wre, wra 242, wrę, wrze, wre, wreją, wrają 243.
wspomięnąć: wspomienie, wspomięnął 230.
wszcząć: weszczmie 3 sg. 229.
wsze (odmiana) 203.
wściec się: wścieknę się 228.
wychadzać: wychadzasze 291.
wydrać: wydrał 281.
wygrać: wygraje 3 sg. 237.
wyjawszy 277, wyjano 284.
wykładać: wykładaję 237.
wylewać: wylewaję 237.
wyłożyć: wyłożwa 4.
wymię: wymia G. sg. 86.
wynić: wynidziechą 291.
wyprzeć: wypre 3 sg. 236.
wyrzygnąć: wyrzygę 228.
wysłuchawać: wysłuchawa 293.
wyszeptać: wyszepczę 234.
wywnętrzać: wywnętrzaję 237.
wzdać: wzdachą 291.
wzdźwigać: wzdźwigaję 1 sg. 237.
wziąć: wziąść 269, weznę 229, weźmiewa 4, weźm 253, wzię 292.
wznosić: wznosiem 241.
wzszed-: wszczedł 279, weszczdła 280.
zabełkotać: zabełkoczę 234.
zabić: zabi 3 sg. 292.
zadrać się: zadrały się 281.
zając: zającu V. sg. 15, zając Ac. sg. 17.
zająć: zaję 3 sg. 291.
założon, założony 12.
zapiać: zapoję 236.
zapłakać: zapłakachą 291.
zaprzeć: zapre 3 sg. 236.
zarżec: zarża 234.
zatykać: zatykajwa 4.
zażyć: zażyjewa 4.
ząb G. pl. 49.
zbawić: byleswa zbawiona 4.
zdrać: zdrano 284, zedranej 284.
zdruzgotać: zdruzgocesz, zdruzgoce 234.
zetleć: zetle 3 sg. 236.
zgadzać się: zgadzata się 2 du. 4.
zgęstnieć: zgęstnie 3 sg. 239.
zgibać: zgibaję 1 sg. 237.
zginąć: zginę 3 sg. 292.
zgodzić się: jużechwa się zgodziła 4.
ziemianin (odmiana) 7.
zioło 67, ziołowi D. sg. 70.
złapać: złapa 3 sg. 233.
zło: we źle 72.
złodziej: złodzieje G. sg. 23.
złomić: złomisz, złomi 243.
złożyć: złożemy 241.
znać: znaje 235, znawa, znata 4.
znamię: znamieniom D. pl. 87, w znamienioch 89.
zobać: zoba 3 sg. 238.
zorać: zorasz 233.
zostać: zostaniewa 3.
zuć się: zuw się 276.
zwać: zowę 226.
zwęk: zwęka G. sg. 18.
zwierzać: obaswa zwierzała 4.
zwolić się: wszakeswa się zwoliła 4.
zyskać: zyszczę 232.
źrzebiec 16.
źwierz Ac. sg. 17.
żadny 196.
żałować: żałowa 3 sg. 292.
żdać 270.
żnąć 274, 289.
żonę 1 sg. 229.
żyć: żywę 226.
żyw 12
żywioł: żywioła 43.

WYDAWNICTWO ZAKŁADU NAROD. IM. OSSOLIŃSKICH
WE LWOWIE, UL. OSSOLIŃSKICH 11, TEL. Nr. 168.

Lwów, Główna ekspedycja, ul. Kalecza 5, Tel. Nr. 1222. — Lwów, Księgarnia własna, pl. Halicki 12a, Tel. Nr. 3269. — Kraków, Filja Wydawnictwa, ul. św. Anny 11, Tel. Nr. 3527. — Warszawa, Księgarnia własna, ul. Nowy Świat 69, Tel. Nr. 198-81. — Poznań, Skład główny, Księgarnia św. Wojciecha. — Wilno, Skład główny, Księgarnia św. Wojciecha

poleca dla studentów szkół akademickich

	Złotych
BENNI F.: The England and America Reader	7·—
BUJAK FR.: Studja historyczno-społeczne	3.50
— Z odległej i bliskiej przeszłości	5·—
CHRZANOWSKI I. i KOT ST.: Humanizm i reformacja w Polsce (Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich)	14·—
CZERNY Z.: Współczesna wymowa francuska (z 4 tabl.)	10·—
FISCHER A.: Lud polski. (Podręcznik etnografji Polski)	6.—
— Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego	2·70
GRABSKI ST.: Ekonomja społeczna (Wydawnictwo zeszytowe.) Z. I, II.	6·—
KALLENBACH J.: Adam Mickiewicz (Wyd. IV) (2 tomy)	16·—
KARBOWIAK A.: Dzieje wychowania i szkolnictwa (1433—1510)	10·—
KLEINER J.: Juljusz Słowacki. Dzieje twórczości (Wyd. II.) (2 tomy)	12·—
KORZON T.: Dzieje wojen i wojskowości w Polsce (Wyd. II) (3 tomy)	36·—
KOWALSKI T.: Turcja powojenna (z ilustr.)	8·—
KUCHARSKI E.: Aleksander Fredro (Życiorys literacki)	1·60
KUTRZEBA ST.: Dawne polskie prawo sądowe	1·44
— Historja źródeł dawnego prawa polskiego (2 tomy)	17·40
— Mniejszości w najnowszem prawie międzynarodowem:	3·20
ŁOŚ J.: Gramatyka polska. Cz. I. Głosownia historyczna	4·—
— Gramatyka polska. Cz. II. Słowotwórstwo	8·—
— Gramatyka starosłowiańska	4·—
— Początki piśmiennictwa polskiego (Wyd. II)	10·—
PIASECKI E.: Dzieje wychowania fizycznego (z ilustr.)	12·
PIGOŃ ST.: Z epoki Mickiewicza (Studja i szkice)	2·40
PIMIŃSKI L.: Shakespeare T. I i II	22·—
RUZIEWICZ ST. i ŻYLIŃSKI E.: Wstęp do matematyki. I Elementy algebry wyższej i teorji liczb	7·—
SCHIPPER H.: Sentymentalizm w twórczości Mickiewicza	12·—
SKWARCZYŃSKA ST.: Ewolucja obrazów u Słowackiego	8·—
WITWICKI WŁ.: Psychologja dla użytku słuchaczów wyższych zakładów naukowych T. I (T. II w druku)	16·—
WOJCIECHOWSKI K.: Ignacy Krasicki (Wyd. II.)	2·40
— Werter w Polsce	10·—
— Wiek oświecenia	10·—
ZAKRZEWSKI ST.: Bolesław Chrobry Wielki (z ilustr.)	18·—

Do nabycia we wszystkich księgarniach.